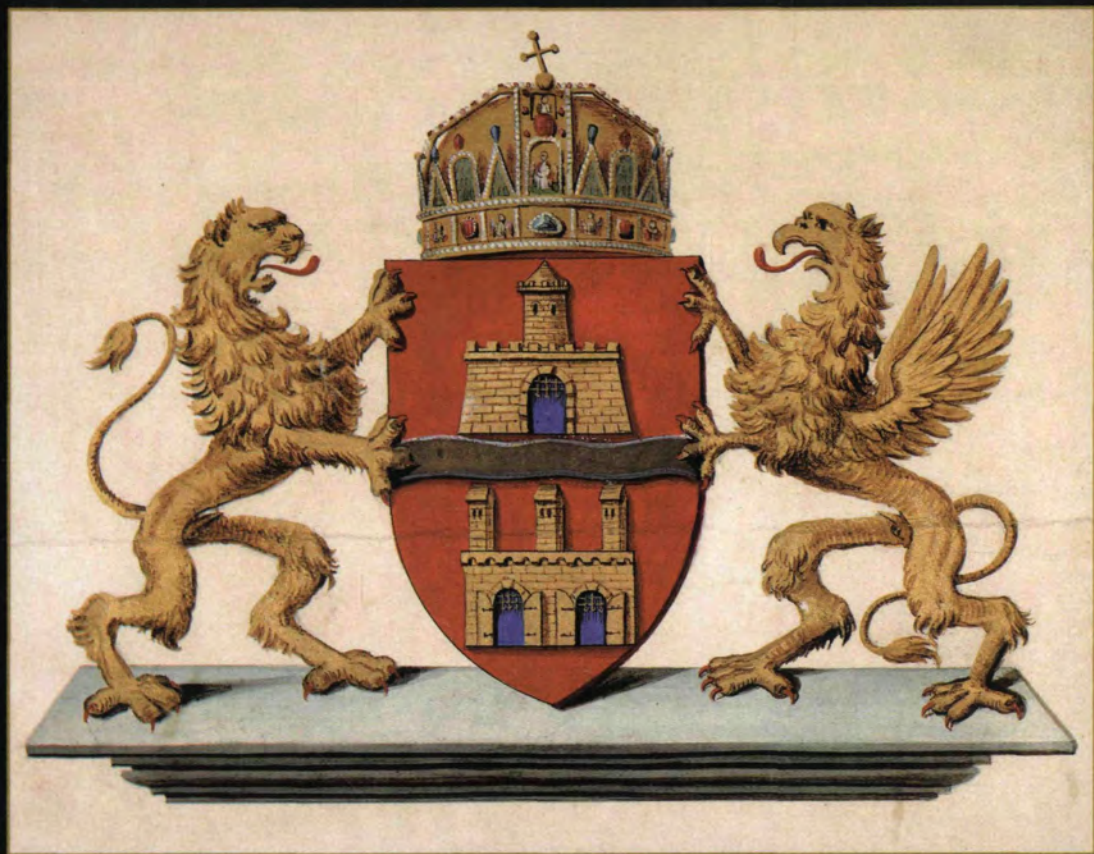


# *EGY NAGYVÁROS SZÜLETÉSE*

*A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM KIÁLLÍTÁSÁNAK KATALÓGUSA*



*A TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL  
XXVII. ÜNNEPI SZÁMA*

*A FŐVÁROS EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL*



**TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**  
**ÜNNEPI SZÁM**  
**A FŐVÁROS EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL**

**TÁMOGATÓINK**

**FŐVÁROSI ÖNKORMÁNYZAT**  
**BUDAPEST EGYESÍTÉSI EMLÉKBIZOTTSÁG**  
**BUDAPEST BANK BUDAPESTÉRT ALAPÍTVÁNY**  
**BUDAPESTI KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA**  
**HTSART NYOMDA**  
**IPARI, KERESKEDELMI ÉS IDEGENFORGALMI MINISZTERIUM**  
**MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM**  
**NEMZETI KULTURÁLIS ALAP**  
**ESMA SPANYOL–MAGYAR REKLÁM KFT**  
**BUDAPESTI TAVASZI FESZTIVÁL**

## BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI XXXVI.

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA, IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM, MAGYAR ÁLLAMI OPERAHÁZ,  
MAGYAR ELEKTROTECHNIKAI MÚZEUM,  
MAGYAR KERESKEDELMİ ÉS VENDÉGLÁTÓIPARI MÚZEUM,  
MAGYAR NEMZETI GALÉRIA, MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, ÓBUDAI MÚZEUM,  
ORSZÁGOS MŰSZAKI MÚZEUM, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR,  
ORSZÁGOS SZÍNHÁZTÖRTÉNETI INTÉZET, SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM,  
SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM

A KIÁLLÍTÁSHOZ MŰTÁRGYAKAT KÖLCSÖNÖZTEK

KÖSZÖNJÜK

BAJKAY ÉVA (MNG), BAKÓ ZSUZSA (MNG), BATÁRI FERENC (IM), BÉKÉSI ÉVA,  
BELITSKA-SCHOLZ HEDVIG (OSZK), CSAPÓ KATALIN (MKVM), CSISZÁR MIRELLA (OSZMI),  
CZÉRE ANDREA (SZM), FABÓ BEÁTA (BFL), HIDVÉGI VIOLETTA (BFL), JANEK ÉVA (OM),  
KÖRMÖCZI KATALIN (MNM), PÁSZTOR EMESE (IM), RADNÓTI KLÁRA (MNM),  
SZEMZŐ KATALIN (OSZK), TASNÁDI MARGIT (MNG), ÚJ ÍRISZ (OM)

SEGÍTSÉGÉT

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXVII.

# EGY NAGYVÁROS SZÜLETÉSE

*PEST, BUDA, ÓBUDA AZ EGYESÍTÉS IDEJÉN*

*KIÁLLÍTÁS BUDAPEST EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE  
A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN*

**A KIÁLLÍTÁS MEGTEKINTHETŐ:  
1998. MÁRCIUS 29.–1999. FEBRUÁR 15.**

**A KIÁLLÍTÁST RENDEZTE:  
F. DÓZSA KATALIN**

**TUDOMÁNYOS KONCEPCIÓ:  
B. NAGY ANIKÓ, BARÓTI JUDIT, BÓDIS MÁRIA (OPERA), CZAGA VIKTÓRIA (BFL), CSENKEY ÉVA (IM),  
CSONTOS KATALIN, ERDEI GYÖNGYI, EMBER ILDIKÓ (SZM), FÖLDES EMÍLIA, HOLLÓ SZILVIA ANDREA,  
HORVÁTH J. ANDRÁS (BFL), LÉTAY MIKLÓS, MATTYASOVSZKY PÉTER, SARKADI JÁNOSNÉ,  
SIMONOVICS ILDIKÓ, SOMFALVI ISTVÁN, SZATHMÁRY GIZELLA (MNG), VIGH ANNAMÁRIA**

**KÉPZŐMŰVÉSZETI SZAKTANÁCSADÓ:  
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA**

**AZ 1885-ÖS LÁTKÉPPÁLYÁZAT KIÁLLÍTÁSÁT RENDEZTE:  
FÖLDES EMÍLIA**

**LÁTVÁNYTERV:  
RAJK LÁSZLÓ  
BORVENDÉG ZSUZSANNA**

**GRAFIKA:  
HEADING KFT**

**A KIÁLLÍTÁST KIVITELEZTE:  
ERDÉLYI KÁROLY MŰVÉSZETI VÁLLALKOZÁSA**

**A TÁRGYAKAT RESTAURÁLTÁK:  
B. PERJÉS JUDIT, CSERE JUDIT, CSÉPÁNY ÁKOS, F. NUBER NOÉMI, CS. HOLLÓS MÁRIA, HERNÁDI GYÖRGY,  
HONOS RUDOLF, JEGES ANDRÁS, LACKÓ FERENC, LÉSZKÓ ILDIKÓ, ÖRDÖG EDIT, PAPP SÁNDOR**

**A KIÁLLÍTÁS RENDEZÉSÉBEN KÖZREMŰKÖDÖTT:  
B. PERJÉS JUDIT, CSERE JUDIT, CS. HOLLÓS MÁRIA, DABASI ANDRÁS, F. NUBER NOÉMI,  
HERNÁDI GYÖRGY, HONOS RUDOLF, KEMÉNY GYULA, LÉSZKÓ ILDIKÓ, SIMONOVICS ILDIKÓ**

# TARTALOM

DEMSZKY GÁBOR: BEKÖSZÖNTŐ

7

SCHIFFER JÁNOS: NÉHÁNY SZÓ BUDAPEST EGYESÍTÉSÉRŐL

9

BODÓ SÁNDOR: ELŐSZÓ

10

HANÁK PÉTER

HOGYAN LETT BUDAPEST FŐVÁROS A TÖRÖK URALOM UTÁN?

13

BUDAPEST, A MODERN MAGYARORSZÁG FŐVÁROSA

14

## TANULMÁNYOK

GYÁNI GÁBOR: PEST-BUDA VAJON „MILY KIFEJLÉSRE KÉPES”?

19

CZAGA VIKTÓRIA: TESTVÉRVÁROSOKBÓL FŐVÁROS

31

KÖRMÖCZI KATALIN: DEÁK FERENC, PEST BELVÁROS POLGÁRA

39

DRAVECZKY BALÁZS: A SASOK ÉS KAMERMAYER KÁROLY

45

SIPOS ANDRÁS: JÁRVÁNY, VÁROSI KÖRNYEZET ÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGY MEGSZERVEZÉSE

51

FABÓ BEÁTA: ISKOLAÉPÍTÉS A FŐVÁROSBAN

61

VIGH ANNAMÁRIA: EGY POLGÁRLAKÁS BUDAPESTEN

77

HOLLÓ SZILVIA: A HATÓSÁGI NÉPKONYHÁK SZERVEZETÉNEK KIALAKULÁSA

85

FORRAI JUDIT: A BUDAPESTI PROSTITÚCIÓ SZABÁLYOZÁSÁNAK KEZDETEI

93

BUZINKAY GÉZA: BUDAPESTI KARIKATÚRÁK  
101

BÓDIS MÁRIA: SZÍNI ÉLET A DUNA KÉT PARTJÁN, 1867–1885  
117

CSONTOS KATALIN: AZ ELSŐ SZÉKESFŐVÁROSI MÚZEUM  
123

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: A MAGYAR MŰVÉSZET AZ 1873-AS BÉCSI VILÁGKIÁLLÍTÁSON  
127

GÁBOR ESZTER: A FŐVÁROSI LÁTKÉPPÁLYÁZAT 1884–1885-BEN  
147

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: A BUDAPESTI FALKÉPFESTÉSZET  
161

B. NAGY ANIKÓ: ALKALMI MŰVÉSZET A NYOMTATVÁNYOKON  
175

BASICS BEATRIX: HÁROM EMLÉKLAP AZ 1870-ES ÉVEKBŐL  
187

## KATALÓGUS

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: F. DÓZSA KATALIN

1. AZ EGYESÜLÉS TÖRTÉNETE, A TERJESZKEDŐ VÁROS  
194

2. A VÁROS HÉTKÖZNAPJAI ÉS ÜNNEPEI  
230

3. A VÁROS TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI ÉLETE  
269

FELHASZNÁLT IRODALOM  
303



# BEKÖSZÖNTŐ

Az idei év a budapestiek számára duplán jubileumi év. Idén március 15-én volt 150 éve, hogy Pest-Budán győzött a 48-as forradalom, és idén 125 esztendeje egyesült Pest, Buda és Óbuda.

A két évforduló között szoros történelmi kapcsolat is van. A 48-as forradalom belülgymisztere, Szemere Bertalan bocsátott ki először rendeletet Buda, Pest és Óbuda egyesítéséről. A rendelet végrehajtására akkor nem volt már idő. A forradalmi polgárok és utódaik végül negyedszázaddal később valósíthatták meg ezt az álmukat.

A Budapesti Történelmi Múzeum jubileumi kiállítása nem véletlenül kapta az *Egy nagyváros születése* címet. Ez a kiállítás a városegysítést közvetlenül megelőző és az azt követő mintegy két évtizedet mutatja be.

Ez a korszak a kiegyezéssel kezdődött. Ettől a történelmi pillanattól vált megvalósítható lehetőséggé a három – több területen már együttműködő – város törvényi egyesítése. A korszak záróévének pedig a rendezők 1885-öt tekintik. Ebben az évben rendezték meg ugyanis Budapesten az I. Országos Általános ipari kiállítást. A magyar főváros ezzel az első látványos rendezvényével bizonyította, hogy európai értelemben modern ipar- és kultúrvárossá vált.



L.5. Feszty Árpád: Lánchíd, 1884

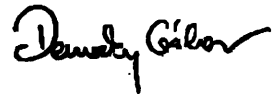
Ebben az időszakban alakult meg – londoni mintára – a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, amelynek élén a reform-országgyűlési ifjúként indult Podmaniczky Frigyes, „a legnagyobb budapesti” állt. Az ő vezetésével ebben a két évtizedben indult meg a város két meghatározó főútvonalának, a Nagykörútnak és a Sugárútnak a kiépítése. Városi népiskolák egész sora jött létre, ekkor épült meg a Múcsarnok. Ekkortájt indult meg Aquincum feltárása. Számos bank és takarékpénztár létesült. 1881-ben megnyílt az első pesti telefonközpont.

Ebben a két évtizedben teremtették meg tehát elődeink az alapjait annak a dinamikus fejlődésnek, ami a századfordulós Budapestet vezető európai metropolisszá emelte. Ekkor született meg a világvárosi Budapest.

Az itt bemutatott korszak és az 1990-es évek Budapestje között történelmi párhuzam vonható. Most is egy politikailag győztes, katonailag bukott forradalmat követő, a szabad, polgári fejlődést lehetővé tevő kiegyezéssel kezdődött a folyamat. Most is egy világkonjunktúrához kapcsolódó gazdasági fellendülés és kapitalizálódás zajlik Magyarországon. Most is egy tágabb, európai nemzetközösség szerves tagja vagyunk. A magyar főváros életében most is a 125 év előttihez hasonló változások történnek.

A mai Budapest vezetőinek és polgárainak is egy olyan munkát kell elvégezniük, amely egy-két évtized múlva – az Európai Unió-tag, gazdagodó Magyarország tagjaként – Budapest 100 évvel ezelőttihez hasonló, új virágkorát alapozza meg. A Budapesti Történelmi Múzeum kiállítása minden fővárosi és magyar polgár, valamint külföldi látogató számára tanulságos, nagy élményt jelent.

*Elhangzott 1998. március 29-én, a kiállítás megnyitóján.*



*Budapest főpolgármestere*

# NÉHÁNY SZÓ BUDAPEST EGYESÍTÉSÉRŐL

*Egy nagyváros születése.* Ezt a címet választotta a Budapesti Történeti Múzeum a megszülető egységes fővárost bemutató kiállításának. Amit itt önök láthatnak, egy rég elfeledettnek hitt korszak mindennapjait idézi. Mindazt, ami a látványos építkezések, fejlesztések, beruházások mellett egy igazi nagyváros értékét jelenti.

Pest, Buda és Óbuda a természetes fejlődés eredményeképpen szinte összenőtt, amit a hivatalos város egyesítés szentesített. Polgárai ettől fogva budapestiek lettek, és kezdett kialakulni igazi nagyvárosi tudatuk. Erre a városra egyformán büszkék lehettek idősek és fiatalok, munkások és úri dámák, ficsúrok és cseléd lányok, gyártulajdonosok és kofák, zsidók és Pál utcai fiúk, magyarok, németek, szerbek, zsidók, örmények.

Mindannyian hozták magukkal szokásaikat, kultúrájukat, nyelvüket, ebből kialakult a színes kavalkád sajátos nyelvével, dalaival, vicceivel, amit egyszerűen csak „pesti”-nek szoktak nevezni.


Budapest nem csupán az ország rendkívüli ütemben fejlesztett fővárosa, ipari és kereskedelmi központja, közlekedési csomópontja lett. A város arculata, utcái, palotái és hídjai Európa egyik legszebb fővárosává tették. Építészei, festői és szobrászai, színházai, operaháza, kabaréi és mozgóképszínházai, múzeumai és koncertjei a leggazdagabb kultúrájú városok sorába emelték.

Az egyesítés 125. évfordulóját ünneplő Budapest leginkább arra lehet büszke, hogy ezt a kulturális kincset megőrizte és tovább gyarapította. Az évfordulót többek között a Budapesti Történeti Múzeum fedett barokk csarnokának átadásával, a Thália Színház, a Tivoli Színház kialakításával, az új Kortárs Művészetek Házának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár új Zenepalotájának felavatásával, a Moulin Rouge újjászületésével ünnepeljük.

Gazdagabb lett a város a történetét és jelenét bemutató közel félszáz új könyvvel, a színműpályázatra írt drámákkal, az egyesítést köszöntő új zeneművekkel.

A 21. század küszöbét átlépő Budapest most is büszke lehet kultúrájára. Lakói, polgárai büszkék lehetnek városukra.

Pestinek lenni jó!



főpolgármesterhelyettes



# ELŐSZÓ

125 évvel ezelőtt, 1873. november 17-én Buda, Pest és Óbuda egyesült Budapest néven. A kiállítás a főváros egyesülésének időszakát idézi fel, a 125 évvel ezelőtti Budapestet, amelyet ma már csak muzeális emlékekből, műalkotásokból és dokumentumokból ismerünk.

1873-ban a Duna két partján a három város már nem kisváros, de még nem is nagyváros. Átalakulóban vannak. Pest virulens központ, a húzóerő, Buda és Óbuda csak „öregurasan”, vonakodva követik. Az egyesüléstől mindhárom városban félnek – Pest a dinamizmusát, Buda konzervatív nyugalmit óvja, Óbuda viszont attól fél, hogy a két nagyobb város mellett érdekeit kevésbé tudja érvényesíteni.

Múzeumunk célja megismertetni a XX. század végi látogatóval, milyen volt a régi Pest-Buda és Óbuda, milyen gazdasági és társadalmi okok tették szükségsszerűvé az egyesülést, milyenek voltak az egyes városrészek, hogyan zajlott bennük az élet, milyen változások tették lehetővé, hogy a három egyesülő városból néhány évtized múltán, a századfordulón igazi európai metropolis legyen.

A kiállítás egy tudományos munkacsoport közös tevékenységének eredménye, amelyben a Budapesti Történeti Múzeum szakemberei mellett a Budapesti Fővárosi Levéltár és más múzeumok

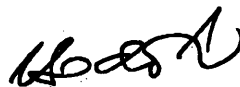


L.2. Balló Ede: Calvin tér, 1884

munkatársai vettek részt tanácsaikkal, ötleteikkel; a koncepció, illetve a megvalósítás részleteinek kidolgozásával. Meg kell emlékeznünk Vörös Károlyról, a közelmúltban elhunyt, Budapest múltját is kutató kiváló történésről, aki az *Egy világváros születése* című, 1973-ban megjelent ismeretterjesztő kötetével inspirált bennünket a téma kijelölésében. Vörös Károlynak egy későbbi, a Budapest története IV. kötetében 1978-ban megjelent írása is meghatározó forrása volt tárlatunk forgatókönyvének. Kiállításunkkal így az ő emlékének is adózunk.

A látogatók elsősorban a Budapesti Történeti Múzeum törzsanyagával ismerkedhetnek meg, amelyet számos társintézmény értékes műtárgyai egészítenek ki. Külön meg kell említeni azt a nagyvonalú segítséget, amelyet a Budapesti Fővárosi Levéltár vezetősége, munkatársai, illetve restaurátorai nyújtottak, utóbbiak a kiválasztott dokumentumok soron kívüli restaurálásával.

Köszönetet mondok e helyütt is valamennyi kölcsönző intézménynek, amelyek támogatták munkánkat. Így vált lehetővé, hogy az 1867 és 1885 közötti Budapest történeti, tudományos, műszaki fejlődésének, valamint művészetének átfogó bemutatására vállalkozhattunk.



a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója

## HOGYAN LETT BUDAPEST FŐVÁROS A TÖRÖK URALOM UTÁN?

*In memoriam ...*

Ez egyáltalán nem magától értetődő kérdés, mert Párizst a Bourbonok tették nagygyá, Bécsset a Habsburgok, és Róma, Torino vagy Berlin is a fejedelmi abszolutizmus terméke. Magyarország esetében viszont a fejedelmi abszolutizmus Bécshez húzott, és Magyarországot – legalábbis II. Józsefíg – inkább elnyomta, mint segítette. Lényegében Budapest az a főváros Európában, amelyet nem a fejedelmi abszolutizmus, nem az uralkodói hatalom teremtett meg és segített, hanem éppen annak ellenében jött létre, és szerezte vissza fővárosi jogát. Ez nagyon fontos, mert épp ez az oppozíció adta meg Budapest vitalitásának egyik forrását. Ezt örökölte a város saját polgárságától a XIV–XV. századtól kezdve, és vitte tovább a XVIII. és XIX. századba. Sőt minden további kormánynak is számolnia kell azzal, hogy Budapest maga az oppozíció.

Másodszor: ennek a városnak hihetetlen a vitalitása. Ott van például Prága. Fennállása óta egyetlenegyszer sem rombolták le totálisan. Hogy ez hogyan történhetett meg egy közép-európai várossal? Hát úgy, hogy iszonyatos szerencséje volt. Budát és Pestet viszont a tatárok, a törökök meg a keresztény felszabadító hadak – mert a felszabadítók mindig lerombolják Budapestet, mi így szoktunk felszabadulni – rombolták le, aztán jött a második világháború, majd 1956. Közép-európai várost soha ennyiszor nem tettek tönkre, de mindannyiszor talpra állt. És a harmadik vonása, melynek révén mindig talpra tud állni, sőt sokszor utol is éri Bécsset, az életképessége, a hihetetlen találékonysága. Sokkal több itt az invenció, mint bármely más városban.

Ennek biztosan nagyon sok oka van. Én csak egyetlenegy mondanék, hogy ez a város szociálisan és etnikailag is szerencsés kombináció. Szociálisan azért, mert ezt a várost a magyar önállóság jelképeként tartják: Buda és Pest nemzeti szimbólum, ezért a nemesség szereti ezt a várost. Az arisztokrácia beköltözése megindul a XVIII. század második felétől, itt vannak a nyitott szívű, nyitott szemű Zichyek, Orczyak, Károlyiak, akik sok mindent alapítanak a városban és a város környékén. Itt van tehát egy liberális, haladó, európai szellemű nemesség. Másodszor itt van a vállalkozó polgárság, amely kezdetben szász németekből, külső németekből kerül ki, aztán jönnek a görögök, a szerb kereskedők, majd a zsidó polgárság. Őket ugyan sokáig nem engedték be, de azért valahogy beszivárogtak: részben Újpestre települtek, de Óbudán is óriási zsidó település volt. Tehát tulajdonképpen azt játsszák, hogy Budapest külterületéről jönnek be. És a vállalkozó polgárságnak nálunk az a nagy előnye, hogy nem mindig tud beolvadni a nemességbe, mint ahogy számos más országban a XVI–XVII. században beolvadt. Jórészt megmarad vállalkozó polgárnak. Így alakul ki tehát a szociális összetétel. A nemzetiségi összetételben pedig legalábbis három elemnek van szerepe. A német polgárnak, kereskedőnek, iparosnak, a politikailag kitűnő és Béccsel szemben helytállni tudó nemességnek és az üzlethez értő zsidóságnak olyan kombinációja jött itt létre, amelyet semelyik közép-európai város nem produkált. Ezt az együttest aztán szét-dúlta az I. világháború és Közép-Európa fölbomlása, de ez már más kérdés.

Végül az utolsó megjegyzésem: miért volt jó ez a kombináció? Nos, Budapest egyesítése előtt és után is az a kérdés merült fel, hogy milyen szellemben építsék tovább a várost. Mi legyen a példakép? Három álláspont alakult ki. Az egyiket Andrássy Gyula, valamint Podmaniczky Frigyes és köre képviselte: szerintük Párizst kell mintaképpül választani, Haussmann Párizsát, tehát nagy bul-



*L.8. Irinyi Sándor: Eötvös tér (Ferenc József-, ma Belgrád rakpart), 1884*

várokat, körutakat, széles utcákat kell építeni, a Király utcát meg kell szüntetni, és egy nagy sugárutat kiépíteni a Ligetig stb. Ezt kétfelől opponálták. A városi kereskedőpolgárság rakpartot akart és raktárakat. Jó, jó, mondták, kell egy ilyen hosszú út is, de inkább a kereskedelmet építsük ki. Győr és Komárom volt a nagy vetélytárs az 1830-as, 40-es években, és ők úgy gondolták, hogy Budapestnek kell lennie a vasúti központnak, a raktárközpontnak, a kereskedelmi központnak. Harmadik véleményként pedig ott volt az a fajta magyar függetlenségi nemesi-dzsenti oppozíció, amelyik azt mondta, ugyan, minek nekünk promenád: sem az Andrassy-tervet, sem a polgárság tervét nem akarták elfogadni.

Nagy összecsapásra került tehát sor, amelyből szerencsére Andrassyék kerültek ki győztesen, már csak azért is, mert a legvagyonosabb polgárság – nem is a legvagyonosabb, hanem a legokosabb –, Wahrmann Mórék végül is melléjük álltak, és megszavazták az Andrassy út tervét – ez az 1870. évi X. törvénycikk –, megszavazták a körútépítés tervét, és pénzt is adtak hozzá. Ennek fejében persze kaptak telket is, építési koncessziókat is, tehát egy olyan kiegyezés jött létre, melyről történetírásunk sohasem ír. Ír a 67-es kiegyezésről meg a 68-as kiegyezésről, de arról a kiegyezésről, amely Budapest kiépítésével kapcsolatban a főnemesség, a politikai vezetés és a gazdasági erőcsoportok közt jött létre, hallgat. Pedig ez a kiegyezés is létrejött, ezért van ma nekünk Andrassy utunk, körutunk meg egy elég szép városunk, melynek a kereskedelme és az ipara is kitűnő.

*Budapesti Negyed. Budapest, 1996*



HANÁK PÉTER

## BUDAPEST, A MODERN MAGYARORSZÁG FŐVÁROSA

A honfoglaló magyarok fejedelmi törzse Buda és Pest környékén szállt meg, részben a Csepel-szigeten, részben Óbudán. Itt, az óbudai révnél foglalta el a fejedelmi székhelyet Kurszán kündü, majd Árpád fejedelem is. Később a székhely ugyan változott, de a XIV. századra eldőlt, hogy Buda-Pest lesz a végleges főváros. Óbudán, a Gellért hegy környékén és vele szemben, a pesti parton alakultak ki a város települési központjai. Hadd említsem meg itt röviden a budapesti városfejlődés három lényeges mozzanatát.

Először: érdemes hangsúlyozni, hogy Buda és Pest kezdettől fogva egy várost alkotott. A jobb parti részt akkortájt nem Budának nevezték, hanem ugyancsak Pestnek, olykor *Kétpestnek*, ami kemencét jelentett (feltehetően mésznézetű kemencét). A német túlsúly korában Buda német neve *Ofen* lett, de sokáig fennmaradt az azonos jelentésű Pest elnevezése is.

Másodszor: nagyon is jellemző, hogy a város lakossága kezdettől fogva többetnikumú volt: főleg németekből, szlávokból, magyarokból állt, ám hamarosan megjelentek benne mohamedán és zsidó kereskedők is.

Harmadszor: feltehetjük a kérdést, természeti adottságai vagy társadalmi-politikai kvalitásai alapozták-e meg Budapest centrális helyét és szerepét. Tény, hogy a város a Kárpát-medence nagy síkföldjeinek és hegyvidékeinek különösen alkalmas pontján, a vízi és hegyi utak találkozásánál fekszik. Voltaképpen három földrajzi régió és három kultúra keresztezi egymást a Dunát kétfelől átkaroló városban. Lakossága az ókortól kezdve felismerte és kihasználta ezt az összekapcsoló természeti fekvést. Centrális kereskedelmi jelentősége megelőzte várossá nyilvánítását.

A fejlődés ezután olyan sikeres volt, hogy Nagy Lajos a XIV. század közepén Budára tette át a királyi székhelyet, s egy évszázad múlva Mátyás király ezeken az alapokon építette ki európai rangú fővárosát. Az akkoriban mintegy 30 ezer lakosú magyar főváros a reneszánsz és a humanizmus kelet-közép-európai virágoskertje volt.

Vessünk egy pillantást a Kárpát-medence térképére. Budapest a közepe táján található, nem pontosan a geometriai, hanem a földrajzi közepe táján, ott, ahol a középhegység a síkfölddel találkozik. Látható továbbá, hogy a térség két alföldjét a Pilis és a Börzsöny–Cserhát hegység közötti keskeny völgyvonulat és a dunai vízi út köti össze. Ez a keskeny út Budapestnél egyszerre szélesre tárulkozik a Dunántúl és a Nagyalföld felé. A város első lakói a Szentendrei- és a Csepel-sziget közti szakaszon oda települtek, ahol a Duna a legkeskenyebb, ahol a legkönnyebb az átkelés: Óbudánál és a Gellért-hegy környékén. Vonzotta őket a sok meleg víző forrás – innen az első név: *Ak-inko* (meleg forrás, később *Aquincum*) –, és vonzották Buda erdei, szőlői, Pest termékeny síkföldje, régtől kitaposott kereskedelmi útjai. A kétparti elhelyezkedés nemcsak gazdasági előnyöket nyújtott, hanem védelmet is, és jó keretet révészeknek, hajósoknak, halászoknak. Nem csoda, hogy Budapest már a középkorban a magyar királyság egyik székhelye, majd fővárosa lett.

Ez a földrajzi fekvés bizonyára nagy szerepet játszott abban, hogy a XVIII. század ne csak a

városi lét rekonstrukciójának, hanem a fővárosi rang restaurálásának kora legyen. Ezt kivívni egyáltalán nem volt olyan természetes, mint például Rómának Itália 1870. évi egyesítése után. Az ország politikai székhelye két évszázada Pozsony volt, Bécs elővárosa, amely mögött a Habsburgok bizalma állott. Gazdasági szempontból nemcsak a dunai kereskedelmi forgalom hazai központja, Győr, hanem a hódoltságtól szabad Debrecen is versengett Budapesttel. Debrecen emellett sokáig a nemzeti kultúra központjának rangjára is igényt tartott. Nem kellett hozzá egy évszázad sem, hogy kitűnjék: Budapest nemcsak földrajzi helyzeténél, hanem gazdasági erejénél, vállalkozó polgárságának ügyességénél fogva is alkalmasabb a vezető szerepre, mint versenytársai.

Mária Terézia és eleinte II. József is ellenállt a régi nemzeti főváros restaurálásának, de az államrezon és a racionalitás végül is felülkerekedett a hagyományos dinasztikus bizalmatlanságon. A döntő lépést II. József tette meg azzal, hogy a tartományi kormánynak megfelelő helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és más főhatóságot Budára, a közigazgatás akkor már elismert központjába helyezte. És végül halála előtt hozzájárult a városfalak lebontásához is.

Mindehhez nem lett volna elegendő a polgárság erősödése, ügyessége, de még a pesti Medárd-napi vásár országos híre, ember- és árutömege sem, annál is kevésbé, mert a céhpolgárság szűk látókörű vezetői olykor a bécsi hatóságoknál és a vidéki birtokosoknál is konzervatívabbak voltak. E tekintetben a döntő változást az arisztokrácia és a birtokos középnemesség mind sűrűbb betelepülése hozta meg.

Mi motiválta az arisztokrácia elitjének Budapest melletti döntését és rokonszenvét? Bizonyára az erőviszonyok, az előnyök józan mérlegelése és az egyéni érdek is. Elvégre a gazdag német és zsidó vállalkozók, pénzkölcsönzők, terménykereskedők, az első bank és a tőzsde Pesten voltak, ott zajlott a gazdasági élet, és az 1820-as évektől a közélet. Nem csekélyebb súlyú motívum volt azonban a hagyomány sem. A magyar nemesség zöme számára a legalitást és a kontinuitást a török hódoltság előtti független államiság jelentette, ennek jelképe pedig Mátyás király Budája volt.

A liberális-patrióta nemesség mind a hagyomány erejénél fogva, történelmi szimbólumként, mind pedig a realitások alapján állva, *tudatosan választotta* a dinamikus fejlődő Budapestet a modern Magyarország fővárosául. Őket követte a szellemi elit, költők, írók, művészek, tudósok, az egyetem tanárai, akik ugyancsak jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Budapest lett a nemzeti kultúra Athénje.

A folyamat ellenállhatatlan erejét jelzi, hogy Ferenc császár öccse, József főherceg, az országot és a leendő fővárost szívből kedvelő nádor, maga is hathatósan támogatta a városfejlődést: szépítési tervet dolgoztatott ki, középületeket kezdeményezett, pártfogója volt az 1808-ban alakult pesti *Szépítészeti Bizottságnak*.

Az 1867. évi kiegyezést követő fél évszázad Budapest fénykora. Néhány évvel a kiegyezés után, bár közkívánatra, de elsősorban a kormány támogatásával egyesült Pest, Buda és Óbuda. Az 1873-ban 300 ezer lakosú főváros, az ország egyetlen nagyvárosa, Európában csak a 16. helyen állt. De hát még nagyon fiatal volt, túlnyomórészt a frissen bevándoroltaké és a fiatal nemzedéké. A dualizmus korában átlagosan 60%-ot tett ki a bevándoroltak aránya, köztük csaknem 10%-ot a Monarchia másik feléből és a külföldről jöttek. A 15 és 40 év közötti korosztály aránya meghaladta a lakosság felét, az egész munkaképes népesség 70%-át. A növekedés üteme kiváltképp rohamos volt. A lakosság két évtized alatt a háromszorosára, fél évszázad múltán, 1920-ban négyszeresére (1,2 millióra) nőtt. Ekkor már az európai nagyságrend 8. helyére kapaszkodott fel.

*Budapesti Negyed 1. Budapest, 1993. 5–8.*

# TANULMÁNYOK



GYÁNI GÁBOR

## PEST-BUDA VAJON „MILY KIFEJLÉSRE KÉPES” ?

A városegysítés úgy teremtett fővárost Pest-Budából (és Óbudából), hogy egyszersmind megvette Budapest nagyvárossá válásának az alapjait is. A nagyvárosok növekedésének gyakori módja a közigazgatási határok egyszeri vagy fokozatos kijjebb tolása. Bécs, Berlin és Párizs terjeszkedésének is az volt az egyik fontos forrása, hogy a rezidenciális székvárosok (császári és fejedelmi városok) fokozatosan magukba olvasztották a környező kisebb településeket. De London és New York is azért vált a XIX. század végén a világ két legnépesebb metropolisává, mert a század utolsó éveiben megnagyobbították közigazgatási határaikat. 1898-ban olvasztotta magába az addig csupán Manhattanból és Bronxból álló New York Brooklynt, Queenst, Staten Islandet, és a következő évben valósult meg Nagy-London közigazgatási elképzelése.

Budapest egyesítése két szempontból is sajátosnak volt mondható. Először azért, mert ebben az esetben egyesítésre, nem pedig bekebelezésre került sor. Ami abból eredt, hogy noha Pest az 1860-as években méreteiben már túlszárnyalta Budát és Óbudát, igen messze állt attól, hogy nagyvárosnak minősülhessen. Így azután egyenrangú felek (Óbudára ez persze kevésbé áll) összeolvadásaként jött létre Budapest. Nem a főváros határait tolták tehát valamivel kijjebb 1873-ban, hanem korábban önálló városokat vontak össze egyetlen nagyvárossá.



L.9. Lechner Gyula: Rózsa tér, 1884

# Hirdetmény.

A budas-pesti lánchídon a sebeshajítás és az előrehajítás már az eddig is fennálló rendszabályok által korlátoztatván, — közrendőri és életbiztonsági szempontból most már szigoruan tiltatik, s ezen tilalom áthágói ellen 50 frtíg, esetleg 10 napi fogságig terjedő büntetés fog alkalmaztatni, míról is a t. cz. közönség mihez tartásúl azszal értesítetik, míszerint a lánchíd pesti oldalán e kapitányság részéről egy poroszló felállítva van, kinek kötelessége léozen, a hídon a sebes- és előrehajítást gátolni s ezen tilalom áthágóit feljelenteni.

Pesten 1867. Junius 14-én.

A főkapitányság által.

# Kundmachung.

Auf der Pest-Dunai Kettenbrücke ist das schnelle Fahren und Vorfahren schon vermöge der längst bestehenden polizeilichen Verordnungen beschränkt, wird aber nun aus polizeilichen Rücksichten und im Interesse der Sicherheit des Lebens auf das strengste verboten und zugleich bemerkt, daß die Uebertreter dieser Anordnung mit einer Geldstrafe bis 50 fl. eventuell 10 tägigem Arrest geahndet werden.

Hievon wird das p. t. Publikum mit dem Bemerken verständigt, daß zur genauen Durchführung dieser Maßregel auf der Kettenbrücke Pesther Seite ein Trabant aufgestellt ist, in dessen Pflicht es liegt, das schnelle Fahren und Vorfahren zu verhüten und die Uebertreter dieser Verordnung anzugreifen.

Pest, am 14. Juni 1867.

Durch das Stadthauptmannamt.

*Hirdetmény, 1867*

További specifikum, hogy egyszeri határrevízió történt, s annak ellenére, hogy az 1873-at követő háromnegyed évszázad során többször is szóba került Nagy-Budapest létrehozása, újabb területi expanzió már nem segítette Budapest további növekedését.<sup>1</sup> S végül: amíg a többi európai főváros adminisztratív területi terjeszkedése jószerivel csak megerősítette a korábban megszerzett nagyvárosi státust, addig a magyar főváros esetében maga az egyesítés döntötte el a metropolissá válás sorsát.

Amilyen sorsdöntő volt tehát a pillanat, amely a Duna két oldalán fekvő szabad királyi városokat és a kissé távolabb elterülő mezővárost egybeforrasztotta, meglepő módon olyan csekély érdeklődést mutatott az esemény iránt történetírásunk az elmúlt 125 évben. Valójában mindössze két historikus szentelt eddig komoly figyelmet a témának. Az inkább levéltárosként jelentős Gárdonyi Albert az egyesítés negyvenedik évfordulójára jelentette meg máig alapvető forráskiadványát,<sup>2</sup> amely hozzáférhetővé tette az egyesítés folyamatának közel teljes írásos forrásanyagát. Az esemény történetírói feldolgozása azonban sokáig váratott magára. Végül évtizedekkel később Vörös Károly végezte el az egyesítés századik évfordulóján kiadott könyvében, majd ezt követően a *Budapest története* IV. kötetében.<sup>3</sup> Gárdonyi Albert kitűnő forráspublikációja és Vörös Károly nagyszerű történetírói feldolgozása sem menti fel azonban a levéltárosokat és a historikusokat az alól, hogy legalább egy-egy újabb évforduló alkalmával még teljesebbé tegyék Budapest múltjának e kivételes epizódjáról alkotott képünket.

## AZ EGYESÍTÉS ELŐZMÉNYEI

Az egységes Budapest gondolata reformkori gyökerekre vezethető vissza: Széchenyi István 1831-ben a *Világ* című művében használta elsőként a kifejezést. A szintén az 1830-as években írt, bár csak jóval később, 1866-ban közzétett *Buda-pesti por és sár* című könyvében „a legnagyobb magyar” már egyenesen arról elmélkedett, hogy a majdan egyesülő „két testvérváros mily kifejlésre képes”.<sup>4</sup> Rajta kívül a reformellenzék több jeles képviselője, így Kossuth Lajos is melegen pártolta a három város Budapestként történő integrálását.<sup>5</sup> Nem csoda tehát, hogy a szabadságharc során – 1849. június 24-én, tehát szinte az utolsó pillanatban – végül sor is került a városegysítés hivatalos deklarálására. A neoabszolutizmus éveiben visszaállt ugyan a városok különállása, ám integrálásuk folyamata mégsem szakadt meg teljes egészében. A centralizáció jegyében a bécsi hatalom Pestet és Budát 1850-ben egyetlen közigazgatási kerületbe vonta össze, és hamarosan (1853-ban) Pestet, Budát és Óbudát egy adókerületként (tehát pénzügy-igazgatási egységként) határozta meg. A következő lépésre mégis másfél évtizeddel később került sor, midőn 1868-ban a városok mint külön tankerületek fölött közös iskolatanácsot alakítottak egységes felügyeleti jogkörrel. Ám ennél is fontosabb, hogy az 1870. évi X. törvénnyel életre hívott Fővárosi Közmunkák Tanácsa a három város infrastrukturális fejlesztéséért és a várostervezési munkákért felelős állami szervként (benne a főváros képviselőivel) immár egységként kezelte Pestet, Budát és Óbudát. Mindezekre az intézkedésekre azonban már azt követően került sor, hogy megvalósult a birodalom két fele között a kiegyezés, melynek eredményeképpen az ország majdnem teljesen visszanyerte alkotmányos önállóságát. Ebből számunkra most az a fontos, hogy a királyságként önálló Magyarországnak méltó fővárosra tartott igényt, amely kizárólag az egyesített Budapest formájában valósulhatott meg. Ennek a sürgető igénynek tett a kormány eleget, midőn végigjárta az egyesítés jogi procedúráját.

## BUDAPEST AUTONÓMIÁJA

Akkor, amikor a három város fővárosként történő egyesítése a törvényhozás napirendjére került, már javában folyt a városi törvényhatóságok helyzetének jogi rendezése. Az 1870. és 1871. évi törvények megalkotásával a kormány célja az volt, hogy az állam modern alkotmányos berendezkedéséhez igazodva szerveződjenek újjá a városi (és megyei) önkormányzatok. A másik be nem vallott cél pedig az volt, hogy az önkormányzatok autonómiáját csorbítva csökkentse főként a megyék rendi időkben élvezett jelentős politikai befolyását központi államhatalmi ügyekben.<sup>6</sup> Mindez megkövetelte, hogy a helyhatóságok döntéshozó szerveit, mindenekelőtt a helyi parlamenteket (a törvényhatósági bizottságokat) polgári társadalmi alapokra helyezték. Ezt a célkitűzést volt hivatva szolgálni a virilis rendszer meghonosítása, amely a va-

*Hirdetmény, 1870*

**Hirdetmény.**

Folyó hó 5-én este 6 óra tájban dorottya-utczától József- és Erzsébet-téren át országútig egy értékes, barna selyemmel bélelt ezöboly gallér, mind két végén egy egy farkkal, elvezett.

A behozónak illő jutalom biztosítottik.

Pest, 1870. decz. 6.

**A főkapitányóság**

---

**Hundmachung.**

Am 5. d. d. d. Abends 6 Uhr ist auf dem Wege von der Dorotheengasse über den Jozsef- und Elisabethplatz bis zur Landstraße ein Jobeltragen, mit brauner Seide gefüttert, an beiden Enden Jobeltrüben, in Verlaß gebracht.

Der Ueberbringer erhält eine angemessene Belohnung.

Pest, am 6. Dec. 1870.

**Die Oberstadthauptmannschaft**

gyon és a műveltség helyi elitjét juttatta be nagy számban ezekbe a testületekbe. Hiszen az 1200 legnagyobb adófizetőből kiválasztott 200 fő – az ún. virilisták – adták a törvényhatósági bizottság tagjainak a felét. Számottevő is volt az ellenállás éppen a virilis rendszert pártoló kormányzati törekvésekkel szemben, amely a hagyományos (sok esetben nemesi) elitek rovására erővel (a választás kikerülésével), valójában tehát antidemokratikus formában hozta hatalmi helyzetbe a polgári közép- és felsőközéposztályt.<sup>7</sup>

A Budapest egyesítéséről intézkedő külön fővárosi törvény (az 1872. évi XXXVI. tc.) előkészítése során is a leghevesebben éppen a virilizmusra vonatkozó paragrafusokat vitatták. Egyébként aránylag széles körű egyetértés övezte az egyesítés munkáját, és sem az országgyűlés különféle pártjai, sem az egyesítendő városok helyhatóságai, sem pedig a sajtó által megszólaltatott szélesebb közvélemény részéről nem hangzott el döntő ellenvetés a tervezett lépéssel szemben. A virilizmus kérdése mellett a leggyakrabban arról az aggodalomról esett még szó, hogy a modern nemzetállammá válás útjára lépő ország újszülött fővárosává az alapjában nem magyar Pestből és Budából alkotott Budapestet kívánja a kormány megtenni. Még Szentkirályi Móric, Pest 1867–68-as főpolgármestere is hangot adott ebbéli aggályának.<sup>8</sup>

Nem véletlen, hogy a főváros számára a kormány külön törvényt alkotott: ezzel is kifejezésre kívánta juttatni, hogy a főváros jogi státusa némiképpen elüt az ország többi városi törvényhatóságától. Tartalmi tekintetben ez azt jelentette, hogy Budapest nagyobb autonómia birtokába került úgy, hogy egyszersmind építési és városfejlesztési tekintetben különleges elbánásban részesült. Igaz, az FKT létrehozásával csorbult a városi autonómia, hiszen a közmunkatanács döntően kormányakaratot képviselt a város fizikai fejlesztésének alapvető kérdéseiben. Ám még ez is beleillett a különleges fővárosi státus fogalmi körébe. Hiszen a fővárosfejlesztés egyrészt olyan finansziális igényeket támasztott, melyeknek a város egymagában aligha felelhetett volna meg kielégítően; másrészt Budapest mintegy szimbolikusan az országot képviselte, a benne összpontosuló központi funkciók folytán annak, hogy milyen a város fizikai megjelenése, országos jelentőséget tulajdonítottak. Ami szintűgy indokolta a várostervezés- és fejlesztés központi meghatározását és koordinálását.

Ettől eltekintve Budapest önállósága nagyobb, mint amilyen autonómia vidéki városainkat 1870 után rendre megillette. A fővárosi és egyben egyesítési törvény értelmében a város élén a főpolgármester állt, akit a kormány nem egyszerűen kinevezett, mint a főispánokat, hanem akit az ő jelöltjei közül a fővárosi törvényhatósági bizottsága maga választott. De ennél is fontosabb, hogy a várost nem a polgármester, hanem a fővárosi tanács igazgatta, amely a polgármesterből, két alpolgármesterből és az ügyosztályokat vezető tanácsnokokból (számuk kezdetben tíz) állott. A fővárosi tanács mint önálló hatóság működött, amely ugyanakkor osztatlanul rendelkezett a város egészével. Hiszen a kerületi elöljáróságok, egészen a század végéig, jószereivel csak mellékes igazgatási jogkörökben intézkedhettek, és pusztán a tanács végrehajtó szerveiként működtek.

Akadott még egy terület, ahol nem mondható teljesnek a fővárosi autonómiája: rendőrhatalom terén, az építésügyhöz hasonlóan, az állam élvezett elsőbbséget. Ám még ez is indokolható a helyinél magasabb rendű megfontolásokkal: a nagyváros – kivált Budapest – politikai központ szerepe több lehetőséget kínál a közrend felborítására (bűnözés és politikai mozgalmak), s ugyanakkor nagyobb szükség is van itt a rend sértetlen megővésére. Ez legalábbis igazolta az állam közvetlenül tevőleges részvételét ilyen ügyekben.

Az egyesítés egyébként is formális aktusa, természetesen, nem teremthetett azon nyomban valódi egységet, így a fővárosi szerep megkövetelte városigazgatási és -fejlesztési kívánalmaknak nehéz lett volna az első perctől kezdve jól megfelelni. A korábbi partikularizmus béklyóiból viszont a központi hatalom segítségével inkább ki lehetett kerülni. Példaként hadd hivatkozzam az 1867 után megsokszorozódó új politikai és kulturális intézmények fővárosi elhelyezésének égető problémájára. Mivel Pest-Buda korábban nem teljes értékű nemzeti fővárosunk, az újonnan léte-





*L.16. Schickedanz Albert: Nagymező utca, 1884*



*L.19. Schickedanz Albert: Nagymező utca (Terézváros), é. n.*

**A vigadó nagytermében**

# NAGY BILLARD MATCH

tartatik 1884. december hó 8-án hétfőn, 9-én kedden és 11-én csütörtökön.

A világhíró

**Champion Vignaux**  
az ismert amerikai billárd-művész

**Schäffer Slosson és Peyraud Rudolf**  
legyőzője, ez utóbbi kihívását elfogadta. A partie 2400 ponttal december hó 8. 9. és 11-én játszatik és pedig esténként 800 ponttal. Mint híró Kiss W. Simon az fog szerepelni.

A tekuszfal, melyen a match történik, a híres bécsi billárd-gyáros Seifert és fia czég gyártmánya.

Minden 100 point után 15 peresnyi szünet tartatik.  
Az ülések ára 3 és 2 frt. állóhely 1 frt. Az előre rendelt ülések 20 kralt magasabb árúak.

**Kezdeté este 7**

Bejelentés az Illusztrált Magyar Nemzetben, 1884. évi 11. szám.

Hirdetmény, 1884

Az 1870–75 között a Váci utcában emelt neoreneszánsz fővárosi városháza<sup>11</sup> a későbbiekben példaadó mintául szolgált az ország többi városa számára is. Vidéken 1880-tól öltött nagy méreteket a városházépítés, melynek konjunkturális időszaka az 1890 és 1914 közötti negyedszázadra esett.<sup>12</sup> A főváros központi szerepköréből fakadó (építési) kívánalmak mellett, amint azt a városháza esete is mutatja, a kifejezetten helyi létesítmények jelentősége szintén túlnőtt a város szűkebb határain. Így volt ez a szorosan vett infrastruktúrát tekintve is, amely egyszerre kellett hogy megfeleljen a dinamikus növekvő nagyváros természetes szükségleteinek, valamint a főváros mintaadó szerepéből következő elvárásoknak. Éppen ez tehát a mélyebb oka az állam közvetlen részvételének a várostervezés és -építés munkájában, melyre a közmunkatanács kapott széles körű felhatalmazást.

## A NAGYVÁROSI FEJLŐDÉS DINAMIZMUSA

1873 végérvényesen és máig szóló érvénnyel eldöntötte a kérdést, hogy hol kerüljön sor Magyarországon valódi nagyváros kialakulására. E folyamat háttérében már a kortársak által amerikai üteműnek tartott hihetetlen mértékű demográfiai növekedés állt. 1869-ben a három város együttes népessége 280 ezer főt tett ki, ami 1880-ig egyharmadával, vagyis közel százezer fővel gyarapodott. Az ezt követő két évtizedben sem lassult a bevándorlás biztosította gyors demográfiai növekedés, melynek eredményeként a millenniumi budapesti népesség némileg már túl is haladta a

sített kormányhivatalok és nemzeti intézmények késedelem nélküli elhelyezése önrőből nemigen lett volna lehetséges. Ez az oka, hogy a város egyesítése körüli években a középítkezések oly szembeszökő módon előtérbe kerültek. Itt volt például az országgyűlés elhelyezésének akut gondja: a probléma megoldása kitűnő példa a gyors és céltudatos cselekvésre. A kiegyezés közeledtével mind elodázhatatlanabb a népképviseleti alapon álló majdani országgyűlés számára új épület emelése, melyre Ybl Miklós tervének az elfogadásától számított három hónapon belül(!) sor is került: 1865. november 4-én már átadásra készen állt a Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utcai épület.<sup>9</sup>

Nem kevésbé beszédes a városháza példája. Az egyesítés után szűknek bizonyult a pesti városháza, melynek további toldozás-foldozása nem jelenthetett valódi megoldást. Hiszen az 1702-ben építeni kezdett és eredetileg földszintes épületet még 1767–68-ban egyemeletesre, 1842–43-ban kéteemeletesre, végül 1863-ban háromemeletesre bővítették.<sup>10</sup> Ezért döntés született egy teljesen új városháza felépítéséről a régi pesti városháza további fenntartása mellett.



L.3. Balló Ede: Várkert bazár, 1884

hatszázezer főt. Egy szó mint száz, a korabeli Európában is páratlanul intenzív bevándorlás eredményeképpen a főváros népessége az 1870-et követő negyedszázad során valamivel több mint a duplájára emelkedett. A nagyvárosi fejlődésnek a bevándorlás fő haszonélvezője, Pest az igazi motorja demográfiai és gazdasági téren egyaránt.<sup>13</sup>

A szembeszökő demográfiai növekedés feltételei közepette különösen nagy igény mutatkozott a civilizált fizikai környezet megteremtése iránt. A vissza-visszatérő kolerajárványtól való páni félelem is erre sarkallt, amely a vezetékes szenny- és ivóvízrendszerek hiányának volt közvetlen következménye. Az egyesítés előkészítése során, 1872-ben is felütötte a fejét az ázsiai eredetű borzalmas kór, melynek egyedül a modern közművesítés vethetett gátat. 1873-ban Reitter Ferenc be is nyújtotta tervezetét a közmunkatanácsnak, melyben meghatározta a csatornázás menetrendjét. A terv részletes kimunkálása azonban egy évtizedig elhúzódott, és majd csak 1891-ben indult meg a pesti Duna-parton vezetõ fõgyûjtõ lefektetése, hogy 1896-ra készüljön el a déli központi csatorna- és szivattyútelep. Budán ugyanakkor jóval késõbbre tolódtott a korszerû csatornázás munkáinak a megindulása.

A járvány másik forrása, a szennyezett ivóvíz helyettesítése tisztított vezetékes ivóvízzel úgyszintén hosszabb idõt vett igénybe. Az 1870-es és az 1880-as években épültek ugyan Pesten és Budán ideiglenes vízmûvek, ám végleges megoldást a káposztásmegyeri vízmû elkészülte jelentett 1895-ben.

Az infrastrukturális fejlesztések másik fontos területe a fõ útvonalak kijelölése és kiépítése, valamint építési ingatlanokkal való ellátása; így kezdetben mindenekelõtt az Andrassy út, majd a Nagykörút létesítése képezte a közmunkatanács elõtérben álló feladatát. Emellett fontos feladatnak számított a Duna és a város fizikai kapcsolatának megnyugtató rendezése is.

A Duna, amely városképi szempontból Budapest meghatározó eleme, megoldandó problémák tömegét zúdította az újdonsült főváros és a fölötte atyáskodó állam nyakába. A Duna veszélyes folyó, amely áradásával utoljára 1838-ban okozott súlyos károkat a három városnak.<sup>14</sup> Néhány évvel a városok egyesítése után például újra jéges ár veszélye fenyegette Pest és Buda alacsonyan

fekvő és a Dunához közeli részeit, így a pesti oldalon magát a Belvárost, budai oldalon pedig a Vízvárost és a Tabánt. A kortársak valósággal pánikba estek február utolsó heteiben, amikor az ár elérte Budapestet. „Ismét borzasztó reggelre virradtunk” – szól a naplóbejegyzés 1876. február 24-éről az abban az időben éppen a Lipót (ma Váci) utcában lakó Csorba házaspár tollából. Később arról olvashatni a naplóban, hogy Csorba Géza „átment Budára, hol a főúton a gyalogközlekedés lehetetlenné vált. Kocsik még járhatnak; kinn a Császár fürdőben, hol a meleg források elárasztották az alacsonyabb helyeket; a Lukács fürdő egészen víz alatt áll. Kijjebb nem mehetvén, a Császár fürdőtől visszajött. A Rácváros is el van borítva; kétségbeesés, rémület mindenfelé!”<sup>15</sup> Ám a pesti oldalon sem sokkal jobb a helyzet. A következő nap eseményeiről olvassuk a naplóban: „Reggeli után kimentünk a Malom utcán [Ferenc körút] a Duna-partra, hol az utca torkolatánál nagy erővel dolgozott a gőzszivattyú; a Duna nagyban árad; felmentünk a Vámházig, hol egy darabig néztük, mint úsznak a jégdarabok a hatalmas, haragvó folyam hátán. Még odább mentünk; a Fővámháztól felfelé most sorkatonaság őrzi a Dunapartot, s utasítja vissza a parthoz közel menni akaró közönséget. A partkapitánysági hivatal kis kőházacskája leomlással fenyeget. A felső partból már csak 6 lépcső van kinn; ... [később] az Üllői út végén kocsira ültünk, mely a Tüköry-gáthoz szállított minket; itt leszállva a kocsiról, borzasztó látvány terült el szemeink előtt; a házak mind víz alatt, mely a lejtősebb országúton a volt régi temetőt és a zsidókét fenyegeti elárasztással. ... Az út telve kocsikkal, melyek a látni és segíteni vágyó közönséget szállították ide; majd meg csónakokat hoztak ide, a tűzoltóság és utászatonaság szorgalmasan dolgozik a töltések kijavításán, részben pedig újakat készít. A Tüköry-gáton túl már nem lehet messze menni, mert az út egészen víz alatt áll.”<sup>16</sup>

A hosszan idézett korabeli beszámoló egyszerre érzékelteti a pestiek nem teljesen alaptalan féltelmét a veszélyesen áradó Dunától, valamint a parti védművek halaszthatatlan szükségességét. Jóllehet – szintén Reitter Ferenc elgondolásai nyomán – 1865-től már folytak rakpartépítési munkálatok,<sup>17</sup> ám ekkor, 1876-ban a Duna két partja korántsem volt még végig kiépítve. Ráadásul a közvetlenül mögötte lévő beépített terület sincs mindenhol megfelelően feltöltve. Példaként hadd utaljuk a Fővámház mögötti telekre, erre épült az 1890-es évek derekán a Központi Vásárcsarnok. Amint az a Hild–Ybl Alapítvány által 1991 decemberében a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett Ybl-kiállításon is jól látszott nem egy 1890 előtti fényképen, a talajszint itt méterekkel a Fővámház feltöltött telkének a szintje alatt volt. S ez a helyzet máshol is.

A folyó azonban nemcsak veszélyt jelentett a városokra, de kommunikációs szempontból határozottan kulcsszerepet játszott Pest és Buda lehetséges integrálásában. Ezen a téren a hidak jelentőségére kell elsősorban utalni. A Lánchíd ugyan már 1849 ősze óta összekötötte egymással a két várost, ám részint a hídpénz szedése miatt, részint azért, mert Pest gyors területi terjeszkedése nyomán mind többek számára esett túlságosan is távol a Lánchíd, a két oldal fizikai összekapcsolása szempontjából egymagában kevésnek bizonyult már ekkoriban. A Nagykörút kiépítésével adódott a lehetőség az akkor még messzi északi pontnak számító dunai összeköttetés megteremtésére a Margit híd révén. Ami a budai oldalon egyrészt a Margit körút majdani kiépítésére ösztönzött, másrészt megindította a Rózsadomb elsőként villákkal történő benépesítését.

A nagyvárossá válást Budapest hallatlan gazdasági dinamizmusa alapozta meg. Pest már évtizedek óta jelentős kereskedővárosa az országnak, ám Buda inkább csak igazgatási szerepkörével tűnt ki; Óbuda viszont kifejezetten az alföldi mezővárosok agrárjelleget mintázta. Az egyesítés nyomán végérvényesen eldőlt, hogy Buda mint rezidenciális központ elveszti korábbi jelentőségét, jóllehet számos központi államigazgatási szervezet továbbra is a Várban kapott helyet. S mivel Buda modern gazdasági funkcióra sokáig egyáltalán nem tett szert, természetes, hogy az urbanizációt tekintve minden téren messze Pest mögött maradt. Óbuda funkcióváltása ugyanakkor egyszerre fakadt a fővárosba történt betagozódás pusztá tényéből, valamint abból, hogy az 1880-as évek filoxérajárványa megsemmisítette hagyományos gazdasági létalapját, a szőlőművelést.

## Hirdetmény.

Folyó évi október hó 10-én 32445. sz. a. kelt tanácsi határozat folytán az utczai favyagatas az alabb megnevezett utozakban el tiltatik es pedig:

### A bel városban:

a városház, rózsó-, és kristóf-téren. — a väczü, uri-, hatvani-, koronás, régi pósta-, galamb-, hajó-, kígyó-, sebes-tyén-, iskola-, lakatos-, városház-, duna-, kéményapró-, borz-, sörház-, kádár-, tél-, szarkis-, lövész-, képiró-, hástya-, magyar-, csukor-, vármegyes-, sarkantyus-, és rostély-utczakban; nemkülömben a szibárus-utczának az uri- és väczü-, a lipót-utczának, a rózsatér és kalap- a zöldfa-utczának az iskola és papnövelde-, és a gránátos-utczának a hatvani- és vármegye-utca közüi részében.

### A lipót városban:

a dorottya-, perez- és hajnal-utczában.

A tereztvárosban: pedig csak a király-utczában.

E tilalom óthügi 1-től 50-ügig terjedhető birságban fog-nak elmarasztaltatni.

Pest, 1868. október hó 20-án.

Polgár Károly,  
h. főkapitány.

## Rundmachung.

Zusolge Magistratsbeschlusses No. 10-ten Oktober l. 3. J. 32445 wird in der Hinhauft das Holzhacken in folgenden Gassen und Plätzen nicht gestattet, und zwar:

### In der Innernstadt:

Auf dem Rathaus, Hofen, und Krüchplatz; — in der Waisen-, Herren-, Gutsamer-, Kron-, Alte Post-, Tauben-, Schiff-, Schlangen-, Sebahaus-, Schul-, Schloffer-, Rathaus-, Tonan-, Kaufmannsbrüder-, Dachfen-, Widmeißler-, Winter-, Winter-, Eiser-, Schlofen-, Moler-, Pöfel-, Nagel-, Jüder-, Kremler-, Sporer-, und Güttergasse dem verbotene unterliegt feruer, — derjenige Theil der Töb-tergasse welcher sich zwischen der Herren- und Waisenergasse; — dem der Theil der Kesselpfaffe welcher sich zwischen dem Hofkaplan- und Hingasse; — feruer der Theil der Grünbaumgasse welcher sich zwischen der Schul- und Schul-närgasse; — schließlich derjenige Theil der Öbernaberggasse, welcher sich zwischen der Karawanz- und Komitatgasse befindet.

### In der Leopoldstadt:

In der Loethe-, Minna- und Regenngasse.

### In der Theresienstadt: nur in der Königsasse.

Die Übertreter dieses Verbotthes werden mit einer Geld-buße von 1 bis 50 Gulden geahndet.

Wien, am 20-ten Oktober 1868.

Karl Polgár,  
f. Oberbürgermeister.

Hirdetmény, 1868

Így vált Óbuda idővel a főváros markáns proletárnegyedévé annak nyomán is, hogy már a XIX. század derekán ide települt a nagyüzemi hajógyártás.

A Pestre koncentrálódó új modern gazdasági szektor magját kezdetben a modern gyáripárt nálunk elsőként képviselő malomipar képezte: Budapest a világ egyik legnagyobb malomipari városa, s mint ilyen az egész Monarchia lisztészükségletét ki tudta elégíteni. A századforduló táján a gép- és vasipar, egyszóval a nehézipar vette át a húzóágazat szerepét. Mindamellet a dinamikusan gyarapodó népesség ellátása folytán is az élelmiszeripar mindvégig fontos szektora maradt a gazdasági életnek.

A kereskedelem öröklöten nagy szerepe és a modern gyáripár újonnan megteremtett különleges súlya egyszerre volt oka és következménye annak, hogy a modern személy- és teherszállítás, vagyis a vasútforgalom országos központjává szintűgy Budapest vált. A század végén már tizenegy irányból vezetett vasútvonal a fővárosba, melyet ekkor két világvárosi jellegű vasútállomás, az 1877-ben megnyitott Nyugati, illetve a hét évvel későbbi Keleti pályaudvar, valamint további 12 kisebb-nagyobb személy- és teherpályaudvar fogadott. A városon belüli közlekedés modernizálódása a lóvasúti hálózat kiépítésének útját követte, amely a Margit híd megnyitásával immár Pestet és Budát is összekötötte egymással. A villamosvasút elsőként 1887-ben haladt végig a Nagykörúton, ám az évtized végétől az újonnan megnyitott vonalak már mind a villamosközlekedés célját szolgálták. Végül a következő évtized derekán a kontinensen elsőként éppen Budapesten létesült földalatti vasút.

A főváros 1873 utáni, nagyjából a millenniumig tartó, úgyszólván töretlen, nagyvárosi fejlődése stabil gazdasági alapokon nyugodott. Az ekkor meghonosodó új modern gyáripár sok szálon

kapcsolódott a gyors urbanizációból fakadó igények kielégítéséhez. Közvetlenül az építő- és építőanyag-ipar állt a roppant kiterjedt lakóház- és középítkezések háttérében, ugyanakkor a vas- és gépgyártás jól szolgálta egyebek között a vasútépítkezések szülte igényeket.

Budapest vitathatatlanul küllemének látványos és gyors ütemű átalakulásával vívta ki lakói és az ide látogató kortársak bámulatát.<sup>18</sup> Vegyük tehát röviden számba, hogy mi minden épült egy-két évtized leforgása során a fővárosi funkcióknak való minél teljesebb megfelelés érdekében. Az európai mércével mérve is impozáns Sugárút az érett historizmus jegyében tervezett neoreneszánsz bérpalotáival és néhány jellegzetes, kulturális célú középületével vált széles körben ismertté. Az 1885-től Andrássyra átkeresztelt reprezentatív útvonalon kapott helyet Ybl Miklós ragyogó Operaháza 1884-ben, de itt épült fel a régi Múcsarnok (1877), a régi Zeneakadémia (1879) és a Képzőművészeti Főiskola is.

A középítkezések zöme tehát kulturális és természetesen politikai rendeltetésű szervezetek elhelyezését célozta.<sup>19</sup> A már említettek mellett még utalhatunk az 1880-as és 1890-es évtizedek minisztérium-, egyetem- és múzeumépítkezéseire.

Amellett azonban, hogy a fővárosi funkció természetesen komoly igényt támasztott egy sor új és kivált monumentális középületre, nem elhanyagolható a modern gazdaság ilyen irányú kívánalma sem. Ebből a szempontból a főként a századfordulón virágzó bank- és kereskedelmi célzatú építkezéseket kell megemlíteni (áruházak és vásárcsarnokok). Mégis: a fizikai urbanizációnak ebben a szférájában a lakóház-építkezés tömegessége az igazán szembetűnő. Az 1870-es és 1880-as évtizedekben az új épületek kétharmada, később ennél is nagyobb hányada állt lakóházakból. S közben viszonylag kevés épületet bontottak el azért, hogy helyet szorítsanak az újaknak, melyek az esetek döntő hányadában legalább két, de inkább három- és négyemeletes bérházak voltak.<sup>20</sup> Nem csoda tehát, ha Budapest újonnan felemelkedő vagyoni elitje – melyet jól dokumentál az 1200 legnagyobb adófizető rendszeresen összeállított jegyzéke – a város egyesítése körüli években, sőt még az azt követő évtizedekben is sokáig a háztulajdonosok leggazdagabbjait tömörítette feltűnően nagy számban. Kik lakták vajon a várost akkor, amikor sor került Budapest egyesítésére, és hogyan alakult a társadalom összetétele az azt közvetlenül követő időben?

### AZ ORSZÁG LEGPOLGÁRIBB VÁROSA

Egy társadalom elitje sok mindent elárul a társadalom egészéről. Vessük tehát pillantásunkat az 1873-ból származó virilisjegyzékre, hogy megállapíthassuk a frissen alakult Budapestet benépesítő társadalom fő jellemvonásait. Amint már Vörös Károly is megállapította: a polgári vagyoneképzés szerepe bizonyult döntőnek az elit összetétele szempontjából. Így tehát a „legnagyobb számban a legkülönbözőbb fajta termény- és állatkereskedők, építésszek, építési vállalkozók és az ő munkájuk nyersanyagát szállító építőanyag-gyárosok és -kereskedők s végül a nagy vagyonú háztulajdonosok kerülnek be a város legvagyonosabb, vagyonukkal most a közügyek intézésére is befolyást nyert embereinek soraiba”.<sup>21</sup>

Az, ami ezután következik, röviden a Budapestre koncentrálódó (korlátozódó?) tőkés gazdaság- és társadalomfejlődés látványos kibontakozásaként is felfogható. 1888-ból való a legnagyobb fővárosi adófizetők újabb fennmaradt jegyzéke. Ennek alapján, Vörös Károlyt követve, megállapítható, hogy: 1. a városok régi polgársága (benne nagyszámú német Bürgerrel) mindinkább kiszorult a vagyoni (és virilis-) elitből; 2. az egyre jobban előtérbe kerülő ipari nagyvállalkozók között ugyanakkor kezdtek túlsúlyba kerülni a műszaki szakszerűséget képviselő menedzser-vállalkozók; 3. végül kialakulóban volt egy „szilárd, stabil vezetőréteg, élcsoport”, amely nemcsak komoly anyagi hatalom birtokosává lett az idők folyamán, de társadalmi presztízsét tekintve is konszolidálta a helyét az elitben.<sup>22</sup>

Talán ebből is kitűnik, hogy a főváros már eredendően, az idő előrehaladtával pedig egyre nyilvánvalóbb módon lett a magyarországi nagypolgárság tulajdonképpeni és szinte egyedüli központja. De nemcsak ez avatja különösen polgárivá Budapestet, hanem az is, hogy a közép- és közpolgárság szintűgy nagy számban képviseltette magát a város társadalmában. Ők főként a vállalkozói szféra keretei között és az értelmiségi hivatásokban, az ún. szabadfoglalkozású-pályákon tömörültek feltűnő mértékben. Ha pusztán az utóbbit tekintjük is, szembetűnik, hogy például minden második orvos Budapesten található a századforduló időszakában, ami egyszerre fejezi ki a fővárosi egészségügyi ellátás magas civilizációs szintjét, valamint a vidék nagyfokú civilizálatlanságát.

Végül a struktúra legalján: a népesség többségét alkotó proletariátus szintűgy belesimult Budapest nagyvárosi és egyúttal modernnek tetsző polgári világába. A gyáripari munkásság szinte kizárólagos Budapestre koncentrálódása jelzi, hogy a főváros még alsó osztályait tekintve is hű maradt erőteljesen polgári társadalmi karakteréhez.

Mindaz, ami a polgári osztályszerkezettel egyébként szükségképpen együtt jár, Budapestre különösen rányomta a bélyegét, ti. a jólét és a kiáltó nyomor közvetlen egymásmellettsége, a társadalom végletes megosztottságának kifejezetten nagyvárosi sajátossága. Amit a Nyugat (és közvetlenül pedig Bécs) gyors utolérésének a vágya talán még súlyosbított is. Az urbanizálódás egyébként valóban imponáló teljesítménye és a polgárosodás, valamint az asszimiláció és akkulturáció nem kevésbé méltányolható számos eredménye mellett a gondos megfigyelőnek olykor az is feltűnt, ami a türelmetlen fejlődésnek szinte mindig kiküszöbölhetetlen velejárója. A dolgoknak erről a fonák oldaláról a sokáig vidéken élő Mikszáth 1874–75-ben így írt: „Valamelyik napon a múlt héten nagyon elfogott a spleen (életunalom), mely állapotban arra szántam magam, hogy egy sétát tegyek a Király utcában. A cifrábnál cifrább hirdetések tarkasága némileg szórakozást nyújtott. Szép és vigasztaló az nagyon, hogy ez a 'nagy falu' olyan gyorsan növi ki magát New Yorkká – legalább a humbug terén.”<sup>23</sup>

Ragyogás és humbug, polgári érénybe oltott túlfűtött ambíció és nagyravágyás egyszerre hatott tehát, midőn a provinciális Pest és Buda immár Budapestként hihetetlenül rövid időn belül a kontinens izgalmas nagyvárosává nőtte ki magát. A történet pedig egészen pontosan úgy indult, hogy 1873-ban törvény útján kinyilvánították a három város közigazgatási összetartozását.

#### JEGYZETEK

1. Bővebben SZEKERES József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. Tanulmányok Budapest Múltjából XXV. BTM. Budapest, 1996. 269–315.
2. A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye (összeállította: GÁRDONYI Albert). Budapest, 1913.
3. VÖRÖS Károly: Egy világváros születése. Budapest, 1973; Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (szerk.: VÖRÖS Károly). Budapest, 1978. Főként: 299–321.
4. Gróf SZÉCHENYI István: Buda-pesti por és sár. Budapest, 1995. 9.
5. CSORBA László: Budapest-gondolat és városeejesítés. Budapesti Negyed 2. 1993. ősz–tél 20.
6. SARLÓS Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest, 1976. Főként: 111–115.; KAJTÁR István: Magyar városi önkormányzatok (1848–1918). Budapest, 1992. 79–83.
7. Vörös Károly felszólalása. In: Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Budapest, 1971. 159–160.
8. GÁRDONYI Albert, id. összeáll.
9. PEREHÁZY Károly: A régi pesti Képviseelőház. In: Ybl Miklós építész 1814–1891. Hild–Ybl Alapítvány. Budapest, 1991. 67–68.
10. Budapest-lexikon II. Budapest, 1993. 601.
11. L. SISA József: A pesti Új Városháza. Ars Hungarica, 1983. november 2. 252–268.
12. Bővebben SÁRMÁNY-PARSONS Ilona: Magyarországi városházépületek a századfordulón. Történeti Tanulmányok III. (szerkeszti: L. NAGY Zsuzsa–VERESS Géza). KLTE, Debrecen, 1994. 53–71.
13. A főváros népesedéstörténetéhez I. KATUS László: Budapest népességnövekedésének forrásai a XIX. században.

CZAGA VIKTÓRIA

## TESTVÉRVÁROSOKBÓL FŐVÁROS

Buda és Pest egyesítésének gondolata azóta foglalkoztatta a két város értelmiségét, amióta Széchenyi István felvetette – egy angol szájába adva saját szavait –: „Fővárostok nevét Budapestre kellene változtatni, ... s így két város egyesülne, ... Mily haszon áradna ezen egyesülésből, mily virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő múlva!”<sup>1</sup> A reformkori városegyesítésnek azonban – a két város polgárainak ellenérzésén túl – számos akadály állta útját, közülük a legkézenfekvőbb az állandó összeköttetés hiánya, amelyre hivatkozva az uralkodó mereven elzárkózhatott – többek között – az országgyűlést Pestre hívó követelések teljesítése előtt.<sup>2</sup>

A múlt század harmincas éveitől a korabeli hírlapokban az egyesítés mellett és ellen felsorakozó érvek elsősorban érzelmi síkon ragadták meg az olvasókat. Közülük nem egy éppen Széchenyi javaslatából került át a köztudatba, például hogy Pest az ország szíve, s ezért kell egy fővárosnak „... egy és nem megoszlott ellenmondó szívnek” lennie, de az is, hogy a két város féltékeny egymásra, azaz „... nem a legjobb szemmel nézi egymást”; és számos kortárs hitte – a két város vezetőinek kivételével –, hogy az egyesítéshez elegendő „a két név egybeolvadása”, mely „Buda és Pest érdekeit s érzéseit egyesítené, s így erősítené”.<sup>3</sup>

Az az egyesítést ellenző kép is ebben az időben született meg, mely az 1870-es években az újságok kedvelt ábrázolása lett: a két város házasodni készülő félként áll szemben egymással. Pest



1.4.4. Baelz rajza után: Wahrmann Mór



1.4.5. Cserna Károly: Házmán Ferenc



- In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára (szerk.: SOMOGYI Éva). Budapest, 1991. 19–35.; FARAGÓ Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). Statisztikai Szemle, 1995/4–5. 375–391.
14. Pest-budai árvíz 1838 (szerk.: FARAGÓ Tamás). Budapest, 1988
15. Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója (vál. és szerk.: BUZA Péter). Budapest, 1994. 333.
16. Uo., 334–335.
17. VÖRÖS Károly: A Duna-korzó regénye. História, 1979/1. 21–22.
18. A pestiek erről nyert tapasztalatát rekonstruálja, majd értelmezi GYÁNI Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. Budapesti Negyed, 1996/14. 125–153. A külföldiek Budapest-képére két amerikai példa, Albert SHAW: Municipal Government in Continental Europe IX. fejezet (Budapest: the rise of a new metropolis). New York, 1895. 435–468., továbbá: Egy New York-i Budapestről 1908-ban. Frederick PALMER: Buda és Pest. Budapesti Negyed, 1994/4. 71–85.
19. Vö. KOMARIK Dénes: Budapest középítkezései és a historizmus. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok (szerk.: ZÁDOR Anna). Budapest, 1993. 49–65.
20. Források Budapest történetéhez 1873–1919 (szerk.: H. KOHUT Mária). Budapest, 1971. 96.
21. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Budapest, 1979. 65.
22. Uo., 99–101.
23. Idézi KOVÁCS András: Mikszáth Budapest-képe. Előadás a Mikszáth és Budapest című konferencián, 1997. november 13.

szép, ifjú, s ami fő: gazdag hajadon, Buda ellenben rozzant, öreg, szegény és ágrólszakadt öregúr. „Buda Pesttel, mint mondják, egybe akarnak kelni: nem hihetem. Buda már nagyon vén, aztán pénze sincs ... Pest egy ifjú hölgy...”<sup>4</sup> akinek, a ragyogó jelen mellett, fényes jövője van. Valóban, a dinamikusan fejlődő Pest ebben az időben már elvitathatatlanul az ország gazdasági és szellemi életének központja, de facto az ország fővárosa, annak tekintették és annak is vallotta magát.<sup>5</sup> Ezzel szemben Budát az 1703-as privilégium fővárosnak nevezi – tehát de jure az –, s mert a kormányfőhatóságok (helytartótanács, kamara) központja, a köznélemény udvarhű és német hivatalnokvárosnak tekintette. A város csak akkor kapott dicséretet, amikor valamilyen látványos gesztust tett magyarosodásának bizonyítására. Így például 1847-ben, a budai dülőkerezestelő alkalmával: „bár fővárosunk lakosainak nagy része idegen ajkú, de nem idegen érzelmű és szellemű... a budai polgár büszke arra hogy bár német ajakkal, magyarnak nevezheti magát”<sup>6</sup> – s majd huszonöt év múlva, a városeyesítés előestéjén is szemrehányással illetik, mert egy jómódú polgárai által alakított részvénytársaság német színházat akart Budán építeni.<sup>7</sup>

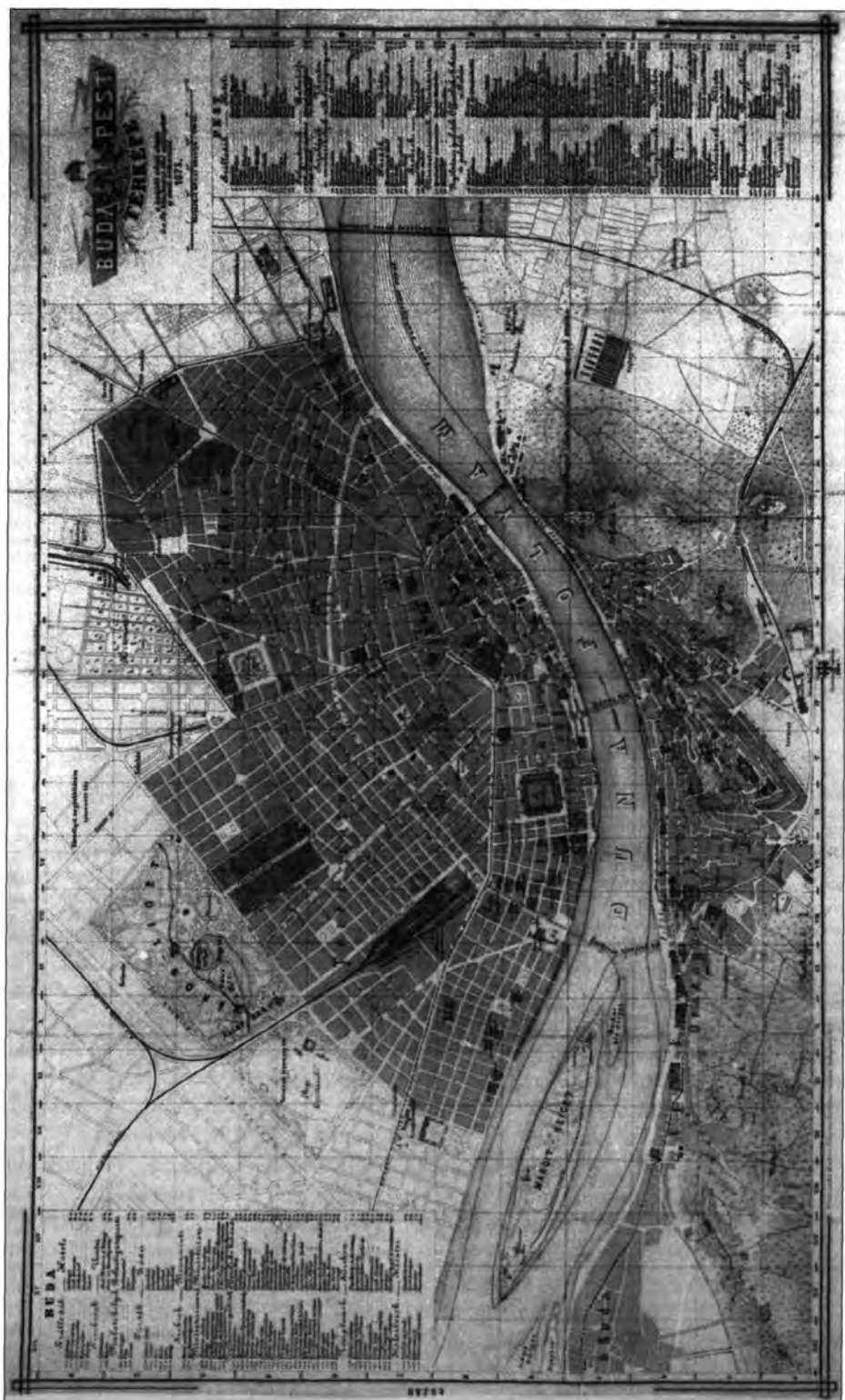
Budával ellentétben Pest magyar jellegét erősítette, hogy az ország vezérmegyéjének tekintett Pest megyének is a székhelye. A városi tanács már 1840-ben a magyar nyelvű ügyintézésről döntött, míg Budán Házmán Ferenc főjegyző rendreutasításban részesült, mert magyarul szólalt fel a tanácsülésen.<sup>8</sup>

A reformkorban a szerepeket is kiosztották a két városra: eszerint az ország szívének, Pestnek kell éltető erővel ellátnia a vén Budát, cserébe Buda, a hajdan független Magyarország fővárosa, ősi dicsfényt sugározza Pest városára, így téve annak dinamikus fejlődését szalonképessé. Az érvek és ellenérvek sorjázása közben azonban nem kérdőjeleződött meg Széchenyi azon gondolata, hogy a két város egymásra van utalva, s csak együtt lehetnek Magyarország fővárosa. E gondolatot a negyvenes évektől csak erősítette a születése pillanatától az egyesítés jelképévé váló, épülő Lánchíd.

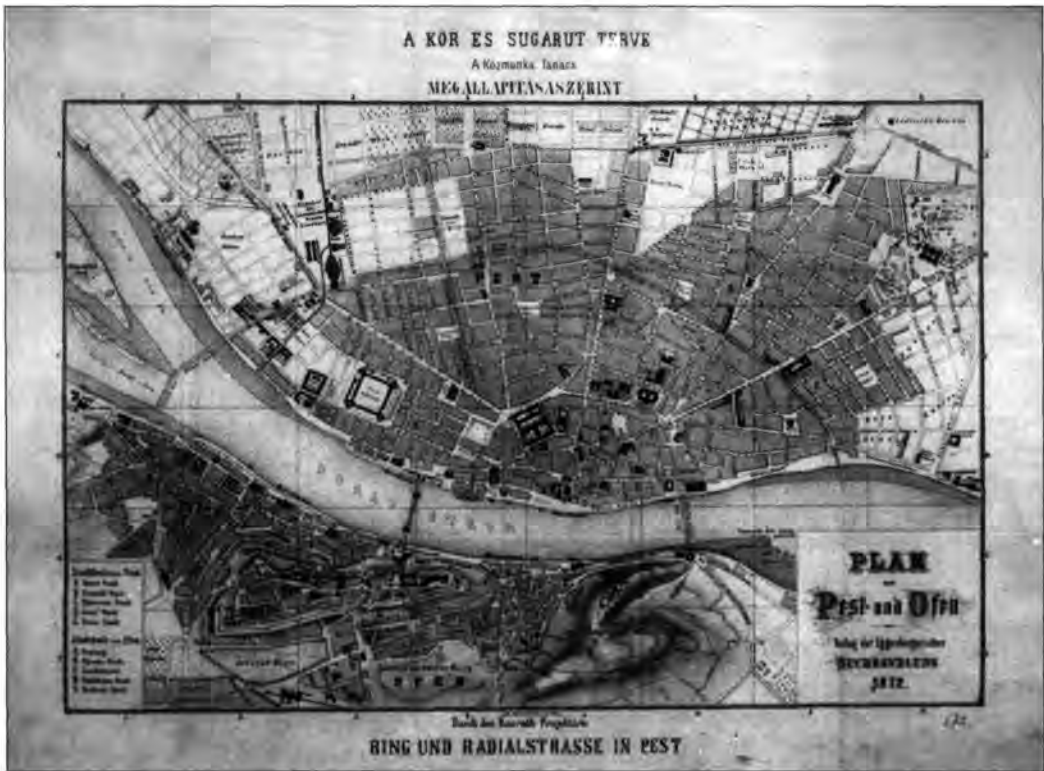
Az országgyűléseken az egyesítéshez vezető első kezdeményező lépést Házmán Ferenc, Buda város főjegyzője és követe tette meg 1848-ban, s az alkalmat az első felelős magyar minisztérium kinevezése szolgáltatta: az utolsó rendi országgyűlés bezárása előtt indítványozta, hogy mondja ki az országgyűlés Buda és Pest törvény általi egyesítésének szükségességét.<sup>9</sup> Buda város akkori vezetői ugyanis – joggal – tartottak attól, hogy a minisztérium Pestet jelöli ki székhelyéül, s a volt kormányfőhatóságok megszűntével Buda nem lesz többé az ország közigazgatási központja, ami reá nézve „nagyobb csapás lenne a legdühösebb ellenség dúlásainál”.<sup>10</sup> A pesti tanácsi vezetők válaszként – azon túl, hogy követük, Károlyi István, mint jelentette Pozsonyból, „visszatorlotta e méltánytalan eljárást” – reményüket fejezték ki, hogy az egyesítés „a város községének meghallgatása nélkül nem fog törvénybe iktattatni, annak idején ez ügy érdemlegesen tárgyalandik”.<sup>11</sup> Az országgyűlés azonban törvény helyett az összehívandó népképviselői országgyűléshez utalta Házmán indítványát, és Szemere Bertalant, a leendő belügyminisztert bízta meg az egyesítés előkészítésével. Szemere 1849. június 24-én adta ki – Kossuth Lajos kormányzó-elnök ellenjegyzésével ellátott – rendeletét a három város egyesítéséről, azon indokkal, hogy „a magyar álladalomnak csak egy fővárosa lehet, mellynek élő erejét főleg Pest, történeti és emlékezetét főleg Buda adja meg: ... a testvér két főváros mint Budapest ezennel egyesítetik”.<sup>12</sup> A végrehajtásra azonban nem maradt idő. Jó két hét múlva, július 8-án a kormánynak menekülnie kellett a fővárosból.

Az önkényuralom éveiben a városok egyesítéséről szó sem lehetett. A forradalom fő fészkeként tekintett Pest városát nem egyesítették a megbízható német városként kezelt Budával. A városi autonómia felszámolása mellett csupán Buda és Óbuda mezőváros adminisztratív egyesítésére került sor,<sup>13</sup> ami azt jelentette, hogy a budai községtanácsban Óbudát négy tanácsos képviselte, de pénz- és adóügyeit önállóan intézte. Az októberi diploma kibocsátása után a mezőváros visszanyerte önállóságát.<sup>14</sup>

1867-ben Buda a szabadságharc bukásával emigrációba kényszerült egykori főjegyzőjét,



1.3.32. Halácsy Sándor: Budapest térképe a legújabb adatok alapján..., 1873



1.5.1. A Kör és Sugárút terve a Közmunka Tanács megállapítása szerint, 1872

Házmán Ferencet hívta haza polgármesternek. A hivatalát nagy reményekkel elfoglaló Házmán a száműzetés tizenhat éve alatt New Yorkban egy nagyváros kényelmét élvezhette.<sup>15</sup> Itthon azonban hiába voltak elképzelései szülővárosa fejlesztéséről, csatornázásról, út- és hidépítésről, a várfalak lebontásáról.<sup>16</sup> A nemcsak üres, de adósságokkal terhelt városi pénztár minden fejlesztési terv megvalósulásának legfőbb akadályát jelentette. Így – az amerikai üzleti életben jó és rossz tapasztalatokat egyaránt szerző – Házmán csakhamar felismerte, Buda városa nemhogy a fővárosi feladatnak nem tud egyedül megfelelni, de siralmas anyagi helyzetéből sem képes egyedül kilábalni. Éppen ezért, midőn politikai szerepet vállalt, és a budai Víziváros Deák-párti képviselőjeként a parlamentbe is bejutott, ott tevékeny és következetes híve lett a három város egyesítésének.

Pest város fejlődése, melyet az önkényuralom ideig-óráig csak lassítani tudott, de megakadályozni nem, 1867-tel újabb lendületet kapott. A város az országnak már nemcsak gazdasági, kulturális, hanem politikai központja is. Vezetői, a kiegyezés után megválasztott polgármesterrel, Szentkirályi Mórral az élen, nem hagytak kétséget álláspontjukat illetően: Pest egyedül is képes a fővárosi szerepnek megfelelni. Szentkirályi – akinek főpolgármesterré választása mellett szólt az az érv is, hogy „ő az a férfi, aki Pestből fővárost fog csinálni, ami fő, magyar fővárost. Tekintélye, esze, tehetsége megvan hozzá.”<sup>17</sup> Már 1867 októberében figyelmeztette városi képviselőtársait, hogy a két város egyesítésére alkotandó törvény esetén Pest olyan feltételeket támasszon, melyek az egyesítésből a városra háramló károkat ártalmatlanná teszik.<sup>18</sup>

Mindkét (sőt mind a három) város vezetői előtt ugyanis kezdettől fogva világossá vált, különösen az egyesítést politikájá középpontjába állító Andrássy Gyula miniszterelnök fellépése nyomán, hogy Magyarország államiségének méltó képviselője csak az egyesített városokból létrejött



1.5.23. Budapest tervrajza, 1875 (részlet)

főváros lehet. A miniszterelnök ugyanis, midőn a kormány beiktatása után fogadta a két város tisztelegő küldöttségét, kijelentette előttük: Buda és Pest egymást kiegészítve alkotja Magyarország fővárosát. Pestet szerencsés helyzete, kereskedelmi fontossága jelöli fővárosi hivatásra, Buda pedig

Magyarország történelmi fényét képviseli.<sup>19</sup> Az 1869–1872. évi országgyűlésen hozott törvények is – az egyesítést kimondó 1872:XXXVI. törvénycikk előtt – egy egységes város kialakításának igényével születtek.<sup>20</sup>

Ezen az országgyűlésen került sor a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslat vitájára is, melynek során a városi képviselőknek nem sikerült a megyék rendezésétől függetleníteni a városok rendezését. Éppen ezért amikor 1870. július 16-án Wahrman Mór, Pest belvárosi képviselője Házmán Ferenc képviselőtársával közösen a főváros egyesítésére vonatkozó indítványt a t. ház asztalára tette, s az nemcsak az egyesítésre vonatkozó javaslatot foglalta magába, hanem azt is, hogy a fővárosról mint köztörvényhatóságról külön törvény alkottassék<sup>21</sup> – mert ez nemcsak a főváros, hanem az ország érdeke is<sup>22</sup> –, az indítvány heves vitát váltott ki a képviselők körében. Azt vetették Wahrman és Házmán szemére, hogy a fővárosnak – a többi várossal szemben – külön szabadságot akarnak biztosítani. Számos városi képviselő egyenesen a többi város megszégyenítésének tekintette az indítványt, s remélték, hogy Buda és Pest képviselői testvéreiket nem kivetik a jobból, hanem osztoznak velük abban. Ghyczy Kálmán még azzal is érvelt, hogy szükségtelen a külön törvény, mert vannak az országban gazdagabb városok is, mint Pest. Házmán azonban azzal védte indítványukat, „hogy ha nem volna, teremteni kellene fővárost”, s hogy a város gazdagsága nemcsak anyagi javakból áll, hanem azokból a szellemi tőkéből is, amelyeket az ipar, a kereskedelem, a tudomány és a művészet hoz létre. A t. ház tehát ne kicsinyelje e javaslatot, hanem fogadja el, mert az a civilizáció manifesztuma: Buda és Pest „gyúpont”, mint a mágnes vonzza magához az ország anyagi és szellemi erőit.<sup>23</sup>

Az országgyűlés vége felé pedig – csatlakozva Jókai Mórnak, Pest terézvárosi képviselőjének indítványához – sürgette a törvény elfogadását<sup>24</sup>, azonban mindkettőjüket leszavazták, s a város-egyesítést csak a következő, az 1872–1875. évi országgyűlés emelte törvényerőre.<sup>25</sup>

Tóth Vilmos belügyminiszter a törvényt előkészítendő 1871 márciusában „egy, a két város közéletében résztvevő és érdekeit szívén hordozó férfiakból alakított” szaktanácskozmányt hozott létre, amelybe a két város főpolgármestereit is – természetesen – meghívta.<sup>26</sup> Szentkirályi Mór – aki ekkor már nem volt Pest város hivatalban lévő főpolgármestere, miután 1868-ban éppen a kormány és az önkormányzat között felmerült vitás kérdések miatt lemondott<sup>27</sup> – elvben nem ellenezte az egyesítést, de feltételekhez kívánta kötni, alighogy meghívást nyert az enquete-bizottságba, papírra vetette az egyesítés akadályait felsoroló különvéleményét. Eszerint: Budának földrajzi fekvése, helyzete miatt jövője nincs,<sup>28</sup> a város Pestre nézve csak terhet jelentene, késleltetve fejlődését; az egyesítéssel a magyar nyelv háttérbe szorulna, az ügyintézésben zavarok keletkeznének, mert ugyan Pesten is akadnak még városi képviselők, akik a magyar nyelvben nem eléggé jártasak, de Budán legalább ötven olyan városi képviselő van, aki a nyelvet egyáltalán nem bírja! Ám a legfőbb érve, hogy Pest jóval gazdagabb, jóval több a jövedelme, de a szükségletei is jóval nagyobbak, ezért többet is költ, és nem segítheti anyagilag a szegény Budát.<sup>29</sup> Szentkirályival ellentétben Házmán az enquete-bizottságnak azon tagjai közé tartozott, akik – az egyesítés országos és helyi fontossága közül az előbbit részesítve előnyben – ragaszkodtak ahhoz, hogy a törvény a városok egyesítését ne csak „elvileg”, hanem éppen e kifejezés elhagyásával mondja ki.<sup>30</sup> Neki ugyanis nemcsak Szentkirályi különvéleményével kellett megbirkóznia, hanem saját városi képviselőtársai egy csoportjának kisebbségi véleményével is, akik éppen attól tartottak, hogy az egyesítés után is, mint eddig, Pestre áramlik majd minden anyagi haszon. Tisztában voltak azzal, hogy Pest az ipar és kereskedelem központja, Buda ellenben a föld- és szőlőművelésé, éppen ezért a két város polgárainak életmódja kibékíthetetlen ellentétben áll egymással. Pestnek van, Budának nincs vonzó városközpontja, hiszen a Vár még mindig katonai erődítmény. Az egyesítés jelképének tekintett Lánchíd pedig nemhogy segíti, de a hídvám által inkább akadályozza a közeledést. Az egyesítéssel a budaiak valójában nem nyernek semmit, cserébe viszont feladják évszázados önállóságukat;<sup>31</sup> sőt az egyesítés ellen nyilatkoztak – képviselőik csekély száma miatt féltve érde-

keik érvényesülését – az óbudaiak is.<sup>32</sup> Figyelmeztető tényező lehetett Házmán számára az is, hogy még az egyesítés mellett érvelő budai városatyák is szükségesnek látták leszögezni: jobban szerették volna, ha az egyesítés a „városok szabad akaratóból és kezdeményezéséből, az ellentétes érdekek méltányos kiegyenlítése”<sup>33</sup> útján történt volna. Nem véletlen tehát, hogy a budai polgármester felszólalásaiban nem a nagyon is valós akadályokra, hanem a fővárosi létből származó előnyökre helyezte a hangsúlyt. Mindenkinél jobban tudta, Buda számára ez az egyetlen kiút. Ám az egyesítés utáni évek még sokáig nem őt, hanem az azt ellenző budaiakat igazolta. A város fejlődése nem volt sem gyors, sem látványos: évtizedekre egy világváros – a túlpárti Pest – csendes, ám előkelő városrésze lett.<sup>34</sup>

#### JEGYZETEK

1. Gróf SZÉCHENYI István: Világ. Pest, 1831. (Reprint kiadás) 509.
2. *Jelenkor*, 1833. február 13. 13. sz. Országgyűlési függelék
3. L. 1. sz. jelzet, 516.
4. *Pesti Divatlap*, 1847. április 25. 17. VAS Gereben tollából: Magyarország földleírása tollhegygel.
5. A korabeli tanácsi iratokban s a sajtóban is sűrűn találkozunk a Pest testvér-főváros, Pest főváros kifejezés használatával, Buda említése nélkül. A forradalom és szabadságharc alatt pedig teljesen elfogadottá és általánossá válik.
6. *Pesti Divatlap*, 1847. június 27.: CZAGA Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere. Budapest, 1997. 51–51. (A továbbiakban: CZAGA V., Házmán)
7. *Budapesti Közlöny*, 1871. január 1.
8. ORSZÁGH Sándor visszaemlékezése Házmán Ferencre. Buda és Vidéke, 1894. április 15. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerkesztette: KOSÁRY Domokos, írta: NAGY Lajos és az I/a fejezetet BÓNIS György. Budapest, 1975. 435. (A továbbiakban: Budapest tört. III.)
9. CZAGA V., Házmán, 57.
10. A budaiak félelme nem volt alaptalan, mert például az országgyűlés évenkénti tartásáról szóló 1848:IV. tc. Pestet jelöli ki székhelyül. SPIRA György–VÖRÖS Károly: Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Az idézet: SPIRA, 34. (A továbbiakban: Budapest tört. IV.)
11. Budapest Főváros Levéltára. Pest Város Levéltára. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1848. április 8. 5532. sz.: uo. Tanácsi levelezés. 20673. sz. (A továbbiakban: BFL Pvl. Tan. jkv. és Tan. lev.)
12. *Pesti Hírlap*, 1849. június 27. 325.
13. Buda és Óbuda egyesítéséről Szentiványi Vince cs. kir. biztos 1849. augusztus végén kezdte meg a tárgyalásokat, s december 19-én adta ki 1850. január 1-jétől érvényes rendeletét. BFL Buda város Levéltára. Tanácsi iratok. 1723/1849. sz. i. (A továbbiakban: Bvlt tan. i.)
14. BFL Bvlt. Tan. i. 650/1860. sz. i.
15. Mint írta Párizsban élő barátjának, Szemerének: „a pénzes itt önálló konfortot talál, minden affektált ... alázatosságtól menten” CZAGA V., Házmán 110.
16. L. 15. jelzet, 91., 97., 102–103.
17. *Fővárosi Lapok*, 1867. március 19. Szentkirályi már az 1843–1844. évi országgyűlésen is – Pest megye követeként – foglalkozott a városok rendezésének kérdésével a városi törvényjavaslat kidolgozására alakított koordinációs bizottság vezetőjeként. 1848-ban az országgyűlésen az ő javaslatára utalták Házmán indítványát a belügyminiszter hatáskörébe. A forradalom és szabadságharc alatt aktívan nem politizált: az önkényuralom éveiben elvégezte az orvosi egyetemet és ingyen gyógyította betegeit, ami népszerűvé tette őt a pesti lakosok körében.
18. GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Budapest, 1913. 4.
19. *Fővárosi Lapok*, 1867. február 26. 47.
20. 1868:LVI tc. a kisajátításról: 1870:X. tc. a Lánchíd megváltásáról, új Duna-híd létesítéséről: a Fővárosi Közmunkák Tanácsának felállításáról: 1868:XXXVIII. tc. 127. paragrafus: a közös tankerület és közös iskolatanács felállításáról.
21. GÁRDONYI, i. m. 116–119.; CZAGA V., Házmán, 112–114. Budapest tört. IV. 263–264., 311.
22. GÁRDONYI, i. m. 118.
23. *Képviselőházi Napló*. 1870. július 18. – országos ülés; CZAGA V., Házmán, 112.
24. *Képviselőházi Napló*. 1872. március 14., 16. – országos ülés; CZAGA V., Házmán, 113.
25. Mind a három város készített törvénytervezetet, amelyeket azonban a kormány nem vett figyelembe az 1872:XXXVI. tc. megalkotásakor.
26. Az ún. enquete-bizottság tagjainak névsorát közli GÁRDONYI, i. m. 119.

27. Szentkirályi lemondásának körülményeire I. HORVÁTH J. András: Pest város főkapitánya – önálló hatóság vagy a városi tanácsi közege? *Rendészeti Szemle*, XXXII. Budapest 1994. 2., 3.
28. Szentkirályi szerint ugyanis mind a Várhegy, mind a Gellérthegy gátat szab a város terjeszkedésének.
29. BFL Pvl. Tan. lev. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági i.: Szentkirályi Mór különvéleménye, 1871. március 18. Szentkirályi április 15-én törvényjavaslatot is kidolgozott a három város beligazgatásának rendezésére. L. uo.
30. Az enquete-bizottság üléseiről – sajnós – szó szerinti jegyzőkönyv nem készült. GÁRDONYI, i. m. 120–132.
31. BFL Bvlt. Tan. i. 2735/1870. sz. i.
32. Az egyesítést közigazgatásilag előkészítő tárgyalásokon Óbudát mindössze négy városatya képviselte, míg Pestet húsz, Budát tíz. GÁRDONYI, i. m. 204.
33. L. 28. sz. jelzetet.
34. GÁRDONYI, i. m. XI.

### FELHASZNÁLT IRODALOM

#### LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

##### Budapest Főváros Levéltára

Pest szabad királyi város levéltára. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1688–1873. IV. 1202. a.; Tanácsi levelezés. Missiles. 1688–1848. IV. 1202. g.; Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok IV. 1314.

Buda szabad királyi város levéltára. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1687–1848. IV. 1002. a.; Tanácsi iratok. 1854–1873. IV. 1106. b.

#### FELDOLGOZÁSOK

CZAGA Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere. Budapest, 1997

GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Budapest, 1913

HORVÁTH J. András: Pest város főkapitánya – önálló hatóság vagy a városi tanács közege. *Rendészeti Szemle*, XXXII. évf. Budapest, 1994. 2–3. sz.

Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig (szerk.: KOSÁRY Domokos; írta: NAGY Lajos és az 1/a fejezetet BÓNIS György). Budapest, 1975.

Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (szerkesztette: VÖRÖS Károly; írta: SPIRA György és VÖRÖS Károly). Budapest, 1978

#### HÍRLAPOK

*Buda és Vidéke, 1894*

*Budapesti Közlöny, 1871*

*Fővárosi Lapok, 1867*

*Jelenkor, 1833*

*Pesti Divatlap, 1847*

*Pesti Hírlap, 1849*

#### EGYÉB

*Képviselőházi Napló 1870., 1872*



## DEÁK FERENC, PEST BELVÁROS POLGÁRA

1867. június 8. Buda és Pest pompában, az ország örömmámorban és ünneplésben: magyar királlyá koronázzák a Mátyás-templomban Ferenc Józsefet – aki 1848 óta osztrák császár – és magyar királynővé Erzsébetet. Liszt Koronázási miséjének hangjai mellett Andrássy Gyula a császár fejére emeli a magyar koronát. A ceremóniának, a pompának két szembetűnő hiányossága van: két nagy személyiség, a két alkotó távolléte. A kiegyezést létrehozó Deák Ferenc, a „haza bölcse”, önszántából marad távol, Liszt Ferenc, az ez alkalomra komponált mű, a Koronázási mise zeneszerzője pedig nemkívánatos személy a Mátyás-templomban, mert az udvari ceremónia kötelmei mást írnak elő.

Deák Ferenc az általa létrehozott hatalmi struktúrában nem vállal hivatali tisztséget, nem vállal részt a második magyar felelős minisztériumban, azt Andrássy Gyulára hárítja. Nem fogadja el a miniszterelnöki, de a miniszteri bársonyszéket sem. S nem vállalja a nádor szerepének és tisztségének teendőit a koronázáskor, azt szintén Andrássy látja el. Deák Ferenc a nagy esemény, a koronázás napját az Angol Királynő szállóban, szobájában, karosszékeiben üldögélve, magányosan tölti, távolmaradását betegeskedésével indokolja. De talán közelebb állunk az igazsághoz, ha ezt a tettét azon utolsó szűk kilenc év kezdetének tekintjük, amelynek során egyre elvonultabb, egyre betegbb és egyre magányosabb lesz. A magányosság a szó szerinti értelemben soha nem következik be, de a „haza bölcse”, a „haza atyja” mellett egyre inkább az „öreg úr” szerepét kapja politikai körökben. Deák nem érzi ünneplésre méltónak, talán igazán győzelemnek sem a megtalált kompromisszumot, tudja, hogy az esti fáklya- és gyertyafényes kivilágításkor maradnak sötét és még mindig gyászoló ablakok is a magyar fővárosban.

Deák Ferenc 1854. november 11-én érkezett Pestre, azon őszi időben, mint ezentúl csaknem két évtizeden át minden esztendőben, ugyanis mint városlakó polgár ezentúl is májustól október végéig, november elejéig Zalában, Pusztaszentlászlón töltötte a közbeeső hónapokat. Lovas kocsival érkezett, de a déli vasút 1858-as felépülése után vasúttal utazott a nagykanizsai állomástól, odáig Pusztaszentlászlóról lovas kocsin tette meg az utat.<sup>1</sup> Pestre érkezvén előbb az Európa szállóban szállt meg, de már 16-án átköltözött az Angol Királynőbe, ott az épület déli homlokzatán a II. emeleti 71–72. számú szobákat lakta télen, a melegebb hónapokban pedig az északi szárny 54–55-ös szobáit.<sup>2</sup> A Deák-lakta szálloda helyén, a Nagyhíd utca szegletén, már a XIX. század elején is jó hírű fogadó állott. Az 1838-as árvíz után a házat Wodiáner Sámuel átépíttette a Duna-parti palotasorhoz illeszkedve. Az épület kétemeletes, dísztelen, utcai frontja mögötti előkelő és ízléses tériképzésével; étteremmel, kávéházzal, biliárdteremmel, mahagóni falburkolattal, aranyozott fehér boltozattal, márványasztalokkal, hajlított székekkel és pamlagokkal Thonet első nagy volumenű berendezése volt Pesten. Termeit és száz lakószobáját előkelő társaság töltötte meg. Az 1848-ban Pestre költöző országgyűlés képviselőinek – a Vigadó mellett helyezkedvén el – törzshelyévé vált, s a politikai közeletben is vezető szerepre tett szert. 1848 decemberében, midőn az osztrákok Pestet bombázták, a tűz martalékává lett. Kiegett tetőzetét hamarosan helyreállították, bérlője, Bartl jóvoltából spicliktől mentes hazafias találkozóhely lett, és Deák odaköltözése után



1.1.6. Grimm Rezső: Deák Ferenc, az 1861-es országgyűlésre egyhangúlag megválasztott pest-belvárosi képviselő, 1861

újából politikai központ.<sup>3</sup> Szobája lett gyűlhelye a művelt Magyarországnak, ahová az „ország előkelői, a nemzet művelt köre elzarándokolt”, „azon egyetlen hely, ha az évek során tárgyaltattott politika: az irányadó volt”.<sup>4</sup> Mindenki országszerzte azt kívánta tudni, mit mond Deák Ferenc, s az ismerős és ismeretlen látogatók élőszóval terjesztették az ország minden zugában Deák véleményét, politikai irányelveit. Deák központja lett a „honmaradt magyar emigrációnak” s szervezője a magyar társadalmi életnek. Központot szervezett maga köré: „társadalmi, majd politikai szalont csupán egyéniségének varázserejével”. Mint korábban az irodalmi életben Kazinczy, aki irodalmi levelezésével irodalmi életet szervezett, s mint Széchenyi István, aki lóversenyeivel, kaszinójával gazdasági, társadalmi szervezőerőként mutatkozott. Ebből a kedélyes, családi „szalonból” nőtt ki a későbbi Deák-klub, majd Deák-párt, átvéve annak társadalmi szellemét és örökségét.<sup>5</sup>

Deák tudatosan vállalta magára ezt a szerepkört a kiegyezés előtt a beszűkült tevékenységi szférákban megmaradt lehetőségként. Lakása összetartó erő volt – mert azok számára, akiket a politikai nézeteik szétválasztottak, a légkör kedélye és családiassága megteremtette az érintkezési és a tájékozódási pontot – mert nem tudta oly jól a bécsi belügyminiszter vagy pénzügyminiszter, mi történik az ország minden részében, mint tudták azt Deák szobájában: „nem volt senki, aki az ország állapotát csak távolról is annyira ismerte volna, mint ő”.<sup>6</sup> A vidék minden nevezetesebb személyisége Pesten járva meglátogatta, híreket hozott és vitt. Deák mindennapos látogatói között említhetjük – az angol királynőbeli két lakótárson, az erdélyi gróf Mikes Jánoson s Kemény Zsigmondon kívül – Csengery Antalt, Wenckheim Bélát, Szentiványi Károlyt, Eötvös Józsefet, a konzervatív Vay Miklós bárót, Klauzál Gábort. Szalay László történész az ünnep- és vasárnapok látogatója volt. Deák szobája volt az Angol Királynő szállóban az a politikai központ, amelyben megfordult minden politikus, de levélben legalább tanácsot kért lakójától, aki politikai téren lépésre készült. Itt elmélkedtek Deák és elvarátai a haza sorsa felett, itt érlelődtek Deák gondolatai, készültek az első fogalmazványok – olykor a véglegesek is – Csengery Antallal, Eötvös Józseffel és Horvát Boldizsárral. Ez az a szoba, amely mintegy sugározta a nemzet programját, a feliratban megfogalmazottat: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságát, melyet őseitől öröklött.”

Deák Ferenc az 1865-ös országgyűlésen mint Pest belváros képviselője jelent meg, s tekintélye még nagyobb, mint 1861-ben. Az 1865–67-es országgyűlésen a képviselőház elsöprően nagy hányadát a Deák-párt bírta. Ezzel a tábormal valószínűsítette meg a kiegyezést, megtalálva a közjogi formulát az ország nemzeti és polgári átalakulásának törvénybe iktatásához. Politikai pályája lényegében az 1873 novemberében elmondott képviselőházi „hattyúdálával” ért véget. Két nappal később éjszakai rosszulletével vette kezdetét élete utolsó, kétesztendő szakasza. Betegeskedése makacsnak s véglegesnek bizonyult. Ekkor már nem járt ki, és csak a legközelebbi ismerőseit fogadta; a Vörösmarty család tagjait, a Nedeczkyeket. Ápolóként a szálloda szomszéd szobájába beköltöző Bogdánovics Villibárdnét, Vörösmarty Ilona egykori parasztdadáját fogadta el.<sup>7</sup>

A Pestre költözése utáni első években Deák esténként eljárt a Nemzeti Színházba, lóversenyekre, a Nemzeti Casinóba. Majd szórakozásai elmaradtak, s csak a kaszinóba ment el naponta rendszeresen. Mint az Akadémia tiszteletbeli tagja részt vett az akadémiai üléseken, később Eötvös Józseffel, Szögyény Lászlóval és Teleki Domokossal az Akadémia igazgató tagja is lett.

Deák ifjúkora óta sok időt töltött mozgással a szabadban, napi sétákat, kirándulásokat tett pesti évei alatt is. Több útvonala volt: szállásától elsétált a Várházig, hogy aztán onnan a Városligetet megkerülve térjen a városba vissza – általában már néhány tagú kísérettel. Gyakran elment a Svábhegyre, Zugligetbe vagy Klauzál Gáborhoz Kis-Téténybe. Ha nem gyalogolt, a városon belül kétlovas bérkocsin vagy omnibusszal utazott. A rendszeres és többórás napi mozgásnak köszönhetően testessége ellenére „mozdulataiban nincs semmi nehézség későbbi éveiben sem” – írja Vörösmarty Ilona,<sup>8</sup> s hozzáteszi, gyakori, hogy reggeltől estig jár a szabadban étkezés nélkül, korán kel, későn fekszik, reggelit, vacsorát elhagyja, nem foglalkozik az étkezéssel, s hogy szeret

napjában több órát egyedül lenni. De az „öreg úrnak” – aki már betegsége korábbi fázisaiban arra számított, hogy, mint elődei, ő sem éri meg a hatvan évet – a hetvenkettedikben – egészsége romlásával, rokonainak fogyásával – előbb nyári üdüléseinek helye és környezete változott meg, majd pesti lakását is felcserélte. Legelőbb Pusztaszentlászlótól kellett megválnia. Aztán 1873 nyarán Rátóttól is búcsút vett, hosszabb utazásra már nem vállalkozhatott. Nyaranta a Városligetbe költözött ki, először Nedeczkyéket látogatta ott meg, majd 1874–75-ben májustól októberig a Schwartz-, illetve a Deutsch-villában töltötte a nyarat. Itt festette meg képmását Nedeczky István kérésére Than Mór.<sup>9</sup> A telet még az Angol Királynő szállóban töltötte, itt látogatta meg betegségében Ferenc József is Egészségi állapota arra készítette, hogy elfogadja gyámleánya ajánlatát és segítségét, hogy közvetlen családi körbe költözzön, az Egyetem térre, a Hadik-ház első emeletére. Széll Kálmánék lakásában gyámleánya állandó közelségében lehetett, s Vörösmartyné és fia, Béla napi látogatása is megörvendeztethette. Tizenöt év után hagyta el Deák az Angol Királynő szállót, amely időközben kiérdemelte a kiegyezés szülőháza címet. Elhagyta a szobákat, amelyeknek falai és bútorai nemzeti sorsot formáló gondolatok és tárgyalások szemtanúi voltak a „nagy polgár szűk és egyszerű bérszobájá”-ban.<sup>10</sup> Ferenczi Zoltán leírása szerint hálószobájában „... az ablaknál egy vaságy, egy mozaikdíszű éjjeliszekrény, tükör, előtte kis asztal, az ajtóval szemben bőrpamlag és előtte asztal, egy kényelmes karosszék, melyben lefekvés előtt üldögélt és elmélkedett, egy ruhaszekrény, könyvespolc, mosdó, ruhaállvány. Hálószobáját az utóbbi években nem fűtette, mert egyszer éjjel 11 órakor tűz támadt benne s őt gr. Mikes Jánoshoz kellett átköltöztetni; másik szobáját is ezóta csak kívülről volt szabad fűteni. Nappalijában sok bútor volt ú. m. az ablakok közt egy asztal körül vörös ripsz bútorzat s egy nagy támlás és karosszék állott; az asztalon egy nagy bronz s egy más kisebb csengő volt tanácskozások alkalmára; a bútorzatot később kiegészítette a Zala hölgyei által ajándékozott nagy díszkarosszék; az ablak előtt kis íróasztala egy nádszékkal, a kályha mellett egy kis szekrény állott cabanos szivarjaival, melyekből gyakran 15–20 doboz is volt tartalékban barátai ajándékából; az megett volt elhelyezve gyalupadja s egy kis asztalka mintegy 50 darab szerszámmal, a falakon több kis szekrény és könyvállvány függött; az ablak mellett egy kis asztalon üvegtartóban aranyhalak, a falakon néhány kép volt. Egy időben volt még egy kanárija és egy rigója, melyeknek kalitkáit maga faragta. Gyufa és légyecsapó több helyt volt állandóan mind a két szobában, éppen úgy, mint régen Kehidán tapló, kova és aczél. A szálloda személyzete szolgálta ki; egy Holl János nevű szolga volt szolgálatára rendelve; ez némileg megbízottja is volt jótékonyágaiban; általa osztotta szét az ország minden részéből számára érkezett vadat, bort s más hasonlókat és hűségére jellemző, hogy nem akarta elhagyni akkor sem, midőn utóbb nyugdíjas állást akart neki szerezni. Fehérmeműjét Deák Katalin rokonával kezelte, aki elszegényedése után páholynyitó volt a Nemzeti Színházban, s Deák ezzel kívánta őt segíteni.”<sup>11</sup>

Új lakásának elfoglalása előtt, még augusztus 30-án a képviselőház elnökének írott levelében lemondott a Pest belvárosi választókerület képviselőségéről, amelyet a ház tudomásul vett, és új választásokat írt ki. Deák az év nyarán, választóinak ragaszkodása nyomán, foglalkozott a gondolattal, hogy még megjelenhet a házban. De véglegessé vált, hogy a Hadik-ház Kecskeméti utcai szobáiba már mint öreg, beteg, a politikai tevékenységtől végleg visszavonult magánzóként költözött. Két szobát lakott itt is, egy nappalit s egy hálót. „Az egész lakás, bútorzatával, kényelmi apróságaival, maga a megtestesült egyszerűség és igénytelenség, a fényűzésnek ámyéka sincs semmiben.”<sup>12</sup> Nagyobb, nappali szobájában állott az a nagy és kényelmes ripszkarptozású karosszék, amelyikben napjait s az éjszakák nagyobb részét is töltötte, s amelyben a halál is érte őt. Széke előtt egy nagyobb, tőle balra egy kisebb asztal állott, másik két karszékkal. A kisebb asztalon gyógyszerek, csészek, könyvek, egy kis palatábla – erre írt utolsó napjaiban, amikor a beszéd nehezére esett –, a nagyobb asztalon egy állóóra, zsebórája, szemüvege, egy nagyítóüveg, tollkések, írónok és a jegyzőkönyve, s mindkét asztalon csengő, amellyel, ha szüksége volt valamire, jelez-



Deák Ferenc szobája az „Angol királynő” szállodában Budapesten. (Szívve n 43-ik lapu.)

1.1.9. Ismeretlen mester: Deák Ferenc szobája az Angol királynő szállodában, Budapesten, 1880

hetett. Lába alatt egy pihentető zsámoly, körülötte nádazott karosszékek látogatói számára. Karosszéke mellett az a pamlag, amelyen egészségesen még rendszerint ülni szokott, egy másik pamlag s egy zárt s egy nyitott polcú könyvesszekrény, rajtuk főként törvénykönyvek, köztük a Corpus juris három díszes kötete. Kis íróasztala, felette Vörösmarty Mihály és Szalay László arcképeivel, s egy kandalló állt még a szobájában, melyet egy-két szőnyeg tett otthonosabbá, s az a kikészített medvebőr, az állatkerti kedvenc, „Kristóf” bőre, amelyet halála előtt pár héttel kapott ajándékba. Másik szobájának berendezéséről részleteket nem ismerünk, csupán annyit, hogy az előzőnél is egyszerűbb volt. A legutolsó napig olvasott vagy olvastatott magának, de igyekezett minél kisebb terhet jelenteni környezetének, ezért apró trükköket eszelt ki, hogy minél önellátóbb legyen. Magához csatolta olvasókönyvét, székét az asztalhoz kapcsolta, így azokat magához tudta húzni, ha szüksége volt rájuk.<sup>13</sup>

1876. január 28-án délelőtt, szerettei, barátai és orvosa körében lehelte ki lelkét. A nemzet halottjának emlékére hathetes gyászt rendeltek el, emlékét törvénybe iktatták, koporsójára a nemzet hordta virágait, de Ferenc József is elküldte koszorúját. Erzsébet királyné maga helyezte el fehér kaméliákból és babérból font koszorút a ravatalon, Kossuth a sírkápolnára küldte el a megbékélés cipruságát.<sup>14</sup>

1876. február 3-án temették a „haza bölcsét”, a „haza atyját”, az „öreg urat”, a „legmagyarabb magyart”, a Pest városi polgárt.

## JEGYZETEK

1. EÖTVÖS Károly: Deák Ferenc és családja I–II. Budapest, 1905. II. 24.
2. FERENCZI Zoltán: Deák Ferenc élete I–III. Budapest, 1904. II. 228–229.
3. Vö.: A kiegyezés szülőháza. Budapest, 1898. Deák Ferenc emlékének szentelve, a szállótulajdonos Palkovics E. előszavával.
4. SZÉLL Kálmánné VÖRÖSMARTY Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Budapest, 1926. 18., 19., 34.
5. TÖRS Kálmán: Deák Ferenc emlékezete. Budapest, 1876. 97–98.
6. TÖRS Kálmán, i. m. 98.
7. FERENCZI Zoltán, i. m. III. 394–395. vö.: EÖTVÖS Károly, i. m. I. 281.
8. SZÉLL Kálmánné VÖRÖSMARTY Ilona, i. m. 71–72.
9. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Deák Ferenc ikonográfiája. Arcképek. Katalógus. 67. In: KÖRMÖCZI Katalin: „...ami megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Budapest, 1992. 328.
10. *Esti Lapok*, 1868. október 4. A Ferenc-napi felköszöntés alkalmából tisztelgők keresték fel. A kiegyezés szülőháza Deák Ferenc emlékeinek szentelve. Budapest, 1898.
11. FERENCZI Zoltán, i. m. II. 229–230., vö.: A kiegyezés szülőháza. 12–14., 36–38. KÖRMÖCZI Katalin: „...ami megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc relikviái. Budapest, 1992. Katalógus. 232–293.
12. TÖRS Kálmán, i. m. 221.
13. FERENCZI Zoltán, i. m. III. 407.
14. TÖRS Kálmán, i. m. 222–223., FERENCZI Zoltán, i. m. III. 413–416. KÖRMÖCZI Katalin: „... ami megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc relikviái. Budapest, 1992. Katalógus 172. 292.

## A „SASOK” ÉS KAMERMAYER KÁROLY

Az Arany Sas fogadó a mai Kossuth és Semmelweis utca sarkán állt. Az eddig ismert első adat 1780-ból maradt fenn róla. Tulajdonosa Heiner Sebestyén volt. Részletesebb története olvasható Gundel–Harmath A vendéglátás emlékei (1979) című könyvében.<sup>1</sup> Mi Magyar Elek Pesti históriák (1922) című, újrakiadásra régen megérett és ma már kevésbé ismert könyvéből idézünk róla összefoglalót, melyet Gundelék is felhasználtak.<sup>2</sup>

„Az ‚Arany Sas’ egyemeletes, hosszú, sárga ház a hajdani bástya mentén, a Hatvani-kaputól északra épült soron, az ‚Újvilág’-ban. Szomszédságában, a Hatvani utca sarkán a kétemeletes Ilkey-ház, az ‚Írói Kör’ első tanyája, szemben vele a jezsuita kolostorból lett ódon, sötét orvosi egyetem. A széles kapu fölött a cégér: kovácsolt vasból való halkított, díszes leveles ágon lógó, medaillon-szerűen koszorúba foglalt aranyozott sas.

Balra a kapu alatt nyílik a hosszú, keskeny, bolthajtásos étkező, ablakai az udvarra néznek, belőle megint csak balra kanyarodva kisebb különszobába jutunk, amely már az Újvilág-utcára tekint. Az udvaron tágas, üveges veranda, a ‚Tivoli’, hátrább hatalmas kocsiszín, amögött a földszinten, meg a pincében is istállók. Fenn, a nyitott folyosós emeleten köröskörül, de lenn is, az utcai traktus nagy részében vendégszobák.

Sűrű ostorpattogás hallik, négyes-ötös fogatok robognak be a kapun, nemesurak jönnek a megyegyülésre. Magyar sziget a német Pesten az ‚Arany Sas’, a magyar gentry szállóhelye, ahol a magyar író és művész is szíves otthonra talált már 48 előtt is, de még inkább azután. Itt mulat Nyáry Pál, a híres vicispán, az öreg Jókayné is ide szállt, mikor fiát látogatta, Petőfiék meg innen hozták az ebédet Dohány-utcai lakásukra, a Síp-utca sarkán máig fennálló Schiller-féle házba...

... a 90-es évek közepén lebontották az évszázados hosszú sárga házat. A telke, mivelhogy az Ilkey-ház beleesett az új szabályozási vonalba, kijutott az immár Kossuth Lajos nevére átkeresztelt Hatvani-utca szögletére. Most az Országos Kaszinó palotája áll a helyén. A szemközti oldalról eltűnt az orvosi egyetem is, de hogy benne tanított az ‚Anyák megmentője’, Semmelweis Ignác, annak emlékezetére a tudós professzor nevét kapta meg az Újvilág-utca.”<sup>3</sup>

Az Arany Sasban a múlt század második felétől is folyamatosan több jeles asztaltársaság is találkozott. Álljunk meg egy pillanatra az asztaltársaságoknál. Ma már csak irodalmi élményekből ismerhető meg, hogy mi is volt az:

„Intézmény volt. Sokkal kiterjedtebb, mint azt sokan gondolnák. Komor vagy tréfás, nagyképű vagy szerény elnevezésűek és névtelenek, kávéháziak, vendéglőiek és korcsmaiak. Irodalmi, művészi, politikai és jótékony asztaltársaságok – kisiparosoké, kispolgároké és vegyes összetételűek. Országos hírvű személyiségek közül tömörültek és senkiből összeálltak” – írta róluk lexikonszerű tömörséggel Gundel Imre.

Számos országos, történelmi vagy irodalmi jelentőségű asztaltársaságot ismerünk, mint például a Pilvax „Közvélemény asztalá”-t, az Angol Királynő „Deák-asztalá”-t, Mikszáth Kálmánékét az István Főherceg szállodában, Kiss Józsefékét a Centrál Kávéházban, József Attiláékét a Japánban stb. ... Hosszan lehetne a sort folytatni a legismertebbek között is!

Sajátos találkozási rendjük, tisztukaruk, ceremóniáik, az együttlétet is meghatározó szokásaik,



*1.4.26. Kovács Mihály: Ráth Károly, 1859*

jelvényeik, okleveleik, szociális és spór-szabályaik (ez utóbbi afféle vendéglői „segélypénztár” volt!), használati és emléktárgyaik voltak. A szórakozás, italozás, a fehér asztal gasztronómiai örömei, a vetélkedések, társalgás, politizálás töltötte ki együttlétük idejét. Közben bőven termelt a vicc. A Sasok szívesen anekdotáztak is. S mert férfitársaság volt, alkalmanként pajzánkodtak. Tár-



saságukban gyakori volt az egymás ugratása, a kajánkodás és a csipkelődés. Az Arany Sasban többek között a „Vén Kurucok”, a „Gyökér-asztal”, a múlt század sportolójának „Evezős” és „Tornász” asztala volt jelen. Ott találkoztak, cseréltek eszmét és gazdasági-politikai információkat a jogászok, élükön Wekerle Sándorral. A törzsvendégek közül sokan ott is laktak. Számos író, színművész híresség is szívesen és gyakran megfordult hol egyik, hol másik asztaltársasághoz csapódva. Többek között Lendvay Márton, Vas Gereben, Sárosi Gyula, Bernáth Gazsi stb. A kor leghíresebb cigányprímásai, közöttük az öreg Rác Pali, Berkes Béla, Bunkó Vince, Radics Béla és még hosszú lenne csak sorolni is – szórakoztatták a vendégeket.

Minden idők talán legnevesebb és máig emlegetett asztaltársasága – úgy is mondhatnók: az asztaltársaságok akadémiaja a „Sasok” voltak. Kedélyes, vidám kompánia. Összejövetelüket keddenként tartották. Egy-egy ilyen alkalommal egy-egy „Sastárs” (így nevezték a tisztséget nem viselő asztaltársak magukat egymás között) vacsorával vendégelte meg a társaságot.

Összejövetelükre tréfás, szellemes meghívókat készítettek. Ilyen volt a következő:

Rád fényes vacsora várakozik, Óh Sas!  
Ám, hogy élvezhessed, kell jó gyomor és has.  
Talán azt kérdezed, ki légyen a gazda?  
Ha olvasni tudsz, e vers feje megmondja,  
Kár oly soká töрни a fejed rajta.

A verssorok kezdőbetűi és az utolsó sor első két szava rejti az első főpolgármester vezeték- és keresztnévét. Kis különszobájukat bensőséges iróniával csak „Sasfészek”-ként emlegették. Kezdetben afféle, a szabadságharcra is visszaemlékező, amolyan titkos ellenzéki társaság volt. (Majd mindegyikük részt vett annak idején a reformkori politikai csatározásokban, a márciusi eseményeken, de a fegyveres küzdelmekben is. Az életben maradt ún. „márciusi ifjak” szinte kivétel nélkül a tagjai lettek.)

A főváros egyesítése után az asztaltársaság „a városi politikára vitte át törekvéseinek súlypontját. Teljes erejükkel dolgoztak Budapest felvirágoztatásán, meg lévén győződve arról, hogy egy hatalmas magyar főváros az egész ország s abban a magyar állameszme megizmosodásának legnagyobb erőforrása lehet. A baráti összejöveteleken a kedélyes, kellemes együttlétben, vidám poharazás között születtek az ötletek, a 'Sasok' hatalommá nőttek Budapest életében” – írta róluk Magyar Elek.<sup>4</sup>

A Sasok élén a „Fősas” (elnök) és a „Sasnagy” (titkár) állt. Elnökük Ráth Károly főpolgármester, majd Király Pál, a Jelenkor főszerkesztője, később Kléh István, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár elnöke volt, titkáruk hosszú évekig Sigray Pál. Neves Sastárs Szabó János (causarum regalum director), aki pompás hangja és – szinte minden összejövetelükön megnyilvánuló – éneklődkedve és hajlandósága miatt a többiektől a „dallos” (így hangsúlyozva mondták és írták abban az időben!) állandó mellékevet, illetve jelzőt kapta, és Kaas Ivor báró, Gerlőczy Károly, Kamermayer Károly, Kármán Lajos, Győry Elek, id. Apáthy István – hogy csak a legjelentősebbeket soroljuk. Közéjük tartozott Feleki Miklós, a Nemzeti Színház művésze, azután Bánhid József báró, Krajcsik Ferenc, Dánile Ernő, Cselka Nándor püspök, Horánszky Nándor, Polónyi Géza, Török József, a híres városatyja és patikus, ifj. Ábrányi Kornél, Urvár Lajos, Radocza János, Hahóth Sándor, Halász Géza, Gebhardt Lajos, Luczenbacher Pál és még sokan mások. Korábban Sárossy Gyula, Vas Gereben, Bajza József stb.

A Sasok egyik nevezetes, és még a gasztronómia történetében is jegyzett egyénisége volt Kamermayer Károly (1829–1897), az egyesített Budapest első polgármestere. Emlékét ma az V. kerületben tér és a Városház utcában szobor (Szabados Béla alkotása, 1942) őrzi. 1873. november 4-én, óriási szavazattöbbséggel, 44 éves korában került hivatalába. 1879-ben, 1885-ben és

1891-ben is újra megválasztották! A XVIII. században Németországból bevándorolt pesti polgárcsalád gyermeke. Gyöngyösön és Egerben végezte gimnáziumi tanulmányait, majd jogi képzettséget szerzett. A szabadságharc idején Kazinczy Lajos csapatában lett közlegény. Számos győztes csata után Komáromban már főhadnagy. Elkerülte a szabadságharc utáni megtorlást és a kényszerű besorozást is. Már a harcok után sikeres ügyvédi vizsgát tett, majd Buda városának titkára, később főjegyzője lett. (Széchenyi halálakor mondott bátor beszéde országos hírt és elismerést szerzett számára.) 1862-ben pesti tanácsnok, akit adó- és állat-egészségügyi feladatokkal bíztak meg. Kamermayer nevéhez fűződik a közvágóhíd megalkotása is.

Külföldi utazásai során szerzett tapasztalatait, kapcsolatait a gyarapodó, fejlődő főváros szolgálatába állította. (Ő kezdeményezte például, hogy az 1873-as bécsi világkiállítás nemzetközi zsűrije látogasson el fővárosunkba is!)

Budapestet 23 esztendeig vezette szorgalommal, hozzáértéssel, közmegelegedésre. Irányításával épült ki az új közigazgatási rendszer. Nagy körültekintéssel, lelkiismeretességgel választotta meg a megnövekedett és korszerű feladatok elvégzéséhez az új városi apparátust. Polgármester-sége alatt kezdődött meg a főváros világvárossá fejlesztése. Jelentős szerepet vállalt a város szabályozási, köztisztasági és közéletmelzési kérdéseinek megoldásában.

Kamermayer Károly kellemes társasági ember, kitűnő csevegő és az ínyes különlegességek kedvelője is volt. A hagyomány megőrizte kedvelt tortája receptjét, mely hazai cukrászipar-fejlesztésünkben a korai francia ízlés meghonosodását, hatását jól tükrözi. (Egy időben keletkezett a Dobos-tortával!)

Érdemes szó szerint közreadnunk a már elfeledett, de ma is mindenki által könnyen elkészíthető, egykor sokak kedvelt édességének receptjét, mely később, a két világháború között népszerű szakácskönyvbe is belekerült:

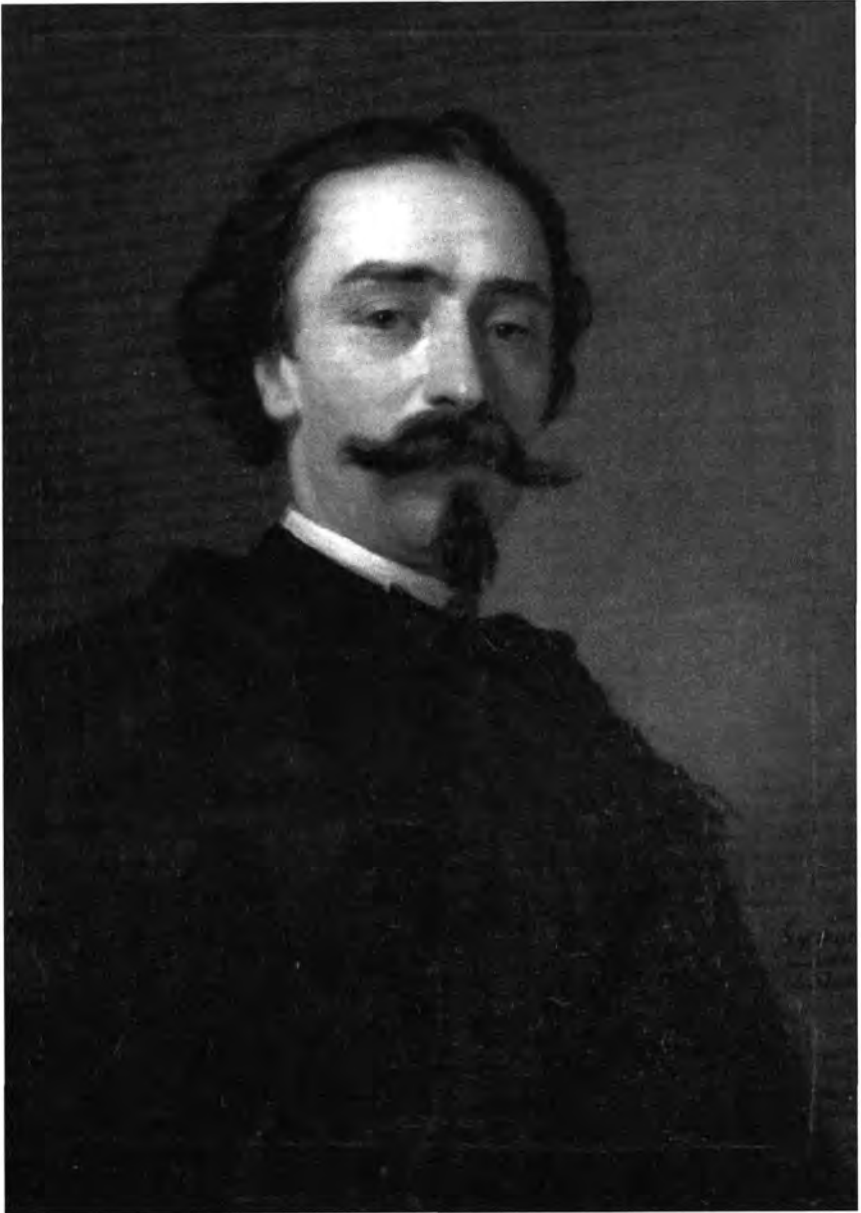
„Nyolc tojás fehérjét kemény habbá verünk, majd hozzáadunk 16 deka kristálycukrot és addig verjük tovább, míg a cukor el nem olvadt, ezután belekeverjük a nyolc tojás sárgáját és 16 deka lisztet. Ezen masszát vajjal vagy zsírral megkent és liszttel meghintett sütőpléhre hét egyenlő részre osztjuk el és tortakörlap formára egyenletesen vékonyan széjjelkenjük (vagyis dobostortalapot készítünk) s egyenletes hófokú sütőben megsütjük, még melegen a pléhről leszedjük s kihűlni hagyjuk.

Ha kihűlt, az alanti krémmel minden egyes lapot megkenünk, amit egymásra téve végzünk el; legfelső lapot üresen hagyjuk és olvasztott csokoládéval vonjuk be. Hideg helyre téve megfagyasztjuk és melegvízbe mártott késsel 16 egyforma szeletet vágunk ki. Krém: 20 deka vajat, 20 deka porcukorral habosra keverünk, majd hozzáadunk 10 deka finomra darált pörkölt mogyorót. A torta oldalát vagdalt, pörkölt mogyoróval hintjük be.”<sup>55</sup>

Az egyesített város első polgármestere kedvenc ételének is ismerjük a fortélyát unokája közléseként. (A család egyik leszármazottja, ma is készíti.) Kell hozzá: 50 dkg pulykamell, 2 tojás, 25 dkg dió, liszt, olaj és só. Személyenként két szelet pulykamellet kell kivenni, sózni, lisztbe, felvert tojásba és apróra vágott vagy darált dióba forgatni, forró zsiradékban pirosra sütni, rizzsel és befőttel kínálni.

Kamermayer Károlynak egy érdekes emléktárgyát is meg kell említenünk. 1885. április 30-án T. Sofer Bécsben egy különleges anyagú és feliratú, ma úgy mondanók: „minilevet” küldött neki. A levél egy búzaszem, melyre 182 betűvel köszöntést rótt egykori művésze a polgármester úr tiszteletére. A búzaszemet kis üveghengerbe zárták, melyet Kamermayer Károly kedvelt huszárijának, Balogh Pálnak ajándékozott. Annak családja, illetve leszármazottja, Rákosfalvi Czákó Pál őrizte meg becses emlékként.

Kamermayer Károly unokája jó egészségnek örvendve, lelkesen és nagy szorgalommal segíti nagyapja emlékének ápolását, jelentőségének és eredményességének minél szélesebb körben és napjainkban történő megismertetését. Családi gyűjteményének Kamermayer Károlyra vonatkozó



*1.4.27. Györgyi Giergl Alajos: Kamermayer Károly, 1861*

legbecsesebb és közszemlére legalkalmasabb darabjait (többek között zsebóráját, az angol királynőtől kapott kávéscsészéjét stb.) adta kölcsön a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Múzeum Vendéglátó Budapest című kiállításához. Hosszasan foglalkozhatnánk az Arany Sas-beli eseményekkel, de csak a két legérdekesebbet említjük még meg:

1858-ban itt kezdett dolgozni először borfiúként, majd egy év után(!) már szobapincéerként a dinasztiaalapító Gundel János (1844–1915). A szinte még gyereket öntudatos viselkedése és megjelenése miatt a vendégek – és a „Sasok” is – kedélyesen „Napoleon”-nak becézték...

A másik história ugyancsak jeles eseményhez kötődik. 1871. május 7-én volt Blaha Lujza első Nemzeti Színház-béli fellépése. A nagy sikerű fővárosi bemutatkozás után a bankettet az Arany Sasban rendezték. A színészek asztala mellett „egy hosszú asztalnál ült egy nagy férfi-társaság. Kérdeztem: Kik azok? Az asztal a Sasoké, mondták. Többször felhangzott az éljen az ő asztaluknál. Amint odanéztem, poharat emeltek és rám köszöntöttek, amíg ki nem értem a teremből, folyton éljeneztek” – olvashatjuk a Nemzet Csalogánya naplójában.<sup>6</sup>

A millennium előtt lebontották az Arany Sast. A Sasok maradványai új helyre, a Kalap (ma Irányi) utcába költöztek. Ám társasági életük folyt tovább. Egy-egy tavaszi vagy Márton-napi nagy poharazás híre hamar szertefutott a városban.

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Múzeum a közelmúltban egy ezüstdobozú, ún. hámozott üveg söröskupát vásárolt, melynek felirata a következő: „Szeretett elnökünknek Márton napi emlékül a 'Sasok' 1912. XI. 11.” Az értékes relikvia az utolsó Fősas nevéhez fűződik. Röviddel halála előtt kapta.

Az utolsó elnök Kléh István (Pest, 1825. július 25.–Budapest, 1913. január 14.). Ügyvéd, újságíró, bankár. Az 1840-es években a fővárosi lapokba dolgozott, 1844-ben ügyvédi oklevelet szerzett. Részt vett az 1848. márciusi pesti mozgalmakban, majd Kossuth mellett pénzügyminiszteri titkár lett. 1849-ben Szatmár megye kormánybiztosaként honvédszászlóaljat toborzott. Világos után egy ideig bujdosott, később ügyvédi irodát nyitott Pesten. 1856-tól a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület választmányi tagja, 1889-ben elnök-igazgatója lett. Sokat tett a főváros fejlesztéséért, szépítéséért. Ő volt a fővárosi Népszínház egyik alapítója is. Fő művei: *A pesti forradalom története 1848-ban* (Pest, 1848) – melyben elsőként foglalkozott az emlékezetes események történetével – és *Az ausztriai büntetőjog* (Pest, 1853).

A Sasok fogytak, fogyatkoztak. Az I. világháború előtti évben összejöveleik meg is szűntek. Régi dicsőségüket számos, a fővárosért végzett kisebb és nagyobb fegyverrel és szellemmel is születt munkájuk, asztaltársaságuk, a „Sas és sörház”, „A Saskör és ház” tréfás megnevezésű találkozók sora, a róluk elnevezett utcák, emléktáblák mellett a fenti kulináris különlegességek és több nagy értékű múzeumi tárgy is őrzi.

#### JEGYZETEK

1. GUNDEL–HARMATH: A vendéglátás emlékei. Bp., 1979. 81–83.
2. Magyar Elek (1875–1947) újságíró. Azonos a hajdan népszerű „Ínyesmester”-rel, akit mint gasztronómiai író és jeles személyiséget is a szakma a legjelesebbek között tart számon. Eredeti, több kiadásban megjelent szakácskönyvei már antikváriumok keresett példányai. Reprint kiadású szakácskönyvei napjainkban is népszerűek mind a szakemberek, mind az amatőrök körében. Pesti históriák című könyve sajnos 1920 óta nem jelent meg új kiadásban. Bővebb életrajza: Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1969. 119–120.
3. Részletek MAGYAR Elek Pesti históriák című könyvének Szálloda az Arany Sashoz című fejezetéből. 20–27.
4. MAGYAR, i. m. 21.
5. Nagymagyarország szakácskönyve (Szerk.: LUCULLUS) 1939. 90–91.
6. BLAHA Lujza naplója. Budapest, 1987. 113–114.

#### FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁS

- BLAHA Lujza naplója. Budapest, 1987  
GUNDEL Imre–HARMAT Judit: A vendéglátás emlékei. Budapest, 1979  
MAGYAR Elek: Pesti históriák. Budapest, 1920  
PODMANICZKY Frigyes: Emlékezései. Naplótöredékek I–II–III. 1824–1886  
PORZÓ (ÁGAI Adolf): Utazás Pestről Budapestre. Budapest, 1908  
A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Múzeum Adattára

## JÁRVÁNY, VÁROSI KÖRNYEZET ÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGY MEGSZERVEZÉSE

A városegysítés esztendejét a budapestiek számára egyebek között a kolera újabb, immár ötödik látogatása tette emlékezetessé. A XIX. század e rettegett járványa alapjában egy hagyományos, „középkori típusú” katasztrófa jegyeit viselte magán, de amikor 1830–1831-ben megjelent Európában, sokkoló erővel mutatta meg az új ipari, városi civilizáció sebezhetőségét is. Pánikjelenségek, az életet megbénító kétségbeesett karantén jellegű intézkedések, koleralázadások kísérték az első pandémia útját. A hatalom reflexszerű reakciója az emberek és javak mozgásának akadályozása volt, ami a kolerát ugyan nem tudta feltartóztatni, az amúgy is kritikus pontig hevült társadalmi feszültség robbanásához viszont gyúanyagot szolgáltatott. Nem volt ez másképp Pesten sem: 1831. július 17-én az első koleraesetek hatására elrendelt zárlati intézkedések a diákság, majd a hozzájuk csapódó mesterlegények és munkások megmozdulását váltották ki, aminek a katonaság sortüze vetett véget. A későbbi járványok alkalmával – 1848–1849-ben, 1854–1855-ben, majd 1866-ban – a szigorú zárlat- és karanténintézkedések már jórészt elmaradtak.

E védekezési stratégia kudarca Európa-szerte azoknak a befolyását erősítette, akik nem hittek a kolera fertőző voltában, hanem a bomló szerves anyagok által kibocsátott ártalmas „kigőzölgéseket” (miazmák) tartották a betegség okának. A térbeli terjedés megállítás helyett mindinkább az a törekvés került előtérbe, hogy a levegő kártékony „miazmaakkal” való telítődését elősegítő környezeti tényezőket kiküszöböljék. A járványnak a miazmaelméleten alapuló „lokalista” magyarázata ezáltal tudományos alátámasztást nyújtott ahhoz a polgári mentalitásban amúgy is végbemenő átalakuláshoz, amely a mindennapi életkörnyezet tisztaságát, higiénikus voltát a rendezett polgári élet elengedhetetlen alkotóelemeinek sorába emelte, a fizikai, testi tisztátalanságot pedig a morális fertő képzetével hozta közös nevezőre. A rossz szag, áradjon az emberi testből vagy a „város testéből” – megrekedő csatornák nyílásából, általuk elszennyezett folyóvízből, szemétrakásból – immár nem egyszerűen kellemetlen volt: veszélyt jelzett, a gyilkos kórt gerjesztő miazma csírázását. A kolera ily módon maga is nem csekély ösztönzést adott ahhoz, hogy az angol „sanitary movement” felfedezze a modern ipari nagyvárost mint az egész társadalmat fenyegető higiéniai és morális kockázatok kritikus mértékű felhalmozódásának helyszínét. Az 1840-es években kibontakozó higiéniai mozgalom kezdeményezője, Edwin Chadwick a városi környezet rendbetételét a társadalmi reform kiindulópontjának tekintette, a legfontosabb feltételnek, ami lehetővé teszi az alsó rétegek létviszonyainak javítását. A döntő pontot ezen a téren a tisztálkodáshoz szükséges vízmennyiség biztosítása jelentette mindenki számára, és a miazmát gerjesztő szennyeződés, mindenekelőtt az emberi ürülék gyors, hatékony, lehetőleg észrevétlen eltávolítása. A két feladat megoldása szorosan összefüggött: a vízvezeték kiépítése tette lehetővé az új találmány, a water-closet tömeges alkalmazását is, ami módot adott az egész várost átfogó egységes, úszató rendszerű csatornahálózat hatékony működtetésére.<sup>1</sup>

Az 1850–1860-as években még általánosnak számított, hogy a városok magánvállalkozásra hagyták vízműveik – mint ahogy egyéb közműveik – létesítését. Közép-Európa nagyvárosaiban a kommunális tulajdonú vízművek keletkezésének, illetve a korábban magánvállalkozás keretében épített vízművek községezésének igazi nagy hulláma csak az 1870-es évektől bontakozott ki.

Pesten 1856-től jelentkeztek különböző vállalkozók vízvezetési tervekkel. A városvezetés legkomolyabban a Szapáry Antal által fémjelzett „vízvezetési társulattal” tárgyalt, de az elhúzódo tárgyalások során kitűnt, hogy a víz árát igen magasra kellene emelni ahhoz, hogy a mű nyereséget hozzon a befektetőknek. Az ügyet végül az 1866. évi kolerajárvány mozdította ki a végtelen egyeztetések ingoványából: mire a járvány kimúlt, elkészült a társulattal kötendő szerződés tervezete is. Mivel azonban Szapáryék 90 éves monopóliumhoz ragaszkodtak, és a hálózat további kiterjesztésére is csak meghatározott jövedelmezőséget biztosító fogyasztás esetén akartak kötelezettséget vállalni, a város végül a saját beruházásban történő építés mellett döntött, és 600 000 forint kölcsönt vett fel.

A tervezésre és az építkezés irányítására Hamburg és azt követően még más német városok vízvezeték- és csatornarendszerének tervezőjét, a kor első számú nemzetközi szaktekinélyét, Chadwick munkatársát, William Lindley-t sikerült megnyerni. Ő a téglavetőtelken (kb. a mai Dráva utca torkolatánál) megvalósítandó mesterséges szűrészű vízkivételi művet javasolt Kőbányára telepítendő víztároló medencével. A vezetékhalózzal együtt várható összköltséget 2,5 millió forintra becsülte, ez azonban csak úgy látszott finanszírozhatónak, ha a vízszolgáltatás már egy éven belül beindulhat, és az általa szolgáltatott jövedelem képezheti az alapját újabb kölcsön felvételének. A végleges vízmű kivitelezésének megkezdése esetén azonban nem lehetett arra számítani, hogy az egy éven belül vizet adhat és jövedelmet termelhet. Ezért Lindley azt javasolta, hogy a nehézséget egy, a hajóhivatali telken (a mai Kossuth Lajos tér területén) létesítendő parti szűrészű ideiglenes vízművel hidalják át, ami a kezdetben várható csekély vízszükséglet kielégítésére elegendő lesz. Már az építkezés fázisában látszott, hogy a parti szűrészű víz kevés, ezért egy eredetileg nem tervezett második aknakút építése mellett egy felszíni vízkivételre szolgáló szívócsövet is a folyóba vezettek.<sup>2</sup>

1869. november 1-jén a vízmű megkezdte a lakosság számára a vízszolgáltatást. Hamarosan kitűnt, hogy az igények felmérését alaposan elvették, a csőhálózat kiterjesztését már azok után sietve, a hajóhivatali telken adódó víznyerési lehetőségekkel kevésbé számolva folytatták. 1870-ben sor került egy harmadik aknakút építésére is, miközben a mennyiségi elégtelenség mellett a víz élvezhetősége ellen is sokasodtak a panaszok. A teljes vízmű eredetileg 10-20 évre tervezett 2,5 millió forintos költségével szemben a megszavazott kiadások már 1869-ben elérték a 2,15 millió forintot, amire Lindley úgy nyilatkozott, hogy „számítása csakugyan áll, de csak a város belterületére nézve, és hogy eddigi sokévi tapasztalása mellett ily esettel s nevezetesen ily élénk részvétellel, mely a vízvezetéknek a kültelkekre való kiterjedését szükségessé tette, eddig nem találkozott...”<sup>3</sup> 1870-1871-ben a város lakosságának kb. egyötöde élt már a vezetékhalózzal bekötött házakban, magának a hálózatnak a terjeszkedése azonban jóval gyorsabb volt, mint amit ez az arány mutat. Ebben nem kis szerepet játszott a vízígényes iparágak nyomása.<sup>4</sup> A közgyűlés „a számos jelentkezés és a jelentkezőknek azon oknál fogva, hogy a vízmű szállító képessége az eddigi bevezetések által ki van merítve történt visszautasítása”<sup>5</sup> miatt 1871-ben egy negyedik szűrőkút létesítését is elhatározta a hajóhivatali telken, annak ellenére, hogy Lindley ezt ellenezte, és a végleges vízműnek az újpesti szigeten történő kiépítését sürgette. A vízszint emelkedésekor a Duna átitatta a szeméttel feltöltött talajt, iszapos hordalékkal szennyezte el a szűrőberendezést. A parti szűrészű víz kiegészítésére egy második szívócsövet is a Dunába vezettek, a szakértők által javasolt mesterséges szűrőberendezés viszont nem készült el hozzá. Ilyen körülmények között a háztartások vízszükségletét is jelentős részben nyers Duna-vízzel elégítették ki. A vízvezeteki bekötést kérelmezőnek már eleve nyilatkoznia kellett arról, hogy „kötelezi magát szüretlen Duna-vízzel is megelégedni”.<sup>6</sup>

Megsokasodtak a Lindley tevékenységét érő kritikák. Fő ellenfele Bürgermeister Antal kútmester volt, aki maga is pályázott a pesti vízvezeték megépítésének dicsőségére, és 1870-től sorozatosan bombázta a tanácsot az ideiglenes vízmű tervezési és kivitelezési hibáit taglaló terjedel-

mes dolgozataival. Elérte, hogy a város külföldi szakértőket is felkért Lindley munkájának felülvizsgálatára. Az eredményt a közgyűlés 1872. július 10-én tárgyalta, és „megnyugtató örvendetes tudomásul” vette a tanácsnak azt az értékelését, hogy a szakértők „lényegében és a főrészekre nézve” helyesnek tartják a vízvezeték művét.<sup>7</sup> Ekkor azonban már a testületen belül is erősen megszokottak a vélemények. A kolerabizottmány szeptember 24-i ülésén a tiszti főorvos már kijelentette, hogy járvány esetén a vezetéki víz annak legalkalmasabb terjesztője lesz.<sup>8</sup> Az indulatok kiváltképp akkor csaptak össze, amikor éppen a járvány küszöbén napirendre került a végleges vízmű megépítésére Lindley-vel kötendő szerződés tervezete. Még az is felmerült, hogy maga a Duna vize sem felel meg a célnak, és – Bécs mintájára – tiszta hegyi források vizét kellene a városba vezetni. A sajtó és a háborgó közvélemény egy része szívesen találta meg a bűnbakot a külföldi szakemberben. A személye körül kialakított közhangulat jellegzetes megnyilvánulása volt a *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája, amely a járvány kitörése után a viperahajú boszorkányként megrajzolt „Miss Cholérát” „Master Lindley” jegyeseként ábrázolta...<sup>9</sup> (kat. 2.6.2.)

A kolera szempontjából legveszedelmesebbnek tekintett talaj- és „légfertőztetés” fokát nagymértékben a csatornázás állapota határozta meg. Az 1860-as évek végén már nyilvánvaló volt, hogy a kisváros igényeihez szabott régi csatornák rendszertelen bővítésével létrejött hálózat nem képes funkcióját ellátni. A régi csatornák építésénél még arra törekedtek, hogy a szennyvíz minél rövidebb úton kerüljön a Dunába. A kitorkollások a város egész hosszában elszennyezték tartalmukkal a folyót. „A kifolyó anyag maga szenyves (sic!), igen kellemetlen szagú, a Duna vizével csak lassan elegyedik, s messze a part mellett higítatlanul foly el, míg nem a Dunavízfordók által a barátságtalan elemtárstól megszabadítatik. A nyílásokon át igen dögletes bűz terjed kifelé, – mi főleg a meleg nyári napokon észlelhető” – írta a kiemelkedő higiénikus, Fodor József a korabeli árnyékszék- és csatornázási rendszereket bemutató, 1869-ben megjelent művében.<sup>10</sup> Fodor határozottan kiállt az egységes, úszató rendszerű csatornahálózat létesítése mellett, amely az ürüléket a háztartási, ipari szennyvízzel és az esővízzel együtt, a lefolyó víz által sodortatva vezeti a városon kívül a Dunába. Ez a módszer még korántsem számított általánosan elfogadottnak. Igen sok külföldi városban alkalmazták a „hordórendszert”, azaz a fekáliát külön e célra szolgáló edényekben gyűjtötték és trágyaként értékesítették. Sokan állították, hogy az egységes úszató rendszerű csatornázás kifejezetten veszélyes, mivel fennáll nagy mennyiségű fekália megrekedésének a lehetősége, és ezáltal a város alatt minden addiginál veszélyesebb, hatalmas „pöcegödör” keletkezik, másrészt a szennyvizet befogadó folyók is elszennyeződnek, miközben a trágyázási lehetőség kihasználatlanul maradásával hatalmas nemzetgazdasági érték megy veszendőbe. A water-closet meghonosításának költségeit csak kelletlenül vállaló háztulajdonosok vagy a csatornataralom mezőgazdasági értékesítéséből üzletet remélők pedig szívesen hallgattak ezekre az érvekre.

Az új pesti csatornarendszer előkészítésének folyamata 1869-ben kezdődött egy angol vállalkozó ajánlatával, amelynek az alapjául szolgáló tervet Joseph Bazalgette, London csatornázó főmérnöke készítette. 1872-ben Beiwinkler Károly nyújtott be tervezetet, amely a meglévő radiális hálózat továbbfejlesztésére épült volna, az ürüléket pedig a házak földszintjén kialakított, vízzel telt üregekben javasolta összegyűjteni, és a házi bekötéseknél létrehozott csappantyúk egyidejű megnyitásával naponta egyszer bocsátani a hálózatba, ami szerinte biztosítaná a megfelelő sodrást. Beiwinkler tervét a közgyűlés éppen a kolerajárvány alatt, november 20-án tárgyalta, és annak elejtésével az angol ajánlat kapcsán már 1870-ben kimondott alapelvet erősítette meg: a létesítendő rendszer „... a Dunával párhuzamos nagy csatornában a folyadékot összegyűjtve, azt a város területének berondítása nélkül s annak határain kívül vezesse a Dunába, egyszersmind pedig a jelen meg nem felelő csatornázási és vízvezetési rendszer által átnedvesedett városi talajnak kiszáraitását lehetővé tegye”. A Beiwinkler-féle öblítőkészülék kötelezővé tétele helyett csak azt határozták el, hogy az új építkezéseknél „hirdetmény útján ajánltsassék”.<sup>11</sup> Noha a városban 1873-ban már működött 3010 vízőblítéses vécé,<sup>12</sup> az általános még a belterületen is az volt, hogy az ár-

nyékszékek nyílása az ejtőcsatornákon keresztül, mindenféle bűzelzárás és öblítés nélkül, közvetlen összeköttetésben volt a csatornaüreggel. Az udvari és az utcai csatornák általában téglából készültek, lapos fenekűek voltak, megfelelő eséssel nem bírtak, tartalmuk a téglafalon átszivároghva szétterült, és elfertőzte az altalajt. Csak 1869-től kezdtek tojásszelvényű, cementfalazatú csatornákat építeni. Nagyobb baj volt, hogy a hálózat már közepes vízállásnál is jórészt megtelt Duna-vízzel, magas vízállás, nagyobb esőzések alkalmával pedig, az elárasztás ellen védekezve, a kitorkolásokat el kellett zárni, és a csatornák tartalmát szivattyúkkal juttatni a folyóba. A csatornák a rettegett „légfertőtlenítés” állandó forrásai voltak. „A mellettük elmenő orrát hányszor csapja meg a belőlük feltoluló bűzös lég. Bennük hányszor reked el, s mily utálatos sárdombok rakatnak össze az utcákon a tisztításnál! S a Dunaparton, ott, hol a Dunába ömlenek, mily bűz, mily szenny! Csak említésük is utálatra gerjeszt” – festi le az állapotokat Fodor.<sup>13</sup> A beömlési rácsokon és az árnyékszékeken át az utcákat és a házakat elárasztó csatornabűz állandó kísérője volt a mindennapoknak. A tanács csak 1875-ben rendelte el, hogy a csatornanyílásokat szifonos fedővel kell ellátni, a csatornázott és vízvezetékekkel ellátott házakban pedig kötelezővé tette vízöblítéses vécé alkalmazását, és előírta, hogy a pócegödörös árnyékszékeket – amelyek további fenntartását csak csatornázatlan utcákban engedélyezték – fedővel kell ellátni.<sup>14</sup>

Ami a köztisztasági viszonyokat illeti, mind az utcatisztítás, mind a házi szemet kihordása jórészt vállalkozókra volt bízva. Az állapotokat érzékelteti, hogy a tanács csak 1874-ben találta úgy, hogy a „váci-ország úti és kerepesi uti boulevard” (azaz a mai Bajcsy-Zsilinszky út–Károly körút–Rákóczi út vonala, akkor is a város egyik fő közlekedési ütőere) hetenkénti kétszeri söprése nem elegendő, át kell térni a naponkénti söprögetésre.<sup>15</sup> A város terei, üres és építési telkei szinte kivétel nélkül kijelölt és ki nem jelölt személtalrak helyként szolgáltak, az összegyűjtött utcai szemetet pedig jórészt a város talajának a szabályozási munkák folytán szükséges feltöltésére használták fel. A házi szemetet 3 naponként fuvarozták el és hordták ki a város környékére. Csak a kolerajárvány idején kötelezte a járványbizottság a szemétkihordási vállalat bérlőjét, hogy 1872. november 15-től térjen át a naponkénti elszállításra.<sup>16</sup>

Mindent összevetve: a nagyvárosi kolerajárvány kitérésének klasszikus előfeltételei jóformán kivétel nélkül együtt voltak az egyesülő fővárosban. A koleravibrióval fertőzött személyek ürüléke a csatornakiömléseken keresztül a város egész hosszában, így a vízmű környékén is elszennyezhetette a folyót, a fertőzött víz pedig a szűretlen Duna-víz nagyarányú kiemelése következtében akadálytalanul bejuthatott a vezetékhálózatba, pillanatok alatt eljuttatva a kórokozót a város egymástól távoli pontjaira. A vízvezetékek el nem látott városrészekben pedig a kezdetleges csatornákból a talajba szivárgó csatornatartalom vagy a sokszor a kút közelében lévő, szintén nem szigetelt pócegödörök tartalma fertőzhetette el könnyedén a kutak vizét. A külterületeken a csatornákat sok helyütt még csak nyílt árkok képviselték. A zsúfolt lakásviszonyok ideális körülményeket teremtettek a közvetlen érintkezés útján történő ragályozás számára. Különösen kritikus pontot jelentettek az elsősorban napszámosok által igénybe vett, a Lipótváros, Terézváros, Józsefváros és Ferencváros külterületein egyaránt nagy számban előforduló tömegszállások, ahol a hihetetlen zsúfoltságot, az elemi tisztálkodási lehetőségek hiányát a közös árnyékszékek teljesen elhanyagolt állapota és a pócegödörök hanyag tisztítása, a szeméthegek felhalmozódása tetézte.

A járvány 1872 szeptemberében érte el az országot, a fővárosban pedig október végén ütött ki. Márciusig tartó első szakaszában Pesten 1031 fő kapta meg a kolerát, közülük 432-en haltak meg. Budán 817 kolerabeteget ápoltak, és 325 halálos áldozatról számoltak be. Szórványos esetek továbbra is felbukkantak, majd 1873. július közepén öltött ismét járványos méreteket a kór, és szeptember végéig pusztított erőteljesen. Márciustól októberig Pesten 4348 fő kapta meg a betegséget, és közülük 2189 halt meg; Budán 500 betegből 224-en haltak meg.<sup>17</sup>

Az egyéni védekezésre, a betegek szigorú elkülönítésére, tárgyaik fertőtlenítésére vonatkozó szabályokat szigorúan érvényesítették, a megelőzést, az általános tisztaságot szolgáló intézkedé-





Régi szerelem — új házasság.



MISS CHOLERA  
MASTER LINDLEY  
JEGYESEK.

2.6.2. Régi szerelem – új házasság. Borsszem Jankó, 1872. november 3. 9.

sek ehhez képest lényegesen kevésbé voltak hatékonyak. A háztulajdonosokat kötelezték az árnyékszék és a házi csatornák rendszeres napi tisztítására és fertőtlenítésére, a szemet és a trágya eltávolítására, a túlszűfoltosság elkerülésére. A városigazgatás nem rendelkezett megfelelő szervezettel és személyzettel mindenek ellenőrzésére. Ez a kerületenként, a kerületi előljáróságok munkájában amúgy is közreműködő „intelligensebb elemekből” alakított „vészbizottságok” vagy járványbizottságok feladata volt. Nekik kellett házról házra járva ellenőrizniük az előírások betartását. Még a fertőzés áldozatául esett egyének holmijának, lakóhelyének fertőtlenítése is saját családjuk feladata volt. Ezt csupán 1882-től intézményesítették, amikor először alkalmazott a városi hatóság minden kerületben hivatásos „desinfecteur”-öket.<sup>18</sup>

Az önálló városi közegészségügyi intézményrendszer megalapozásának döntő lépései az 1850-es években történtek meg. Az abszolutista kormányzat rendelkezésére 1850-ben választották el első ízben Pest város főorvosának tisztségét a Szent Rókus Polgári Kórház igazgatói állásától, és ekkortól működött többé-kevésbé folyamatosan az egészségügyi bizottmány. A tisztii főorvos mellett még 1872–73-ban sem működött szervezett hivatal. A 8 kerületi főorvos alapvető feladata a szegény betegek gyógyítása volt. Orvosi kerületenként 1–1 halottkém és bába, a szegényház és dologház orvosa, valamint 5 állatorvos alkotta a város kórházon kívüli egészségügyi személyzetét.<sup>19</sup> Kőbányán csak 1873. január 1-jétől szerveztek kerületi főorvosi állást (ez volt a 9. orvosi kerület), itt korábban a hatósági állatorvos foglalkozott seborvosként emberek gyógyításával is.<sup>20</sup> A kolerajárvány alatt napidíjas járványorvosokat is alkalmazott a hatóság, lakásukat vörös lámpásokkal jelölték meg. Valamennyi orvost köteleztek a koleramegbetegedések azonnali bejelentésére, az ezt elmulasztókkal szemben 50–100 forint bírságot helyeztek kilátásba. A fertőző betegségek általánosan kötelező bejelentését csak később, 1881-ben vezették be, addig a magánorvosok által kezelt fertőző betegekről nem álltak a hatóság rendelkezésére megbízható kimutatások.

Az egyesülő fővárosnak két közkórháza volt. A már Pest városa által eltávolításra ítélt Szent Rókus Közkórház, amelyhez az 1860-as évek végén csatolták fiókkórházként az Üllői úti vámnál található, a katonaságtól megszerzett barakképületeket. A mai Széna tér környékén elhelyezkedő budai Szent János Közkórházat Gebhardt Lajos Rókus kórházi igazgató minősítette „e nemben hazánk legprimitívebb intézeteinek egyike”-ként.<sup>21</sup> A Rókus, fiókkórházával együtt, kb. 1200, a Szent János kórház, a városegyesítés után fiókkórházként hozzácsatolt óbudai kórodával együtt mintegy 300 beteget tudott befogadni. Kolerabetegek felvételét a Rókus kórházban megtiltották, az Üllői úti barakképületben, valamint a Kerepesi úti omnibusztelepen rendeztek be ideiglenes járványkórházat. Ezenkívül az izraelita hitközség kórháza látott el jelentékeny számú kolerabeteget. Budán a járvány első szakaszában a betegek többségét az Irgalmasok Kórháza, részben pedig a Szent János kórház fogadta be. 1873 májusában a honvédség kiürítette a Várfok utca és a Vérmező találkozásánál lévő Aszalay-féle laktanyaépületet, ettől kezdve ez szolgált járványkórház céljára.

A környezetorientált járvány megelőzés súlyos intézményes és anyagi korlátokba ütközött. A legsúlyosabb kudarcot az a tény jelentette, hogy a közegészség legfőbb emeltyűjének remélt vízvezeték az adott körülmények között maga is inkább elősegítette, mintsem gátolta volna a járvány kitörését. A járványgócként szolgáló tömegszállásokról, túlnépes lakásokból kitelepítendőkhöz számára csak a kitoloncolást tudta kilátásba helyezni a városi hatóság. Mindemellett mégiscsak itt lehetjük fel a tudatos hatósági lakáspolitikai első lépéseit, mindenekelőtt a pincelakások elleni rendszabályokban. A közgyűlés 1873 júniusában csak a végleges lejtmerési magasságra még fel nem töltött utcákban engedélyezte pincehelyiségek lakás vagy műhely céljára történő felhasználását.<sup>22</sup> 1874–1878 között 1265 pincelakást tiltott be a városi hatóság.<sup>23</sup>

Érdemes megemlíteni, hogy a Fodor József vezetése alatt 1874-ben létrejött egyetemi közegészségügyi intézet közvetlenül a kolerajárványnak „köszönhette” felállítást. 1872 novemberé-

ben a Budapesti Királyi Orvosegylet tett javaslatot a kolera természetére vonatkozó kutatások megindítására. Az orvosi szakma akkori „csúcsszerve”, az Országos Közegészségügyi Tanács a belügyminiszter számára adott szakvéleményében azzal támasztotta alá egy „kolerafigyelő intézet” feltétlen szükségességét, hogy ha az ország a védekezés terén elmarad a nemzetközi normáktól, az súlyos politikai következményekkel is járhat. A kormány 1873 augusztusában elvileg hozzájárult egy „központi észlelde” felállításához, de a „költséges rendszeresítések” lehető mellőzéseivel. Az Országos Közegészségügyi Tanács a leginkább költségkímélő módként az amúgy is létesíteni sürgetett közegészségügyi tanszékkal történő összekapcsolást jelölte meg, és ily módon törekvése sikerrel járt.

Az egyesülő fővárosban a kolera halálos áldozatainak száma 1872–1873-ban összességében 3400 fő körül volt.<sup>24</sup> Alapvetően ez okozta a városegyesítés éveinek kiugróan magas halandóságát. Pesten 1872-ben 47,2 ezrelék, 1873-ban 48,7 ezrelék volt a halálozási arányszám.<sup>25</sup> (A kolerajárvánnyal szinte egyidejűleg nyugodott el a már 1871 októbertől tartó himlőjárvány is, amelynek összesen 1372 halálos áldozata volt.<sup>26</sup>) A város életében ez tekinthető az utolsó hagyományos jellegű népesedési katasztrófának: az egyesített főváros halálozási arányszáma 1874-ben 43 ezrelék, ezt követően pedig immár tartósan 40 ezrelék alatt maradt. Noha a természetes szaporodás egyenlege az 1870-es évtizedet tekintve még negatív volt, 1874 után az I. világháborúig nem mutatkozott többé a születésekhez képest jelentékeny halálozási többlet.<sup>27</sup>

A kolera pusztításának mértékét erősen befolyásolta az egyes lakóközösségek, illetve társadalmi rétegek eltérő veszélyeztetettsége.

#### A koleraesetek megoszlása városrészenként Pesten 1872–73-ban<sup>28</sup>

	Esetek száma	A népesség %-ában <sup>29</sup>	Háznál kezelték	Kórházban kezelték
Belváros	208	0,8	119	89
Lipótváros	372	1,3	187	185
Terézváros	1684	1,8	925	759
Józsefváros	1364	2,7	783	581
Ferencváros	787	3,1	455	332
Kőbánya	421	7,0	290	131
Vegyes**	543	–	–	543
összesen	5379	2,3	2759	2620

\*\* ismeretlen, lakástalan, dunai hajókról, meg nem állapítható

A megbetegedettek foglalkozási megoszlásának legjellegzetesebb vonása a proletariátus alsó, képzetlen kategóriáinak kimagasló, a lakosság egészén belül elfoglalt számarányukat legalább kétszeresen meghaladó részesedése. Pesten a napszámosok a kolera betegek 35,3%-át, a cselédek és szolgák 10,7%-át tették ki, azaz az esetek 46%-a, ezen belül a kórházban ápoltnak csaknem 60%-a került ki ebből a körből. Budán ettől csak csekély mértékű eltérés tapasztalható: a napszámos és munkás kategória 33%-át, a szolgák és cselédek csoportja 9,7%-át adta a megbetegedetteknek. A jobb parti városrészen szembevetendő a hivatalnokok igen magas, 8,5%-os aránya is a megbetegedettek között, szemben a pesti 2,4%-kal.<sup>30</sup>

A két járványos év 20 682 főnyi pesti összhalandóságának végül is 12,2%-át (a tisztii főorvosi

hivatal magasabb számait alapul véve 12,6%-át) szolgáltatta a kolera. Az ugyancsak járványosan fellépő himlő okozta mortalitás 5,2% volt. A legnagyobb súllyal szereplő egyedi halálok, a tüdővész, 17,7%-kal magában is meghaladta a két rettegett ragályos kór pusztítását. A kolerához hasonlóan ez a betegség is a fiatal felnőttek körében volt a leggyakoribb. Az összhalandóság mintegy felét az 5 éven aluliak halálózása jelentette, ezen belül az 1 éven aluli csecsemők elhalálózása magában is 32,2%-át.<sup>31</sup> A koleraévek alatt is két tartósan jelen lévő tényező: az 1 éven aluli csecsemők elhalálózása és a tüdővész együttesen az összhalandóság felét adta, ezek leküzdésére azonban a városigazgatás még jó ideig nem rendelkezett semmiféle stratégiával.

#### JEGYZETEK

1. Alfons LABISCH: Homo Hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit. Frankfurt am Main – New York, 1992. 111–118.; Susannae HAUSER: Reinlichkeit, Ordnung und Schönheit – Zur Diskussion über Kanalisation im 19. Jahrhundert. In: Die Alte Stadt 19. (1992.) 292–312.; John von SIMSON: Water supply and sewerage in Berlin, London and Paris: developments in the 19th century. In: Hans Jürgen TEUTEBERG (Hrsg.): Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Köln–Wien, 1993. 429–439.; Brian LADD: Urban planning and civic order in Germany 1860–1914. Harvard University Press, 1990. 37–57.
2. DÓKA Klára: Az első pesti vízvezeték építése. In: *Építés – Építészettudomány*, VII. 1975. 455.
3. Budapest Főváros Levéltára (A továbbiakban: BFL) IV.1303.f. (Pest Szabad Királyi Város tanácsának iratai) X. 1106/1862. kcs. 17372/1872. a vízvezeték művizsgálatára kiküldött különbizottság jelentése 1872. május 3.
4. DÓKA, i. m. 466–468.
5. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 17372/1872.
6. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 30019/1873.
7. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 17372/1872.
8. *Pesti Napló*, 1872. szeptember 25.
9. *Borsszem Jankó*, 1872. november 3. 7.; A járványnak a vicclapokban való tükröződésére l. még BUZINKAY Géza: Közegészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni éleclapokban 1867–1875. *Orvostörténeti Közlemények* XXII. 1976. 175–187.
10. FODOR József: Az árnyékszék-rendszerekről tekintettel a hazai, és főleg a pesti viszonyokra. Pest, 1869. 3.
11. BFL IV.1302. (A továbbiakban: Pest Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei) 41677–41678/1872. (november 20.)
12. PATRUBÁNY Gergely: Budapest fővárosi közegészségügyi igazgatása. In: GERLÓCZY Gyula–DULÁCSKA Géza (szerk.): Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. Budapest, 1879. II. 401.
13. FODOR, i. m. 20.; DARVASY Károly: Budapest csatornázása. Budapest, 1914.
14. BFL IV.1407.b. (A továbbiakban: Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irrattára) 266/1879–VI.
15. BFL IV.1303.f. V.1818/1872.
16. *Pesti Napló*, 1872. november 26.
17. HALÁSZ Géza: A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a choleraára. In: GERLÓCZY–DULÁCSKA, i. m. 88–89., 106.; megjegyzendő, hogy a katonai hatóságok nem szolgáltattak adatokat a polgári hatóságnak a koleraesetekről és halálózásokról, így a katonaságnál előfordult eseteket az adatok nem tartalmazzák.
18. BFL IV.1407.b. 692/1873-VI.; 93/1874-VI.; 2191/1883-VI.
19. BFL IV.1314. (A továbbiakban: Pest, Buda és Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok) 739/1873. t. főorv. sz.
20. BFL IV.1302. 17491/1872. (május 27.)
21. BFL IV.1407.b. 2714/1874-VI. 36245/1875. sz.
22. BFL IV.1302. 22997/1873. (június 4.)
23. BFL IV.1407.b. 19316/1879. A közegészségügyi bizottmány albizottmányának jelentése. 1879. július
24. Magyar Országos Levéltár, K 150 (Belügyminisztérium, Általános iratok) 1873-IV-11-3278.
25. HALÁSZ, 1879. által közölt tisztí főorvosi jelentések, amelyek az orvosoktól érkezett naponkénti jelentések összesítésén alapulnak, Pestre 2621 főben, Budára 533 főben, Óbudára 264 főben, azaz összesen 3418 főben adják meg a halottak számát. Pest Város Statisztikai Hivatalának adatai némileg eltérők: a pesti áldozatok számát 2558 (másutt csak 2524) főre teszik. L. KÖRÖSI József: Pest város halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai. Budapest, 1876. 130. (Halandóság 1872–73)
26. KÖRÖSI József: Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai. Budapest, 1877. 1. (Halandóság 1874–75)

27. HALÁSZ, i. m. 31.
28. Vö. KATUS László: Budapest népességnövekedésének forrásai a XIX. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.: SOMOGYI Éva. Budapest, 1991. 27.
29. HALÁSZ, i. m. 204–205. alapján
30. PIKLER J. Gyula: A népesség. In: A negyven éves Budapest. Budapest, 1913. 82. 1873. évi becslő adatai alapján számítva.
31. HALÁSZ, i. m. 102. és 206–210. alapján
32. Halandóság, 1872–73. 53., 108.; Halandóság, 1874–75. 37.

## ISKOLAÉPÍTÉS A FŐVÁROSBAN

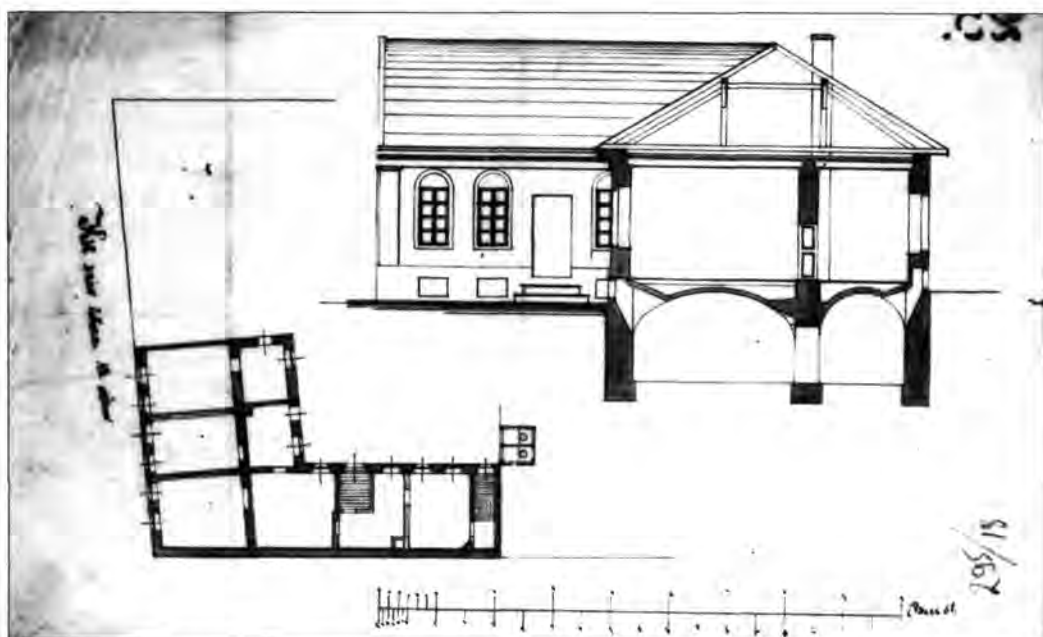
A kiegyezés előtt az oktatásügy meglehetősen elmaradott volt Pest-Budán. A városi iskolák (városi nyilvános elemi iskolák, a nemzetiségek, a piaristák és az angolkisasszonyok által vezetettek) mellett felekezeti és magániskolák működtek<sup>1</sup> többnyire valamilyen más funkciójú épületen belül, tanteremnek kinevezett helyiségekben. „Pest városán nyugszik egész Magyarhonnak szeme, s mindenben e honnak szíve ad irányt, Pest büszke nagyságára, pompás palotáira, jó kövezetére, elemi tanodáira azonban úgy hisszük nem...”<sup>2</sup> 1866. június végén hirtelen minden iskolát bezártak: az orosz–porosz háború alatt kórházként használták őket; az új tanév pedig egy hónappal később kezdődött a kolerajárvány folytán.<sup>3</sup> Pesten ekkor 17 városi elemi (a Belvárosban 4, a Lipótvárosban 2, a Terézvárosban 5, a Józsefvárosban 3, a Ferencvárosban 2, Kőbányán 1), 6 felekezeti (református, ágostai, skót misszió, izraelita), valamint 1-2 árvaházi iskola működött. A városiak közül hat rendelkezett saját épülettel, túlnyomó részük bérhelyiségben volt elhelyezve.<sup>4</sup>

## AZ ÉPÍTÉSI PROGRAM

Pest városa még a népoktatási törvény elfogadása előtt programszerűen elindította nagyfokú iskolaépítési tevékenységét. 1867-ben határozta el Pest város tanácsa Gerlőczy Károly főjegyző javaslatára, hogy a városi elemi iskolák számát megnöveli, valamint a nem megfelelő tanodai helyiségek helyett külön iskolákat épít.<sup>5</sup> Az iskolaépítéssel kapcsolatos szakmai feladatok előkészítésére és lebonyolítására a Békey Imre által vezetett tanügyi bizottmány volt hivatott.<sup>6</sup> 1868 áprilisában hét iskola létesítéséről döntött a tanács, melyek építése nemsokára meg is kezdődött.<sup>7</sup>

Egyidejűleg – részben az emelkedő telekárak miatt – megindította a további iskolák részére biztosítandó telkek megszerzését. Gönczy Pál számításai szerint huszonhárom beltelket, valamint két kültelket kellett szerezni a szükséges 25 új iskola részére.<sup>8</sup> A telkek kijelölése helyszíni bejárások és a telekhivataltól megkért, eladásra, illetve árverésre kerülő telkek jegyzéke alapján történt (utóbbi a nehézkessége miatt a gyakorlatban nem működött), lehetőség szerint városi telken és az iskolaszékek közelében. A sűrűbben lakott területeken már meglévő, de elavult vagy bérhelyiségben működő iskolahelyiségek helyett új épületek emelését tervezték.<sup>9</sup> Ezenkívül Gönczy vizsgálta a ritkábban lakott, de hamarosan benépesülő városrészek adta lehetőségeket (a Lipótváros északi, a Belváros déli része). A Kerepesi út Nagykörúton túli szakaszának a környékére a józsef- és terézvárosi gyerekeknek egyetlen összevont iskolát javasolt a gazdasági bizottmány, ezt azonban a tanügyi bizottmány elvetette a növekvő gyermekszám és a Kerepesi út forgalma miatt. A nehézkes és lassú ügymenet következtében a kiszemelt telkek néha megszerzhetetlenek voltak (eladták vagy megemelték az árat), így a bizottmány a vásárláshoz próbálta megszerezni a döntési jogot és alkusz alkalmazását.

1868 végén jelent meg a népoktatásról szóló XXXVIII. tc. A törvény kimondta, hogy a gyermekek 6 éves koruktól 12, illetve 15 éves korukig kötelesek az iskolát látogatni. A községeknek – amennyiben felekezeti iskolákkal ez nem oldható meg – tanköteles gyermekek számára bizto-



1. kép. A Két Szív u. 15. sz. alatti iskola bérházban működött. BFL IV.1303.f. VIII 97/1871

sítania kell az iskolahelyiséget. Továbbá a községi (városi) vagyonból és jövedelemből fenntartott iskolák nem tekinthetők felekezeti iskoláknak. A népoktatási törvény alapján 1868 decemberében az addigi r. k. felekezeti városi elemi iskolákat Pest város közgyűlése községi iskolákká nyilvánította.<sup>10</sup>

A tanügyi bizottmány időközben megállapította, hogy Pest városa „már építés alatti tanodáinak benépesítése után sem birand annyi elemi tanodával, mennyi a jelenlegi népesség iskola köteles gyermekeit nem hogy az igényelt kényelemhez képest, de csak türethető elhelyezéssel is befogadhatná ... a város daczára iskolai építkezéseinek – ismét újabb iskolai építkezések nélkül ott fog állani, hol állott, midőn 1867 évben az iskola épületek ügyét majdnem túlfeszített anyagi erővel volt kénytelen javítani”. Békey az 1870-es évre újabb iskolák építését, bővítését tervezte (IX., Templom, ma Bakáts téri iskola bővítése, Nagykereszt utcai megvásárolt ház bővítése, a Terézváros és Józsefváros külvárosrészében újak építése). 1870 áprilisában Eötvös miniszter érelyesen felhívta a tanács figyelmét a törvény betartására és a megfelelő iskolaépületek haladéktalan elkészítésére.<sup>11</sup> A munkálatok folytatására azonban 1870 helyett csak két év múlva kerülhetett sor, hiszen a megkezdett építkezések befejezésére előirányzott költség is mintegy 270 000 Ft-ot tett ki, így a Békey által tervezett új építések (230 000 Ft költséggel) szóba sem kerültek.

Az első lépésben, 1868 és 1870 között hét, a második szakaszban, 1872 és 1874 között nyolc iskola épült fel. Ezek igen intenzív építési időszakok voltak (1. táblázat). Bója Gergely tanfelügyelő a tanácsnak szóló 1873. évi jelentésében<sup>12</sup> így nyilatkozott a fővárosi helyzetről: „Vannak ugyanis iskolaházai, melyek a külföld bármely művelt tartományainak iskolaházaival egy sorban állanak. Ezen vívmány Pestváros áldozatkészségének a városi hatóság atyai gondoskodásának, s az iskolaügy iránti magasztos érdekelttségének köszönhető.” Idesorolta az újonnan épült példákon túl a ferencvárosi, Templom téri iskolát is. Az összes többi iskolát rossznak minősítette. A városi iskolák fele még mindig bérházakban működött ekkor, igen rossz feltételek között (egészségtelen körülmények, rossz fekvés, kevés terem, alacsony helyiségek, rossz szellőzés, déli fekvés stb.) (2.



*táblázat*). Kőbánya részére halaszthatatlannak találta felsőbb iskola létesítését. Bírálta Buda és Óbuda összes iskoláját: igen kevés az elemi és a polgári egyaránt és mind célszerűtlen kialakítású. A budai oldal iskolaépítkezései azonban csak az egyesítés után indultak meg. Az 1874. év végi számítások szerint még mindig mintegy 5 népiskola (azaz 60 tanterem) hiányzott a teljes iskolai ellátáshoz. 1874 és 1876 között négy építkezés indult meg (új épület emelése és bővítés), bár a tervezett építések közül ekkor már elmaradt (krisztinavárosi), illetve kisebb költséggel épült fel egy-egy iskola. Az 1876 és 1877 között megvalósuló néhány iskolaépítkezés közül már csak egy volt valóban jelentős (Lovag u.). A tízéves építési időszak eredményeként 1877 szeptemberére 42 községi elemi iskola működött a fővárosban.<sup>13</sup>

A népoktatási törvény értelmében a községeknek önerőből kellett az iskolák építését végrehajtani s e célra építési alapot létrehozni. Amennyiben nem tudtak elegendő összeget előteremteni, akkor állami támogatást kérhettek. Egy-egy iskola építési költsége – telek nélkül a berendezéssel – kb. 100 000–150 000 Ft között mozgott és a város építési kiadásainak jelentős részét képezte. Pest 1870. évi költségtervezetében az építési alap (1 228 983 Ft, illetve 1 368 983 Ft) majdnem egynegyedét (270 000, illetve 330 000 Ft) tették ki az iskolaépítések. A háromnegyed részt a kor olyan nagy munkálataira irányozták elő, mint a Duna-rakpart kiépítése, Új Városháza, Parasztvásártér (mai Köztársaság tér) feltöltése és a kisajátítási alap. A kölcsönökből történő építkezések tétel alatt iskolaépítés nem szerepelt (a 2 600 000 Ft-ból a vízvezeték, közvágóhíd és az Erzsébet téri kioszk részesült a tervezet szerint). Pest 1871. évi költségtervezetében (10 094 856 Ft) 471 500 Ft-ot szántak iskolaépítésre, amelyhez 450 000 Ft-ot kölcsönből szándékoztak biztosítani. Buda ugyanekkor 36 000 Ft-ot tervezett, amiből 23 600 Ft-ra nem volt fedezete. 1871-ben Pest városa elhatározta, hogy kérvényezi a minisztériumtól a mindenkori iskolaépítési költség egyharmadának a térítését. Az 1872. évi költség-előirányzatban a város 520 000 Ft-ot tervezett népiskolai épületek létesítésére az összesen 5 millió Ft nagyságú kölcsönpénzek terhére. A számvevőség azonban kérte a tanácsot, hogy ebből csak 250 000 Ft-ot használjon fel 1872-ben. Az 1873. évi iskolaépítésre előirányzott költség 827 000 Ft volt (kölcsön terhére), amelyből a számvevőség első menetben 300 000 Ft felvételét, majd további kérvényre 1873 augusztusában újabb 300 000 Ft felvételét engedélyezte.<sup>14</sup> Az állam 1872–73-ban e célból Pestet évi 60 000 Ft-tal, Budát pedig évi 40 000 Ft-tal támogatta, majd 1874–75-ben összesen 110 000 Ft-ot adott e célra a már egyesített fővárosnak. A 3. sz. táblázat mutatja az 1868. és 1874. december 12. között Pest város (1874-től Budapest) évenkénti építési költségeit.<sup>15</sup>

### AZ ISKOLÁK ELHELYEZÉSE

A legrégebb iskolák Budán és Pesten is a városok egykori központjában működtek, a templom, a városháza és a plébánia szomszédságában (a budavári Mátyás-templom és a belvárosi plébánia-templom közelében). Ezt az elhelyezési módot követték a későbbiekben a városmag körül kialakult külvárosok is. A városrészek középpontjában felépült templomok mellé települt a plébánia és az iskola (sőt lehetőség szerint később a kerületi elöljáróságok is egészen 1945-ig), ezt máig jól mutatja a városszerkezet.

1868-ban Gönczy Pál részletes javaslatot készített az iskolarendszer, -telepítés és -építés direktíváiról.<sup>16</sup> Osztályonként 30-40, maximum 50 fős gyermekszámot tartott megfelelőnek, iskolánként – egészségügyi szempontból – maximum 700 tanuló, a fiúk és a lányok elkülönítésével. Ennek alapján a meglévő iskolák, a várható gyermekszaporulat, a városrészenkénti lehetőleg egyenletes iskolaelhelyezés (iskolai kerületek és községek kialakítása) figyelembevételével pontos kalkulációt végzett a Pesten – városrészenként – állítandó iskolákról. A igényelt telkekkel kapcsolatos elvárásait a következőkben fogalmazta meg: elegendő tér jusson a kertnek, a telek száraz és

egészséges fekvésű legyen, az iskola tájolása (hosszoldala legyen északi tájolású, mivel a túl sok napsütés nem jó), valamint a jó ivóvíz megléte (vízvezeték vagy fűt kút) is fontos. A népoktatási törvény lényegében ugyanezt tartalmazta rövidebb formában.

A város arra törekedett, hogy az iskolák építését meglévő telkeinek a felhasználásával oldja meg. A mintegy tíz év alatt megvalósított 23 építkezésből – főleg az 1874 utáni időszakban – összesen 7 esetben került sor új telek vásárlására.

A beruházások első szakaszában különböző okok indokolták a sürgős építést. A Józsefvárosban csak háromosztályos iskolák működtek, szükségessé vált a negyedik osztályok biztosítása (az itt lakó gyerekeknek mintegy félórányi járásra volt a legközelebbi 4 osztályos iskola). Az első iskolák nagyobb része az egyes városrészek központjában lévő régi iskola helyén vagy annak közelében, a templom szomszédságában épült fel: Lipótváros, Terézváros, Józsefváros. A sűrűbben lakott belterületeken néhány meglévő iskolát bővítettek (a belvárosi Reáltanoda Cukor utcai elemi iskolával, a józsefvárosi Ősz utcai iskola emeletráépítéssel és toldással bővült). A külterületeken általában a helybeli lakosok kezdeményezték iskola létrehozását, melyek szintén az ottani kápolnák mellé települtek (Herminamező, Kőbánya-Óhegy).

A második szakaszban került sor a terézvárosi (mai erzsébetvárosi) és a ferencvárosi iskolák építésére a Nagykörúton belül és kívül. Ekkor épült fel közvetlenül a már meglévő terézvárosi elemi iskola mellé az új polgári iskola. A hely kiválasztásánál inkább az az elv érvényesült, miszerint az iskolák az iskolaszékek középpontjába kerüljenek (az iskolaszékek az 1868. évi törvény kapcsán 1869-ben jöttek létre, számuk először 21, Óbudával 22, amely majd 18-ra csökkent). Az új iskolák általában szintén a meglévő régiek közelébe kerültek (Nagykereszt u., Két Nyúl u., Szőlőhegy u., Két Szív u.). Az iskolák elhelyezése jótékony hatással volt környékükre. A Wesselényi utca–Hársfa utcai iskola építése kapcsán a tanügyi bizottság javasolta a bűzös Hársfa utca csatornázását, valamint sor került a közeli bordélyház eltávolítására. A Kőbányán parcellázással kialakuló városrész, a Ligettelek szélén, a városrész jövőben várható központjában épült fel a külterület második önálló iskolája.

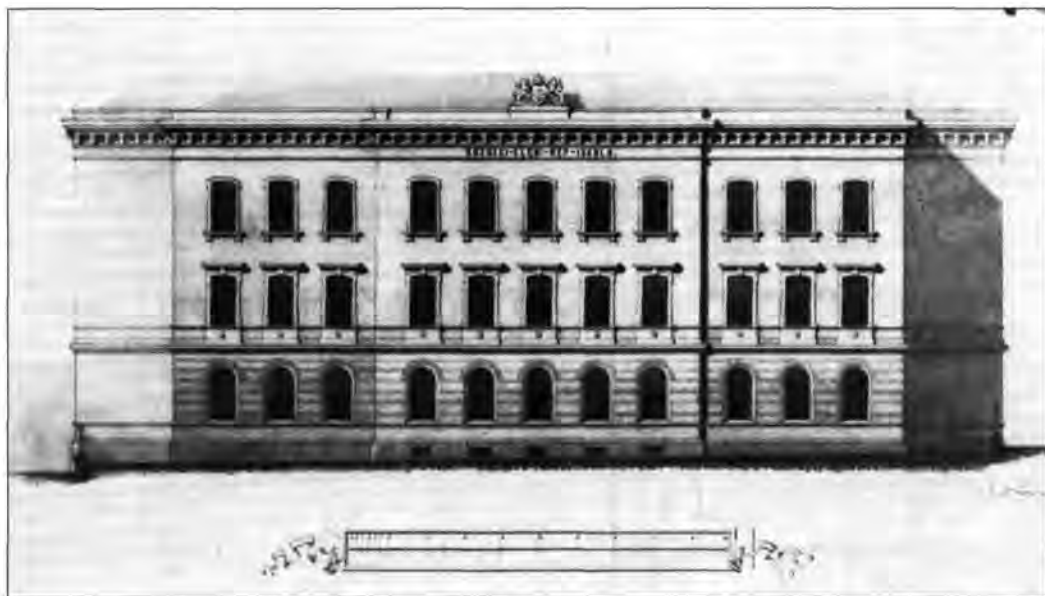
A harmadik építési szakaszban a már egyesített főváros igyekezett pótolni a budai oldal sürgető elmaradásait. Városrészenként általában egy iskola működött (a Vízivárosban kettő), valamint egy-egy a külső városrészekben (Svábhegy, Lipótmező).<sup>17</sup> A Tabánban, a Vízivárosban, Újlakon és Óbudán új iskolák létesítésére vagy bővítésére került sor. A negyedik szakaszban még néhány elmaradást pótoltak Pest bel- és külterületén (Lovag u., Nagykereszt u., Rákosfalva), valamint a budai Svábhegyen.

## AZ ÉPÜLETEK KIALAKÍTÁSA

Az épületek kialakítására vonatkozóan Gönczy általános útmutatást adott. Az általános elvek mellett (tisztán tartás, fűtés, szellőzés, árnyékszékek) meghatározta az iskolában szükséges helyiség-típusokat és azok ideális méretét: 800(!) gyermekre 16 tanterem (12 négyszögláb egy tanulóra és a berendezésre gyermekenként 17 négyszögláb), közös és tágas tornaterem, iskolai könyvtár (ez nem valósult meg ebben az időszakban), tanári szoba, iskolai ór lakása. Kitért finom építészeti részletekre is, mint például: „a falak éleit csapinósan kell rakni”, mert ezáltal több világosság biztosítható, meghatározta a padló- és falburkolat anyagát stb. Előrelátó gondolkodását mutatja, hogy javasolta, a tantermek egy része legyen egymásba nyitható vizsga vagy több osztály közös felügyelete céljából. Vizsgálta a különböző fűtési rendszerek alkalmasságát – szellőztetéssel kombinálva – erre az egyedi épületfajta tekintettel. Direktíváit olyan részletességgel dolgozta ki, hogy azok olykor a mai építésügyi szabályzat részletességének is megfelelnek (például 100 gyerek/4 árnyékszék, ÉNy vagy ÉK irányú tájolással).

Az egyes épületek építési programját a tanügyi bizottság munkálta ki az érintett iskolaszékek véleményezésével. A bizottmány a terveket és a költségvetés-tervezetet magánépítéssel készítette el. A tervezői díj az előírásoknak megfelelően a költségterv fél %-a volt, ami a későbbiekben emelkedett. Majd ezután a Mérnöki Hivatal foglalkozott az építéssel: kidolgozta a részletes kiviteli terveket, és ellátta az 50 000 Ft-nál kisebb értékű épületek építésvezetését. A közgyűlés 1871-ben hozott határozata szerint 50 000 Ft felett a városi épületek művezetését – külön bizottmány felügyelete mellett – magánszakértő biztosítja. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a művezetésekkel magánépítészeket bíztak meg, hiszen az építkezések túlnyomó részének költségei jóval meghaladták a megadott pénzhatárt. A második építési ciklusban (Temető u., Két Nyúl u., Nagykereszt u.)<sup>18</sup> a bizottmány a tanács felhatalmazása alapján azt javasolta, hogy a Mérnöki Hivatal végezze a művezetést. Több indok is szólt emellett: a létszámuk növekedett, a hivatal végezte a tervek módosítását, és anyagilag is kedvezőbb volt. Az olcsón épített kőbányai ligettelki iskolánál azonban a bizottmány magántervező megbízását látta jónak (a nagy távolság okozta idővesztés és a magas napidíj miatt). A gyakran ott tartózkodó Feszl Frigyest javasolta felkérni a munkára. A Két Szív utcai elemi és a Nagymező utcai polgári iskolánál szintén Feszl Frigyest és tárását bízták meg a tanács az építésvezetéssel és azokkal a munkákkal, melyeket a többi esetben az építést felügyelő bizottmány látott el, jöllehet az utóbbinál a minisztérium ezt kifogásolta. A kivitelezésre a vállalkozó nyilvános árlejtésen (ma versenytárgyalás) nyerhette el a munkát, melyet 7–10 százalékos „felárért” vállalt el (a költségvetés 7–10%-a).

A tervezők személyét Békey választotta ki. Az első időszakban a terveket általában Vassél Alajos,<sup>19</sup> a második ciklus terveit pedig – Vassél Alajos halála után – többnyire Feszl Frigyes és unokaöccse, László készítette el. A későbbiekben Feszl László, Máltás Hugó szerepelt tervezőként. A tervezők és építési vállalkozók között gyakran ott találjuk a különböző bizottsági tagokat vagy képviselőket, például Feszl Frigyes Békey mostohalányának a férje volt, s bátyja városi tanácsnok.<sup>20</sup> Egy alkalommal, amikor a középítési bizottmány erősen megbírált a Feszl Frigyes által tervezett Két Szív utcai iskola terveit, Békey azzal vágott vissza, hogy az itt bírált megoldások előfordultak a Temető utcai iskola terveinél is, akkor azonban nem tett kifogást a bizottmány; az a

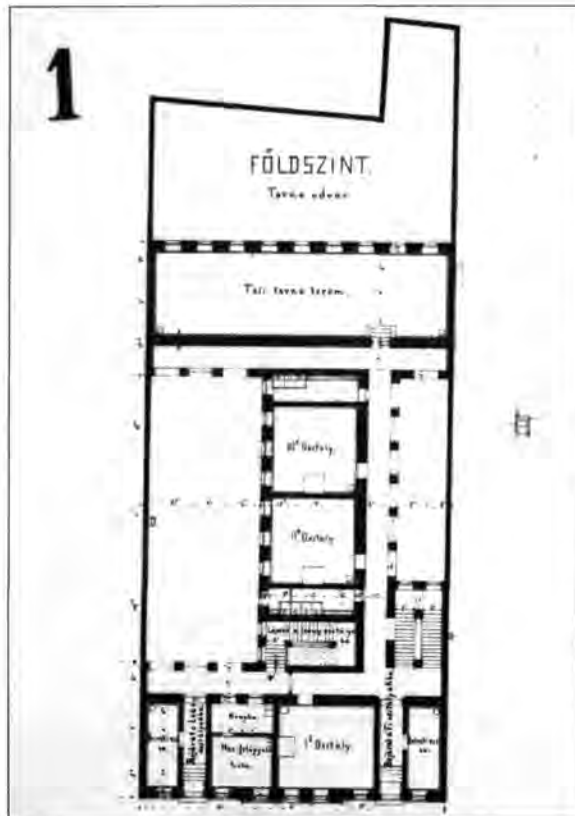


2. kép. Újlak új iskolája. BFL, Közületi Tervtár

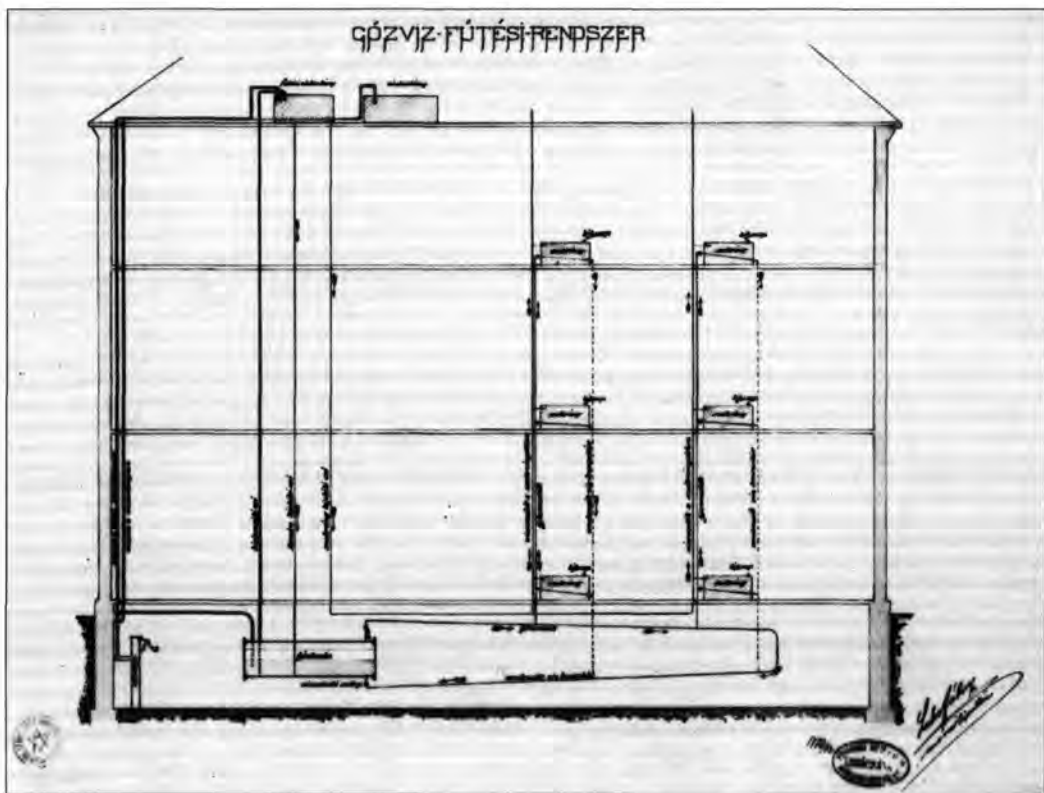
terv „egy általam is igen tisztelt, a terv készítésre kizárólag általam megbízva volt építőmester és középítési bizottsági tag által készített” – jelentette ki.<sup>21</sup> A kőműves vállalkozók között Buzzi és Tsa, Gregersen, Hofhauser Gusztáv, Ámon József, Kauser József és János neve szerepel. Ott találjuk azonban Dörschung Antal és Lohr Antal nevét is a városi iskolaépítések vezetésére és felügyeletére kiküldött bizottmány tagjai között.<sup>22</sup>

Az új iskolaépületek átlagban kéteemeletesek voltak, pincével, egyszerű alaprajzi elrendezéssel és homlokzattal. Többszintes épületként sokszor kiemelkedtek környezetükből, s funkciójukból következően ízlésformáló szerepet kaptak. A tervezés során elsődleges szempont volt a megfelelő funkcionális kialakítás, a Két Szív utcai iskolánál azonban vita támadt a középítési bizottmány és Békey Imre között a homlokzatot illetően. „Csinosnak és műszaki szempontból nemcsak kifogástalannak, de elismerésre méltónak találja a t. bizottmány a terv homlokzatraját. ... de azért az ívezetes ablakokat nemcsak drágábbaknak, több javítást igénylőknek, de tisztításuk és a szellőztethetés tekintetében czélszerűtlennek tartja”. Békey szerint azonban „mivé lenne ez a műszaki szempontból kifogástalan és elismerésre nyert homlokzatrajz, ha a római stylnék megfelelő ablakok helyett, négyzetű eme styllal össze nem férő ablakok alkalmaztatnak; ... oly változtatást egy művészi hírt félő építész, ha csak önmagát nem tagadná meg, nem is tehetné”. Békey kifejtette még a továbbiakban, hogy igen sok kívül íves (belül szögletes) záródású ablak készült az eddigiekben is. Végül a „rendeltetésének átadott iskolaépület az utca legdíszesebb háza lett. Kima-gaslott az üres telkek és részben az elterpeszkedő földszintes házak közül”.<sup>23</sup>

A lányok és a fiúk részére koedukált iskolák épültek, a törvény előírásainak megfelelően azonban külön bejáratú és az épületen belül lehetőleg elkülönített térrel (folyosók leválasztása, külön lépcsőház, eltérő szint). Megkülönböztették az értékesebb utcai tantermeket (helyiségeket) az udvari termektől, és lehetőség szerint oldalfolyosó kialakítására törekedtek. A tantermeken kívül előfordultak speciális helyiségek: a tornaterem, esetleg rajzterem, kézimunkaterem, a tanítók részére pedig tanári iroda. Az iskolán belül – a gyermekek jobb felügyelete céljából – szerény tanítói lakás(ok) készültek szoba-konyha kialakításával, a leendő tanító családi viszonyaitól függően esetleg két szoba, konyha, kamra elrendezéssel. A tanítói lakás helyett vagy mellett olykor igazgatói lakás is készült az elegánsabb utcai fronton. A templom szomszédságában létesülő nagyobb iskolák esetén a plébánia is az iskola épületében került elhelyezésre. A gyermekek és a tanítók részére szintenként vécécsoport (árnyékszék) készült. 1872-től külön foglalkoztak a korszerűbb fűtési rendszerek bevezetésével. A Mérnöki Hiva-



3. kép. A Lónyai utcai iskola földszinti alaprajza. BFL, Közületi Tervtár



4. kép. A Medve utcai iskola fűtési rendszere. BFL, Közületi Tervtár

tal erre vonatkozó tanulmányából kiderül, hogy Pesten ekkor még igen kevés helyen létesült központi fűtés, mégis a hivatal a nagyobb iskolákban mindenképp ezt tartotta célszerűnek (4. kép). A Stáció utcai új iskolában készült is kísérleti fűtési rendszer. Végeredményben az épületek fűtése általában a Bécsből szállított szabályozható kályhákkal történt.<sup>24</sup> Békey nagy súlyt fektetett a görög mintára felélesztett megfelelő testedzésre. Minden esetben gondoskodni próbált a nyári, udvari tornalehetőségről és a téli tornaterem biztosításáról. A tornaterem nagyobb helyet igényelt, mint az egyéb helyiségek. A nagyobb belmagasság (nagyobb légtér, több levegő) biztosítására földszintes épületszárnyként vagy részben alagsorban, lesüllyesztett padlószinttel alakították ki. A nagyobb teremszélesség elérésére, az emeleti főfalak kiváltására Békey vasoszlopok beépítését javasolta. 1874 áprilisában Békey körlevelet intézett az iskolákhoz, hogy a nyári hónapokban a Hermina-kápolna (Városliget) mögötti kertben tornagyakorlatokat végezzenek.<sup>25</sup>

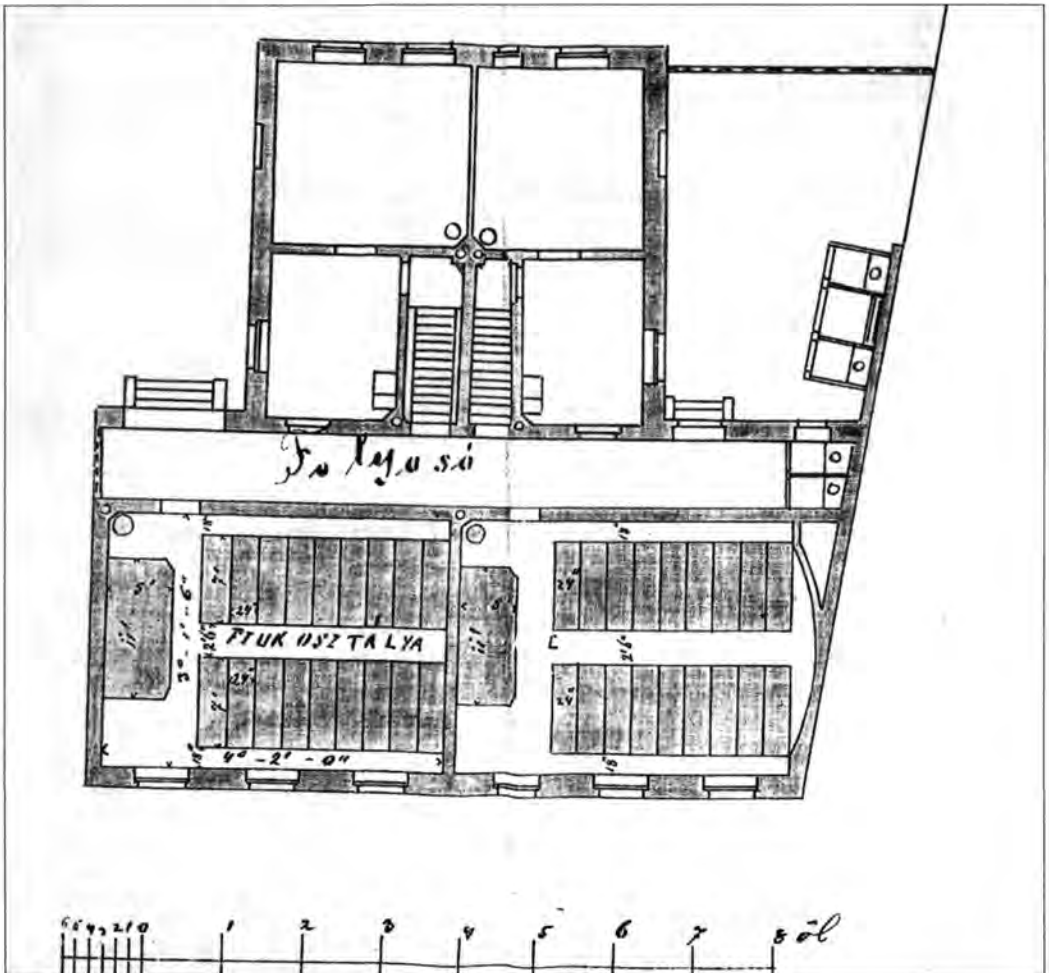
Az akkori tantermek berendezését megismerhetjük Prückler asztalosnak a herminamezei iskola részére készített költségtervezetéből. Eszerint egy 80 fős tanterembe került kétszer 8 sor 7' széles sárga pad, 1 bemázolt, vonalazott íróábra támasszal, 1 tanítói emelvény, 1 írószekrény, 1 egy-szárnyú szekrény, 2 keményfa szék és 80 ruhafogas. A pár évvel később létesített Medve utcai iskola berendezése a nagyobb és korszerűbb iskola felszerelését mutatja (6. kép).

Az egyéb, a felsőbb iskolák kialakítása, néhány kisebb eltéréssel, ugyanezt a mintát követte. A Zerge utcai reáliskola esetén például a bizottmány úgy vélte, sohasem lesz annyi tanulója, mint a népiskoláknak, tehát a tanterem és a folyosók szokásos méretei csökkenthetők, ezáltal az udvar területe nő, és az udvari tanteremek több fényhez jutnak. A felsőbb iskoláknál még egy jelentős különbség mutatkozott: a szaktermek kialakításának a kívánalma.

## AZ EGYES ISKOLÁK

A józsefvárosi Stáció és Ósz utcai iskolák 4. osztállyal való bővítését még 1866 végén elhatározta a városi tanács.<sup>26</sup> A tanügyi bizottmány – új bérlemény helyett – célszerűbbnek találta városi telkeken új épületek építését. A Stáció utcai régi iskolaház földszintes régi ház volt, az utcaszinttől egy lábbal alacsonyabb padozattal (nedves falak, kis belmagasság), „egy szóval ezen ház oly állapotban van, hogy a város tekintélyével össze nem férhet hogy ily épületben még iskola is létezik” – vélte a tanügyi bizottmány az 1867 nyarán megejtett helyszíni szemléje alapján. Elhatározták, hogy az új iskola – részben a pénztelenség miatt, részben a működés folyamatos biztosítása érdekében – két részletben fog felépülni. A régi épület mellett, a Rigó utcai telekrészen épült meg az első, majd a meglévő épületek (iskolaház, tűzoltószertár, istálló) lebontása után a második rész.

Az Ósz utcai földszintes iskolaház egy utcai és két udvari szárnnyal rendelkezett. A hátsó udvarrész beépíthetőségét a feltöltéses, gyenge teherbírású talaj megdrágította volna, így a meglévő épület bővítése és emelet ráépítése mellett döntöttek. A döntés a későbbiekben sok pénzügyi vitát kavart, ugyanis a megmaradó épület állapotát nem vizsgálták meg, a tervező Vassal minden tekin-



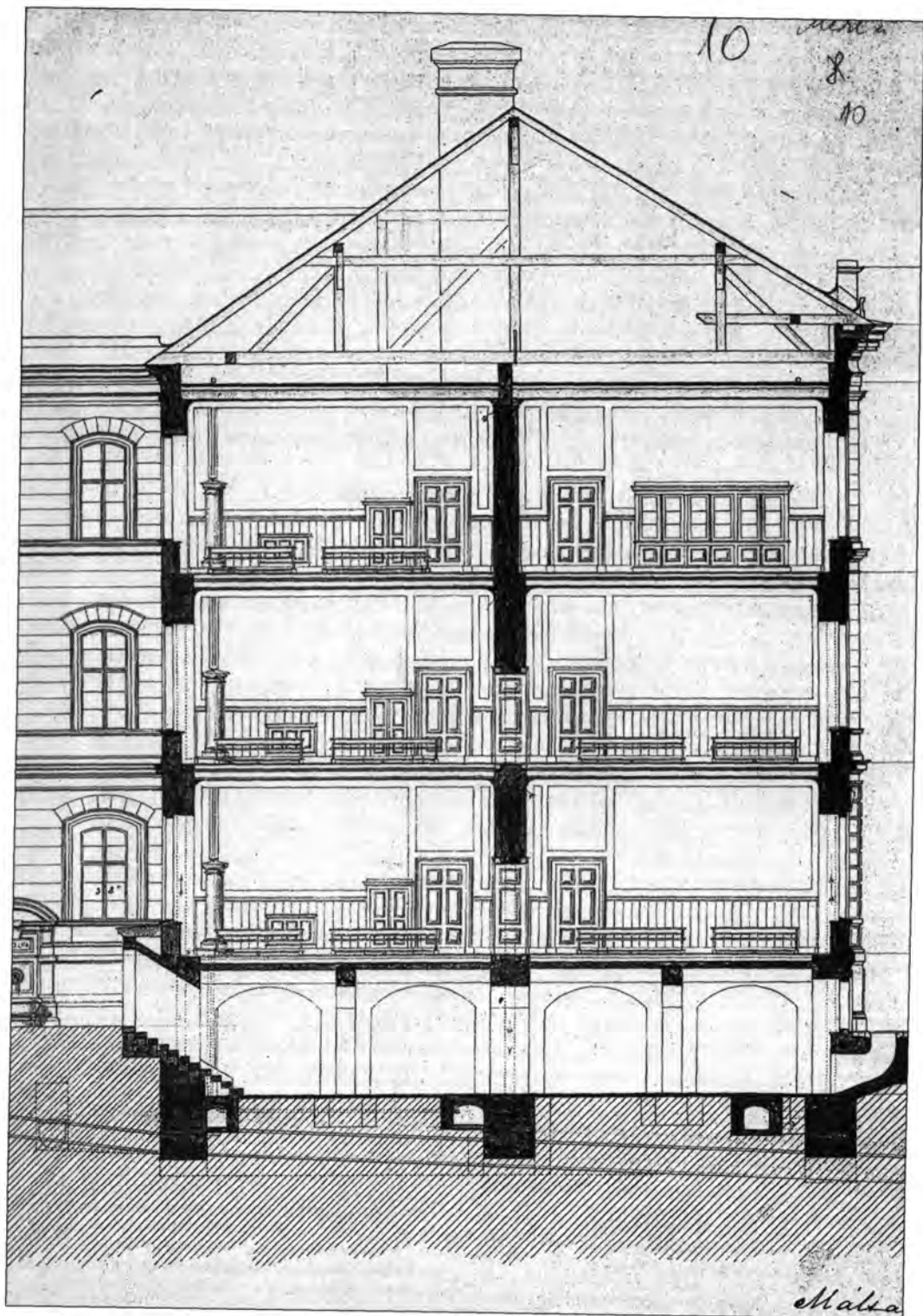
5. kép. Egy külterületi kis iskola tantermének berendezése (Herminamező)  
BFL IV.1303.f. VIII.103/18

tetben jónak és elfogadhatónak feltételezte. A kivitelezés során azonban kiderült, hogy a talaj rossz minőségű, a gyenge vályogfalazatot sok helyütt el kell bontani, a faszerkezetek (ajtó, ablak, fedélszék) korhadtak. Az erős költségnövekedések indoklásaként Vassél ezenkívül számos érvet hozott fel. Eszerint a tanács őt eredetileg a Stáció utcai és a terézvárosi épület költségvetésének elkészítésével bízta meg, azonban Szentkirályi Mór, a volt polgármester, ráadásként szóban megbízta őt az olcsón kivitelezendő Ősz utcai iskola terveinek az elkészítésével is. Sőt időközben újabb költségnövelő kikötésekre is sor került, mint például az emeleti falak csak téglából készülhetnek egyes fal helyett (az építési bizottmány észrevétele). Az eredeti tervek szerint a földszinten házgondnoki lakás és öt fiútanterem, az emeleten iroda és öt leánytanterem lett, viszont főtanítói lakás nem készült, mivel az új főtanító a szomszédban lakott. Az építés befejezése előtt egy hónappal azonban a tanügyi bizottmány és a Mérnöki Hivatal mindenképpen szükségesnek ítélte a főtanítói lakást, mivel az a többi hasonló iskolában is volt, és a tanulók így állandóan felügyelet alatt lehettek.

A lipótvárosi régi iskola – amely a régi kis templom mellett állt<sup>27</sup> – a Bazilika építésekor elbontásra került és bérhelyiségekbe költözött. A Neugebauer lakatosmester által a városnak adományozott Templom (Lipót) téri telek mellé a város megvásárolta a szomszédos telket. Az új háromemeletes iskola és plébánia épülete már 1870-ben elkészült a tervszerűen kiépült városrészben. (Az első tervet még a Bazilika tervezője, Hild József készítette el [8. kép], 1867-ben bekövetkezett halála után azonban Vassél vette át a tervezést.) A tantermeken és irodán kívül több lakást is magába foglalt (segédlelkész, plébánosi, tanítói, igazgatói), s az egyik tantermet tornateremmel alakították át 1873-ban Békey javaslatára a tornaterem a Bazilika szuterénjébe került, majd 1877-től az újonnan felépült Lovag utcai tornaterem használata jött szóba, de a távolság miatt a tanács a Nagykorona utca 18. számú ház udvari helyiségét bérelte ki erre a célra. 1875-re az iskolát már gázcsövekkel is felszerelték, s aktuálissá vált a gázvilágítás beindítása. Érdekes utánanézni, hogy az építés idején még korszerűnek számító iskola ellen mintegy harminc év múlva milyen panaszok merültek fel: az udvari tanterem az alig szigetelt véce közelében található; az utcai tanterem olyan mélyek, hogy a belső oldalon nappal is légszuszvillágítás szükséges; a folyosók keskenyek; az udvar kicsi, és nincs tornaterem.

A herminamezei lakosok 1862-ben már kérvényezték a tanácstól magántanoda létesítését az ott lakó 66 gyermek részére. A tanács nyilvános városi tanoda felállítása mellett döntött. Tőkey házbirtokos ez évben megvásárolta a kápolna melletti házat és telket, s a benne lévő iskolahelyiségeket ingyen átengedte iskola céljára, 1863-ban pedig felajánlotta a házat iskola céljára évi 200 Ft bérleti díjért: „házam a kápolnávali szomszédsága miatt iskolai célokra legalkalmasabb fekvésű lenne”. Készítettett egy tantermet és egy tanítói lakást (szoba, konyha, kamra). 1867-es helyszíni szemléje alapján a bizottmány megállapította, hogy nincs iskolai célra bérelhető helyiség, így iskolát kell építeni a kápolna mellett e célra fenntartott telken. Az eredetileg elkészített tervek sok módosításon estek át, pénzügyi, „szépészeti, illetőleg műszaki és célszerűség szempontjából kifogás alá vétettek”. A bizottmány által menet közben előírt módosított program szerint a telek közepére, a Marhahajtó útra (ma Hungária krt.) illeszkedő homlokzattal épüljön két 80 fős tanterem, egy tanítói és segédlelkézi lakás (ezek később tanteremmel alakíthatók), a tervezés során mindenképp gondolni kell a későbbi bővítés és emeletráépítés lehetőségére. 1869 áprilisára, az összes addigi bírálatot figyelembe véve, Vassél elkészítette az olcsóbb, de bővíthető iskola terveit (két tanterem, két altanítói lakás) „a telken épült kápolna és épülendő iskola ház fekvési helyzete között kívánatos symetria rovására”. Az iskola házilagos kivitelben és a helyi lakosság építőanyaggal történő támogatásával 1870-re épült fel.

A mind több iskolaépítés során egyre több tapasztalat gyűlt fel, és számos építési előírás látott napvilágot. A külső józsefvárosi és terézvárosi (a Szőlőhegy utcában a volt Dörbaum- és Bittner-féle iskolák helyett és a Kertész utcán túl létesítendő) iskola 1871. évi építési programja a követ-



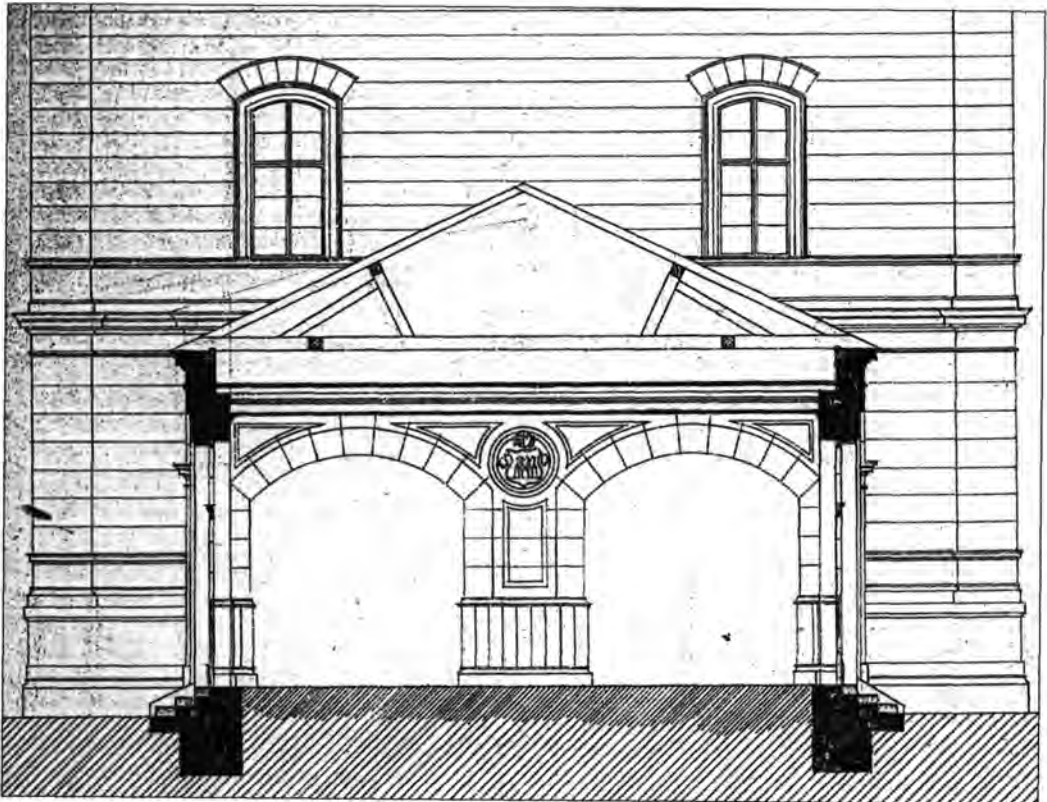
6. kép. Nagyobb belterületi iskola belső berendezése (Medve u.). BFL, Közületi Tervtár



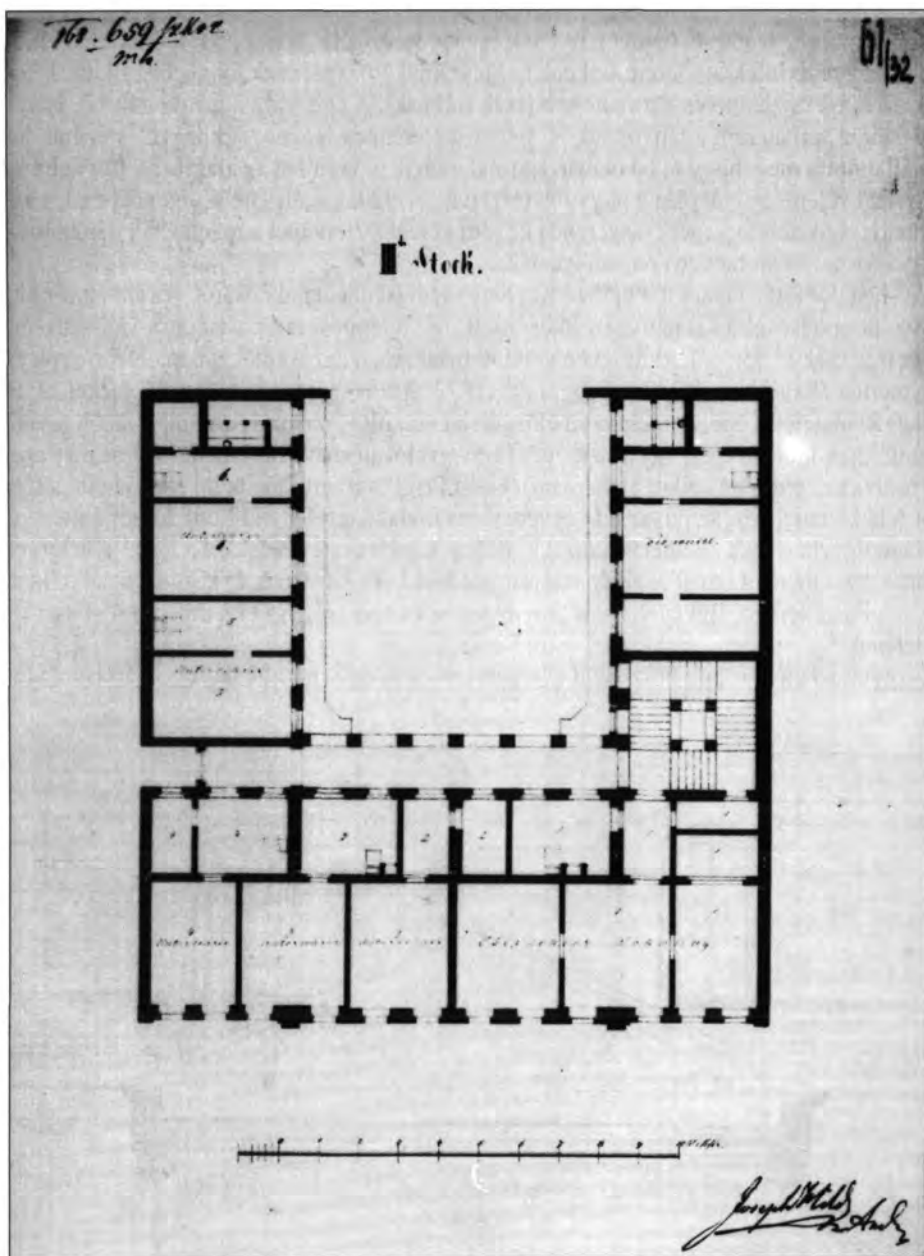
kező helyiségeket írta elő: 6-6 tanterem (fiúk és lányok részére „természetesen teljesen elkülönítve”), 1-1 nagyobb hitoktató terem fiúknak és lányoknak (vizsga, ének, ünnepély, illetve kézimunka céljaira is), 1 rajzterem és 1 tornaterem (csak fiúknak). A terézvárosi iskolaszék két észrevételt tett: készüljön tornaterem a lányoknak is, s ne a szuterénben legyen. A közgyűlés ezután határozatban állapította meg, hogy új iskolában a tornaterem nem kerülhet az alagsorba. Továbbá a Mérnöki Hivatal véleménye alapján a nagyobb fesztávú, 21-22 láb széles helyiségeknél csak a korszerűbb, biztonságosabb födém (vasgerenda közötti gerendás födém a régebben használatos és olcsóbb csapos fafödém helyett) engedélyezték.<sup>28</sup>

1870-ben döntött a tanács a meglévő Két Szív utcai iskola átalakításáról. Az épület azonban az Andrássy út építésével a kisajátítási zónába esett, így új építési telek vásárlása vált szükségessé. Ez időre már csak új épület létesítésében gondolkodtak, mert „az iskolákat a mai viszonyok és igényekre mérten óhajtjuk ...”. Építési programja (1872. április) hasonló volt az előbbiekéhez. Békey egy- vagy kétemeletes épületet irányzott elő vakolat nélküli téglahomlokzattal, minden osztálynak és a tanítóknak külön vécét, egy rajztermet (a megvalósult második emeleti rajztermet azonban pár év múlva tanteremmé kellett átalakítani). Feszli Frigyes rövid időn belül elkészítette a terveket az utca felé kétemeletes, az udvar felé egyemeletes kialakítással, majd Lohr József építési tanfelügyelő kidolgozta a saját ellentervváltozatát. Békey kisebb észrevételekkel a Feszli-féle tervet ítélte jobbnak, szemben a Lohr-féle elképzeléssel, például Lohr kevésnek és keskenynek találta a tantermetet a Feszli-terven, Békey viszont „paedagogiai és egészségügyi szempontból” Feszliét vélte megfelelőnek.<sup>29</sup>

A Gyimező utcai iskola Feszli által készített terveit is erősen bírálták. A polgári iskola (amely



7. kép. Kapu a Medve utcai iskolában. BFL, Közületi Tervtár



8. kép. A lipótvárosi iskola Hild-féle tervváltozata. BFL, Közületi Tervtár

a paplakot is magába foglalta) a régi rossz állapotú plébánia és iskola telkén, az új szomszédságában épült fel. Az eredetileg háromemeletesnek indult épület végül is két emelettel készült el, hogy a túl magas ház ne zavarja a templom képét. Békey úgy kívánta, hogy „díszesebb styben” készüljön, az építészeti program azonban funkcionális előírásokat tartalmazott: a tornaterem 4–5 lépcsővel lejjebb készüljön, központi fűtés, vízvezetékes vécé, vörösmárvány talapzat stb. A terveket építészeti szempontból elbíráló középítési bizottság alapvető dolgokban ítélte rossznak a terve-

ket (a folyosók túl szűkek, a földszinti helyiségek túl magasak stb.), és leginkább a beosztást találta célszerűtlennek (a tanterem főként II. emeleti elhelyezkedése, a lakások, a boltok elrendezése). A Fővárosi Közmunkák Tanácsa mint építési hatóság az adottságokhoz képest a lehető legjobbnak találta a tervet.

Sajátos helyzetben volt Kőbánya. A szétszórta elhelyezkedő település részére az iskolaszék öt iskolát tartott szükségesnek. Békey elkészítette az óhegyi és ligeti iskolák tervét, azonban ebből csak az újonnan parcellázott Ligetelken épült fel csökkentett teremszámmal (az iskolaszék által megkívánt nyolc tanterem helyett csak négy tanteremmel), meghagyva a bővítés lehetőségét.

Óbuda első korszerűbb iskolája az egyesítés után épült fel. A Korona utcai régi elemi helyén kétemeletes, tornatermes épületet emeltek.

A rákosfalvi iskola a tanács utasítására nagyon olcsón („költségkíméléssel”) készült: a „sok díszes között a legegyszerűbb”, két 80 fős tanteremből, 1 irodából és egy lakásból állt.<sup>30</sup>

## ÉRTÉKELÉS

A kiegyezés után az egész országra kiterjedően az Eötvös-féle népiskolai törvény írta elő a megfelelő iskolaépületek biztosítását. A fővárosban végrehajtott iskolaépítés a városi oktatásügy fejlődésében fontos szerepet játszott. Az első tömeges, programszerűen végrehajtott iskolaépítkezés volt. Különösebb iskolaépítési gyakorlat nélkül, a jórészt bérházakban működő, elavult és iskolai célokra alkalmatlan, szétszórta tanterem helyett megteremtette a továbbiakban iskolaszéki rendszerben működő iskolahálózat alapjait. Meghatározó jelentőségű volt az iskolai intézmény építéstörténetében. Egységes elvek születtek az iskolaépítésre (elhelyezés, funkcionális követelmények), melyeknek nyomán létrejött a korszerű iskola mint térszervezet. Újdonságot jelentett, hogy az egyes iskolák felállítása előre meghatározott építési program szerint történt. A teljes program végrehajtása és sikeressége elsősorban Békey Imre tanácsnok nevéhez fűződik.

Az eredményesen végrehajtott építési tevékenység nemcsak Budapesten, hanem nemzetközi szinten is elismerést aratott. Az 1878. évi párizsi világkiállításon a főváros bemutatta az oktatásügy terén elért eredményeit és ezzel aranyérmel nyert.<sup>31</sup>

### I. táblázat<sup>32</sup>

AZ 1868 ÉS 1877 KÖZÖTT ÉPÜLT ELEMI ÉS POLGÁRI ISKOLÁK

Városrész	Helye (mai cím)	Építés ideje	Tervező	Építés típusa
Terézváros	Próféta u.–Érsek u. (Hegedű u.–Pethő S. u.)	1868–69	Vassél	új
Józsefváros	Stáció u. (Baross u.)	1868–69	Vassél	új
Józsefváros	Ősz u. (Szentkirályi u. 12.)	1868–69	Vassél	átépítés bővítés
Józsefváros (Kőbánya)	Óhegy, Kápolna u.	1868		átépítés
Lipótváros	Lipót tér (Szt. István tér 13–14.)	1869–70	Hild J. Vassél	új
Belváros	Cukor u. (Ferenczy u.)	1869–70		új
Lipótváros	Herminamező (Hermina út)	1869–70	Vassél	új
Terézváros	Nagykereszt u. (Kazinczy u. 23.)	1872–73	Vassél	új

Ferencváros	Temető u. (Mester u. 27–29.)	1872–73		új
Terézváros	Wesselényi u.	1872–73	Vassél	új
Ferencváros	Szőlőhegy u. (Dankó u.)	1872–73	Feszl F.	új
Ferencváros	Két Nyúl u. (Lónyai u.)	1873–74	Vassél	új
Terézváros	Két Szív u. (Szív u. 19–21.)	1873–74	Feszl Frigyes és László	új
Terézváros	Nagymező u.	1873–74	Feszl Frigyes és László	új (polgári)
Józsefváros	Bánya u., Bánya tér	1873–74	Feszl Frigyes és László	új
Kőbánya, Lt.	(Szt. László tér)			
Víziváros	Medve u. 5–7.	1874–75	Máltás	új
Tabán	Szarvas tér	1875		bővítés
Újlak	Bécsi út–Lajos u.	1875–76	Feszl László	új
Óbuda	Kiskorona – (Fényes A. u.) Pacsirtamező u.	1875–76		új
Terézváros	Lovag u.	1876–77		új
Terézváros	Nagykereszt u. (Kazinczy u. 23.)	1876–77		(polgári)
Hegyvidék	Istenhegy (Diana u.)	1877		berendezés v. átalakítás
Terézváros	Rákosfalva	1877		új

## 2. táblázat<sup>33</sup>

### VÁROSI ISKOLÁK 1873-BAN PESTEN

Városrész	Helye	A helyette épült iskola (Építési idő)
Belváros	Kötő u. 3. (rég)	Cukor u. 4. (új)
Lipótváros	Templom tér (új)	Váci út
Terézváros	Nagykereszt u. 29.	Kazinczy u. (1873)
	Kismező u. 8.	Wesselényi u. (1874)
	Templom tér (új)	(Érsek u.)
	Gyár u.	Érsek u. -ba költözött
	Hajós u. 25.	Lovag u. (1877)
	Erzsébet árvaház	
	Rákosmezei	Rákosmezei (1877)
	Herminamezei (új)	
Józsefváros	Nagy Stáció u. 25. (új)	Béerkocsis u.
	Kálvária tér	Szőlőhegy u. (1873)
	Josephinum árvaház	
(Kőbánya)	Óhegy (új)	Újhegy
Ferencváros	Széna tér (Kálvin tér)	Két Nyúl u. (1873)
	Templom tér (Bakács tér)	
	Ferenc u.	Temető u. (1873)

### 3. táblázat<sup>34</sup>

Az 1868. és 1874. DECEMBER 12. KÖZÖTTI ISKOLAÉPÍTKEZÉSEK KÖLTSÉGEI (Ft)

Helye	1868	1869	1870	1871	1872	1873 XII. 12.	1874	Végösszeg
Proféta u. – Érsek u.	25 252	50 777	8470	4216	3256	–	–	92 182
Stáció u.	15 840	27 846	20 719	6654	8340	–	–	79 399
Ősz u.	15 524	13 748	2869	1408	–	–	–	33 549
Kőbánya, Óhegy	9458*	–	–	–	–	–	–	9 458
Lipót tér –	69 200	37 500	22 139	1696	2522	2100	–	135 157
Cukor u. –	49 177	75 144	14 168	13 561	–	–	–	152 050
Herminamező	–	8267	747	1040	–	–	–	10 064
Nagykereszt u.	–	24 000*	–	–	50 254	44 089	25 372	143 715
Temető u. –	–	–	–	96 955	27 320	19 303	–	143 578
Wesselényi u.	–	–	–	–	450	67 776	18 062	120 553
Szőlőhegy u.	–	–	–	–	17 253	57 743	20 856	95 852
Két Nyúl u.	–	–	–	–	63 126	55 150	18 186	136 472
Két Szív u.	–	–	–	37 612*	–	82 761	49 659	–
Nagymező u.	–	–	–	–	–	112 138	82 428	–
Kőbánya, Liget	–	–	–	–	–	6 067	24 920	–
Medve u. –	–	–	–	–	–	16 265*	–	–
Bécsi út–Lajos u.	–	–	–	–	–	–	21 056	–
Szarvas tér–	–	–	–	–	–	90 000*	–	–

\* Kőbánya, Óhegynél: ház vételére és átalakítására vonatkozó kiadás.

Nagykereszt u. és Két Szív u.: első telekvásárlásra vonatkozó kiadás.

Medve u.: szomszédos telek megvételére vonatkozó kiadás.

Szarvas tér: kisajátításra vonatkozó kiadás.

### JEGYZET

Megjegyzések: A jegyzetekben említett korabeli forrásokon kívül az oktatásügy általános helyzetéről alapvető irodalom ERDEI Gyöngyi: Törvényhozás és valóság. Népoktatás a fővárosban 1868–1880 címmel írott cikke. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1996. 155–169.

1. A pesti fő- s elemi tanodák kimutatása 1850/1-től 1855/6-ig. Szabad királyi Pest városában létező reál- és elemi-tanodák 1850/1-iki iskolai évben, [1851]; Szabad királyi Pest városi nyilvános fő-, elemi-, és magán-tanodák kimutatása 1855/6-ki iskola-évben VI. Pest, 1856, 1856-ban 13 nyilvános elemi és 6 főtanoda működött városi igazgatás alatt, valamint 3 magánelemit támogatott a város.

2. Nyilatkozat az elemi tanodák ügyében, Pest, 1861, közrebocs: A Pesti el. tanítói testület

3. TAXNER László Árpád szföv. tan.: A Budapest Székesfővárosi V. kerület Lipót-téri elemi népiskola története. Budapest, 1903

4. GÖNCZY Pál: Emlékirat Pest városa tanügyi bizottsága és képviselőtestületéhez. Gönczy Pál részt vett a népoktatási törvény előkészítésében és végrehajtásában, az Eötvös-féle minisztérium tagja volt.

5. BFL kgyjk 1867. VI. 26. 18037 sz. kgy. hat. Gerlóczy ekkor még főjegyző, később helyettes tanácsnok, majd alpolgármester 1873-tól.

6. A tanügyi bizottmány vagy bizottság feladata volt a népoktatási törvény végrehajtására vonatkozó javaslatok kidolgozása és – a tanács és a törvényhatósági közgyűlés jóváhagyása után – végrehajtása. Tagjai között szerepeltek többek között Gerlóczy Károly, Rottenbiller Lipót volt főpolgármester, Thanhoffer Pál volt főbíró, Mészner József elemi iskolai igazgató-tanító, Gönczy Pál miniszteri tanácsos, Ney Ferenc reáliskolai igazgató, dr. Ballagi Mór, Toldy Ferenc. Az építkezések megindulásakor megalakult a városi iskolai építések vezetésére és felügyeletére kiküldött bizottmány. A tervek szakmai bírálatát a középítési bizottmány, a pénzügyi észrevételeket pedig a gazdasági bizottmány adta.

7. BFL kgyjk 1868. április 1. 11 557 kgy. sz. hat: terézvárosi Templom tér, józsefvárosi Stáció u. és Ősz u., Herminamező, Kőbánya-Óhegy, belvárosi Cukor u. Lipót tér.

8. GÖNCZY, i. m.
9. Az építendő iskolák részére történő telekijelölésekkel részletesen foglalkozik a Pest tan. ir. V.139/1868 sz. tan. iratanyag
10. BFL kgyjk. 1868. december 16–17., 41 456 sz. kgy. hat.
11. BFL IV.1303.f. XI. 332/1869, 109. főlő
12. BÓJA Gergely: Jelentés a budapesti tankerület népoktatási állapotáról az 1873. évben. Budapest, 1874. Bója Gergely királyi tanácsos és budapesti királyi tanfelügyelő volt 1872. júliusától, Békey hivatali előde volt.
13. KÖRÖSI, Josef: Die öffentlichen Volksschulen der Hauptstadt Budapest in den Schuljahren 1873/1874, 1874/75, 1875/76 und 1876/77, Berlin, 1883. Körösi, mint a korábbi kimutatások, külön iskolának tekinti az egy helyen működő fiú- és lányiskolákat (eszerint összesen 70 iskola működött). Az általam megadott 42 iskola egy iskolának tekinti az egy helyen működő fiú- és lányiskolákat. I. ker.: Bécsi kapu tér, Vár, Szarvas tér, Gellérthegy, Fehérvári út, Gyár u., Svábhegy, Lipótmező; II. ker.: Fő u., Medve u., Bécsi kapu tér, Országtút; III. ker.: Újlak, Templom tér, Nyár u., Korona u., Óbuda, Templom tér, Óbuda, Országtút; IV. ker.: Kötő u., Cukor u.; V. ker.: Lipót tér, Hold u., Külső Váci út; VI. ker.: Teréz tér, Hajós u., két Szív u., Herminamező, Rákos; VII. ker.: Nagykereszt u., Diófa u., Wesselényi u., Erzsébet leányárvaház; VIII. ker.: Ósz u., Stáció u., Bezerédy u., Josephinum, Szőlőhegy u.; IX. ker.: Két Nyúl u., Bakács tér, Temető u.; X. ker.: Kőbánya, Ligettelek, Óhegy, Gyömrői út.
14. 1870-re: 1870. évi költségvetés-tervezet. In: BFL IV.1303.f. XI. 332/1869; 1871-re: VIII. 231/1871; 1872–73-ra: V.1406/1862
15. BÉKEY Imre: Budapest főváros közoktatásának vázlatos története az 1868. évtől az 1881. év végéig, rövid visszapillantással az 1830-as és 1860-as évekre. Budapest, 1882.
16. GÖNCZY, i. m.
17. BÓJA, i. m.
18. Nagykereszt, illetve Nagy Kereszt írásmóddal is előfordul.
19. Igen eltérő írással fordul elő a különböző iratokban: Vassil, Vasil, Wassél, Wasél stb.
20. KOMÁRIK Dénes: Feszl Frigyes. Budapest, 1993
21. BFL IV.1303.f.VIII 89/1871, A terveken Gottgeb Antal aláírás szerepel (BFL Tervtár, XV. 312, ÉB 1248/71).
22. BFL IV.1303.f.VIII. 101/1872
23. BFL IV.1303.f. VIII. 89/1871; GERLEY Szevér: Harminc esztendő (1874–1904), a Budapest VI. ker. Szív-utcai községi elemi népiskola története. Budapest, 1904.
24. BFL IV.1303.f. V.1573/1872, VIII.101/1872.
25. BFL IV.1303.f. VIII. 158/1866.
26. TAXNER, i. m.
27. BFL IV.1303.f. V. 139/1868.
28. Az iskolára vonatkozó adatok fő forrása a BFL IV.1303.f. VIII. 89/1871. Nagyon periferikusan GERLEY, i. m.
29. *Építési Ipar*, 1878. 245.
30. Békey jelentései, javaslatai, véleményezései során sohasem utal külföldi tapasztalatokra, ami azt mutatja, hogy nem járt külföldön iskolaépületek tanulmányozása céljából. Valószínűleg az építészek sem rendelkeztek ez irányban szakmai tapasztalattal. Bár például Feszl Frigyes tanulmányai során – a kor szokásai szerint – járt Bajorországban, Ausztriában, Itáliában, majd ez utóbbiban az 1870-es évek elején feltehetően többször is megfordult, ezek azonban általános építészeti tanulmányok lehettek (l. 20. lábjegyz. KOMÁRIK, i. m. 6–11.). Megjegyzendő, hogy Eötvös minisztersége kezdetétől a felsőoktatási intézmények építését lehetőség szerint külföldi tanulmányutak előzték meg.
31. Szerepelt többek között az összes új iskola tervrajza (homlokzat, metszet, alaprajz). Ezek a tervek megtalálhatók a BFL és a BTM Kiscelli Múzeuma Tervtárában. BÉKEY, i. m.
32. ORSZÁGH Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Budapest, 1884. Ebből a munkából valók az építési idők. Ez a jegyzék több nyomtatott irodalomban is előfordul (KÖRÖSI, BÉKEY). A tervezők nevének forrása: a BFL őrizetében lévő, a lábjegyzetekben említett tanácsí iratok és a BFL Közületi Tervtárában található eredeti tervek.
33. BÓJA, i. m.
34. KÖRÖSI József: A pestvárosi elemi népiskolák 1871/72- és 1872/73-diki tanévekben. Budapest, 1875. Az egyes iskolákra kiadott végösszeg kismértékben eltér az Országh Sándor által megadott összegektől.

VIGH ANNAMÁRIA  
*EGY POLGÁRLAKÁS BUDAPESTEN*

A kiegyezés után Budapesten – a modern urbanizáció hatására – megváltozik a város külső képe, módosul az építkezések jellege, és ezzel együtt megváltoznak az itt élők lakásviszonyai, lakberendezési szokásai.

*A NAGYVÁROS ÚJ LAKÁSTÍPUSAI*

A kontinentális Európa XIX. századi nagyvárosaiban, így Budapesten is, a lakóház új típusa jelent meg, a bérház, mely nem elsősorban mérete és stílusa miatt különbözött a hagyományos lakóháztól, hanem a funkciója volt más. A bérház, amint azt a neve is mutatja, főként üzleti vállalkozás a tulajdonos-építtető számára. A bérjövödelmek egyúttal fedezetet biztosítanak az építkezéshez felvett bankkölcsönök visszafizetésére is. A lakóházakban a gazdasági szempontok miatt a lehető legtöbb lakást alakítják ki: a Monarchia városaiban az igen egyszerű udvari lakások a nyitott körfolyosóról, a gangról nyílnak.

A lázasan építkező magyar főváros bérházainak építészeti stílusát a historizmus határozta meg. Az 1860-as évektől az 1880-as évek közepéig tartó időszakban a város építészetére elsősorban az olasz reneszánsz palotaépítészet hatott. Ezt példázzák a Sugárút (Andrássy út) Oktogonig terjedő szakaszának bérpalotái, melyek a korszak legnevesebb építész tervezőit dicsérik. A szimmetrikus elrendezésű, szorosan egymás mellé épített, egy tömbbe olvadó és így monumentális hatást keltő bérpalotákban az első és második emeleti, elegáns utcai lakásokban a szobák egy szinten helyezkedtek el, és egymásba nyíltak. „A hangsúly a nagyméretű szobák reprezentatív sorára helyeztetett” – funkciójuk meghatározása pedig a lakóktól függött.<sup>1</sup> A bérház egy épületen belül különféle lakásokat kínált az eltérő társadalmi és vagyoni helyzetű bérlőknek, akiknek igen nehezen volt módjuk az egymástól való elkülönülésre. Erre adott lehetőséget a centrumtól távol felépített, a reprezentációs funkcióit hangsúlyozó nagypolgári villa.<sup>2</sup> Ennek az épülettípusnak az előzményei a reformkorba nyúlnak vissza, ekkor épültek Pest-Budán az első polgári nyaralók a budai hegyvidéken. A klasszicista stílusú kúriák felépítése után az 1870–80-as években indult meg ismét ezen a területen a tömeges nyaralóépítkezés. Igen közkedvelt volt a természet közelségét stílusával is hangsúlyozó ún. svájci ház típusa. Budapesten a Sugárút kiépítése révén jött létre a főváros első nagypolgári villanegyede.<sup>3</sup> 1870-ben jelölték ki ezt a területet villaépítésre, és mintegy ötven villatelket alakítottak ki.<sup>4</sup> A historizáló, többnyire neoreneszánsz ízlésű, már állandó lakásul szolgáló polgári villák igen kicsi telkekre épültek. A gazdasági helyiségek az alagsorban, a nyilvános, reprezentációs és az intim szféra helyiségei a földszinten és az emeleten helyezkedtek el. Az 1870-es években épített Andrássy úti villákban nem építettek nagy tereket, és a különböző funkciójú szobák is hasonló méretűek voltak. Példa erre Szily Kálmán műegyetemi tanár 1876-ban épített hatszobás villája, ahol a földszinten szalon, ebédlő, úriszoba, az emeleten pedig háló-, gyermek- és vendégszoba volt.<sup>5</sup>

A gazdag nagypolgárokon kívül az arisztokratáknak volt módjuk arra, hogy saját céljaikra pa-

lotát építtessenek. A budapesti mánásnegyed központját a Nemzeti Múzeum körüli arisztokrata-paloták alkották.<sup>6</sup>

A nagyvárosok rohamos fejlődése, a népesség számának ugrásszerű emelkedése szükségyszerűen vezetett a lakásviszonyok ellehetetlenedéséhez Európa-szerte. Budapest egyre kilátástalanabbá váló lakáshelyzetét a század 60-as éveitől kezdve mind a sajtó, mind a kérdés szakértői bírálták. Szavaikkal élve a „lakásreform” kulcsa az ideális polgári otthon, a családi ház építése. Tasner Dénes 1871-ben írt tanulmányában – Anglia példájára hivatkozva – úgy vélte, hogy „a cottagerendszer uralma alatt soha nem lesz lakásszükség”.<sup>7</sup> E logikai okfejtés szerint a kaszárnya-(bérház)-rendszer következménye a rendkívül magas telekár, mely megakadályozza azt, hogy a város belterületén tömeges magánház-építkezések történjenek. Így csak a központtól távol lehet kertvárosokat építeni. Mivel azonban e terv megvalósítása a jelenlegi szokásokkal szembekerül, csak az a járható út, ha a „... lakosság képesített osztálya, vagyis a vagyonos osztály karolja fel a gyarmatosítás ügyét. A város kerületét áttörve, a szabad mezőn új lakásokat épít. ... Oda kell hatnunk, hogy a család a tulajdonszerzés lehetősége mellett saját házzal és kerttel rendelkezzen, és hogy a ma még elhagyott területek olcsó és jó közlekedési eszközökkel legyenek ellátva.”<sup>8</sup>

A modern nagyváros lakásmodelljének megújítására tett kísérlet – a családi ház – elsősorban a polgári középrétegek és értelmiségiek megváltozott életfelfogását fejezte ki. A bérházi lakások tengelyes szimmetriájával szemben a lakás funkcióit állította középpontba, ehhez igazította a tervezést és a belső terek kialakítását.<sup>9</sup>

A XIX. században a fővárosban folyó lakásépítkezéseket a bérházak túlsúlya jellemezte. A „Gründerzeit” időszaka remek lehetőséget jelentett a bérházépítés befektetési formájának. A pesti oldalon minden hatodik telek még üres volt. Ha pedig az egész város területét tekintjük, 11%-nál is többet tett ki a be nem épített terület aránya.<sup>10</sup> A Sugárút bérpalotái után az 1880-as években felgyorsult a Nagykörút kiépítése is.

Bár az új igények kielégítését célzó családi házas telepek tömeges megépítésére csak jóval később, az 1910-es évektől kezdve kerülhetett sor – az első ilyen telep 117 családi háza már 1887-ben felépült.<sup>11</sup>

### *BUDAPEST LAKÁSVISZONYAI A SZÁMOK TÜKRÉBEN, 1870–1883*

A bérházszerű építési mód elterjedésével a földszintes város fokozatosan öltötte magára a XIX. századi nagyvárosok külső képét.<sup>12</sup>

Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint Pesten 5229 ház állt.<sup>13</sup> A házak többsége – 3831 – földszintes, egyemeletes 767, kéteemeletes 469, háromemeletes 175, és négyemeletes mindössze 17 volt.

A lakásviszonyokra vonatkozó további statisztikai adatok már a rohamosan fejlődő nagyváros megoldatlan problémáira világítanak rá. A 200 476 polgári lakos közül 29 159 fő szobatársként vagy ágyarajáróként idegen családokkal együtt élt. Közülük 17 358 férfi és 10 358 nő egy helyiségben lakott a befogadó családdal.

A túlnépesedés a város lakosságának 30%-át érintette. Elsősorban a Terézvárosban és a Józsefvárosban volt nyomasztó ez az állapot. Nem volt ritka, hogy nyolcan aludtak egy szobában.<sup>14</sup>

„Midőn látjuk fővárosunknak napról napra növekvő terjedelmét, midőn látjuk, mint gazdagodik intézményekben és erőben, mint terjeszti ki utcáinak sorát, midőn látjuk a folyton növekedő bevándorlást és érezzük az ennek következtében mindinkább növekedő feladatoknak és terheknek a súlyát: úgy kétségtelenné válik előttünk, hogy itt az ideje a lakáskérdésen segíteni.”<sup>15</sup>

A fővárosi tanács 1883. június 7-én dr. Neményi Ambrus bizottsági tag interpellációja nyomán elhatározza, hogy „a fővárosban érezhető lakszükség okainak felderítésére” bizottmányt alakít, mely munkájáról vaskos jelentésben számol be. A szakemberek a budapesti helyzet felmérésén túl





*2.4.17. Mosdószeekrény, 1874, mosdókészlettel (2.4.18.), dr. Janny Gyula orvos tulajdonából*

megoldási javaslatokat is tesznek, valamint részletesen ismertetik a követendő külföldi példákat, bemutatva Anglia, Franciaország, Belgium, Svájc, Németország és Ausztria nagyvárosainak lakáshelyzetét.

Budapest lakásviszonyait az 1880-as népszámlálás adataival illusztrálják. A lakásállomány döntő többsége egyszobás. 68 896 lakásból 42 508 csak egy szobából áll. Ezekben a lakásokban 191 000 lakó él, tehát a város lakosságának 53%-a. A kétszobás lakások száma 14 183, amely 75 000 ezer embert, a lakosság 20,5%-át jelenti. A három szobából álló lakások száma 6037, a négy vagy ötszobásoké 4349, míg az ennél is nagyobbaké 1459. A fővárosban élő 360 ezer közül 146 ezer ember „oly lakásokban van elhelyezve, melyek úgy az egészségre, mint a közérkölciségre nézve csak rossz hatással lehetnek”.<sup>16</sup> „Így állottak a viszonyok 1880-ban. Azon harmadfélév azonban, mely az utolsó népszámlálás óta elmúlt, jelentőségteljes volt fővárosunkra nézve. A közgazdaságunkban beállott javulás elsősorban a fővárosnak gyümölcsözőt. Az utolsó két év különösen kedvező volt az építő iparra, hiszen ez idő alatt épült ki a Sugárút nagy része. Addig míg a körút kiépítése nem lesz foganatosítva, ehhez hasonló nagy avenue-nk nem lesz. Ne feledjük már most, hogy az újonnan épült szobáknak több mint 50%-a a hatodik kerületre, azaz a Sugárútra esik, ... azaz csak a jobb módú, némelykor éppen csak a gazdag osztályok által megközelíthető. A száraz tény tehát ez: míg az új fővárosi lakók többnyire a szegény lakosságot, addig az új építkezések többnyire a drága lakásokat szaporítják.”<sup>17</sup>

„Kevés lévén a lakások száma, természetes, hogy felszáll a lakások után fizetett lakbér, oly módon, mely semmi arányban nem áll a Budapesten uralkodó általános szerzési képességgel.”<sup>18</sup> „Felfogásunk szerint Budapest viszonyainak teljesen téves felfogásán alapul azon mind általánosabbá váló szokás, hogy csak nagyobb lakásokat kell építeni. Budapestnek nincs közönsége, mely e nagy lakások árát megfizethetné. Újabb és fiatalabb város lévén, lakói között kevés a vagyonnal bíró, és könnyen költséges ember. Ennek a közönségnek nem luxusépületekre, de tisztességes kis lakásokra van szüksége.”<sup>19</sup>

A városban bevezetett magas és aránytalan lakbérek nemcsak a munkásokat és az alsóbb középosztályt sújtották, de még a jómódú középosztály számára is nehezen voltak kifizethetők.

### *IDEÁL ÉS VALÓSÁG – EGY BUDAPESTI ORVOSCSALÁD OTTHONA 1874-BEN*

Források híján igen nehéz hiteles képet kapnunk arról, vajon hogyan rendeztek be egy belvárosi bérlakást a múlt század közepén, milyen lakberendezési elvek vezéreltek egy fiatal házaspárt az első közös otthon megtervezésekor. Az utóbbi évek kutatásaiban meghatározó volt a különböző lakásleltárak leírásainak felhasználása, melyek segítségével hiteles információkat kaphattunk a különböző anyagi és társadalmi helyzetű budapesti polgárcsaládok lakásviszonyairól.<sup>20</sup> Ezt a képet teheti árnyaltabbá az a tárgyi és kézíratos emlékegy, mely a neves orvosprofesszor, dr. Janny Gyula és felesége, Morvay Zlamál Gizella otthonkultúráját és életmódját írja le és mutatja be 1870 és 1910 között. Az emlékegy teljes bemutatására külön tanulmányban kerül sor, most csak a forrásanyag vizsgálatából adódó néhány általános következtetés levonására van módunk. Tesszük ezt annál is inkább, mert kiállításunkon a lakás egy eredeti bútordarabját bemutatjuk.

A polgári lakáskultúra vizsgálatánál egyetértünk azzal a véleménnyel, hogy az otthon, a lakás hétköznapi világa értékeket szimbolizál és közvetít felénk, kifejezve lakói értékrendjét, mentalitását.<sup>21</sup>

Ifj. dr. Janny Gyula (Székesfehérvár, 1842. március 30.–Budapest, 1916. május 19.) orvos-egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, majd az Európa legnevesebb sebészeti klinikáin tett tanulmányút után, 1871-ben tért haza Magyarországra. Ekkor döntött úgy, hogy Budapesten telepedik le, és itt vállal munkát. A fiatal orvos első munkahelye a Rókus kórház volt, ahol dr. Lumniczer

Sándor (Kapuvár, 1821. március 3.–Budapest, 1892. január 30.) osztályán dolgozott. A kiváló szakmai esélyekkel induló fiatalember Pesten a Borz (ma Nyáry Pál) utca 7.-ben bérelt lakást, ahol házasságkötéséig, 1874-ig élt. A legfontosabb berendezési tárgyak összeállítása alapján rekonstruálható az egyszerűsége és a praktikumra törekvő legénylakás bútorzata, mely – a rendelkezésre álló számlák alapján – döntően vásárlás révén került a lakásba. Dr. Janny 1872-től magánrendelést is folytatott, és az egyik szobában rendezte be rendelőjét.

A legénylakás mérete és berendezésének egyszerűsége már nem elégíthette ki a házasság előtt álló fiatalembert, aki 1874-ben vette nőül a nemzetközi hírű állatorvos, dr. Zlamál Vilmos lányát, Morvai Zlamál Gizellát (Pest, 1852. április 6.–Budapest, 1944. április 27.). A fiatal pár az esküvő után tágas lakást bérelt a Borz utca 9. számú házban. A Janny házaspár Borz utcai lakása, igazodva a korabeli elvárásokhoz, négy szobából állt: szalon, hálószoba, dolgozó- és férfiszoba, ebédlő.

A szalonba került a feleség hozományából a tíz darabból álló ülőgarnitúra – egy pamlag, hat fotel, két puff, egy lábszámoly –, mely borvörös selyemplüss kárpitozással készült. Ezt egészítette ki a szalonasztal, a konzolasztal, valamint egy aranyrámás, puttókkal díszített tükör. A szoba bútortzatát a házaspár közösen vásárolt tárgyakkal is kiegészítette. Így pl. 1875-ben vették a Streicher zongorát két Thonet zongoraszékekkel együtt. Az ablakokat fehér, beleszótt rózsacsokrokkel díszített függöny fedte, amelyet bordó szaténból készült drapéria fedett. Az ebédlő kialakításánál is Gizella hozományba kapott bútorai voltak az elsődlegesek. A 12 személyesre kihúzható, diófa borítású ebédlőasztal köré Thonet székeket helyeztek. A berendezést kis tálalószekrény egészítette ki

A férfiszoba berendezéséhez egy ottománt és négy darab hátasszéket, ún. schwimmert vásárolt lányának hozományul Zlamál professzor 1874. április 1-jén.<sup>22</sup> A bútorok kárpitoztatását és a függönydrapériák felhelyezését az esküvő előtt néhány nappal végezték el a fotelek kárpitja és a függöny okkersárga ripszből készült, sötétbarna rojtozással. A tökéletes berendezés része volt az ablakközökbe helyezendő két, huzattal ellátott párna is.

Dr. Janny az esküvője előtt néhány nappal vásárolta meg dolgozószobájának egyéb bútortzatát. A II. Asztalosegylet bútorraktárából szállították az íróasztalt, a könyvszekrényt, két egyajtós ruhásszekrényt, a mosdószekrényt, a játszóasztalt és egy köpörládát. A szoba berendezése igen nagy körültekintéssel készült, mivel itt rendelt a fiatal orvos, és fontos volt rendelőjének megfelelő és színvonalas kialakítása. A betegek számára, a szükséges vizsgálatokhoz tartotta fenn az ottománt, műszereit pedig a mosdószekrény fiókaiban és polcain tartotta.

A Borz utcai lakás negyedik szobája volt a hálószoba. A berendezést itt is elsősorban a Zlamál-hozományból származó bútorok adták. Két db kétajtós ruhásszekrény, két ágy és két éjjeliszekrény, négy fotel, varróasztalka és egy igen szép ökörszemes tükör alkották ezt a tárgyegyüttest. A szobában kovácsoltvas petróleumlápa függött fehér porcelángömbbel.

A Borz utcai lakásban nem volt gyerekszoba, bár a legelső gyermek, Gyula még itt született 1875-ben. Ő a szülők hálójában levő díványon aludt. A lakás egyre szűkösebbé vált a család számára, javuló anyagi helyzetük és az orvos társadalmi presztízse is indokoltá tette a nagyobb és elegánsabb lakásba való költözést. Dr. Janny Gyula családjával 1879-ben költözött a Koronaherceg utca (ma Petőfi Sándor) 6. számú házba, ahol 1910-ig, az épület lebontásáig éltek.

A Borz utcai Janny-lakás szolgálati, reprezentációs és magánszférájának elkülönülését vizsgálva megállapítható, hogy a hangsúly a szalonra, valamint a dolgozó- és férfiszobára esik.<sup>23</sup> Jellemző, hogy míg az előbbinek szinte teljes berendezését a feleség hozománya adja, addig a dolgozószoba részbeni bebútorozása a fiatal házaspárra vár. Ismerve a család következő otthonának tárgyegyüttesét, elmondható, hogy a bemutatott szalon még igen egyszerű, azt tükrözi, hogy az otthoni társasélet a szűk családi összejövetelekre szorítkozik. A reprezentációs jelleggel is bíró tárgytípusok – képek, szobrok, növények, porcelánok, ötvösmunkák – csak a család anyagi megerősödése után, jelentős vásárlások révén, az 1880-as évektől jelennek meg a szalonban.

A polgári otthonkultúra egyik általános jellemzője a magán- és közélet elkülönülése. Egyes ér-

telmiségi szakmákban azonban, főként az orvosoknál és az ügyvédeknel, a családfe munkahelye a lakáson belülre kerül. Az ismertetett Borz utcai lakásban is a férfiszoba szolgál a rendelőként. Mivel a család anyagi javainak előteremtésében a magánpraxis meghatározó, esetünkben mind a szalon, mind a dolgozószoba berendezését a magánpraxis igényei határozzák meg.

A lakás ún. intim szférát kiszolgáló helyiségei a hálószoba és az ebédlő. Az utóbbi berendezése funkcionális jellegű, színvonalas kialakítására csak a következő lakásban kerül majd sor. A hálószoba – fő funkcióján kívül – a feleség, Gizella birodalma, és rövid ideig gyerekszobaként is szolgál. Kialakítása igényes, és az évek során alig változik. Vonatkozik ez a hálóban lévő nagyméretű aranykeretes litográfiákra és egyéb dísz tárgyakra is, amelyek a házaspárt életük valamennyi szakaszában körülveszik.

A lakásban sem fürdőszoba, sem mellékhelyiség nem volt. A közös használatú vécék a hátsó lépcsőházból nyíltak. E helyiségek hiánya természetesnek tekinthető, mivel az 1870-es évekig a kereskedő- és a tisztviselő-polgárság által lakott bérházak egyikében sem volt fürdőszoba. Csak a nyolcvanas évek nagy építkezései változtattak ezen a helyzeten, amikor a fürdőszoba és lassanként a vízöblítéses vécé is a lakások részévé vált.<sup>24</sup>

Fürdőszoba hiányában az otthoni tisztálkodás igen fontos eszközei voltak a mosdószekrények. A Janny család férfiszobájában álló tárgy, mely kiállításunkon is látható (Kat. 2.4.17–18), az otthoni orvosi rendeléseknél is nélkülözhetetlen volt. A mosdószekrény 1874-ben készült, fenyőfa alapon diófával és diógyökérrel borították. Az ajtók és a fiókok tölgyfával béleltek. Alsó részében kettős ajtóval záródó üreg, fölöttje két fiók látható. A mosdószekrény több részből összeépített fedéllel zárul. A fedőlap felemelkedő és kitámasztható. Egy ollós szerkezet előretolja a mosdókészletet tartó fehérre festett bádogtálcát, amely szintén fehér, festett fakeretben van elhelyezve, és higiéniai szempontok miatt kiemelhető. A mosdószekrényben fajsansz mosdókészlet található: egy lavór, egy vizeskanna, egy szappantartó fedővel, egy púdertartó fedővel, egy szivacstál. Jelzése: „Nowotny Altrohlaui”. Dekorációja kék alapon fehér meander-motívum. A fedőlap belsejében tükrök helyezkednek el.<sup>25</sup>

### AZ ENTERIÓR A BIEDERMEIER ÉS A HISTORIZMUS HATÁRÁN

A XIX. század során kialakított legjellegzetesebb enteriortípus a polgári otthon, melynek gondos megformálása a nagyvárosi középpolgárság társadalmi beilleszkedését segítette. A pesti, budapesti lakáskultúra történetében a XIX. század közepéig tartó időszakot a hivalkodástól mentes, a természetességet és kényelmet sugárzó biedermeier stílus jellemezte. Az 1870-es évek három- és négyemeletes bérpalotáinak otthonaiban a bútorok stílusát már a historizmus ízlésvilága alakította. A Borz utcai Janny-lakás berendezése jól tükrözi a historizmusra jellemző folyamatos stíluspluralizmust, ugyanakkor a bemutatott tárgyegyüttes sajátos, csak az 1870-es évekre jellemző stílusjegyeket is hordoz.<sup>26</sup> A tárolóbútorok és az ágyak betétjei sohasem szögletesek, hanem hajlított, sima profilléccel vannak keretelve vagy szabályos kör alakú betétek. A bútorok zárópárkánya enyhén felfelé ível, közepén faragott dísszel kiemelt. A díszítés lehet növénydísz vagy kartus, esetleg a kettő kombinációja. A szekrénytetek fejezete minden esetben konzolidomú tag.

A berendezésben kiemelt szerepet játszanak a drapériák. Talán ezek kiválasztásánál érhető tetten leginkább a kor, illetve a lakást lakók ízlésvilága. A drapériák mellett a hetvenes évek lakberendezési újdonsága a virágok elhelyezése a lakásban. A historizáló bútorok és a nagyszámú lakástextil megjelenése mellett a korszak középosztályi lakásmintája – amint azt a Janny házaspár Borz utcai otthona is bizonyítja – még a biedermeier, elsősorban német polgárlakásokat követi.<sup>27</sup> Az 1876-ban megjelenő első magyar nyelvű lakberendezési tanácsadó könyv komfortról írott sorai jól tükrözik ezt az 1880-as évekig tartó átmeneti állapotot. „A komfort az anyagi életnek ama

elrendezése, melynek célja a kényelem, kényelemélvezet, és a létnek békés zavartalan élvezése, mi azonban egyenlő távolságban van a korlátlan étvágytól éppúgy, mint a gyötrő szegénységtől és nélkülözéstől, mert a bírásnak bizonyos fokát megkívánja ugyan, de a gazdagságot nem éppen a gazdagság birtokáért óhajtja, hanem azért, hogy a kedély nyugalalmát, mely a komfortnak lényegét képezi, mindenkorra biztosíthassa.”<sup>28</sup>

Az 1870-es évek budapesti polgári lakáskultúráját elemezve, a rendelkezésre álló források alapján, nem határozhatók meg olyan sémák és irányelvek, melyek egységesen csak egy adott stílusirányhoz vagy ízlésvilághoz kötődnének. Csak egyetérthetünk Beniczky Irma – az idézett lakberendezési tanácsadó könyvében megfogalmazott – véleményével: „aki a komfort szellemét fel fogni képes, az tudja, hogy általános szabályokat nem lehet felállítani. Csak utat lehet nyitni és egyengetni, s azt mindenkinek önmagának kell feltalálnia és rajta haladnia.”<sup>29</sup>

#### JEGYZETEK

1. KOTSIS Iván: Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. Budapest, 1942. 3.
2. SÁRMÁNY-PARSONS Ilona: Villa és családi ház. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Összeáll.: HANÁK Péter) Budapest, 1992.
3. SÁRMÁNY, i. m. 184.
4. GÁBOR Eszter: Budapesti villák. A kiegyezéstől a századfordulóig. Budapest, 1997. 12.
5. GÁBOR, i. m. 16.
6. GYÁNI Gábor: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. 1995. 36.
7. TASNER Dénes: Pesti lakásreform. Budapest, 1870
8. TASNER, i. m. 17.
9. Polgári lakáskultúra a századfordulón. Budapest, 1992. HANÁK Péter bevezetője 9.
10. TASNER, i. m. 21.
11. BÓDY Zsombor: A legintelligensebb magyar falu: Porvár. *Aetas*, 1997/1. 70.
12. GYÁNI, i. m. 36.
13. Az egyes városrészekben az alábbi megoszlásban: Belváros – 598 ház, 24 952 lakos; Lipótváros – 360 ház, 21 760 lakos; Terézváros – 1373 ház, 73 760 lakos; Józsefváros – 1423 ház, 41 831 lakos; Ferencváros – 719 ház, 20 189 lakos; külső részek 786 ház, 17 496 lakos.
14. *Vasárnapi Újság*, 1871. 408.
15. NEMÉNYI Ambrus: Jelentés a budapesti lakásreform tárgyában. Budapest 1883.
- 32.
16. NEMÉNYI, i. m. 12.
17. NEMÉNYI, i. m. 14.
18. NEMÉNYI, i. m. 18.
19. NEMÉNYI, i. m. 19.
20. GYÁNI Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Összeáll.: HANÁK Péter) Budapest, 1992. A lakásleltárokra vonatkozó rész: 34–53.
21. GYÁNI Gábor: A polgári identitás és az otthonkultúra a századfordulós Budapesten. *Műhely*, 1994/3. 43.
22. A Janny család bútorai közül külön érdekességgel bír a számlával is bemutatott swimmer, mely közkedvelt XIX. századi ülőbútor, karfa és kartámaszték nélküli, az alacsony lábak elöl esztergáltak, hátul kifelé íveltek. Az ülőpárnáresz kissé lejt hátrafelé, így rendkívül kényelmes ülést biztosít, mivel a láb térd alatt támasztódik meg. A bútor hátfala sima szövétkárpitozású, az első lábaknál rojtos paszománydíszítéssel.
23. GYÁNI Gábor: Polgári otthon... 31.
24. GYÁNI Gábor: Hétköznapi Budapest. 38.
25. A tárgy a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona. Ltsz.: B.1981.1. Mosdókészlet 1981. 9.1–5. A tárgy leírása dr. Sternegg Mária szíves közlése alapján készült.
26. A historizáló bútorok stílusjegyeinek leírása dr. Sternegg Mária szíves közlése alapján készült.
27. BUZINKAY Géza: A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Budapest, 1992. 17–20.
28. K. BENICZKY Irma: Gyakorlati széptan. Budapest, 1876. 64.
29. K. BENICZKY, i. m. 87.



HOLLÓ SZILVIA ANDREA

## A HATÓSÁGI NÉPKONYHÁK SZERVEZETÉNEK KIALAKULÁSA

A XIX. század közepéig a városi hatóság nem biztosított a szegényeknek kedvezményes vagy ingyenes étkeztetést. A jótékonyok társadalmi letéteményesei, a nőegyletek is elsősorban a vakokkal, kisdedekkel, betegekkel, koldusokkal foglalkoztak, tüzelőt, fürdőjegyet osztottak, zálogot váltottak ki, kölcsönöket adtak. Csak a szeretetházakban kaphattak hetente háromszor levest a rászorulóknak, s néha egy-egy vendéglős magányos jótékonykodása könnyített az éhezőkön.<sup>1</sup> Szervezett népkonyhával először 1859-ben találkozunk, amikor férfiak és nők részére a belvárosi Lipót (ma Váci) utcában, a régi sörház épületében (ez a mai Új Városháza helyén állt) melegedőt és levesosztó-intézetet nyitottak. Ugyanekkor állítottak fel levesosztó-intézetet a keresztényi szeretetről nevezett szürkenének a Terézvárosban, melynek működését a kormányzó, Habsburg Albrecht főherceg 1500 forint adománnyal támogatta. A levesosztóhely három téli hónapban keresztül működött, és 1860-ban megszűnt. Az addig fel nem használt pénz a szegényalapba került. 1861–1866 között semmi említésre méltó nem történt a szervezett népétkeztetés ügyében.<sup>2</sup>



2.6.5. Mücke Ferenc: Ételosztás Pesten, 1847

Az 1866. év járványokban nem szűkölködő telén a Kerepesi úti, Griffhez címzett házban a szürkenének ismét levest osztottak. A levesosztóhely működéséhez szükséges költségeket Rottenbiller Lipót főpolgármester közadakozásból teremtette elő. Ennek köszönhetően nem volt olyan eset, hogy „egy szegény is eledel nélkül maradt volna, ki akár bizottmányi utalvánnyal, akár az éhségtől ösztönözve a nélkül vette igénybe a segédelmet”.<sup>3</sup>

1868-ban már a közgyűlés is foglalkozott az ételmezés kérdésével, népkonyhák felállításával próbálták enyhíteni az önhibájukon kívül sanyarú helyzetbe került lakosokon.

E célból megalkották a Pestre tervezett népkonyha alapszabályait. Az intézet céljaként már a kezdet kezdetén azt tűzték ki, hogy a Pesten lakó szegények, munkások, valamint a városi intézetek részére a lehető legmérsékeltőbb áron biztosítsanak meleg ételt, de nem céljuk bárkit is ingyen vagy leszállított áron étkeztetni. A lehetséges étkezők becsült száma naponta legalább 4000, de akár 12 000 adag étel elkészítésére alkalmas konyha felállítását igényli.

A hatósági felügyelet alatt álló népkonyha alaptőkéjét közadakozásból kívánták biztosítani, a pénzt a városi képviselők által álló bizottmány és az intézet gondnoksága kezelte volna. A közadakozás megindítása céljából a városi képviselők, a céhek, testületek, pénzintézetek, egyesületek között gyűjtőleveket osztottak ki. Az alapítók közé való belépési összeg alsó határát 20 forintban állapították meg, az alapító tagok nevét később nyilvános helyen kívánták kifüggeszteni.

A népkonyhát a város által adott ingyentelken szerették volna felállítani, és a lehetséges helyszínek kiválasztásakor még azt is számításba vették, hol várható a legtöbb igénylő. Ezért javasolták a Kerepesi út környékén, többek között a dologház vagy a mértékhitelítő hivatal telkén az építkezést.

Az épületet saját maguk által választott építész tervezte volna: konyha, iroda, előcsarnok, két nagy étterem, éléskamra, a szakács szobája mellékhelyiségekkel kapott volna benne helyet, a melléképületben pedig a kazánház, kémény, árnyékszék. Fontos szempont, hogy a későbbiekben mindez csekély költséggel átalakítható akár lakóépületté is.

A népkonyha céljára a város által felajánlott Parasztvásár tér (ma Köztársaság tér) 29. sz. alatti telket nem találták megfelelőnek, hiszen nem esett közel a forgalomhoz. 1872 decemberében azonban felvetődött annak lehetősége, hogy a telket árverésen értékesítik, s a befolyt összeg a népkonyhaalapba kerülve biztosíthatná egy, az építkezésre minden szempontból alkalmas telek megvételét.

A szabályzat a megtakarításra és a pénzek jobb kezelésére is javaslatot tett: ha a bevásárlásokat kellő időben, nagy tételben végzik, jelentős pénzmegtakarítást érhetnek el, akárcsak a modern technika alkalmazásával. A konyha felszerelése ezért a következő nagyobb eszközökből állna: egy gőzkazán, egy előmelegítő, tíz rézüst főzésre, két rézüst ételosztásra, három rézüst az ételszállító kocsikra (abban az esetben, ha a népkonyha forgalma megnőne, és az étel szállítása gondokkal járna), egy víztartó medence.

Az így felszerelt konyhán készített ebéd egy adag levesből állna meg egy adag főzelékből hússal. Az ebéd ára mindenkor havonta igazodna a beszerzési árakhoz. Étkezni 11 és 13 óra között lehetne a helyszínen, vagy étekhordóban ki-ki ekkor vihetné el az ebédjét.

Az étkezéshez többféle jegyet terveztek bevezetni: az általános bádogyegyet, a féljegyet (ha már elfogyott a hús), a papíryegyet (segélyezésre), alapító jegyet a valódi szegények között osztva szét, egy meghatározott napra szóló előfizetési jegyet, és végül a városi intézetbe szóló jegyet.

A személyzet létszámát is meghatározták: egy gondnok (és neje) adná ki a jegyeket, aki erről felelteseinek naponta számolna el, negyedévenként kimutatást készítené, és év végén a hírlapokban a pénzügyi beszámolót közzétenné. Mellette egy szakács és segédje, egy fűtő, négy konyhai nőcseléd dolgozna, akik természetesen szintén a konyhán étkezhetnének. Előírták a személyzet öltözékét is: a szakács és segédje fehér ruhát, a cselédek fehér főkötőt és kötényt kötelesek viselni.

A házirend pontjai közül kiemelendő, hogy az ebéd előtt nem kötelezték az étkezőket imára,



sőt felhívták a figyelmet az esetleg imádkozók tiszteletben tartására. S hogy nem ingyénétkézé-  
ről volt szó, azt az is alátámasztja, hogy ha nem ízlett az étel, a reklamációt beírhatták a panasz-  
könyvbe.<sup>4</sup>

1868. március 11-én a szabályzatot kidolgozó népkonyhai bizottmány nyilvánosan, több he-  
lyen közzétett felhívással fordult a pesti lakosokhoz.

„Pest városának örvendetes fejlődésével karöltve jár az élelmi cikkek árának emelkedése.”  
Ezért azt célozták meg, hogy minden szegényebb sorsú és szorgalmas munkásnak „önérzete meg-  
kímélésével” tiszta, egészséges, tápláló ételt adhassanak, mely egy erős férfi számára elégséges,  
és húslevesből, valamint húsos főételből állna, legtöbb 7 krajcárért. Másrészt így kívánták vissza-  
szorítani a koldulást, ezután nem segélyt, hanem másra fel nem használható élelmezési jegyet  
osztva. Bár nyereséggel nem számoltak, úgy vélték, hogy – napi 4000 személyre való kifőzési le-  
hetőséggel – a népkonyhák felállítása 16 000 forintból egyszer s mindenkorra megoldható. Ennek  
ellenére az ügy hatósági szinten még évekig nem mozdult előre, a pénzt sem használták fel más  
célra.

A nyomorgók mégsem maradtak éhen, a magánjótékonyági kezdeményezéseknek köszönhe-  
tően. Így például 1872-ben Nemeshegyi József, Aldunator 1. sz. alatti lakos a tekintetes pesti ta-  
nácshoz intézett levelében azt a szándékát nyilvánította ki, hogy a kemény tél miatt a  
Terézvárosban, „vallás különbség nélkül” levesosztó-intézetet kíván működtetni. Terve roppant  
egyszerűnek mondható: mivel a Terézvárosban számtalan kocsmá üzemelt, tágas helyiségekkel, a  
helybeli kocsmárosoktól kért volna árajánlatot a 4 lat húst is tartalmazó levesre. Úgy gondolta,  
a nemes szándék követőkre talál, s a levesosztás ellenőrzését a reménybeli kegyes adakozók közül  
bizonyára többen szívesen elvállalnák. Nemeshegyi a tervet nemcsak egyszerűnek, de gyorsan  
megvalósíthatónak is gondolta, miután külön konyhaszemélyzetről és eszközökről nem kellett  
gondoskodni. Az adományok begyűjtésére a népszerű, olvasottabb hírlapokban adott fel hirdetést,  
és tervbe vette, hogy városrészenként gyűjtőíveket oszt szét. Számításai szerint ha 1000 forint  
összegyűlt, az intézet megkezdheti működését. Ezért a régebben letétbe helyezett, hasonló célra  
szánt összegek átengedését kérte a főpolgármestertől, akinek szándéka komolyságát alátámasztan-  
dó átadott 160 forintot. 1873. január 7-én azonban Nemeshegyi sajnálattal állapította meg, hogy  
az akció során csak 370 forint gyűlt össze. Ennek ellenére jótékonyágát továbbra is folytatta.<sup>5</sup>

Az élelmezés nehézségeinek megoldását fővárosi szinten végül Ráth Károly főpolgármester  
határozott fellépése indította el 1874. november 5-én kb. 200 előkelő polgárt, jótékonyági egye-  
sületi képviselőt hívott meg az e tárgykörben tartott értekezletére. Ezen elhatározták – más euró-  
pai nagyvárosok mintájára – népkonyhák felállítását, valamint hogy azokat a hatóság oltalma  
alatt, önszervezés útján létesítik. Ezenkívül melegeket is akartak nyitni, ahol a rászorulók ol-  
csó áron kaphatnak meleg ételt, naponta legalább egyszer. A tisztí főorvos külön, levélben kérte a  
kerületi előljáróságoktól, hogy e célra helyiségeket biztosítsanak.

1874. november 9-én ülésezett a fővárosi népkonyhák felállítása ügyében kiküldött albizott-  
mány a főpolgármester elnökletével, kiegészülve a pesti izraelita nőegylet titkárával. A testület ek-  
kor vette fel a Budapesti Népkonyha Bizottmány nevet.

Feladatukat változatlanul abban látták, hogy a szűkölködőknek és szegény munkásoknak a  
népkonyhákban tisztán és jóízűen készült, egy személy (felölt, egészséges férfi) részére elégsé-  
ges ebédet adjanak csekély árért.

A bizottmány hatáskörébe tartozott az összes fővárosi népkonyha főfelügyelete, az e célra be-  
folyt pénzek kezelése és szükség szerinti utalványozása, a számadások hetenkénti átvizsgálása, az  
egyöntetű működés szabályozása. (Az adakozás vagy gyűjtés útján befolyt pénz a központi pénz-  
tárba került, ott számolták el a heti bevételeket is.) A természetbeni adományokat a népkonyha-  
bizottmány vette át és osztotta szét.

Ezt a hatáskört a bizottmány egy központi igazgatóságon keresztül gyakorolta, melynek tagjai

az elnök, 4 választmányi tag, a pénztárnok, az ellenőr, a gazda és a jegyző voltak. (A központi igazgatóság első elnöke Ráth Károly, alelnöke Kamermayer Károly lett, a tagok között találjuk Nemeshegyi Józsefet is.)<sup>6</sup>

A központi igazgatóság havonta tett jelentést a bizottmánynak, míg az egyes népkonyhákat kerületi hölgybizottmányok vagy egyes nőegyletek vezették. Ezek mellett működtek a polgári választmányok, melyeknek az volt a feladata, hogy a népkonyhát igénybe vevőkről gyűjtsenek információkat.<sup>7</sup>

A főváros a népkonyhák működtetésében jelentős szerepet szánt a középpolgári rétegbe tartozó úriasszonyoknak, akik a korabeli politikai életből, a városigazgatási feladatokból nem vehették ki részüket más módon.

A bizottmányból felügyelőhölgyet választottak, aki mellett két (külső és belső) gondnoknő és olyan fizetett személyzet is dolgozott, akiket a felügyelő választott ki a jelentkezők közül: a szakácsnő – aki egyúttal gazdasszony is volt –, 2 állandó nőcseléd és 2 felszolgáló. A külső gondnoknő foglalkozott az élelmiszer és a tüzelő beszerzésével, a belső gondnoknő kiadta a szakácsnőknek a napi adagokat, és figyelemmel kísérte azok felhasználását, ő vezette a gazdasági nyilvántartást a központi igazgatóságnak készítendő heti beszámolási kötelezettség mellett. A naplóvezetést és az étkezési jegyek kiosztását a hölgybizottmány tagjai felváltva végezték.

Egy ebéd akkoriban még csak tíz krajcárba került, de az ár csökkenthető vagy növelhető volt a körülményekhez képest. Ezért az összegért az étkezők egy csésze levest kaptak rizs- vagy árpakásával, 6 lat marhahúst, egy tál főzeléket (helyett hetente 1–2 alkalommal tészta volt), 6 lat kenyert.

A népkonyháknak külön házi rendszabályzata is volt, amit jól látható helyen kifüggesztettek: az ételt elvinni csak az ún. szemérmes szegényeknek lehetett saját étekhordóban, előzetesen vásárolt állandó bárca ellenében; csak jeggel lehetett az étkezdébe bemenni, le kellett ülni a legközelebbi üres helyre, étkezés után kötelező volt eltávozni, nem lehetett dohányozni vagy állatot (kutyát) a helyiségekbe bevinni, a rendbontókat, rongálókat, tolvajokat a felügyelőhölgy a népkonyháról végleg kitilthatta.<sup>8</sup>

Az adományok gyűjtésére számozott, lepecsételt gyűjtőíveket kívántak alkalmazni. Ilyen ívet kapott a főpolgármester, az alpolgármesterek, a népkonyhabizottmány tagjai, a fővárosi bizottság tagjai, a kerületi előljáróságok, esküdtek, a helybeli hitfelekezetek plébánosai vagy lelkeszei. Felhívásokat intéztek a főváros minden pénzintézetéhez, egyletéhez, nagyobb vállalatok igazgatóságához, fővárosi lakosokhoz, ha állásuk, társadalmi viszonyaik miatt áldozatkészséget feltételeztek róluk. A befolyt összeg a központi pénztárba került.

Néhány hét leforgása alatt 20–25 000 forintnyi összeg gyűlt össze közvetlen adakozás, gyűjtőívek és a hírlapokban közzétett felhívások útján. De ez még mindig kevésnek bizonyult egy állandó intézet felállításához, csak kísérleti jelleggel indíthatták be a konyhákat.

Egy 25 tagú bizottmány javaslatára néhány hét alatt 3 budai és 5 pesti népkonyhát szereltek fel, melyek 1874. december 1-jén nyitották meg kapuikat.

Részint városi tulajdonban lévő vagy magánszemélyek által átengedett, néha bérelt helyiségekben kezdték meg az étkeztetést, az I., II., III., V., VII., VIII., IX., X. kerületben. (A kevés igénylő miatt a X. kerületi népkonyha másfél hónap múlva bezárt.) Ezek a népkonyhák 1875 márciusáig működtek. Általában 1–2 étkezőhelyiség, valamint konyha, kamra és pince tartozott a népkonyhához, a szükséges eszközökkel. A konyhák felszerelése, berendezése asztalokkal, székekkel stb. az első alkalommal 4000 forintba került.

1875 tavaszáig kiosztottak 125 934 adag ételt 11 304 forint 79 krajcárért. Mivel a befolyt összegek arra nem voltak elégségesek, hogy állandó intézet nyílják, de arra igen, hogy az ideiglenes népkonyhák tovább is üzemeljenek, 1875 őszén azokat újra megnyitották, szükség szerint változó helyszíneken.

A népkonyhák fenntartására fordítandó összegeknél mindig számításba kellett venni a házbéreket, fizetéseket, beruházásokat. Az 1874-ben elindított mozgalom 30 000 forintos induló népkonyhaalapja elégtelennek bizonyult a továbblépésre, ezért kívánták annak egyesítését a korábbi (1868), a legelső központi (pesti) népkonyha építésére szánt alappal. (Abban már 50 000 forint gyűlt össze, ami közadakozásból és a Parasztvásár téri telek értékesítéséből, valamint a Gyulay-féle adományból származott. Gróf Gyulay Albert végrendeletében 48 000 forintot hagyott Pest-Buda jótékony intézeteire. 1868-ban bekövetkezett halála után a Pest megyei alispán, Beöthy Lajos ebből 10 000 forintot népkonyha céljára adott át.)<sup>9</sup>

1875–76-ban az izraelita nőegylet és a Mária Valéria Nőegylet is bekapcsolódott az étkeztetésbe, a főváros pedig négy népkonyhát nyitott: egyet a VII. kerületben, azaz a régi Terézvárosban, a Király utca és Erdősor utca sarkán, egyet a Lipótvárosban, a Csillag utcában (ma Kálmán Imre utca), egyet a Tabánban és egyet az Óbudai Fő utcában.

1877-ben a téli hónapokban csak Óbudán, a Rácvárosban, a Ferencvárosban és a terézvárosi izraelitáknál működött népkonyha (a pesti izraelita nőegylet alapszabályában szerepelt az árvaházak fenntartása és az özvegyek segélyezése mellett a népkonyhák működtetése), de ezek mellett találtak a rászorulóknak időszakosan működő levesosztó-intézeteket is.<sup>10</sup>

1879-ben a melegebben – amíg nem épül meg a központi népkonyha – a kenyér, szalonna, pálinka mellett a gyerekeknek, betegeknek meleg ételt akartak osztani. Akkor már a lakosság számának rohamos növekedése miatt a Duna mindkét partjára állandó népkonyhát terveztek. Ennek érdekében 1880-ban a fővárosi népkonyhák alapjának és a fővárosi hatóság kezelése alatt álló alapnak az egyesítésére fővárosi bizottmányi tagokból álló bizottságot küldtek ki. Feladatuk volt a fővárosi népkonyhák központi igazgatóságával való kapcsolatfelvétel, és – bécsi, berlini mintára – szabályzat kidolgozása. Pozsony város gyakorlatát átültetve a fővárosi intézetek étkeztetését is e keretek között kívánták megoldani. (Bár a két alap egyesítésére 1884 folyamán sem került sor, érdemes megismernedni a népkonyha elsődleges céljaként emlegetett korabeli gondolattal: a szegénysorsú dolgozók feleségei kenyérkereset helyett házimunkára, többek között főzésre pazarolják értékes idejüket. A népkonyha ez alól mentesítené őket.)

Az alapítványok, adományok ezekben az években szegényházakra, árvaházakra, konkrét személyekre vonatkoztak. 1884-ben több alapítványt is jegyeztek a tanácsulési jegyzőkönyvekben, ezek között étkezési egy sem akadt. Például amikor Basch Gyula dr. ügyvéd elvette Fischl Károly nagykereskedő Alice nevű leányát, ekkor adott 200 forintot a szegények javára.<sup>12</sup> Györgyei Adolfné férje elhunytakor adott 300 forintot a szegényeknek.<sup>13</sup>

A fővárosi népkonyhák szervezetéről a közgyűlés 1885. november 25-én rendelkezett.<sup>14</sup> Írásba foglalták, hogy községi népkonyhákat létesítenek közadakozásból és a fővárosi polgári népkonyha-igazgatóság által gyűjtött, a fővárosnak átadott népkonyhaalapról, valamint fővárosi telekadományból, egyéb adományokból, időnkénti fővárosi jövedelmi forrásokból és a községi alapról felajánlott segélyből. A népkonyha célja változatlanul nem az volt, hogy ingyenebédet osszanak, hanem egyes személyek, családok, sőt fővárosi intézetek részére jutányos áron, általában 10 krajcárért tápláló és ízletes ételt nyújtsanak.<sup>15</sup>

A felügyeletet a fővárosi közjótékonyági bizottmány látta el, kiegészülve a volt fővárosi népkonyha-igazgatóság tagjaival. (Korábbi elképzelések szerint jótékony hölgyek is részt vettek volna a vezetői munkában, de erre végül nem került sor.) A központi bizottság terjesztette elő a helyi bizottságoktól érkezett javaslatokat a fővárosi tanácshoz. A konyhák közvetlen ellenőrzését egy 3 férfiből és 25 nőből álló bizottság gyakorolta, az egyik férfi a fővárosi népkonyhák központi felügyelőbizottságáról került ki, s ő volt a helyi bizottság elnöke és a népkonyha gazdája is. Összehívta az üléseket, kiadta az előleget, bevételezte a befolyt összegeket. A másik két férfi lehetett egyszerű helybeli, nem fővárosi bizottsági tag is, ellenőri és jegyzői minőségben, akik alkalmanként helyettesíthették az elnököt, ellenőrizték a népkonyhákat, ellenjegyezték a számadásokat.

A 25 nőből két fő ún. igazgatóhölgy, 23 fő pedig napi felügyeletet ellátó hölgytag volt. A két igazgatónő közül, akik a korábbi két gondnoknői feladatkört töltötték be, az egyik az elnök segítségével gondoskodott az élelmiszerek, tüzelő, konyhaeszközök beszerzéséről, és segédkezett a tanácsnak küldendő negyedéves pénzügyi kimutatások elkészítésében, bár a nagyobb beszerzéseket a bizottság ajánlatok útján végezte. A másik igazgatónő volt a tulajdonképpeni gazda, ő adta ki a szakácsnőnek az adagokat, felügyelte az élelmiszer célszerű felhasználását, és kiszámította az egyes adagok önköltségi árát, valamint ő döntött arról, hány adag ételt kell főzni. Az igazgatónőknek hetente legalább egyszer meg kellett látogatniuk a népkonyhát, vagy – akadályoztatásuk esetén – maguk helyett egy hölgytagot kellett erre felkérniük. (Például Kleiner Árminné, aki a Józsefvárosban tevékenykedett, leánya elhúzódó lábbajára hivatkozva kért helyettesítést.)<sup>16</sup> Az igazgatónők fogadták fel a személyzetet is, kivéve a szakácsnőt, akit az elnök alkalmazott.

A bizottságnak legalább háromhavonta kellett üléseznie, legkevesebb két férfi és három hölgytag jelenlétében.

A népkonyhákban a nyitvatartási idő alatt, 11 és 13 óra között, betűsorrend szerint egy-egy hölgytag volt jelen személyesen, aki előzetesen megkóstolta az ételt, ebéidő alatt felügyelte a helyes kiszolgálást és a rendet, fegyelmet, intézkedett a maradék felhasználásáról. Ő adta ki a bárkákat, a pénzforgalmat a kézinaplóban vezette, majd azt a szakácsnővel együtt aláírta. Azoknak az emberbarátoknak viszont, akik egyeseket ingyenebédhez akartak juttatni, a jegyeket hivatalokban, nyilvános helyeken árulták.

Fizetett szolgálószemélyzet egy szakácsnő, legalább egy-egy nőcseléd és felszolgáló volt. A szakácsnő nyitotta és zárta a konyhát, s mivel ő mérte az ételt, nem hagyhatta el a helyiséget munkaideje alatt. Felügyelte a leltárt, a heti éléskamrát, a tüzelőt, és minden árut megmért átvétel előtt, a nem megfelelő árut visszaküldhette. Ő adott utasításokat a személyzetnek. A helyiségek kulcsát is a szakácsnő őrizte, nehogy valaki ott aludjon.

A cselédek reggel 5 órától a szakácsnő rendelkezésére álltak, ők készítették elő az ételt, hogy az 10.45-re, az ellenőrző hölgy érkezésére elkészüljön, a helyiség fogadásra készen álljon.

A felszolgálók egyúttal kisegítők is voltak, tehát a helyiség és az edények tisztításában részt vettek, burgonyát, zöldséget hámoztak, de ezeket a feladatokat a szakácsnő is köteles volt végezni. A felszolgálók egyenruhájáról az igazgatónő gondoskodott.

A szabályzat az ebéd mennyiségét is meghatározta az 1875-ben bevezetett új mértékegységek szerint: húsleves, 12 dkg marhahús (korábban csak 107 1/7 gramm, azaz 6 lat szerepelt a tervezetben), egy tál főzelék, hetente egyszer tészta, 12 dkg kenyér. A népkonyhákban kimért ebéd mennyiségéről akkor alkothatunk némi fogalmat, ha összevetjük azt az Erzsébet szegényházban ugyanabban az időszakban előírt ellátással: ott minden ápolat délben egy meszely húsleves, 8 lat puhára főtt, csont nélküli marhahúst, egy icce főzeléket, napi egy font fehér kenyeret kapott, illetve a betegek zsemlét. A szegényházban viszont több ízben bort is mértek!<sup>17</sup>

Végezetül olvassunk bele a Ferencvárosban 1885. december 17-én Hindy Károly bizottsági tag jelenlétében megtartott testületi ülés jegyzőkönyvébe. Népkonyha céljára kijelölték a Boráros térhez közeli Malom u. (ma Ferenc krt.) 11. sz. házban lévő kocsmát, mely 3 szobából, konyhából, éléskamrából, pincéből állt. Az értekezlet tagjai a helyszínt testületileg megtekintették, és a célra alkalmasnak találták. Kisebb átalakításokra természetesen szükség volt: például a jegyosztóhely kialakítására. Az induláshoz kellett még pénztárkönyv, jegyzékönyvek, mérleg, 2 tucat evőeszköz, 2 főzőüst, 2 vasszék, öblítődézsza, nyújtódeszka. Kiválasztották a szakácsnőt, aki szobahasználatot és 40 forintot kapott, ebből kellett fizetnie egy cselédet és egy felszolgálót is.<sup>18</sup>

A bizottság tagjai a heti menüt is megállapították:

Hétfő: húsleves rizzsel, borsó marhahússal  
Kedd: leves árpakásával, bab marhahússal  
Szerda: leves tarhonyával, burgonya marhahússal  
Csütörtök: leves rizzsel, káposzta marhahússal  
Péntek: bab- vagy burgonyaleves, túrós metélt  
Szombat: reszeltészta-leves, lencse marhahússal  
Vasárnap: leves metélt tésztaival, káposzta marhahússal

Hatósági népkonyhát a századfordulóig csak ott létesítettek, ahol igény mutatkozott étkezõhelyek megnyitására, és ahol a közelben jótékonyági intézmény nem mûködött. Ezért pl. 1906-ban csak három hatósági népkonyha volt.

A második hatósági szabályozás életbe lépésével (1906. január 1.) megállapították a közjótékonyági bizottságok hatáskörét, feladataik közé sorolva a hatósági segélyezés társadalmi úton való kiegészítését, így a népkonyhák mûködtetését is. A szegényügy e területének jelentősége az I. világháború után nõtt meg, elsõsorban Liber Endre alpolgármester munkálkodásának köszönhetõen.

#### JEGYZETEK

1. PALLÓS, 194.
2. BFL IV.1407.b.1884. nov. 25./2835/1148-IX.
3. BFL IV.1407.b.1884. nov. 25./2835/1148-IX.
4. BFL IV.1407.b.1868. febr. 13.
5. BFL IV.1407.b.1872. nov. 20./40976; 1873. jan. 7./585.
6. BFL IV.1407.b.1884. nov. 25./2835/1148-IX.
7. BARTH, 193-195.
8. 1 magyar icce=0,8484 liter; 1 meszely=0,354 liter; 1 bécsi lat=17,502 gramm; 1 magyar font=0,56006 kg;
9. BARTH, 195.
10. BFL IV.1407.b.1884. nov. 25./2835/1148-IX.
11. RÓZSAY, 309-310.
12. Kgy. jgyzkv., 1884. ápr. 1./202.
13. Kgy. jgyzkv., 1884. jún. 25./404/A
14. Közgyûlési jegyzõkönyv, 1884
15. 994/1885. kgy. sz.
16. BFL IV.1407b.1885. aug. 31./47910/8692-IX.
17. BFL IV.1407b.1885. dec. 18./49929.
18. BARTH, 45., 51.
19. BFL IV.1407.b.1885. dec. 17./49491.

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

PALLÓS=PALLÓS Jenõ: Budapest 1848-49-ben. Budapest, 1950  
RÓZSAY=RÓZSAY József: Budapest fõváros jótékonyági intézetei és egyletei. In: Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmûvelõdési leírása II. Budapest, 1879  
BARTH=BARTH László: Budapest fõváros szegény-ügye. Budapest, 1877  
994/1885.kgy.=A fõvárosi népkonyhák szervezete. Budapest, 1885.  
Kgy. jgyzkv.=Budapest fõváros törvényhatósági tanácsának közgyûlési jegyzõkönyvei  
BFL IV.1407.b.=Budapest Fõváros Levéltára IV.1407b.Tanácsi iratok IX. ügyosztály 1631/1874. kcs.



## A BUDAPESTI PROSTITÚCIÓ SZABÁLYOZÁSÁNAK KEZDETEI

Budapest az ország életében nemcsak mint áru piac, de mint munkerőpiac is vezető szerepet játszott. A város szívó hatása mágnesként működött, vidékről érkező férfiak és nők egyaránt keresték a megélhetési lehetőségüket, így hatalmas embertömeget olvasztott magába.

A főváros a maga gazdasági teremtőképeségével társadalmi mobilitást és társadalmi munkamegosztást, városi rétegek kialakítását és különböző típusú foglalkozásokat hozott létre.

Azonban a nőimunkaerő-piac csak nagyon szűk választási lehetőséget nyújtott az elhelyezkedni kívánóknak, lehettek cselédek, napszámosok, mosónők, kofák, szabó- vagy kalaposnők, esetleg tanítónők, elhelyezkedhettek kézimunkaüzletben, divatáruüzletben, vagy vendéglőben, kocsmában, kávéházban, kávéházban dolgozhattak – és lehettek kéjhölgyek.

Egy fejlődő főváros sokrétű szolgáltatást biztosít lakóinak; a szabadidő eltöltésének nagyvárosi lehetőségét kínálja a szórakoztatóipar.

Ismerkedési, társalgási, információs lehetőséget nyújtottak a kocsma, kávéházak, majd később a kávéházak, valamint az egyéb mulatóhelyek: orfeumok, varieték, chantatok vagy énekes-helyek, tánciskolák és persze a bordélyok. Ezeken a helyeken a szórakozni vágyó férfiak egyedül és baráti társaságban alkalmi nőismerősökre és szexuális partnerre találhattak.

A prostituáltak száma állandóan növekedett, több tényező együttes következményeként, mint például a nők munkalehetőségeinek szűk köre, a városba áramló fiatal lányok tömege, cselédsorok előli menekülés és az a nagy kereslet, amely létrehívta a kéjelgési rendszer nem látható hálózatát, és ezzel szervező, öngerjesztő erővé vált az állandó „új áru” megszerzésére. A holdudvart alkotók: a felhajtók, kerítők, stricik, a szórakozóhelyek tulajdonosai jó kereseti lehetőséget láttak ebben a befektetés nélküli iparban. Megfelelő speciális módszerrel, lélektani és főleg anyagi ráhatással újabb és újabb lányokat csaltak el és kényszerítettek prostitúcióra.

Különböző helyeken és szinten működtek a prostituáltak: a kedveltebbek közé tartozott a kocsmá, ahol 2 főben limitálták rendezetileg a lányok számát, valamint a keleti élvezeti cikket áruló kávéházak, ahol a zöld babkávén és az iható forró feketén kívül két-három prostituált feladata volt a vendégek szórakoztatása. A bordélyházak ősei az ún. kéjnőtanyák voltak: 2-4 kéjhölgy együtt bérelt egy lakást, ahol vendégeiket fogadhatták.

Egyre több szó esett a prostitúció jelenségéről, társadalmi helyzetéről és létjogosultságáról. A viktoriánus közérkölcstelenség és a tények, a valóság állt egymással szemben. Az addig tiltott, de titokban működő bordélyok, kéjnőtanyák, az utcán is megjelenő prostituáltak, a szexualitás vonzerejét kihasználó vendéglátó-ipari és szórakoztatóipari szolgáltatások, valamint az egyre jobban terjedő szifilisz – amely célzott gyógyszer hiányában gyógyíthatatlan betegséget idézett elő – arra kényszerítette a város vezetőit, hogy valamilyen központi intézkedéssel az „erkölcstelenség és a fertőzés” ellen fellépjenek.

Az addig „vad” prostitúciót szabályrendelettel kívánták visszaszorítani – együtt az egészségügyi intézkedésekkel a városi polgárok érdekének védelmében –, egyben rendszeres adót vetettek ki, és a rend fenntartása végett a bordély falai közé szorították a „társadalmi” szexualitást.

A Szentkirályi főpolgármester és Gerlóczy főjegyző által 1867. október 31-én kiadott szabályrendelet indoklásában a következő olvasható:<sup>1</sup>

„A jelenlegi társadalmi viszonyoknál fogva a kéjhölgyek és bordelházak eltűrése, ámbár azok a közerkölcsiséggel homlokegyenest ellenkeznek, a kósza kéjelgésből különben a közegészségre háruló kóros következtések elkerülése végett szomorú kényszerűség lévén, szükséges olyan rendszabályokat alkotni, melyek által egyrészt a véték szemtelen gyakorlásából eredendő közbotrány elkerültessék, másrészt a közegészség veszélyei lehetőleg elháríttassanak. Megjegyezvén azt, hogy a kéjhölgyek és bordélytelepek tulajdonosai éppen e szempontoknál fogva mint ilyenek, erkölcstelen üzletük tekintetéből jogokat nem követelhetnek, s csak oltalomra tarthatnak számot.”

A bordélyban intézményesített kéjipart úgy is felfoghatjuk, mint a szexuális ipar céhes formáját, amelyet azért engedélyezhettek, mert ez a forma eleget tett a kor társadalmi igényének, vagyis egy megtűrt, de be nem olvasztható elkülönítési rendszer, ahol szinte olyan vasfegyelem uralkodott, mint egy börtönben. A kéjelgési aréna minden szereplőjének működési és mozgási területét és határait pontosan meghatározták, a rendőrbiztostól a főkapitányig vigyázták a rend betartását, vagyis ez az az ellenőrzött terület, ahol a szexipart zárt rendszerben, mintegy gettórendszerben működtethették.

Az ellenőrző rendőr mellé felsorakozott az orvos is, aki a mechanizmus egyik döntő szereplőjévé vált.

Csak a „felhasználó”, a mindenkori budapesti polgár, a legjobb férj vagy apa, „a szerető vagy vőlegény, foglalkozását tekintve diák, inas”, főkapitány vagy orvos, netán jegyző stb., azaz minden foglalkozási ág képviselője, a pénzes megrendelő – akinek igényére és főleg a pénztárcájára épül az egész szexipar – maradt ismeretlen és szabályozatlan.

Ez a rendelet mintegy 50 évig az alapját képezte a kéjelgés szabályának, amelyen a társadalmi igényeknek megfelelően csak kisebb változtatásokat végeztek.

Az alapos, terjedelmes, 5 részből, 81 paragrafusból álló, körültekintő rendelet kifinomultan igyekezett szabályozni a kéjelgés minden látható szereplőjének feladatkörét, munkaköri leírását a következőkben:

### *1. „A bordelházakról.”*

E fejezetből a bordélyház működési szabályait ismerhetjük meg. Mindenekelőtt megszabta, hogy bordélytulajdonos csak harminc év feletti nő lehet. Az engedélyt a főkapitány adhatja ki a kerületi kapitány jelentése alapján, a fővárosi tanács előzetes jóváhagyásával. A szabálytalanságok esetén a főkapitány ideiglenesen saját hatáskörében a tanács beleegyezése nélkül bezárathatja a bordélyt.

Budapesten a rendelet szerint 40 nyilvánosházat engedélyeztek meghatározott számú, 5-nél több és 15-nél kevesebb kéjnővel. Arra is vigyáztak, hogy a város kerületeiben közel egyforma számban adjanak ki engedélyt az egyenletes eloszlás miatt. Ebből kitűnik, hogy még nem alakultak ki a város jellegzetes mulatónegyedei, utcái, melyek a későbbi időszakokban oly jellegzetessé tettek bizonyos kerületeket, városrészeket, ahol a prostitúció koncentráltan megtelepedett.

A bordélyba felvett kéjnő nem lehetett 17 évesnél fiatalabb, és a tulajdonos köteles volt megvizsgáltatni belépéskor. A „türelmi bárcát” a kerületi kapitány, az orvosi igazolást a kerületi főorvos adta ki. Megjegyzendő, hogy a hatóság által kiállított működési igazolvány, vagyis a bárca „türelmi” jelzője a bordélyházak intézményével – elismerve ugyan, hogy azok kétségkívül szükségesek és elkerülhetetlenek – egyet nem értő városi vezetők erkölcsi szemléletét, véleményét tükrözi a „rendszer” meglétéről. Minden kéjnőt illető igazolványt a bordélytulajdonos magánál tartott. E függőségi viszony végigkíséri a bordélybeli kéjnőt a tulajdonossal szemben. A szabályrendelet szerint a bordélytulajdonos köteles volt a kéjnők rendszeres orvosi vizsgálatát ellenőrizni



és megtanítani őket az orvos által rendelt óvszerek pontos használatára. Megbetegedésük esetén kórházba kellett szállíttatni a lányokat s a kórházi bizonyítványt a kerületi kapitánynak elküldeni.

20 Ft-on felül nem hitelezhetett a tulajdonos, így a távozó lánnyal szemben sem lehetett ennél az összegnél nagyobb pénzkövetelése. Ez a rendelet azért volt fontos, mert a bordélytulajdonos vissza tudta tartani a sokszor távozni kívánó kéjnéőt, illetve a hatóság segítségével meg tudta akadályozni a távozását azzal, hogy adósságba kergette. Meg is tett mindent azért, hogy a lányok minél többet költsenek. Szép ruhát, fehérneműt, ékszert vetetett velük.

A lányok a bordélyt csak engedéllyel hagyhatták el egy héten 1-2 alkalommal rövid időre, ezért a tulajdonosnő varrónőket, ruhaárusokat rendelt a bordélyba. Mivel vidékről a lányok többnyire az állomásról egyenesen a házba érkeztek, fogalmuk sem volt a pesti ruhaárakról. Általában a szokásos ár két-háromszorosát kérte el a lányoktól a madame, s gondosan ügyelt arra, hogy mindig legyen valami új, csábos ruha, amivel állandósíthatta adósságukat, távozni pedig csak az adósság megtérítése után lehetett – a kör így bezárult. Sok panasz merült fel a bordélytulajdonosok pénzkövetelésével kapcsolatosan, ezért limitálták a kölcsönzés összegét. Az e feletti összeget már csak per útján követelhetette vissza a kölcsönadó.

A tulajdonos köteles volt a használt ruhadarabjait távozáskor kiadni a lánynak. Hogy mennyi pénz maradt a ház bevételeiből a kéjnéőnek, az attól függött, hogy a kapitány hogyan határozta meg azt a hányadot, amennyi a lakás, az ágyhasználat, a mosás, az étkezés, a takarítás levonása után maradt.

Rendkívül figyelemreméltó az a szabály, hogy a házban hangos zene nem szólhatott, szeszes italt nem lehetett felszolgálni, az utcai ablakokat lefüggönyözve kellett tartani. Azaz: a bordélyházat markánsan el kellett választani a szórakoztatóipar és vendéglátó-ipar egyéb intézményeitől. Ez a szeparációs elképzelés volt hivatott megakadályozni a hivatásos prostitúció és a félprostitúció, az alkalmi prostitúció (például felszolgálónők, pincérek stb.) összemosódását.

A bordélytulajdonost egészségügyi ellenőrzéssel is megbízták: „köteles naponta reggeli órákban az orvosi vizsgálat napjait kivéve, hölgyeit megvizsgálni és ha betegséget gyanítana, a kerületi főorvosnak azonnal jelentést tenni, a nőt pedig az orvosi vizsgálat megtörténteig a férfiérintéstől eltartóztatni.”

A szabályok be nem tartásáért 100 Ft-ig terjedő büntetést szabhattak ki. A kéjnéők engedetlen-ségéből eredő esetleges panaszokat a kerületi kapitány intézkedései orvosolták.

## 2. „A kéjhölgyekről.”

Ez a rész a kéjnéők kötelességeit, jogait, büntetését tartalmazza. Ahhoz, hogy egy nő a kurtizánok ősi mesterségét űzhesse, a kerületi tisztí főorvosnál kellett jelentkeznie, aki bizonyítványt állított ki egészségi állapotáról, azután a kerületi kapitányság névsorba vette, és megkapta a türelmi bárcát. Ez a két okirat volt szükséges hivatásos működéséhez. A fertőzések meggátlására előírt óvó rendszabályokat szigorúan be kellett tartania. A négynaponkénti kötelező vizsgálatért a kerületi főorvosnak 25 krajcárt, ha a lakásán végezte, akkor 50 krajcárt kellett fizetnie, míg annak elmulasztásáért 50 forintig terjedő bírságot szabhattak ki rá, dologházba kerülhetett, és eltoloncoltathatták. A kéjnéő személyi védelme érdekében a szabályrendelet szerint panaszt tehetett a kerületi kapitánynál erőszakos bordélytulajdonosa vagy a durva intézkedő rendőr ellen. Csakhogy a bordély területét a tulajdonos engedélyével nem hagyhatta el, hiszen rabként kezelték, s minden igazolványa a madame-nál volt. Így a kéjnéő személyes védelme csak a törvényalkotók álszent lelkiismeretének megnyugtatóját célozta, a gyakorlatban természetesen használhatatlan maradt.

## 3. „A kerületi főorvosok és a kerületi tisztí főorvos teendőiről.”

A kerületi főorvos a négynaponkénti vizsgálatot a bárcába bejegyezte (déli 1 óráig), az esetleges megbetegedést a kerületi kapitánynak azonnal jelentette, a beteget kórházba küldte.

Felettesét, a tiszti főorvost havonta tájékoztatta a jegyzőkönyv szerinti állapotról rövid, szám szerinti kimutatásban. A tiszti főorvos ügyelt a kéjhölgyek egészségére, a személyi és a bordélyokban történt változásokat a főkapitánnyal közölte. Amennyiben a kerületi főorvos napi vizsgálatának száma meghaladta a húszat, akkor segédet rendelhetett a tiszti főorvos, ha a kerületi főorvos ezt nem igényelte.

Az orvosok lassan túlterheltek lettek az egyre nagyobb számban megnyíló bordélyok miatt. A rendőrség úgy döntött, hogy a kerületi halottkémek is folytathassák a kéj nők heti kétszeri vizsgálatát. Az eddigi 14 orvos helyett így 29 főre növekedett az új orvos rendőrök száma.

Természetesen érdekellentét alakult ki a rendőr orvosok és a halottkémek között, valamint az ügy eljárási menete kapcsán a rendőrség és a fővárosi közgyűlés, vagyis a polgármester és a rendőrkapitány között az egymáshoz való hatalmi viszony ellentéte kiéleződött.<sup>2</sup>

A heti kétszeri vizsgálat például az I. kerületben – ahol 60 kéj nő volt bejelentve – 25 krajcár vizitdíjjal számolva évenként 3120 forint bevételt jelentett a vizsgálóorvosnak. Statisztikai adatok szerint 1873-ban a főpolgármester fizetése 3000 forint, az alpolgármesteré 2400 forint, a kerületi főorvosé 800 forint, a kerületi orvosé 500 forint, a halottkémé 400 forint, a kerületi bábáé 200 forint, a rendőrfelügyelőé pedig 600 forint volt.<sup>3</sup> Tehát a kéjipar által nyújtott heti, évi orvosi szolgálatból befolyó vizsgálati díj komoly jövedelmet jelentett az orvosnak is.

#### 4. „A kapitányi hivatalok teendőiről.”

A kerületi kapitányok feladatköre a kéjlegésből eredő nyilvános botrányok megakadályozása és a közegészségi szabályok végrehajtásának ellenőrzése, valamint az ezzel kapcsolatos adminisztráció vezetése. A szabály részletesen előírja, hogy mit kell tartalmaznia a kapitány által kiadott ingyenes türelmi bárcának. Ezek a következők: név, személyes leírás, életkor, lakás. Szemlelap, melyen két hónapon keresztül kell vezetni a rendszeres orvosi vizsgálatok eredményét, az orvosi és rendőri rendszabályokból egy példány. A bordélytulajdonos is türelmi bárcát kap, amely szinte ugyanazokat az adatokat és rendszabályokat tartalmazza.

Addig, amíg a kéj nő és a bordélytulajdonos a rendszabályokat betartották, rendőri oltalom alatt álltak. A kapitány feladatának egyik része volt a vonakodó beteg kéj nőt kórházba vinni kényszergyógykezeltésre.

A főkapitány hatáskörébe tartozott a kerületi kapitányok munkájának ellenőrzése, a kimutatások, lajstromok ellenőrzése, és egyedül az ő joga volt a bordélyok engedélyezése. A bordélyházak engedélyét 1000–3000 forint, az éjjeli tánclokálokét 1000, a női személyzetű éjjeli kávéházak engedélyét pedig 500 forintért lehetett hivatalosan megkapni. A szabályok be nem tartásának büntetése: pénzbírság, dologház, eltoloncolás, valamint bűnvádi eljárás lehetett.

#### 5. „A kerületi rendőrbiztosok teendőiről.”

A rendőrbiztosok teendői közé tartozott, hogy ellenőrizzék a bárcák érvényességét, az előírások betartását, és fellépjenek a közbotrányok megakadályozása érdekében.

A szabályrendelet, bár bizonyos pontjai kétségtelenül helytállóak voltak, a prostitúció átfogó szabályozására alkalmatlannak bizonyult.

A jogalkotó az üzletszerű kéjlegést egyszerűen csak a bordélyokban képzelte el, mivel a rendőri ellenőrzésnek ez volt az egyetlen lehetséges színtere, zárt egysége, amely felügyelet alatt állt. Alternatívával, a magánkéj nővel és főként a titkos kéj nővel nem foglalkozik a rendelet. Értelemszerűen nem tud mit kezdeni az alkalmi prostitúció intézményével. A rendelet nem foglalkozott a leánykereskedelemmel, a kerítés szabályaival sem, egyszerűen kihagyta ezt a nehezen megfogható, de adóztható és büntethető tevékenységet. Pedig minden bordélyos ügy jutott „friss áruhoz”, hogy a kerítők segítették a jól szervezett rendszeren keresztül.

Állandó árucseré alakult ki a kerületek, városok és országok bordélyai között: a kerítők, felhajtók rendre szállítottak újabb és újabb lányokat.

A lányok rekrutálásának egyik módja az volt, hogy kerítők járták a kórházak bujakóros osztályait, s a gyógyulófélben lévő lányokat rábeszéltek, hogy lábadozás után bízzák rájuk életüket és szerencséjüket, cserébe jó helyet biztosítanak számukra.

Természetesen zömmel a nagyon alacsony osztályokból kikerülő lányok akadtak fenn a kerítők hálóján: olyanok, akiknek kórházi ápolásra nem volt pénzük, az állam viselte gyógyításukat, párna sem jutott a fejük alá. Teljesen kismimizettek és kiszolgáltatottak voltak, könnyen ráálltak a csábító ajánlatokra.

Az 1870-es népszámlálás szerint Pesten 274 bejelentett kéjő dolgozott,<sup>4</sup> akik közül 42-en idegen származásúak voltak, ebből 38-an Ausztriából érkeztek.<sup>5</sup>

A szabályrendelet szerint minden kéjő megkapta írásban a rendszabályt, azonban a fent említett 274 kéjő 53%-a (144) analfabéta volt. Érdekes módon az összeírásban szerepel egy 14 éves, engedéllyel rendelkező prostituált akkor, amikor az alsó korhatár a szabályrendelet szerint 17 év volt.

A bordélyok adózása két adónemből tevődött össze, egyrészt az állami adóból (á), mely az állami kincstárba ment, másrészt a községi pótlékból (k):<sup>6</sup>

	Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros
á	2218,03	–	180,93	317,25	69,86
Összesen					278 607 Ft
k	443,61	–	3619,00	63,45	392
Összesen					55 729,00 Ft
bordélyok száma:	1	–	3	2	15
Összesen					21

Természetesen a Belvárosban fizették a legmagasabb adót, ahol a bordélyszám 1, ellentétben a Lipótvárossal, ahol egyetlen bordély sem működött hivatalosan, viszont a Ferencvárosban – ahol a legtöbb bordélyt, szám szerint 15-öt találunk – a befizetett adó a legkevesebb volt. Különböző városrészek különböző fizetési kategóriájú igényeket elégítettek ki szolgáltatásaikkal, a Ferencváros olcsó volt.

A községi pótlék jóval alacsonyabb volt, mint az állami adó, amelyből az következik, hogy nem a város nyereszkedett elsősorban a dolgon, hanem az állam. Így nem volt érdeke a városnak a szigorú rendeletek betartatása. Az 1870–74 közötti bordélyadó a fővárosban a négyszeresére emelkedett, amely az egyre növekvő és terebélyesedő szexipart jelenti.

Ezek az adatok ellentmondanak annak a ténynek, melyet Weisz Dezső fogalmaz meg röpiratában.<sup>7</sup> A fővárosi törvényhatósági képviselő interpellációt nyújtott be, melyben szóvá tette az elszaporodott engedélyek, vagyis a bordélyok és a prostituáltak nagy számát. Válaszában a polgármester helyeslően fogadta az interpellációt, s úgy gondolta, hogy az 1867. törvénycikk határozatait – „mivel végrehajtásuk nem járt kedvező eredménnyel, noha erről több ízben értekezett a főkapitánnyal” – felülbírálják és kiegészítik. A kerületi hivatalos adatok szerint 143 bűnfészek eltávolítását kérték. Ha 143 kéjtanyával több van a 40 megengedettnél, és minden tanyára 3–5 kéjőnt számítunk, akkor a bejelentett 800 kéjővel ellentétben háromszor annyi dolgozik.<sup>8</sup>

Mi lehet az oka a pontatlan statisztikának, illetve annak, hogy az adatok nem felelnek meg a valóságnak?

Az elhallgatott, be nem vallott jövedelem, a feketepiac, a titkos kéjelgés. A gyakorlatban oly gyakran megvalósuló érdek-összefonódást nyomon követhetjük a hatalmi visszaélésekben, ugyanis a hatóság ellenőrző jogánál fogva és a keleti baksisrendszer szerint érvényesítette különböző szinten és különböző áron a hatalmát, engedélyező vagy tiltó lehetőségeit.

Elfogadott tény volt, hogy a „szegény poroszló” – a kerületi rendőrbiztos – szívesen megiszik egy pohár grogot vagy pálinkát ingyen, és szívesebben fogad el 10–15 krajcár borralalót, mintsem hogy bekísérjen egy kéjhölgyet. Az ellenőréssel megbízott tisztviselők a kerítők által adott jövedelemkiegészítés miatt új „intézetek” felállítását nem akadályozták.

A háziurak vélt vagy valós erkölcsi aggodalmának eloszlataésért jóval több bért fizettetnek a bordélybérleőkkel. Ezért fordulhatott elő, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a legtöbb házát bordélyosoknak adta ki.

„Tagadhatatlanul élénk forgalmú a Sugárút, a Neptunfürdő és a 18-21 számú házak főbordélyja: a Fővárosi Közmunkák Tanácsáé. A Két szerecsen utcának minden boltjában a prostitúció települt meg. Azok közül csak a 21., 31., 33., 35., 42. számúakat említtem fel, melyek tulajdonosai ismét a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. A Révay utcában 2. sz. alatt, és még sorolhatnám...” – mondja felháborodottan Weisz Dezső, „hiszen ezeket a kisajátított házakat a tanács az adófizető polgárok közcélokra összegyűjtött pénzéből vette”.

A hatalom egyrésztől látszólag elítélte az erkölcstelenséget, más résztől azonban csak az érdekelte, hogy az adók hiánytalanul befolyjanak, hogy miféle üzleti haszonból, az mindegy volt. A nyilvánosságra került botrányokat éppen ezért elsimították, s minden maradt a régiben.

A bárcák kiadása korlátlan a rendőrségen, és a papírok hitelessége is hagy némi kétséget. „Csalás az egyik oldalon, de a másikat sem kell féltetni. A bárcák kiváltása kötelező, de ki tudja ellenőrizni, hogy bemutatáskor „Fáninak, Pepinek, Nettinek vagy N. asszonynak hívják-e az illetőt. A lány felmutatta a bárcát s azzal passiert.”

A hatalommal való visszaélések legpregnansabb példája a főkapitány, Thaisz Elek pere, aki lelkiismeretesen kívánta megismerni a reá bízott területet, többek között a kéjelgést, bordélyt, az ezzel kapcsolatos éjszakai életet. Kinevezése után (1869) sorra járta a pesti éjszaka különféle szórakozóhelyeit, mígnem Linzer Antal „tánciskolájában” megismerkedett a tulajdonos feleségével, Linzernével, Reich Fannyval, aki akkor kasszírő volt férje kétes hírű táncanodájában.<sup>9</sup> Rövid időn belül a szépséges és kacér Linzernéből Thaiszné lett. De a volt Linzer család és Linzer leánytestvére, Weinbergerné kellemetlenné vált a főkapitány számára. Linzert nagyon rövid úton félreállította, hiszen rendelkezésére állt a főkapitányi eszköztár, ám felesége volt rokonságát nehezebb volt elsöpömi, hogy ne zavarjanak és ne emlékeztessék állandóan a főkapitányt korruptségára és arra, hogy az erkölcserendészeti ügyeket a felesége jó terepismereti információi szerint rendezzi. Felesége exsógórat, Weinberger Adolfot egyenesen a megélhetésétől akarta megfosztani.

Weinberger kávéháza, mint ebben az időben minden éjszakai hely, csak meghatározott ideig lehetett nyitva. Azonban a tulajdonosnak – vendégeköre igénye szerint –, ha tovább kívánt nyitva tartani, záróraengedélyt kellett kérnie. Weinberger addigi működése alatt, míg nem volt a főkapitány útjában, több mint 110 engedélyt kért, de egy hirtelen ellenőrzés alkalmával az engedélyek vélt hiánya miatt egymást követő napokon 20, 30, 40 forint bírságot és fogságbüntetést szabott ki rá a főkapitány, annak ellenére, hogy a panaszos a hivatali utat betartva a főpolgármester vizsgálatát kérte az ügyben.

Az utóbbi utasította a kapitányt, hogy a városi tanácshoz terjessze be jelentését, a büntetést pedig függessze fel. A főkapitány azonban nem engedelmeskedett hivatali előljárójának.<sup>10</sup> Hamis tanúkat állított, vagyonbiztonság elleni intézkedéseket foganatosított, hogy elérje célját.<sup>11</sup> A főügyészi vádirat összegzése szerint a főkapitány törvényhatósági jogát és hatalmát „elmellőzte”, megsértette, a városi tanács és a főpolgármester mint törvényes felsőbbség határozatainak nem engedelmeskedett, hivatali jogán és hatalmán túlterjeszkedett, hivatali hatalmával visszaélt, a városi

polgárok személyi és vagyoni jogát megsértette. Így tehát az ügyész kérte Thaisz főkapitányi hivatalából való elmozdítását.<sup>12</sup> A bíróság végül Thaiszt felmentette, azaz a főkapitány megmaradt a helyén, és ilyen körülmények között „örizte a tiszta erkölcsöt” a városban. Több emberöltő után nem is ítélt meg, hogy mennyire volt szó korrupcióról és hatalmaskodásról, érdekek összefonódásáról és ellentétéről, mennyire az önkormányzat és a rendőrség közötti hatalmi villongásról. A bordélyok szabályrendeletét főkapitányi kezdeményezésre módosították. Az 1870. nov. 26. 38.191. sz. tan. határozat szerint minden kéjőnnek, aki bordélyba kíván lépni és türelmi bárcát kér, a főkapitánynál kell jelentkeznie, ennek engedélyezése kizárólag a főkapitány joga.<sup>13</sup> (Ez egyben a rendőrségen belüli hatalomkoncentrációt is erősítette). Így érthetővé vált, hogy Thaisz minden kéjőnt név szerint ismert, rossz nyelvek szerint közelebbi kapcsolatba is került velük.

A gomba módra szaporodó mulatók, lokálok, bordélyok és kéjőntanyák a lányok nagy felvevőpiacát jelentették. A leghíresebb mulatók tulajdonosai: Luft Resi (Grünfeld Teréz), Krebs Emi, Komáromi Róza, Kovács Zsuzsa, Horváth Juczi és Rösler Mária voltak.

A rendőrség által előállítottak javarészt szobalányok, cselédek, elárúsítónők és munkásnők voltak, akiket este, táncmulatságból hazajövet csíptek el. Állítólag nemegyszer előfordult, hogy csinos és „még alig romlott teremtések” némely „schubbcomissar” útlegekkel kényszerített arra, hogy „bevallja” prostituált voltát. Ha az illető megfélemlítve igent mondott, rögtön egy kerítő kezére játszották. Ha pedig ellenállt és tagadott, a büntetett prostituáltak közé csukták, akik hamar felvilágosították, hogy legjobb lesz, ha mindent ráhagy kihallgatójára, és önként elfogadja a neki szánt prostituált szerepet, különben még jó ideig szenvedheti a detektívek korbácsütéseit, és gyakran látja viszont a csavargó nők börtönét.<sup>14</sup>

Ügynökök hálózta be a vidéket, és a szép lányokat jó állás reményében Pestre csalták. Kerítők posztoltak a szülészeti intézetek előtt, és a leányanyákat rábeszéltek, hogy fogadják el behízelt segítségüket. Másik lehetőség a közkórházak bujakórosztályán adódott, ahova a beteg kéjőnket kényszergyógykezelésre vitték. Gyógyulás után – a korabeli dokumentumok tanúsága szerint – jó hely reményében könnyű volt a kerítőnőknek magukhoz édesgetni az egyedül, szerencsétlenül, lassan gyógyuló lányokat.

A lányokkal való kereskedelem bordélyokon belül és az országon kívül az egyik legvirágzóbb iparágá fejlődött. Az európai leánykereskedelem egyik fontos központja Budapest lett.

A nemzetközi leánykereskedők előtt ismert volt mind a budapesti rendőrség gyengesége, mind a magyar nők szépsége, temperamentuma, és főleg az olcsósága. A nemzetközi forgalomba nemcsak bordélyokból kerültek a lányok, hanem nevelőnők, kasszírők, pincérlányok soraiból is tobozta az „árut”. Színésznők, énekesnők, artistanők a kirívóan jó kereseti lehetőség reményében mentek külföldre.

Bár az 1869. október 1-jén hozott 3690. számú belügyminisztériumi rendelet szerint a „Keleti bordelházaknak magyar nőkkeli népesítésének meggátlása iránti szabvány szerint 500 forint pénzbírság és elzárással járó tevékenység” a „fehérrabszolga-kereskedelem” büntetése, a sikeres feljelentő csupán 40 forintnyi jutalmat kap. A keleti üzletet azonban egyáltalán nem befolyásolta ez a rendelet,<sup>15</sup> mert sorra kötötték az üzletet a Lukács uszoda kertjében, s 4–5 fős csoportokban szállították a lányokat külföldre. Többnyire hajóval a Dunán, amíg az országot el nem hagyták.

A legnagyobb problémát a gondosan, a legapróbb részletekig kidolgozott működési szabályokon kívül rekedt személyek, a bordélyon és törvényen kívüli prostituáltak okozták a bordélyrendszer őreinek, ezek az úgynevezett titkos prostituáltak, akiknek a száma a szabályozottakhoz képest tízszeres volt. Az évi jövedelem, melyet a szabályozott prostitúció működése jelentett a városnak és a rendőrségnek, a titkos prostitúció révén végül is adózatlan, az adó pedig szabályozatlan maradt. Nemcsak a bordélyházakban működő prostituáltak a társadalom „kollektív bűnösei”, hanem a nagy létszámú titkos prostituáltak, a megfoghatatlan, feketepiacon dolgozó „fehér rabszolgák” is.

A város egyesítésének időszakában bevezetett kéjelgési szabályrendelet a prostitúció körüli problémákat nem oldotta meg, a „gettóba zárt” bordélyprostitúció hosszú távon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. E céhes működés keretét szétfeszítette az az igény, hogy a szórakoztatóipar fellendítése érdekében kilépjen elzárt formájából. A szexuális szokások változása, a házasságon kívüli szexipar oly sokrétűvé vált, hogy a bordélyokba szorított szexuális szolgáltatás csak kis szeletévé vált ennek az egyre terebélyesedő iparnak.

#### JEGYZETEK

1. Szabályok a kéjelgés-bordelházak(!) – és kéjhölgyekről. Pest (ny. n.), 1867.
2. Fővárosi Levéltár, Magy. Kir. Rendőrség, ált. irat., leánykereskedés 10193/1877.
3. KÓRÖSI József: Pestvárosi jövedelmi és adótanulmányok az 1870-es adatok alapján. Budapest, 1873, 72–73.
4. KÓRÖSI, i. m. 253.
5. KÓRÖSI, i. m. 283.
6. KÓRÖSI, i. m. 44–45.
7. WEISZ Dezső: A prostitúció kérdése Budapesten. Nyílt szózat a férfiakhoz. Budapest, 1878.
8. WEISZ, i. m. 19.
9. KEMÉNY Gyula: Hungaria. Budapest, 1903. 72.
10. Pest-Pilis és Solt T. E. Megyék Tekintetes Központi Polgári Törvényszékéhez... Pest, 1868. 21.
11. Ibid. 41.
12. Ibid. 46.
13. KEDVESSY Gyula: Az országos és pestvárosi rendőri szabályrendeletek. Pest, 1872, 206.
14. KEMÉNY, i. m. 85.
15. B. M.1869/3690 sz. rendelete

BUZINKAY GÉZA  
**BUDAPESTI KARIKATÚRÁK**

A karikatúrák – tágabban az összes „tisztetlen” sajtómegnyilvánulás és a viccek – fontos információkat rejtnek magukban azon kívül, hogy szórakoztató formában nyilvánítanak véleményt a közügyekről és szereplőikről. Leplezetlen formában hozhattak a közvélemény tudomására közéleti kérdéseket, amit a komoly véleménysajtó politikai szempontjai miatt nem tehetett meg.<sup>1</sup> Ebből a szempontból az élclap jó két évtizedes előzménye az 1880-as évektől kialakuló bulvársajtónak. A karikatúráknak különleges nézőpontja is volt: az átlagember – történetibb kifejezéssel élve: a kispolgár – köznapi szemléletének nevezhetjük.

A karikatúra grafikai eszközökkel uyanazt teszi, mint amit a vicc szöveges megformálással,



1. kép. (1.4.2.) Jankó János: Új házasság, Borsszem Jankó, 1872.

## II. PESTEN.



Podmaniczky. Szent Rend! jöjjön el a te országod Pesten is.

2. kép. (1.5.21.) Pesten. Karikatúra Podmaniczky Frigyesről, Borsszem Jankó, 1873. július 20. 7.

és mindkettő fővárosi műfaj. Sőt nem született külön budai vagy óbudai vagy külön pesti karikatúra műfaj (ahogyan vicc sem): „a pesti karikatúra”, „a pesti vicc” megjelölések „a buda-pesti”-nek a lerövidítését jelentik – és „a magyar karikatúra” sem jelent mást.



## Liberalis korszakunk dicsőségeiből.

I.



E ronda patkányfészek: a magyar királyi orvos-egyetem.

II.



E gyönyörű épület pedig: a pesti marha-vágó.

3. kép. Liberalis korszakunk dicsőségeiből. Mátyás Deák, 1873. 99.

Egy nagyobb méretű város eseménydús közösségi életformája és közös ismeretanyaga kell ahhoz, hogy a karikatúra megszülethessen és folyamatosan éltető közege, azaz közönsége legyen. A karikatúra témája a városi élet, vagy az „Élet” a városlakó szemével nézve. A karikaturista képes

## A SZÉP



Azok a boldog pestiek! Dél előtt a járdáikat tisztogatják —

4. kép. A szép tavasz. Üstökös, 1878. március 10. 112.

a lényegre lemezteleníteni, lerövidíteni mindazt (mindent), ami ebben a nagyvárosban történik, és egyúttal a valóság mellé odaállítani azt, aminek lennie kellene. Minél jobb a karikaturista, annál inkább csak magatartása, szemléletmódja ered ebből a „kell”-ből, amitől megfogalmazhatóvá válnak a torz vonások és a hibás működés. Vagyis a karikaturistának alapvetően moralista alkatnak kell lennie, hogy az emberekben és jelenségekben felfedezhesse a groteszkséget, az ellentmondást és a torzulást – de annak is szüksége van hasonló moralizálóérzékre, aki felfogja a karikatúra értelmét és nevet rajta. Talán abban ragadható meg a pesti, azaz budapesti, azaz magyar karikatúra alapvető sajátossága, hogy a karikaturista és közönsége egy olyan nagyvárosban él, amely mindenki számára határmezsgyét és összekötő hidat jelképez: a nyugat-európai nagyvárosok számos jellemzője alkalmazható rá, magunk is európainak szeretnénk hinni tetteinket és viszonyainkat, de azért mindenki érzi, hogy valójában legalább ugyanannyi a balkánias és távolabbi, „keleti” szabálytalan megoldás, erőszakos individualizmus, a munkálkodás helyett a rögtönzés és a nyers fizikai erő társadalmi megrendszabályozásának bizonytalansága. Ismerjük a mércét is, az adottságokat is, s e kettő állandó ütközése in jókat nevetünk.

A kiegyezés sajtónemzedékében két önálló arculatú karikaturista tűnt fel. Karel Klic (1841–1926), a prágai grafikus, fényképész és feltaláló a Habsburg-birodalmi sajtótörvény elől menekült néhány évre Budapestre, és Klics Károly néven a *Borsszem Jankó* munkatársa volt. Hullámzó vonalvezetésű karikatúrái és főként jellemző nagy fejű, csökevényesített testű figurái 1868 és a hetvenes évek eleje között jelentek meg a lapban. Jankó János (1833–1896) minden élclap, sőt minden magyar képeslap részére dolgozott legalább alkalmilag, s mintegy negyedszázadon át

## TAVASZ.



délután meg a kocsijutjaikat.

egyeduralkodó volt a sajtógrafika és karikatúra területén. Jankó egyénileg inkább függetlenségi érzelmű volt, a nagyobb odaadás olykor meg is látszott ellenzéki indulatú karikatúráin, de általános foglalkoztatottsága miatt inkább az adott élclapra és szerkesztőre volt jellemző Jankó karikatúrája, önmagában nem alakított ki sajátos szemléletet. Klic kötődése a kormánypárti és ekkoriban még következetesen modernizációs szemléletű *Borsszem Jankó*hoz megkönnyítette számára az egyneműbb karikaturistamunkát is. Klic a szerkesztővel, Ágai Adolffal meglehetősen rokon világnézetet képviselt, de egyénisége és vonalvezetése mindig felismerhetővé tette rajzait – Jankó János viszont hol Ágai (*Borsszem Jankó*), hol Jókai, majd Szabó Ede (*Üstökös*), hol Tóth Kálmán (*Bolond Miska*), hol Bartók Lajos (*Bolond Istók*) szócsöve volt.

Budapest a kiegyezést megköti és a modernizálást célként elfogadó nemzedék számára lett a haza fővárosa; élmény és probléma. Ábrándként 1848-ban tűnt fel az, hogy egy közös nemzet tagjai vagyunk, s e nemzetnek saját fővárosa van – ez azonban bizonyossággá csak az 1860-as évek második felében vált. Magyarországnak magyar fővárosa kell hogy legyen, és ez már alakul is – ez volt a magyar sajtó és a karikaturisták hozzászólása a városegyesítéshez, amiben ellenzékiek és kormánypártiak egyetértettek (1. kép, kat. 1.4.2).<sup>2</sup> A *Borsszem Jankó* Új házasság című karikatúrája – talán az egyetlen, amely magát a városegyesítést használta fel képötletül – Buda és Pest magyarságával viccelt: a két figura német párbeszédével és azzal, hogy Pestella kisasszony német lapokat (*Styx* és *Pester Lloyd*) olvas.<sup>3</sup>

Egyébként azonban Budapest hivatalos egyesítése kevésbé mozgatta meg az egykorú közvéleményt, így a sajtót is.<sup>4</sup> Ennek az akár meglepőnek is nevezhető ténynek egyik fontos oka volt,



*Csendbízatos.* Jóllehet a nemes várostanács előtt tudva van, miszerint önök uraim, mind hamis játékosok, családokat szerencsétlenülne levő, utonálló rablónál is aljasabb, akasztófal-  
 ravaló gazemberek: önöket, mert tetlen nem érbettük, a várospanitányi bölcs rendelet értelmében csak komolyan meginteni van szerencsém.

5.kép. A pesti rendőrség. Borsszem Jankó, 1868. június 21. 302-303.

hogy az elfogulatlan szem már háromnegyed százada egyetlen városnak láthatta Budát, Pestet és Óbudát.<sup>5</sup> Különösen a Lánchíd megnyitása óta hozzászokhattak az egységes város tudatához az ott lakók is. Nem az ő napi életüket befolyásoló, hanem a nagyobb politikai magasságokban gomolygó kérdésnek láthatták az egyesítést, amely nem volt esemény, inkább egy már ténylegesen mű-

# RENDRŐRSÉG.



*Drabant.* Nemzetes uram!

*Bistos.* No?

*Drabant.* A sarki koldus cipőt lopott a Frau Káditól.

*Bistos.* A vagyonbátorság nevében, előre! Fogjátok a vén éhenkorász kőlykével együtt!

*Drabantok.* Uccú! Vesd el magad!

ködő állapot utólagos törvényi elismerése.<sup>6</sup> Az új fővárosra vonatkozó karikatúrák számos témaköre közül tulajdonképpen egyetlenegy függött össze szorosabban Budapest nagyvárossá formálásával: a legtágabb értelemben vett városfejlesztés megítélése. A Borsszem Jankó különösen kedvelte a didaktikusan egymás mellé tett példázatkarikatúrákat. Az egyik ilyen karikatúrapárban

összehasonlította a fegyelmezett tervezésen alapuló, az építkezéseket szigorúan ellenőrző Bécset és a „rendetlen” Budapestet (2. kép).<sup>7</sup> A pesti városkép rendezetlensége és a gyors városképi formálódás ellentmondásai egyébként a karikatúrák sűrűn hasznosított témái közé tartoztak. Az ideológiai alapon álló élclapok szintén összehasonlításként fejezték ki a valóság és az elvárások szembenállását, de ezekben gyakran kizárólag nevelő célzatú rajzzá és az egész ország vagy a fennálló rendszer kritikájának illusztrációjává vált az, aminek karikatúrájának kellett volna lennie (3. kép).<sup>8</sup>

Sokkal maradandóbb humorformát képviselt az a szintén kétrészes rajz, amely a köztisztaság helyzete mellett arról is szól, hogy a város mint szolgáltató, mennyire nem vette figyelembe polgárait (4. kép).<sup>9</sup> A hatósági működésről ismét csak a *Borsszem Jankó* mondta el véleményét, többek között Karel Klic rajzával. Ez a szintén didaktikus jellegű rajz akkor készült, amikor még városi rendőrség működött Pesten, s korrupciógyanús ügyeitől éveken át hangos volt a sajtó, ám a főkapitány mozdíthatatlanul a helyén maradt. Klic rajza az általánosság szintjén fogalmazott meg demokratikus és szociális érzelmű kritikát a rendőrség működéséről (5. kép).<sup>10</sup>

A városiasodás előrehaladása és a civilizációs vívmányok nyújtották a karikatúrák másik gyakori témáját. Az egyesítést megelőző években készült el Pest belső részén az első korszerű vízvezetékrendszer William Lindley angol mérnök tervei szerint. Ez a kiváló szakember készítette Európa több nagyvárosának vízvezeték-hálózatát, nálunk azonban az 1872-es kolerajárványt a vízvezeték fertőzött vizének tulajdonították. A kerületi statisztikák ugyan ellentmondtak ennek a hiedelemnek, de a balvélekedést a karikatúrák is örömmel terjesztették.<sup>11</sup> A *Borsszem Jankó*-ban Jankó János kitűnő karikatúrája (6. kép, kat. 2.6.2, lásd: 56. oldal).<sup>12</sup> Éppúgy ezt a nézetet terjesztet- te, mint a *Styx* karikatúrája.<sup>13</sup>

A fejlődés, a város gyarapodásának jelei általában játékos ötletekre csábították a karikatúristákat, nemegyszer szóbeli élcek illusztrálására. Ez a karikatúratípus a század végéig jellemző maradt: gyakran képötletet kellett megrajzolni, ráadásul általában mástól – szerkesztőtől, olvasótól – származó, nagyon is elvont, nem képszerűen megszületett ötletet. A telefon megjelenését számos vicc üdvözölte, a *Borsszem Jankó* több képből álló sorozata is ezek illusztrációja volt (7. kép).<sup>14</sup> A gyorsan nagyvárossá váló Budapest forgalmának sűrűsödése, a szó szoros értelmében vett tömegközlekedés kialakításának szükséglete is számos ötletet szült, így a későbbi zsúfolt villamosok képét megelőlegező omnibusz ábrázolása is (8. kép).<sup>15</sup>

A távoli múlt karikatúrái legtöbbször már nem vagy csak kis részben érthetők. Legjobb esetben is egy-egy ötletet tudunk felfogni, de csak ritkán adódik lehetőség arra, hogy utalásait is megértsük, vagyis éppen azt a vonatkozását, amitől igazán hatásossá válhat egy vicc vagy karikatúra (9. kép).<sup>16</sup> A nyolcvanas években felállított hirdetési oszlopok és a nyilvános illemhelyek közös nevezőre hozása feltehetőleg nemcsak az utóbbi létesítmények hiányáról szól, hanem annak az ajánlatnak a meglepő és komikus tartalmáról is, amely már korábban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elé került. Egy pesti vállalkozó ugyanis „kijelenti, miszerint kész 120 vas szerkezetű nyilvános vizeldét saját költségén felállítani, ha az általa feltalált hirdetési oszlopnak felállítása megengedtetik, s erre nézve számára 90 évi szabadság biztosított.”<sup>17</sup>

Ritka volt az a karikatúra, amely mintegy végigpásztázta a pesti közviszonyok főbb helyszíneit, s egyszerre mondott azokról többé-kevésbé ötletes kritikát. Mint karikatúra ez valószínűleg nem lehetett a legjobb megoldás, mert több jó témát egyszerre merített ki és zsúfolt össze szükségtelenül.

Történetileg visszanézve azonban Jankó János karikatúrája az 1860-as évek közepi Pest és Buda közviszonyainak ritka érzékletes képét nyújtotta az egyetlen oldalon összeállított 12 rajzzal (11. kép).<sup>18</sup> Mindegyik ábrázolás tárgyáról külön-külön is várostörténeti dolgozatot lehetne írni, mivel ezek a témák (felülről indítva, soronként): 1. szeméthalmok és guberálók a rakpartokon; 2. szeméthalmok a (kis)körúton; 3. régimódi, provinciális kézműipar és kereskedelem; 4. düledező,

csőrnek inkább megfelelő szálláshelyek az idegeneknek; 5. sok koldus; 6. állatot és embert egyaránt kiszipolyozó terménykereskedelem jelenléte a városban; 7. primitív, kulturálatlan tömegszórakoztatás; 8. az iparszerűen virágzó prostitúció és a gyorsan növekvő város morális viszonyainak ijesztő következményei; 9. kített és elvadult háziállatok, kutyák garázdálkodása; 10. fegyelmezetlen és az előírásokat figyelmen kívül hagyó építkezések; 11. falusias piacok; 12. erőszakos durvaságok, verekedések a közterületeken.

Mindezek a témák, még a leggyakrabban feltűnők is elhalványodnak az állandó téma, a társadalom és az egyes emberek árnyékában. Az élcsepapok és a karikatúrák számára lényegileg minden úgy jelent meg, mint emberi kapcsolat vagy mint személyhez köthető cselekedet. Ezért jelenthetik az élcsepapok a mindennapi élet és a kor figuráinak, emberi kapcsolatainak kimeríthetetlen forrását.

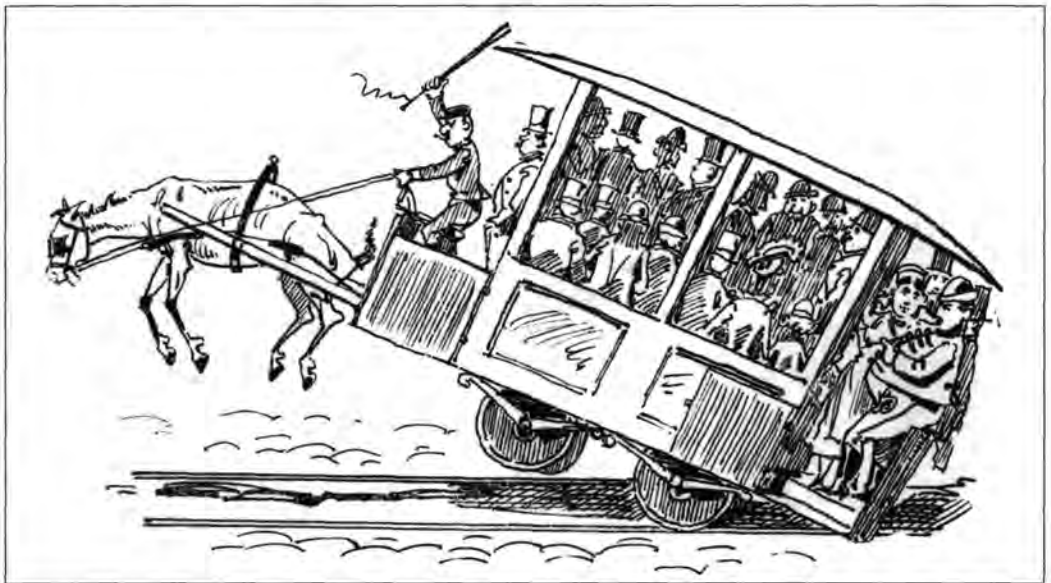
A *Borsszem Jankó* minden száma egy-egy portrékarikatúrával a címlapján jelent meg, és már első bejelentésre



*Laura.* Szüleim meghagyták, hogy ezentúl nem szabad főbbé önnel beszélnem.

*Eduárd.* Akkor számomra nem marad egyéb hátra mint *Graham-Bell*.

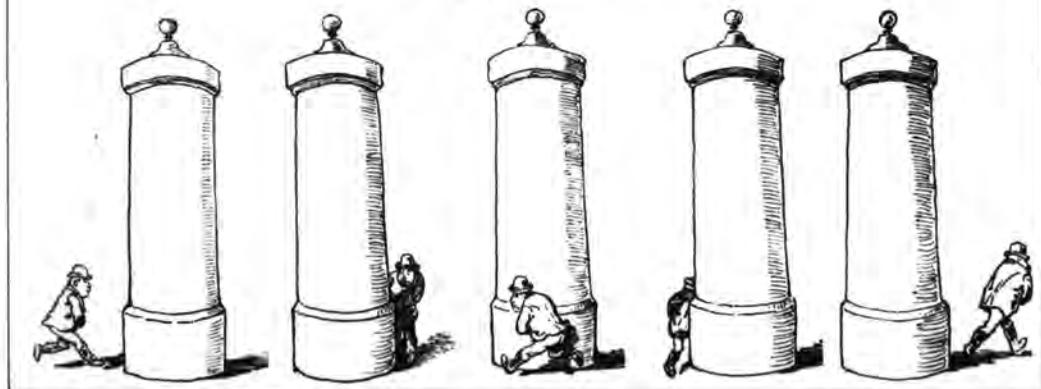
7. kép. Telefonetika. *Borsszem Jankó*,  
1877. december 2. 7.



8. kép. Zsúfolt omnibusz (cím nélkül). *Üstökös*, 1882. augusztus 27. 6.

## Az új hirdetőoszlopok.

— Egy kis félreértés. —



9. kép. Egy kis félreértés. Üstökös, 1888. szeptember 16. 6.

## Mikor télen a hivatalba mennek.



Osztálytanácsos: Jó friss reggel van.



Tiskári: Csipőse az idő.



Fogalmazó: Bizony ma hideg van.



Naplíjás: Hrr!.. rettenetesen fagy!..

10. kép. Mikor télen a hivatalba mennek.  
Bolond Miska, 1869. 50. 197.

legfőbb jellegzetességeiként mutatkoztak a társadalmi csoportokat, rétegeket vagy foglalkozási ágakat tipizáló figurák, amelyeknek többsége szintén Budapesthez kötődött. Ezek a megrajzolt figurák általában hétről hétre a típusuknak vagy társadalmi szerepüknek megfelelő megjegyzéseket fűztek aktuális eseményekhez. Ilyen híressé vált pesti figurák először a Borsszem Jankóban jelentek meg; Börzeviczy W. M., a bankár nagypolgár (1878-tól); Sutytyomberky Dárius, a Pesten élő, de hazafias szellemű vidéki képviselő (1874-től); Bukovay Absentius, a nagy hangú jogászhallgató (1879-től); Lengénádfalvy Kotlik Zirzabella, a baloldali érzelmű kékharisnya (1866-tól); Titán Laczi, a kávéházi költő zseni (1873-tól); Mihaszna András, a pesti rendőr (1882-től); Spitzig Iczig, a terézvárosi, asszimilálódó zsidó kispolgár (1865-től) és sógora, Seifensteiner Salamon (1878-tól); végül Sanyaró Vendel, a mindig nélkülöző kishivatalnok (1885-től).

A nyolcvanas évek közepén túl tucat-számra követték őket az újabb és újabb figurák, a Borsszem Jankón kívül a többi élelclapban is.



## Buda-Pest nevezetességei.



Al-dunaparti sétány.



Váci-déli boulevard.



Iparműkiállítási palota.



Egy hotel az álló úton.



A várba vezető lépcsőzet szobrai.



Állatkínzás elleni egyletek.



A „pestvárosi” magyar színház.



Lelenc-házak.



A városligeti állatkert.



A pesti vízszerték.



A feldunapart árnyas sárfái.



Levelesztő intézet.

Felállítás szerkesztő: Székely Viktor. — Nyom. kiadó tulajdonos Elmich Gusztáv Magyar Akad. nyomdájánál Pesten. — Rajzolta Jankó. — Melcsai Ruzs.

## Budapesti tavasz.



Grand corso a Stefánia-uton. Addig jár a korszó a corsóra, míg megmerül. Virágkiállítás a homoki fonyvek alatt. Oly tokélyes a csinált virágipar, hogy a valóditól a művirágot meg nem különbözteted. Szeznár-Szekulesz ugyse!

12. kép. (2.3.30.) Budapesti tavasz. Bolond Istók, 1886. május 2. 6.

Az állandó figurák mellett számos vicces vagy ironikus jelenet elevenítette meg a város utcáinak alakjait. A Mikor télen hivatalba mennek című karikatúrasorozat a legjobbak közé tartozik: képszerűsége éppoly tömör és frappáns, mint a rajzok jellemző ereje (10. kép).<sup>20</sup> A „korszósás”, a korszón zajló élénk társasági élet motorját ragadta meg a Budapesti tavasz című karikatúra, amikor a házasságvadászatot emelte ki belőle (12. kép, kat. 2.3.30).<sup>21</sup> A korábbi évek hintós és lovas társasági életéhez, arisztokrata és az arisztokráciát utánzó fennhézásához, kirekesztően zárt társaságához képest átalakult a Stefánia úti korszó közönsége, és polgáribbá vált a légköre az 1880-as évek közepére. Ugyanez az országos kiállítás alkalmával publikálta a Bolond Istók Jankó János karikatúráját, mely azt volt hivatva karikírozni, hogy az arisztokrácia sem a nemzethez nem tartozik, sem egyéb társadalmi értéket nem képes létrehozni (13. kép).<sup>22</sup>

A karikatúra, a kormány és a kormányzó párt iránti ellenzéki ellenszenvén túl, a függetlenség szellemű dzsenti ideológia tökéletes megnyilvánulása volt. A képen felül, a bal szélén Tisza Kálmán miniszterelnök, középen Rudolf trónörökös látható, akihez gróf Andrassy Gyula, az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere beszél; és jól felismerhetők a kormánypárt és a konzervatívok vezetői, a kormány tagjai. Mindnyájan a mágnások közé vannak sorolva, függetlenül attól, hogy arisztokraták-e vagy sem.

A *Borsszem Jankó* címlapportréi között az egyik Szentkirályi Mórnak, Pest utolsó, lemondott polgármesterének karikatúrája volt. Jankó János úgy ábrázolta, amint tigrisjelmezt javítja (14. kép).<sup>23</sup> A Tisza Kálmán vezette balközép párt tagjait az 1870-es évek közepéig gyakran nevezték „tigriseknek”, mivel találkozóhelyük, gyűléseik színtere a Nádor utcai Tigris Szálló volt. Szentkirályi a városegysítést engesztelhetetlenül ellenezte, de végül is nem ért célt. Erre is utal a portréhoz tartozó, jó jósnak bizonyult szöveg, mondván: Szentkirályi „... olyan Mór, a kinek mindig előbb kellett mennie, mintsem kötelességét teljesíthette volna. ... Mór be fogja látni, hogy három

## MÁGNÁS-KIÁLLÍTÁS.



A protektor trónörökös. Örvendek, hogy a mágnások így előjárnak, midőn az ipar, a munka ulti diadalát...  
 És mit állítottak ki?  
 Gróf Zsú. A mentéinket, fenség!

évi absenciájával nem ért el többet, mint hogy ezúttal későn érkezett arra, hogy kötelességét teljesítse.”<sup>24</sup> Az élclapok és karikatúráik nem adtak más képet az 1870 körüli Budapestről, mint amiről a várostörténeti szakirodalom szokott szólni, de más jellegzetességeit domborították ki. Például a heterogén városkép szoros párhuzamba került a lakosság sokszínűségével, és a magyar jelleg inkább még csak a jelszavak szintjén élt. Vagy lényegesen láthatóbban jelen volt a városban



14. kép. (Cím nélkül, Szentkirályi Mór). Borsszem Jankó, 1872. január 21. Címlap

## Fővárosi kirakatok.



**Apa.** Föl ne merj pillantani, Mari! — Az ember végig  
sem mehet az utcán, ha eladó lánya van!  
**Leány.** De hát micsoda arcképek azok, papa?  
**Apa.** Sohas kérdend. Ceupa burkus generális — őseim  
beléjök a mitraljóz!

**Asszony.** Mit nézed ezeket a szemtelen nőket?  
**Férj.** De lellem, hiszen ezek mind görög istenasszonyok!  
**Asszony.** Azok ám — Fri. Emma, Fri. Lisette, Fri. Nina,  
Fri. Laura . . .  
**Férj.** No igen — Vestaasztak.

15. kép. Fővárosi kirakatok. Borsszem Jankó, 1870. 408.

a prostitúció, semmint hogy amellet szó nélkül el lehessen menni (15. kép, kat. 2.7.6).<sup>25</sup> Ám a karikatúrák mint történeti források legfontosabb tulajdonsága az, hogy érzelmi viszonyulást kiváltva, ha nem is mindig megnevettetve, de legalábbis jókedvre derítve a jelen közelébe hozzák a múltat, ezáltal érthetőbbé teszik a múlt tapasztalatait.

## JEGYZETEK

1. BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest, 1983.
2. *Borsszem Jankó*, 1872. november 24. 5.
3. A *Styx*, az egyetlen hosszú életű (1863–1911) budapesti német vicclap átfogóan ragadta meg a városeyesítés jelentőségét és problémáit *Gesetzentwurf über die Vereinigung der Städte Pest-Ofen* című írásában. *Styx*, 1872. november 10. 7.
4. Vö. BUZINKAY Géza: A sajtó szerepe a fővárosi törvény létrejöttében. In: *Az egyesített főváros. Pest, Buda és Óbuda* (szerk.: GYÁNI Gábor). Budapest, 1998
5. London példájára gondolva ez az egység például egy angol számára kézenfekvő volt már a XVIII. század végén. Vö. Townson Róbert utazása Magyarországon, 1793. In: SZAMOTA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Budapest, 1891. 477.
6. Ezt az állítást igazolhatja egyetlen pillantás a sajtónak a városeyesítéssel kapcsolatos magatartására. A politikai napisajtó csupán az 1872. novemberi országgyűlési vita idején foglalkozott behatóbban a kérdéskörrel, ám belőle leginkább a választási és a városvezetés felépítését érintő kérdések érdekelték – és legelsősorban a magyarosítás erősítésének lehetősége. L. BUZINKAY. In: GYÁNI, i. m.
7. *Borsszem Jankó*, 1873. július 20. 7. Jankó János rajza
8. *Mátyás Deák*, 1873. 99.
9. A Szép tavasz. *Ústökös*, 1878. március 10. 112–113. Jankó János rajza
10. *Borsszem Jankó*, 1868. június 21. 302–303. A pesti rendőrség
11. BUZINKAY Géza: *Közegészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni élclapokban, 1867–1875. Orvostörténeti Közlemények*, 78–79. (1976) 178–179.
12. *Borsszem Jankó*, 1872. november 3. 9.
13. *Styx*, 1872. november 17.
14. *Telefonetika. Borsszem Jankó*, 1877. december 2. 7.
15. *Ústökös*, 1882. augusztus 27. 6.
16. *Ústökös*, 1888. szeptember 16. 6.
17. *Pesti Napló*, 1872. november 15., esti kiadás
18. *Bolond Miska*, 1864. 4. 16.
19. Vö. BUZINKAY Géza (szerk.): *Mokány Berczi és Spitzig Iczig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között.* Budapest, 1988.
20. *Bolond Miska*, 1869. 50. 197.
21. *Bolond Istók*, 1886. május 2. 6.
22. *Bolond Istók*, 1885. május 10. 3.
23. *Borsszem Jankó*, 1872. január 21.
24. Uo., 2.
25. *Borsszem Jankó*, 1870. 408.

BÓDIS MÁRIA

## SZÍNI ÉLET A DUNA KÉT PARTJÁN, 1867–1885

A kiegyezés utáni szűk két évtized a pesti színjátszás hőskora, ez az időszak teremtette meg az alapokat a századvég nagy fellendüléséhez. Az első esztendő az ébredés és a készülődés jegyében teltek, a kezdet az 1867-es év.

Ekkor a két városban egy-egy magyar nyelven játszó színház működik: Pesten az immár 40 esztendeje felépült Nemzeti Színház a Kerepesi út (ma Rákóczi út) és a Múzeum körút sarkán, igyekeztén betölteni hivatását, hogy lelke és motorja legyen az ország színi életének. Budán, a Lánchíd vámházikóján túl, a mai sikló bejárata előtti telken a Budai Népszínház várja vissza életre keltőjét, a valamikor vidéki színingazgató Molnár Györgyöt, aki párizsi útjáról nagyszabású tervekkel tér meg, hogy színházában újra kezdje küzdelmét a fennmaradásért.

Németeknek játszó színház több is működik: Budán a régi fészek, a Várszínház és a Horváthkerten az Ofner Tagestheater; Pesten az Erzsébet téri Deutsches Stadttheater (Norththeater) és a Löwölde téren is egy kicsiny játszóhely. Pest-Budán ekkor még csaknem minden második lakos német anyanyelvű. Az 1860-as évek magyar nemzeti törekvései és a kiegyezés kvázi politikai veresége ellenakciókat vált ki: nem adják fel oly könnyen pozícióikat! A hivatalokban még feljűk hűz a bürokrácia, a művészetek még német hatás alatt vannak, aki itt valamire vinni akarja, Bécs



3.5.1 Deutsches Stadttheater (Német Városi Színház) az Erzsébet téren

felé tekint, és nemcsak az arisztokrácia beszéli e nyelvet, jobb esetben töri a magyart... Még minden a régi. A német színházak pedig újult erővel küzdenek a közönségért – vagy úgy, hogy felvontatják Bécs sztárjait, vagy ha kell, leszállnak az alacsony igényűek nivójára.

1868-ban a Városliget István út felőli sarkán Georg Gundy megnyitja az Arena im Stadt-waldchent, ahol hosszú ideig fészkelhet még a német könnyű műzsa (miközben bérlí a Budai Nyári Színkört, a Lövölde téri színházat, igazgatója az Erzsébet térinek, és tovább próbálkozik...!). Hiába száll versenybe a ligeti közönségéért Kómíves Imre hamar tákolt fabódéjában (1869, körülbelül a mai Szépművészeti Múzeum helyén), népszínműtársulata alig egy nyáron át bírja a küzdelmet, s nem tovább Miklóssy Gyula (1873) sem. Az Aréna, a későbbi Városligeti Színkör német marad, 1889-ben játszanak benne először magyarul.

1869-ben Gundy igazgatásával(!) a Theater in der Wollgasse (Gyapjú utcai német színház) telepszik meg a mai Báthory u. 24. sz. ház helyén.

1870 a fordulat kezdetének esztendeje. A főváros rendeletben bevonja a németek játszási engedélyét. A Lövölde téri épületet lebontják (telke eséllyel szerepel a jövőendő Népszínház helyének tervei között), és lebontják a Pollack Mihály tervezte szép kis német színházat is az Erzsébet téren. Ám kikapuk akkor is voltak: a veszteségek ellensúlyozására német színjátszó hely nyílik a Hermina téren (a mai Opera üzemházának helyén állt kétemeletes épületnek feltehetően az udvarán, hiszen másképp nem nevezhették volna „esernyős” színháznak tető nélküli nézőtere miatt).

A felszabadult légkörben a magyarok offenzívába kezdenek, hogy kitöltsék a németek hagyta űrt. Pest-Buda közönségének meghódítására, a németajkúak becsalogatására, az ország „megmagyarosítására” – és persze bizonyos anyagi reményeket is táplálva – a vidéki társulatok java a fővárosba igyekszik. A Horváth-kerti Nyári Színkörben évenként váltják egymást a magyar vidéki



3.5.13. A Népszínház a Kerepesi (ma Rákóczi) út sarkán, 1879





3.5.36. A Nemzeti Színház a Szkalnitzky Antal tervei alapján történt 1875-ös átalakítás után, 1879

társulatok: nyaranta új színek, új arcok tűnnek fel. A Várszínházat pedig kamaraszínházi céllal átveszi a Nemzeti Színház.

Voltak, akik végleges letelepedésre számítottak, de sajnos az úttörő Molnár Györgynek megverten kell feladnia hősiességét. Kilenc év küzdelem után az 1861-ben épült Budai Népszínházat 1870-ben eltüntetik a föld színéről.

Ekkoriban jelenik meg Pesten Miklóssy Gyula vidéki társulatával, és az István téren (ma Klauzál tér) téli játszásra alkalmas épületet emel 1872-ben. Ám hat évre kapott engedélyét nem tudja kihasználni, mivel másfél éves küzdelem után egy tűzvész vet véget működésének, 1874 januárjában.

Az egyetlen magyar nyelvű, állandó pest-budai színház, a Nemzeti, már nem tud sokirányú közönségigényt kielégíteni, bár „mindent játszó műsorával” igencsak igyekszik. Ezért merül fel már évtizede az ún. „népszínházi eszme” – amelynek kezdeményezője Molnár György volt –, de ő a vállalkozásába támogatás híján belebukott. Ugyanígy járt Miklóssy Gyula is az István téren. A németektől felszabadult Budai Nyári Színkört évenként bérbe vevő vidéki direktorok szintén azt a közönségréteget célozták meg, amely a könnyed szórakozást kereste, nekik általában egy-egy nyárra futotta az erejükből. 1869-től egyre erősödik a követelmény, hogy a főváros támogatásával ennek a műfajnak külön épület emeltessek, hiszen a magyar nyelvű kísérletek kudarcra azzal fenyeget, hogy ezen közönségréteget a német színházak fogják végleg magukhoz édesgetni.

Végre a főváros is magáénak érzi a gondot, amikor a város egyesítése, a hivatalnok- és vezetői cserék jó irányba kanyarítják az ügyet. Hosszú huzavona után megszavazzák az építkezést, az ingyentelket, s végül megegyeznek magát a helyet illetően is. A még csak tervezés alatt álló Nagykörút vonala és a Sertéskereskedő (ma Népszínház) utca szögletében kialakítandó három-

szögletű téren (ma Blaha Lujza tér) 1874. április 24-én megtörténik az alapköletétel. Rákosi Jenő kinevezik igazgatónak (aki társul Molnár Györgyöt veszi maga mellé).

1875 augusztusában az új színház átveszi a Nemzetitől a népszínművek szöveg- és kottaanyagát, és már-már beadja derekát az átszerződéshez a műfaj két óriása, Blaha Lujza és Tamási József is. Majd nagy ünneplések közepette lezajlanak a Nemzetiben az utolsó népszínmű-előadások. Folyik a sajtó hírverő akciója (Rákosi Jenő hírlapi stábjába működésbe lép!), és 1875. október 15-én zajos sikerrel megnyílik a Népszínház! „A tömegeket, a felemás népet is a magyar Génusz joga alá hódítani: már a Népszínházra vár. Erre vár a feladat, hogy az idegent magyar szóra tanítsa s azt vele megkedveltesse, a nép műveltségét a könnyebb súlyú műfajta művészi gazdagítása révén is emelje, a gondjaira bízott népszínművet a kor igényeihez képest fejlessze, a színi művészetet – a drámairodalmat is beleértve – a Nemzetiével párhuzamos párhuzammal a életvalóság reális irányában megújítása elé vigye s így a minden téren feleslegessé vált otthonos német drámai műzsát a mindig szívösen látott vendég szerepére utasítsa – a teljesen magyar Budapesten” – írja Verő György A Népszínház Budapest színi életében című munkájában.

Hogy a népszínműnek, az operettnak és egyéb könnyű fajsúlyú színműveknek saját hajlékot emeltek, azzal nemcsak tehermentesítették a Nemzeti Színházat, hanem megszüntették addigi hegemoniáját is. A magyar nyelvű színjátszás második palotája elvonta a könnyű műfaj rajongóit, és arra kényszerítette a Nemzeti Színházat, hogy nevéhez méltó módon a nemzeti színjátszást magas fokra fejlessze, hogy a nemzeti drámairodalomra még nagyobb gondot fordítson, s hogy játékkultúrájában és műsorpolitikájában az európai színjátszás színvonalához emelkedjék.

A Nemzeti Színház nemcsak Pest-Buda, hanem az egész ország színháza, nagy helyzeti előny számára, hogy az egyetlen állami támogatású intézmény. Ugyanakkor ez korlátokat is jelent. 1867-től, amikor a Belügyminisztérium fennhatósága alá került, mint „fejedelmi szubvenciót” élvező színház kénytelen a hivatal befolyását tudomásul venni. A kiegyezés utáni átmeneti esztendőkből több-kevesebb hozzáértéssel rendelkező arisztokraták kapják meg az igazgatói széket. A változás 1873-ban áll be, amikor igazi színházi szakember, Szigligeti Ede kerül az élére – olyan intendánssal, mint báró Podmaniczky Frigyes. Ekkor és általuk indul meg az a művészi fejlődés, amely virágzását Paulay Ede igazgatása alatt éri majd el. A Nemzeti Színház 1869-től felügyelete alá veszi a Színművészeti Tanodát, s a vidékről szerződtetett nagyságok mellé új nemzedéket nevel, amely alapja lesz Paulay hatalmas színészgárdájának.

A Nemzeti szerény, előkertes, klasszicista épületét 1875-ben átalakítják. Skálniczky Antal a városfejlesztési elképzelésekhez méltó homlokzatot tervezett a régi elé. A bővítéssel és az alapos technikai felújítással megteremtődik a lehetőség a modernebb előadásmódhoz.

1875 után a könnyű műfajok nélkül elsősorban a komoly drámai és operai előadásoknak szentelhetvén energiáit, a színház hatalmas előrelépést tesz. Szigligeti igazgatása alatt gazdagodik a modern külföldi drámák repertoárja és az új magyar szerzők sora, élükön magával Szigligetivel. Hódít az ún. szalon-dráma, azaz a korabeli társasági színmű, amely a kialakuló polgári életérzés és életstílus színpadi kifejezője. Erkel Ferenc operaigazgatósága alatt színre kerülnek a nagy operaszerző kortársak, közöttük igen hamar az első Wagner-mesterművek. Szigligeti Ede halála után, 1878-tól Paulay Ede kerül az igazgatói posztra. Korábban Szigligeti mellett látott el művészi vezetői, főként rendezői funkciókat: beletanult a színházvezetésbe. Az ő korszakát nevezik a Nemzeti „aranykorának”, az ő nevéhez fűződik a legnagyobb színházművészeti diadal: a drámatörténeti sorozatok mellett színre vitte Vörösmarty Csongor és Tündéjét, azután Madách Az ember tragédiája című, addig színre alkalmatlannak tartott drámáját. Ezek a produkciók már egyértelműen jelzik, hogy a rendezői munka végre kivívta a maihoz hasonló művészi helyét a színpadi alkotásban. Paulay alatt tovább gazdagodik a színház műsora: a magyar társadalmi dráma életjogát Csiky Gergely darabjai vívják ki, a külföldiekét a francia szerzők sora, a klasszikusok repertoárjának bővülésével megjelenik a magyar színpadon az első ókori mű: Szophoklész Antigonéja. Híresen

népes színészgárdája azóta is felülmúlhatatlan tehetségeket ölel magába. Csak jelzésként néhány név: Jászai Mari, Halmi Ferenc, Újházi Ede, Szigeti József, Márkus Emília, Nagy Imre, Vízvári Gyula. Paulay európai színházat hozott létre. Az elavult, ún. „szavaló-ágáló” játékmódot felváltja a realista törekvésű stílus. Ennek kifejeződéséhez technikai feltételként járult a villanyvilágítás bevezetése – Európában elsőként, 1883-ban. (Egy jól bevilágított színpadon nevetségessnek hatnának a nagy ívű gesztusok, és a szalondrámák sem tűrik a szavalást!)

A Nemzeti és a Népszínház művészei már olyan korban működhetnek, amikor ez a mesterség is megkapta méltó társadalmi rangját. Igazi nagyságai már nemcsak a színházba járó közönség, hanem az egész ország ünnepeit egyéniségei, állami kitüntetésekkel kapnak, 1881-ben például maga Paulay Ede érdemelte ki a Ferenc József-rend keresztjét. Megalapítják az „örökös tag” címet, első kitüntetettje Prielle Kornélia; egy-egy művészi jubileum felér egy királyi fogadással, és a lapok kiemelten tudósítanak a művészek életének társasági eseményeiről.

A változó társadalomban tehát a színész helyzete és ezzel önbecsülése is változik. Nem akar többé a sors kiszolgáltatottja lenni öregkorára: létrejön a Színészegyesület, megalakul a Nyugdíjpénztár.

Egy művészeti ág önmaga értékét igazán akkor juttatja kifejezésre, ha igényt tart ún. szaklap indítására. A korábbi, elhalt kísérletek után tartós eredmény volt *A színpad* című ún. szakközlöny megjelenése 1870-től és a *Színészek Lapja* 1883-tól.

Ezek a törekvések – bár országos jellegűek – a Nemzeti körül alakultak ki. A korszak végére a Nemzeti Színház egy fejlődésbe lendült ország világvárossá épülő fővárosának lett valódi polgári, vezető színháza. Igazi arculatának kialakításához és legvirágzóbb korszakának beindulásához nagymértékben hozzájárult az opera műfaj leválása az Operaház 1884-es megnyitásával.

1869-ben, a Népszínház felépítésének gondolatával egy időben született meg az operaműfaj kiválásának eszméje is. 1873-ban állami határozat döntött a kérdésről: a komoly zenés műfajnak lesz külön hajléka! A jövődől tervez a Nemzeti – hagyományait lelkesen ápolván – már megteremtette a művészi feltételeket a kornak megfelelő, igényes operarepertoárjával.

1884. június 30-án a Nemzeti végső búcsút vett az opera műfajától, méghozzá azzal a művel,



3.5.10. Jászai Mari mint Izabella Offenbach:  
Az ördög pilulái c. operetben

amellyel indított 1837-ben: Rossini: *A sevillai borbélyával*. Ha a Nemzeti működése a főváros polgárosodásának tükré, és ha a Népszínház az e korszakban gyarapodó kis- és középréteg színháza, mit mondhatunk az 1867 és 1885 között működő többi fővárosi színházról?

Az 1884-es átépítés után a Várszínház hosszú időre a Nemzeti kamaraszínháza marad. A Városligeti Színkör és a Gyapjú utcai színház 1889-ig a német színészet utolsó mentővái. A Gyapjú utcait – mintha a sors rendelte volna így – tűzvész pusztította el, a Városligeti Színkört Feld Zsigmond 1889-től a magyar színjátszásnak szentelte. A Hermina téri Fürst Theater működését 1881-ben rendeletileg beszüntették. A Budai Nyári Színkör 1870-től folyvást fogadja a fővárosban szerencsét próbáló vidéki társulatokat, s mint ilyen, tulajdonképpen a vidék színjátszásának tükré. Akkoriban még alig volt városainkban állandó színházépület, így állandó társulat sem. A truppokat direktoraik egyik városból a másikba vitték, és egy-két hónap, netán egy szezon után továbbálltak. Ily módon repertoárjukkal végigvándorolták az országot vagy csak egy-egy kiszemelt területét. A Horváth-kertbe a megszokott műsorokkal jöttek, amely nem volt más, mint a Nemzeti és a Népszínház sikerdarabjainak „utánjátszása”.

Ezek a társulatok jószerivel támogatás nélkül működtek, tulajdonképpen önfenntartók voltak, kényszerűen a közönség kegyeit keresték, amely tőlük a főváros nagy sikereit szinte egy az egyben azonos kiállításban követelte – főképp a könnyű műfaj területéről. Nyári műsornak a Színkörben ezek a produkciók igencsak megfeleltek. A Budai Nyári Színkör (létezéséig, 1936-ig) illetéknépp a mai ún. „befogadó színház” elődje volt.

A város egyesítésekor Óbuda falusias jellegével csatlakozott a Duna mentén elterülő két városhoz, és maradt is ebben az állapotban csaknem egy évszázadon át – mint mostohatestvér. Színháza nem volt, csak a század végén épült fel a Kisfaludy Színház, s így eme 18 esztendő alatt is – mint az falun általában szokás volt –, ha egy harmad- vagy negyedrangú társulat odatévedt, csűrökben, kocsmákban, fogadókban kapott helyet művészete bemutatására.

Azután a Duna két partján épültek és eltűntek színházak. A tárgyalt korszakban létezett tizenkettőtől ma kettő áll: az alaposan átalakított Várszínház és a szerencsére teljes eredeti pompájában álló Operaház.

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

Magyar színháztörténet (szerk.: HONT Ferenc). Budapest, 1962

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: A budai Népszínház. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XIII. Budapest, 1959

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A Nemzeti Színház 100 éves története. Budapest, 1938–1940

RÉDEY Tivadar: A Nemzeti Színház története I–II. Budapest, 1981

Magyar színháztörténet 1790–1873 (szerk.: KERÉNYI Ferenc). Budapest, 1990

VERŐ György: A Népszínház Budapest színi életében. Budapest, 1925

## AZ ELSŐ SZÉKESFŐVÁROSI MÚZEUM

Az Aquincumi Múzeum és későbbi jogutódai története szorosan összekapcsolódik a főváros területén folytatott régészeti feltárásokkal. A múlt századra jellemző nemzeti tudat erősödése hozzájárult a múlt történetének kutatásához, sorra alakultak a történeti egyletek, melyek a régészeti emlékek kutatását is célul tűzték maguk elé. Mindez elősegítette a hazai várostörténeti múzeumok kialakulását is. A fővárosban is igény volt egy, a város történetét bemutató múzeumra. Ennek a fejlődési folyamatnak első lépcsője volt az Aquincumi Múzeum.

1802-ben gróf Széchényi Ferenc megalapította a Nemzeti Múzeumot, és 1813-ban József nádor kezdeményezésére kiadtak egy rendeletet, mely előírta, hogy a kincsleletekből a bécsi udvari éremtár elsődleges kiválasztása után a Nemzeti Múzeumot, illetve a pesti egyetem érem- és régiségtárát illeti az elővásárlási jog.<sup>1</sup> Ez a rendelkezés egészen az 1867-es kiegyezésig érvényben volt, kivéve az 1848–49-es szabadságharc idejét, amikor Kossuth rendelkezett arról, hogy a sáncépítési munkák folyamán talált régiségeket a lelőköri körülmények pontos rögzítésével át kell adni a Nemzeti Múzeumnak.<sup>2</sup>

Az országban a régészeti leletek gyűjtése a Nemzeti Múzeum feladata volt, de a múlt század 60-as éveitől egymás után szerveződtek a városi múzeumok. Így például a győri múzeum 1859-ben, a soproni 1867-ben, a nyíregyházi és a gyulai 1868-ban, a szombathelyi 1872-ben, a székesfehérvári 1873-ban, a szegedi 1883-ban nyílt meg. Ezeknek a múzeumoknak a létrejöttét elősegítették a gyűjtőtevékenységet is folytató különböző kulturális, régészeti egyletek, melyek sorra alakultak, és így gyorsították a gyűjteményalapítást. A Nemzeti Múzeum viszont a fővárosban volt, tehát az itt talált leletek ide kerülhettek.<sup>3</sup>

1869-ben a Magyar Történelmi Társulatban Rómer Flóris javaslatot tett a városi múzeumok létrehozására. Tervezetet is készített, melyben pontosan meghatározta egy ilyen múzeum feladatkörét, gyűjtési tevékenységének szempontjait. A társulat bizottságot küldött ki, mely Rómer javaslatát azzal terjesztette a társulat elé, hogy az tudományos tekintélyével igyekezzék a főváros közgyűlését s a polgárságot az eszmének megnyerni.<sup>4</sup> A társulat támogatta Rómer elképzeléseit, és 1871-ben elküldték javaslataikat a városok vezetőségeihez.

1872-ben Pauler Tivadar miniszter megszervezte a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát. 1876-ban Budapesten rendezték meg a nemzetközi antropológiai és archeológiai kongresszust. A kongresszus résztvevőit Rómer Flóris vezette a Hajógyári-szigeten levő római romokhoz és az amfiteátrumhoz. Az, hogy a nemzetközi tudományos élet is elismerte a kutatások eredményeit, újabb lendületet adott a kutatásnak. Már 1870-ben rendeletet adott ki a főváros az építkezések során előkerülő régiségek védelmére.

A főváros területén az 1870-es években nagyarányú régészeti feltárások kezdődtek. „Ezen évtized elején a kormány és a főváros Ó-Budán, a hajdani Aquincum területén rendszeres ásatásokat véttetett foganatba, ennek folytán a régészethez fűzött ismereteknek tágabb tere nyílt, és a fővárosi régészeti és történelmi kutatásokra nézve egy újabb korszak vette kezdetét...”<sup>5</sup> 1875-ben az óbudai Papföldön Rómer Flóris vezetésével próbaásatások kezdődtek, ahol komoly falakat, hypocaustum-oszlopokat, bélyeges téglákat találtak, melyek megerősítették az ásatót, hogy itt ko-

moly római kori település állt. A komolyabb feltárások azonban csak néhány évvel később kezdődhettek meg.

1878-ban a Műemlékek Országos Bizottsága felhívta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium figyelmét arra, hogy az óbudai római vízvezeték pilléreit a lakosság szép lassan teljesen elbontja. 1880 tavaszán a főváros és a műemlékbizottság Gömöri Havas vezetésével többször kiszállt a helyszínre, és megállapították, hogy a vízvezeték pilléreinél, a Csigadombon és a Papföldön ásásokat kell folytatni a romok föltárása érdekében. Még ugyanennek az évnek az őszén Hampel József és Torma Károly vezetésével megkezdődtek az ásások. A kormány 6000, a főváros pedig ebben és a következő évben is 2000 forintot szavazott meg a munkálatokra. Az 1882-es év feltárásai meggyőzték a közgyűlést, hogy a napvilágra került romok mily nagy jelentőségűek, és a következő évre 3000 forintot szavazott meg az ásások folytatására. 1883-ban már csak Torma Károly vezette a munkákat. Ebben az évben a főváros megbízta Gömöri Havast, hogy rendezzen kiállítást az előkerült leletekből.<sup>6</sup> Azonban helyiség hiányában ez nem valósulhatott meg. Egyébként a kiállítás gondolata 1880-ban és 1882-ben is felmerült,<sup>7</sup> már ekkor igény mutatkozott a feltárt leletek bemutatására. A Műemlékek Országos Bizottsága 1882-ben javasolta egy aquincumi kiállítás megrendezését, melynek színhelye a III. kerületi előljáróság egyik helyisége lett volna, de a Nemzeti Múzeum képviselője elutasította ezt a javaslatot azzal, hogy az aquincumi leletanyagból ők egy külön kiállítást terveznek bemutatni.<sup>8</sup>

1884-ben Gerlóczy Károly alpolgármester lehetővé tette, hogy a következő évben megrendezendő országos kiállításon a főváros pavilonjában az Óbudán előkerült régészeti leletek is bemutatásra kerülhessenek. A tárló berendezésére Torma Károlyt bízta meg, aki emellett följajánlotta, „hogy az ásások monographiáját meg fogja írni és a kiállítandó tárgyak catalogusát is az országos kiállítás megnyitásáig elkészítendi”.<sup>9</sup> A kiállítás felügyeletével Gerlóczy Gömöri Havast bízta meg, aki elérte azt is, hogy a monográfia kiadására a közgyűlés 2500 forintot szavazott meg, azonban ez nem készült el.

1886-ban a régészet ügyei iránti érdeklődés nagyon alászállt. Gömöri Havas közbenjárására a közgyűlés ugyan megszavazott 1000 forintot, de ez csak a fenntartás és az őrzés költségeit fedezte. G. Havas Sándor az érdeklődés csökkenésének okát többek között abban látta, hogy a már évek óta tartó feltárásokról komolyabb tanulmány nem jelent meg, csak kisebb tárcákban olvashattak ezekről az érdeklődők.<sup>10</sup>

1886-ban Gerlóczy Károly alpolgármester előterjesztette a fővárosi múzeum létesítéséről szóló javaslatát. A múzeum célját abban jelölte meg, hogy a főváros területén talált régészeti és a város történetéhez kapcsolódó egyéb emlékanyagot összegyűjtse és bemutassa a nagyközönség számára. Múzeumul az országos kiállítás területén épült képzőművészeti csarnokot jelölte meg.

A múzeum ügye nagy visszhangot keltett, ám amíg a sajtóban lelkesedtek az ügyért, addig a szakma teljesen ellenkező álláspontra helyezkedett – nem a múzeumalapítással, hanem az épülettel volt bajuk.

„Ha fővárosnak csakugyan oly tömérdek pénze van, hogy muzeumra is jut, ám folytassa az aquincumi ásásokat és csináljon egy aquincumi múzeumot. Ez méltó cél lesz és lesz oly különlegessége, minővel kevés főváros az Alpeseiken innen dicsekedhetik.”<sup>11</sup> Kétségeiknek adtak hangot, hogy amíg a főváros költségkímélés céljából az óbudai ásásokat beszüntette, addig a múzeum építésére miből tud áldozni.

Valóban, ha azt nézzük, hol legyen az új múzeumépület, csak arra gondolhatunk, hogy a már folyó ásások közelében érdemes ennek lennie. Hiszen már az ásások kezdetén „... e váratlan eredmény élénk érdeklődést keltett a fővárosi lakosság minden körében. A munkálatok folyama alatt sok ezer ember látogatott el ‘Aquincumba’ az amphiteatrum megtekintésére”.<sup>12</sup>

1887-ben a fővárosi közgyűlés ismét 3000 forintot szavazott meg az ásások folytatására, melyeket továbbra is Torma Károly vezetett, de maga mellé vette Kuzsinszky Bálintot, aki ekkor a



3.6.1. E. H. u. C. Millmann: Az aquincumi amfiteátrum ásátás közben, 1880

Nemzeti Múzeum régiséggyűjtőjének gyakornoka volt. Az ásátások felügyeletével ismét Gömöri Havas Sándort bízták meg. Ebben az évben az eddigi gyakorlattal ellentétben már nem a Nemzeti Múzeum raktáráiba vándorolt a leletanyag, hanem a főváros által bérbe vett Krempel-malom egyik szobájában állította ki Kuzsinszky az előkerült anyagot. Ő maga így írt erről:

„A gyűjtemény elhelyezésére gondolni sem lehetett alkalmasabb helyet, mint az ásátások helyszínén álló Krempelmalmot. Szerencsére sikerült is ott egy szobát bérbe vennünk, a hová aztán az összes aquincumi leleteket összehordtam, úgy hogy ma már együtt találja a látogató mindazt, a mit a kapa Aquincum romjaiból az utolsó öt évben felszínre hozott.”<sup>13</sup>

Az 1888-as évben Kuzsinszky feltárta a mithraeumot, és ez ismét az ásátásokra fordította a figyelmet. 1889-ben Bécsben tartották meg a németországi és bécsi antropológiai társulatok kongresszusát, melynek résztvevői látogatást tettek Aquincumban. A látogatókra mély benyomást tettek az ásátások és a kiállítás is.

Havas boldogan nyújtotta át a Budapest Régiségeinek első kötetét a látogatóknak. A megjelenés előzményei a következők voltak: 1889 elején a fővárosi tanács fölkérte Havast, hogy részletes programban ismertesse az erre az évre is megszavazott 3000 forint felhasználási tervét. Havas terve három egyenlő részre osztotta az összeget: 1000 forint az ásátások folytatására, 1000 forint az őrzési, lakbéri kiadásokra, a szerszámok vásárlására, a Krempel-malomban egy külön helyiség bérlése, mely az állandó kiállítás színhelye lenne, a fennmaradó 1000 forint pedig az ásátásokon előkerült műemlékek és a leletanyag bemutatására fordítandó.<sup>14</sup>

Joggal írhatta visszaemlékezésében Havas Sándor a következőket a kongresszusi látogatásról: „...elvittek Budapestnek és Aquincumnak jó híret a nagy világba, és a külföldi lapok ismét öröndetes dolgokat írtak hazánkról, miben nem igen gyakran van részünk”.<sup>15</sup> Ehhez nagyban hozzájá-

ruhatható a *Budapest Régiségeinek* megjelenése is, hiszen ma is alapkövetelmény lenne egy kiállítás megnyitásakor a katalógus megjelenése.

1890-ben hivatalosan is előterjesztette Havas az állandó régészeti múzeum tervét a fővárosnál. Hamarosan elkészült a múzeum építészeti terve is, és a tanács költségvetéséből 7500 forintot megszavaztak az építkezésre. Emellett a már föltárt romok műemléki védelméről sem feledkeztek meg. Kuzsinszky Bálint 1890–91 telén olaszországi tanulmányúton volt, ahol a pompeji romkonzerválást is alaposan megnézte, majd hazatérte után Aquincumban is alkalmazta a módszert. Végre, 1894. május 10-én megnyitotta kapuit az Aquincumi Múzeum! A főváros első saját múzeuma tehát a régészeti leletanyag nagyközönség előtti bemutatását tűzte ki célul. A régészeti kutatás ma is a múzeum egyik leghangsúlyosabb tevékenysége. A későbbiekben természetesen a főváros teljes történetét és emlékanyagát gyűjtő és bemutató részlegei is kialakultak, de ehhez még néhány évnek el kellett telnie.

#### JEGYZETEK

1. SZILÁGYI János: Az Aquincumi Múzeum. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16. 1964. 11–18.
2. Uo.
3. K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum első fél évszázada (1887–1938). *Pest-budai Hírmondó* 1988. 1. 14.
4. SCHÖPFLIN Aladár: Rómer Flóris. *Budapest Régiségei*, 1906. 9. 212.
5. GÖMÖRI HAVAS Sándor: Bevezetés. Ó-Buda Aquincum. Az 1880–1888-ik évi ásátások kezdete és lefolyása. *Budapest Régiségei*, 1889/1. 14–15.
6. Uo., 28.
7. K. VÉGH, i. m. 10.
8. K. VÉGH, i. m. 10.
9. GÖMÖRI HAVAS, i. m. 31.
10. Uo., 33.
11. Fővárosi Múzeum. *Archaeológiai Értesítő*, 1886. 6. 280.
12. GÖMÖRI HAVAS, i. m. 18.
13. KUZSINSZKY Bálint: Aquincumi muzeum. *Archaeológiai Értesítő*, 1889. 9. 336.
14. GÖMÖRI HAVAS, i. m. 36.
15. GÖMÖRI HAVAS Sándor: Visszapillantás az 1889–1892. évek eseményeire. *Budapest Régiségei*, 1892. 4. 12.

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

- GÖMÖRI HAVAS Sándor: Bevezetés. Ó-Buda Aquincum. Az 1880–1888-ik évi ásátások kezdete és lefolyása. *Budapest Régiségei*, 1889. 1.
- GÖMÖRI HAVAS Sándor: Visszapillantás az 1889–1890. évek eseményeire. *Budapest Régiségei*, 1892. 4.
- KUZSINSZKY Bálint: Aquincumi muzeum. *Archaeológiai Értesítő*, 1889. 9.
- KUZSINSZKY Bálint: Gömöri Havas Sándor. *Budapest Régiségei*, 1897
- LENKEI Andorné: A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1957. 12.
- NAGY Tibor: Az Ásatási és Régészeti Intézet. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1964. 16.
- OROSZLÁN Zoltán: Kuzsinszky Bálint – az egyetemi tanár. *DissArch*, 1964. 6.
- OROSZLÁN Zoltán: Egyetemünk régészeti tanszékeinek kialakulása és története. *DissArch*, 1966. 8.
- SCHÖPFLIN Aladár: Rómer Flóris. *Budapest Régiségei*, 1906. 9.
- SZILÁGYI János: Az Aquincumi Múzeum. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1964. 16.
- K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum első fél évszázada 1887–1938. *Pest-budai Hírmondó*, 1988. 1.



SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

**A MAGYAR MŰVÉSZET**  
**AZ 1873-AS BÉCSI VILÁGKIÁLLÍTÁS TÜKRÉBEN**

A HÁTTÉR

A modern értelemben vett „világváros” kialakulásának egyik különös elősegítője volt a XIX. század második felében megrendezett nemzetközi világkiállítások sorozata. Az ötlet Viktória királynő férjétől, Albert koburgi hercegtől származott, aki London gyárosainak segítségével és a Kelet-indiai Társaság anyagi erejére támaszkodva megteremtette az első világtárlatot 1851-ben Londonban.<sup>1</sup> A „közkiállítások” rendezése kétségkívül hozzájárult a vezető európai (sőt nemsokára amerikai) városok jellegének megváltozásához. A városok ebben a korban formálódtak nyitottá, az idegeneket nem elhárító, hanem vonzó közeggé. A hatalmas bemutatók internacionális kapcsolatok létesítésére készítettek, felkeltették az érdeklődést és a türelmet távoli, egzotikus világok lakói iránt, végül alkalmat adtak egy-egy nációnak, hogy előnyösen mutassa meg magát. A kortársak olyan új fogalmakat társítottak a rendezvényhez, mint „a világbéke”, „a teljes emberiség köztársasága”, és megállapították, hogy a kiállításokon a nemzetek tanulnak egymástól és tanítják egymást, és hogy itt a munka, az érdemek arisztokráciája parancsol.<sup>2</sup> Albert kezdeményezése – a német eszme és az angol gyakorlat – mint ismeretes, azonnal világhívtává vált. Már 1855-ben Párizs követte a példát, és a kiállítások sorozata ma is tart.

Budapest mindeddig nem rendezett világkiállítást, de a magyarok már az első londonin megjelentek – ami az abszolutizmus éveiben nem is volt olyan egyszerű –, majd a további rendezvényeken is. A művészeti anyag kezdetben kisszámú és jelentéktelen volt,<sup>3</sup> bár például az 1862-es londoni közkiállításra az újonnan megalakult Képzőművészeti Társulat igen komolyan készült. A gyenge szereplés két fő oka között az anyagiak szegényessége és a komoly állami támogatás hiánya.

A legfontosabb év kiállítóink számára minden bizonnyal az 1873-as volt, amikor Bécs rendezett világkiállítást, mert Magyarország itt „... először volt önálló államként megjelenendő”!<sup>4</sup> Ebből következően a kortárs magyar művészet is ekkor mutatkozott be először a világ előtt, egységes kötelékben és nem mint az osztrák művészet része. Úgy tűnik, rendkívül jelentős alkalomnak tartották ezt, mivel évtizedes törekvés volt, hogy a művelt külföld előtt a magyar művészet „megmutassa magát”.

A 60-as évek végétől már számos európai képzőművészeti kiállításon jelentek meg magyarok, de a világkiállítás sokkal szélesebb közönségnek szólt, mint a kizárólagosan képzőművészeti tárlat.<sup>5</sup> A rendezőség 1873-ban olyan együttest kívánt bemutatni, amely a magyar művészet magas kvalitásával lepi meg a látogatókat, egyben politikai üzenetet képes közvetíteni a világ és az uralkodó számára. Mert mint többször megállapítják, a magyarság kulturáltsága az önállóság és a szabadság bizonyítéka és biztosítéka. Az előkészületeket és a kiállított művek sorát áttekintve úgy tűnik, hogy az 1873-as bécsi világkiállítás képzőművészeti bemutatója „két korszak határán” a század egyik legfontosabb megmozdulása volt a magyar művészgárda számára. Majd minden elismert mester, sőt a jövő reménységei is jelen voltak. A művekben még élt a kiegyezés előtti idők romantikus idealizmusa, viszont a millennium bombasztikus hatású fellépése még nem jelentkezett. A tárlat a reformkor óta tartó folyamatok reprezentatív záróköve, vele a magyar képzőművészet „nagykorúsítása” befejeződött.

Az ország művészeti élete ekkorra már Budapesten koncentrálódott, így e bemutatkozás a főváros kulturális életének szempontjából is különös jelentőségű. A kiállítók közül sokan már pesti lakosok,<sup>6</sup> hosszas külföldi tanulás és működés után. A vezető mesterek közül többen még ekkor is külföldön éltek, mivel európai karriert Pestről remélni naivság lett volna. Ám sokan tartottak fenn eleven kapcsolatot a főváros művészeti köreivel, és a rendezőség nemegyszer hangot adott annak a reménynek, hogy a sikeres szereplés után többen hazatelepülnek.<sup>7</sup>

A májustól novemberig tartó kiállítás éppen akkor zárta be, amikor megtörtént Pest, Buda és Óbuda egyesítése. Ez az adminisztrációs aktus többek között új lendületet adott a magyar művészet fejlődésének is, amely az 1860-as évek végén érezhetően megtorpant. A bécsi világtárlat jó alkalom volt arra, hogy ráirányítsa a figyelmet a hiányokra és a lehetőségekre, és évekre utat mutasson az érintetteknek, elsősorban az intézményi háttér létrehozása terén.

A művészeti élet megszervezését a reformkorban felvállaló fiatal politikusok, Eötvös, Trefort és egykori centralista társaik ekkorra értek potens államférfivá, és kiteljesítették ifjúkori álmaikat, vagyis megteremtették a Monarchia második világvárosát. E nekilendülés egyik mozzanata volt 1873-ban a Bécsben való sikeres szereplés.

### AZ ELŐKÉSZÜLETEK

A hivatalos előkészületek Bécsben 1870-ben kezdődtek el. A kiállítás megbízott szervezője, Wilhelm B. Schwartz-Senborn, a későbbi igazgató, aki már az 1861-es londoni és az 1867-es párizsi világhiállításokon is jelen volt, az osztrák és magyar osztályt vezette. A munkálatok ugyanekkor Pesten is megindultak.

A világhiállítás magyar szekciójának országos bizottsága 1871-ben alakult meg, elnöke Korizmicz László agrárpolitikus, országgyűlési képviselő. Az elnök azonnal felhívást bocsátott közzé a minél szélesebb körű szereplés érdekében.<sup>8</sup> Az országos bizottság már 1872 elejétől állandó titkárságot tartott fenn Pesten, a titkár szintén egy kiállítási szakértő, Steinacker Ödön mérnök, a Budapesti Iparkamara titkára lett.<sup>9</sup> A kiállításra való felkészülés kormány szinten történt, és a különböző minisztériumok intézték, amelyeket a Földművelési, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium fogott össze több egymásra épülő bizottság által. Az országos testületen belül a fővárosnak külön szervezete volt. A szakterületeket kormánybiztosok felügyelték, akiket a király nevezett ki, így Henszlmann Imrét, a művészeti megbízottat is. A képzőművészeti anyag megszervezése a Vallás- és Közoktatási Minisztérium feladata volt. A minisztérium élén 1871 elején vezetőváltás történt, mivel br. Eötvös József meghalt.<sup>10</sup> Úgy tűnik, az utód, Pauler Tivadar bizonytalannak érezte magát a képzőművészet területén, ezért hivatalos tanácsadóul 1871 tavaszán életre hívta az Országos Képzőművészeti Tanácsot,<sup>11</sup> (OKT) amelynek ezután, egészen a XX. század elejéig döntő szava volt minden művészeti kérdésben. Témánk szempontjából a testület legfontosabb feladata a világhiállítás anyagának zsűrizése volt.<sup>12</sup> A gyakorlati munka a Képzőművészeti Társulat kebelében folyt, az ügyeket a titkár, Telepy Károly (1828–1906) tájképfestő intézte.

Mivel a felkészülés bizonyos anyagi forrásokat megnyitott, feltételezzük, hogy ez közrejátszott az Eötvös által meghirdetett első állami történelmiképző pályázat végső megvalósulásában, amely a bécsi világhiállítás sürgetésére zárult le, két forduló után.<sup>13</sup> A pályázatra konkrét képtémákat írtak ki, amelyeket egy szakbizottság határozott meg több ülésen.<sup>14</sup> A kijelölt témák egységes koncepcióba illeszkednek, amely még Eötvös érájának ideológiáját tükrözi. Részben azonos a Nemzeti Múzeum díszlépcsőházába tervezett falképfestés programjának ugyanebben az időben készülő, vonatkozó részével, és a bécsi világtárlat alap gondolatát is meghatározza.<sup>15</sup>

A pályázati koncepció az 1867-es kiegyezés szellemében az önálló keresztény államiságra utal, a szabadságküzdelmekre nem. A *Szent István magára veszi a keresztiséget* téma lett volna az

egész konstrukció eszmei alapja, kifejezve azt, hogy Magyarország a kereszténység felvétele óta Európa művelt nemzetéinek közösségébe tartozik, az *István lovaggá ütése* téma pedig a nyugati értékek elfogadását jelezte. A Habsburg-ház és a magyarság kapcsolatára utalt a *Morvamezei győzelem*. Az üzenet itt is nyilvánvaló, e csatában a magyar sereg biztosította a győzelmet a cseh Ottokár fölött, és a történészek szerint a Habsburgoknak itt és ekkor nyílt lehetőségük arra, hogy a térség vezető dinasztiájává emelkedjenek. Különösen fontosnak tűnik az összeállításban Bethlen figurája, akit a magyar történelmi festészet témakészlet-hagyománya szerint tudósai közt kívántak látni, a kirás még az ábrázolandó tudósokat is megjelölte. Ám a magyar kultúra pártfogójának szerepén túl a Habsburgokkal állandóan küzdő, majd a nemzet jogainak biztosítása után békét kötő erdélyi fejedelem Deák előképeként is felfogható. Végül a *Nagy Lajos Visegrádon külföldi követeket fogad* című történelmi tájkép lett volna hivatott az ország hajdani nagyságára emlékeztetni. Ez és a *Szent István magára veszi a keresztiséget* nem készült el, de a Nemzeti Múzeum falképsorozatának programjában mindkettő megjelenik majd, és mivel a falképek készülő kartonjait Bécsben bemutatták, mégiscsak ott lebegett a tárlaton Eötvös szelleme.

A kiállítási anyag végleges összeállítása Trefort Ágoston égisze alatt történt, minek során a koncepció módosult, amennyiben a magyar szabadságküzdelmekre emlékeztető ellenzéki fogantatású témák és hősök is megjelentek Bécsben.

A Képzőművészeti Társulat 1871-ben küldte szét felhívását azon művészeknek, akiket elvárt a kiállításra.<sup>16</sup> Az első hír, amelyből arról értesülünk, hogy Bécsre készül a magyar művészvilág, Izsó Miklósról (1831–1875) jelent meg, aki ekkor egy nagyobb méretű népi zsáner mintázását kezdte el, „... amely hosszabb időt vesz igénybe”.<sup>17</sup>

1871. december 17-én zajlott le az első ülés a Hungária szállodában, amelyen mind a központi (művészek, műbarátok, intézeti igazgatók, politikailap-szerkesztők), mind a vidéki bizottság (gyárnokok, földbirtokosok, kereskedők) tagjai részt vettek. Ezután Telepy kiterjedt levelezést folytatott a meghívott mesterekkel. Munkácsy Mihály (1844–1900) fennmaradt válaszevelei arról tanúskodnak, hogy az egész magyar művésztsadalom nagy jelentőséget tulajdonított az eseménynek.<sup>18</sup>

A munkálatok 1872 nyarán lendültek neki. Az építészeti anyagról részben a főváros gondoskodott. Az építészeti osztály bizottsága felkérte a főváros közgyűlését, hogy az 1862-től épült középületek és magánházak terveit engedjék át a kiállításra.<sup>19</sup>

Kinevezték a képzőművészeti rész szakbiztosát is a 39 éves Keleti Gusztáv (1834–1902), az újonnan létesült budapesti Országos Mintarajz Tanoda szervezője és igazgatója személyében.<sup>20</sup> Keleti ezután évtizedeken át kezében tartja majd a magyar művészet külföldön való megjelenésének ügyét. Szerepe ambivalens, tudása biztos szakmai színvonalat garantált, és úgy tűnik, mint az első felsőfokú képzőművészeti iskola fejének, szíviügye volt a fiatalok szerepeltetése, akik feltűnően bő lehetőséget kaptak a tárlaton, de konzervativizmusa – mint ismeretes – a kiállítás után jelentős károkat okozott.<sup>21</sup>

Ekkor már „... festészeink készülnek a világhiállításra” – olvasni a pesti sajtóban. Úgy tűnik, a kultuskormányzat minden lehetőséget felhasznált arra, hogy méltón és időben felkészüljön. A művészet támogatására évenként megszavazott állami pénzalapból 1872-ben több reménybeli kiállítónak juttattak. Az OKT olyan művek készítésére adott állami megbízást, amelyeket Bécsben kívántak szerepeltetni, valamint az éves ösztöndíjakat is erre figyelve osztotta ki Hegedűs Lajos, aki Eötvös kezdeményezéseinek beteljesítésén fáradozott, a bécsi kollekción előteremtéséhez ismételt történelmiképp pályázatot javasolt.<sup>22</sup> Döntött a kormány az 1872–73-as képzőművészeti ösztöndíjról is, amelyet a később nagy tekintélyű művészettörténész, a 26 éves Pasteiner Gyula budai gimnáziumi tanár kapott meg, hogy az itáliai reneszánsz művészetet tanulmányozza. A *Pesti Napló* művészeti tudósítójának kérte fel a díjazottat, akinek művészeti írásai ekkortól olvashatók a lapban.<sup>23</sup>

Természetesen az eleve kijelölteken és dotáltakon túl az egész magyar művésztszadalom készülődik. Orlai Petrics Soma (1822–1880) Petőfi életéből tervezte jelenetek megfestését, de ő hiányzik a kiállítók közül. A tájképfestők – Keleti Gusztáv, Mészöly Géza (1844–1887) – is munkálkodnak, valamint Ligeti Antal (1823–1890) Libanonról, kedvenc vidékéről fest egy kompozíciót, „ama régi sírokkal, amelyekről azt tartják, hogy föníciaiak”.<sup>24</sup>

Szeptember végén Trefort meghirdette a második állami pályázatot történelmi képekre, 200 arany fődíjjal – amelyek középületek „beldíszítésére” szolgálhatnak – és a kiírásban jelzi, hogy a sikeres darabokat ki fogják állítani Bécsben.<sup>25</sup> A kiírás oka talányos, Hegedűs forszírozása nem tűnik elegendő oknak. Vagy elégedetlenek voltak az addigi anyaggal, vagy az anyagi lehetőségek kibővítése volt a szándék, hisz Székely Bertalan (1835–1910) és Than Mór (1828–1899) az 1870-es pályázaton szerepelt témáikat nyújtották be, amelyek kivitelezésére 1872 nyarán már hivatalos megrendelést kaptak. A három éven át zajló két pályázatból végül is öt reprezentatív történelmi kompozíció került a világtárlatra.<sup>26</sup>

A többi mű különböző forrásokból származott. A Nemzeti Múzeum Képcsarnokából, a Képzőművészeti Társulat és az Akadémia tulajdonából. A zsűri több év anyagából válogatott, törekedve arra, hogy minél teljesebb képet adjanak a magyar művészetről.<sup>27</sup> Ezeket egészítette ki a művészek által 1873 tavaszára beküldött anyag, egyeseket ezek közül a Képzőművészeti Társulat márciusi tárlatán bemutattak.<sup>28</sup> Több meg nem valósult terv is volt.<sup>29</sup>

Április 29-én megindult a *Képes Kiállítási Lapok*<sup>30</sup> Steinacker Ödön szerkesztésében, amelyet a beharangozó szerint azért indítottak, hogy „...Magyarországnak szellemi képviselője legyen, és ne maradjon a többi nemzet mögött”, ha már „...a szabad fejlődés alapját, ...az önállóságot” visszaszereztük.<sup>31</sup> Ettől kezdve az eseményekről rendszeres a tájékoztatás, ezen belül a képzőművészeti híreket kiemelve kezelték.

1873 tavaszán Bécsben már állnak a világtárlat főbb épületei. A pesti sajtó lelkesen közli a kiállítási palota főbejáratát képező diadalív rajzát, amelyen gazdag allegorikus díszítés látható, és részletesen ismerteti a programját. Ennek oka a bejárat melletti két hatalmas szobor, amelyek Ausztria és Hungária megszemélyesítői.<sup>32</sup> Mi más ez, ha nem annak elismerése a világ előtt, hogy a Monarchia két vezető hatalma egyenrangú?

Sajnos a készülő magyar pavilonról mint esztétikai jelenségről nem jók a hírek. Porzó tudósításában „czigányország császáranak trónterme”-ként ír róla.<sup>33</sup>

Az előkészületek nem merültek ki a tárgyak begyűjtésében. Pest város tanácsa például áprilisban határozatot hozott, hogy a bécsi világkiállítás alkalmából Pestre várható idegenek méltó fogadtatása érdekében a várost tisztító munkaerő megkészszerzendő.<sup>34</sup> Továbbá intézkedtek, hogy a kiállítás időtartama alatt a Nemzeti Múzeum végig tartson nyitva.

## A VILÁGTÁRLAT

A rendezvényt 1873. május 1-jén nyitotta meg I. Ferenc József császár és magyar király Európa fejedelmeinek és más nagy embereinek jelenlétében.

A pavilonok a Duna mentén, a Práter mellett épültek fel,<sup>35</sup> 4700 kiállító jelent meg Európa, Ázsia, Afrika és Észak-Amerika népeiből.

A képzőművészeti anyagot nagy várakozás előzte meg, míg május 8-án őfelsége megnyitotta a „művészetnek emelt templomot” is. Az osztrák osztályt – amely teljesen kész volt – a császár „különös figyelemmel nézte meg”. A művészetek pavilonja párhuzamosan helyezkedett el az Iparpalota keresztcsarnokaival, mérete 205 mx m volt. Környezetét a legszebbnek ítélték a kiállítás területén. Középső reprezentatív előcsarnoka mellett jobbra és balra húzódtak a kiállítótermek, jobbra elöl együtt az osztrák, a német és a hozzájuk képest kicsi magyar rész. Átellenben volt a

hatalmas francia kollekció és a kisebb belga, holland, svájci és angol rész, valamint a szobrok terme. A téglány alakú épület előtt terült el a „művészet udvara”, amelyet balról az amatőrök csarnoka – ebben a dánok, svédok, norvégok, oroszok, osztrákok, németek kaptak helyet –, jobbról Itália és még egy francia rész, valamint az Egyesült Államok és „több ország” együttes csarnoka határolt.<sup>36</sup> A pavilon közepén levő óriási „salle quarrée” nemzetközi anyagot mutatott be. A *Képes Kiállítási Lapok* tudósítója részletesen beszámol a várható élményekről. Ahogy a látogató belépett, A. J. Wiertz (1806–1865) belga festő *Az angyal bukása* című „materialistikus, borzalmasan hatásos kép”-ével találta szembe magát. Mellette A. Cabanel (1823–1889) *A szabadkőművesség allegóriája* (a Louvre plafonjának vázlata) és K. v. Piloty (1826–1886) *Germanicus diadalmenete* (*Thusnelda Germanicus diadalmenetében*) című művei függtek. A bejáratnál jobbra volt elhelyezve az osztrák osztály díszje, J. Matejko (1838–1893) két hatalmas tablója, a *Báthory győzelme az oroszok felett* (*Báthory Pszkov mellett*), valamint a *Lengyelország és Litvánia egyesítése* (*A lublini unió*).<sup>37</sup> Az osztrák teremben „... legelső az itt kiállító Matejko lengyel művész 11 képével”. A tudósító a magyar származású Angeli Henrik (1840–1925) *Megtagadott föloldozás* című művét tartja az osztrák osztály legjobbjának, valamint August Petenkofen (1822–1889) hosszas magyar tárgyú tájképsorozatát említi, nagy örömmel ismerve fel köztük Kecskemét piacát.<sup>38</sup>

Pasteiner Gyula már kifogásokat emel a „szédülésig impozáns” és hatalmas anyag ellen. Szerinte a német és osztrák rész erősen „műkiállítás” jellegű, ami nem jelent mást, mint hogy üzleti szempontok szerint állították össze az anyagot.<sup>39</sup> Ezért – írja Pasteiner – innen a monumentális festészet jószerivel hiányzik. „A stafelei-festészet is fontos, hogy kedvet csináljon a közönségnek, de halhatatlanságot csak a monumentalitás ad!” – jelenti ki a kor esztétáinak gondolkodására jellemző módon. „A német tájképfestők Rousseau, Troyon, Courbet, Breton és Daubignire figyelnek”, az életképfestők a hollandokra. De a német képek szerinte körülményesek és durvák, hiányzik belőlük az ügyesség, a pontosság és a tisztaság. Pasteinert a szobrok érdeklék igazán, pontosan érzi a korabeli plasztika válságát, de elemzései még igen kiérleletlenek.<sup>40</sup>

Magyar születésű mesterek más nemzetek anyagában is szerepeltek, néhányuk asszimilálódva választott hazájába, pl. (a már említett) Angeli Henrik és Tilgner Viktor (1844–1896). Továbbá Herbsthoffer Károly (1821–1876), Marastoni József (1834–1895), Szinyei Merse Pál (1845–1920), Pállik Béla (1848–1908), Mészöly Géza és Wagner Sándor (1838–1919) nevét fedezhetjük fel a katalógusban (a két utóbbi festő a magyar teremben is megjelent).

A magyar osztály csak később készült el, de már a megnyitó előtt fontos hírek jelentek meg róla. Ugyanis Szinyei Merse Pál itt mutatta be a XIX. századi magyar festészet kiemelkedő darabját, a *Majálist*. Ám a kép csak tévedésből került a magyar terembe, és Piloty követelésére átvitték a német osztályba, mert a mester ragaszkodott ahhoz, hogy növendékei együtt szerepeljenek.<sup>41</sup> Szinyei Zsiga, a festő öccse járt a megnyitó előtt a magyar osztályon, és megpillantva bátyja képét, jó hírrel szolgált: „...már az is némi elismerést tanusít, hogy a nevezett osztály bemeneti ajtaja felett van alkalmazva – közömbös képnek protectio nélkül pedig nem adnak jó helyet”.<sup>42</sup> A *Pesti Napló* egy sokat idézett tudósítója<sup>43</sup> is látta itt a művet, feltehetőleg azon a fő-fő helyen, amelyre később Wagner Sándor *Izabella búcsúja Erdélytől* című műve került. A tudósító két képre figyelt fel. Az egyik Munkácsy *Éjjeli őrjárata* (sic!) a másik a *Majális* volt. „...a kolorit meglepő. Csupa tűz, csupa élet. Jambusch szerint (kivel együtt volt szerencsém a képet nézni) a lánész vakmerősége hullámszik át rajta. Kár, hogy a feldolgozott tárgy rémisztően prózai. Modern pantallóban, zubbonyban, felöltöben mulatozó emberek! Egy modern majális. Lehet-e köznapibb anyag a világban? Ha Szinyei nagyszerű színeihez méltóbb szöveget ad, ma több chancea lehetne arra, hogy verseny társait legyőzi. Ő még nagyon fiatal ember...”<sup>44</sup>

A kép hatása megrázó lehetett, csak képzeljük el vele szemben Than Mór monumentális művét, a több mint négyméteres Kun Lászlót, amely pátozával, szigorúan klasszikus kompozíciójával, matt „atelier” koloritjával a tárlat legdrágább és legünnepeltebb alkotása volt.<sup>45</sup> Sajnos, mint

tudjuk, a müncheniek – talán a későbbi helykeresés, de talán az irigység okán is – az oda átvitt *Majálist* előnytelenül helyezték el, és a művész visszavonta az alkotását. Így mindössze két hétig volt a világ közönsége előtt. Színei szereplésének – vagy inkább nem szereplésének – jelentős irodalma van.<sup>46</sup> Az idők során kialakult a „meg nem értés” mítosza, holott a kortárs kritikák nem ezt mutatják. Sokan elemezték már a szituációt, hol a művészt, hol a körülményeket hibáztatva. De a hiba talán csak annyi volt, hogy a 27 éves zseni mellett nem állt egy tapasztalt mentor egy dörszölt műkereskedő vagy gyűjtő személyében, aki megóvta volna a lehető legrosszabb lépéstől, a visszavonulástól, mivel a kép fogadtatása itt is, csakúgy mint áprilisban Münchenben, nem volt rossz, hisz a végletes nyilatkozatok csak fokozták az érdeklődést.<sup>47</sup>

A *Pesti Napló* híradása utal a másik nagy távolmaradóra is. „Izsó műveit fájdalmasan nélkülözzük. Összesen egy mellszobrával, az Egressyével szerepel, azt mondják ezt sem ő küldte. ... Izsó egy idő óta világmegvetőt játszik, s a látszat szerint mindenáron azon fáradozik, hogy kitűnő tehetségével minél kevesebbet alkosson. Csak sajnálni lehet, ha oly hatalmas tehetség, mint amilyen Izsó Miklós, képzel okok miatt annyira meghasonlik önmagával, hogy erőszakosan semmivé tesz egy ragyogó pályát, melyhez az ország jogosult reményeket csatolt.”<sup>48</sup> Az 1862-ben készült *Egressy-szobor* a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből származik, és a művész valószínűleg ezt is visszavonatta, mert később nem látható tőle semmi, bár a katalógusban szerepelt.<sup>49</sup> Feltételezzük, hogy a művész Vay Miklós báró (1831–1886) szobrász kiemelt kollektívája miatt sértődött meg, mivel ekkor kapcsolatuk végletesen megromlott, Izsó plágiummal vádolta korábbi mentorát.<sup>50</sup>

A magyar művészek kiállítása június 16-án nyílt meg, de csak később vált teljessé, vagy inkább állandóan változott.<sup>51</sup> A képek elrendezését Telepy Károly végezte, a *Pesti Napló* tudósítója szerint „... buzgó Telepynek ... ernyedetlenül, s nagy tapintattal jelöli ki a festmények illő pontjait.”<sup>52</sup> Mészöly, aki egy berlini gyűjtője tulajdonából kölcsönzött négy képet, levélben kért protekciót régi barátjától: „... én a magam csekély erejéhez képest megtettem mindazt, amit tehettem. 4 képet küldök, melyeknek azt hiszem jó helyet rendelsz ...”<sup>53</sup> Brodszky Sándor (1819–1901) beválasztott művei elhelyezését Telepyre bízta, s kéri, hogy fáradságáért fogadjon el Telepy jutalékot, és ne feledkezzen el Molnár József (1821–1899) képéről sem.<sup>54</sup> Brodszky e megjegyzése igen érdekes. Ritkán olvasni effajta intim közlést, amely rávilágít arra, hogy a művészeti élet modern formái már nálunk is kialakultak.

A magyar csarnokról a *Magyarország és a Nagyvilág* című lap nagyméretű illusztrációt közölt,<sup>55</sup> amelyen egyes festmények jól felismerhetők, és maradt fenn néhány utalás is az elhelyezésről.

Fent a magasban futott végig a Nemzeti Múzeum díszlépcsőházába tervezett falképek kartonjainak sorozata, Than Mór és Lotz Károly (1833–1904) aktuális műve, amelyet ugyanebben az évben kezdtek el festeni. Alattuk 2–3 sorban voltak felakasztva az olajfestmények, a szobrok köztük álltak. A kapuval szemben központi helyen Wagner müncheni professzor Izabella képe, a nyugati bejáratnál szemben Than *Morvamezei diadala* függött.

## A KIÁLLÍTÓK

A kiállításnak különös jelentőséget ad, hogy két, külföldön nagy sikerű mesterünk ez alkalommal lép fel először a világ előtt a magyarok sorában. A fő sztár kétségkívül a 29 éves, már világhírű Munkácsy Mihály. „Zseniális festőnk” öt képet küldött, köztük három „realisztikus” életképet. A *Köpülő asszony*, az *Éjjeli csavargók*, a *Hazatérés a lebujból* (*Korhely férj, Falurossza*) máig az oeuvre kiemelkedő darabjai. Nagyon várták a szereplését, egy levél ismeretes Henszlmann Imre kormánybiztos tollából, aki a magyar királyi kiállítási bizottság nevében köszönetét fejezi ki Munkácsynak, mivel a művész úgy nyilatkozott, hogy kizárólag a magyar teremben kíván szerepelni.

Henszlmann bájosan ódivatú és lelkesült levelét Tisztelt Hazafi! megszólítással kezdi, és kifejezi óhaját, hogy a *Tépéscsinálókat* is szeretnék kiállítani. (Sajnos e művet a tulajdonos nem adta kölcsön.)<sup>56</sup> A másik nagy visszatérő Zichy Mihály (1827–1906), akitől 11 eredeti grafika került a falakra. Zichy 1871-ben jelent meg először egy pesti tárlaton,<sup>57</sup> mely alkalommal Keleti „kozropolitaként” elítélte, de véleménye nem befolyásolta a pestieket, akik rövidesen a reformkori hévvel fordultak a cár festője felé. A pikáns izgalmat a bécsi kollekció botrányos, egyházat sértő kompozíciói csak fokozták. „Két kartonja műremek, Luther Márton a tintatartót az ördöghöz, (pápai kísértéshez) vágja. Krisztus a testvériség hirdetője aki a papok ellen, kik tanait kiforgatták sarkaikból, védelme alá vevén a világ minden nemzetét, tiltakozik.” Közlik, hogy a *Raffaello Sanzio műhelye* című lapja a walesi herceg tulajdonából került kiállításra.<sup>58</sup>

Az itthon működő mesterek élén Székely Bertalan áll. Két nagyméretű történelmi kompozíciója, a *Thököly búcsúja* és az *V. László neveltetése* egész életművének kiemelkedő produktumai, és nem szabad elfelejteni, hogy a Thököly már konkrét állami megrendelésre készült. E művek megalkotása után Székely érdeklődése megváltozik, a falképfestés felé fordul, továbbá az intim zsáner foglalkoztatja. Már itt több korai darabja volt látható *A nő élete* sorozatának. Ezek között rendkívüli alkotás a reprezentatív *Öltözködő japán nő*. A korabeli kritika nem tudott mit kezdeni a kép furcsa, sík háttérével, keleti motívumaival. Az egzotikus tematika titokzatos felbukkanása a székelyi életműben még kutatásra vár.<sup>59</sup> Székely ritkán datálta műveit, és némelyikről több változatot készített. A bécsi katalógus nem egy témájának, esetleg művének pontosabb – korábbi – datálását teszi lehetővé.

Kiemelt mester Than Mór, a bécsi Karl Rahl (1812–1865) egykori tanítványa és munkatársa. Rahl stílusának divatja a század második felében egy ideig minden mást felülmúlt Pesten,<sup>60</sup> így Than tőle eredő formavilága is nagyon elismert, műveit beragyogta a nálunk annyira kívánatos „tudós festő” nimbusza. De már ekkor látszanak karrierjén az első repedések, Pasteiner kíméletlenül lerántja falképkartonjait. Az ismétlődő középtengelyes elrendezést kárhoztatja, a jelenetekből „... hiányzik a biztonság a beosztásban, ezért többnyire conventionalissá fajulnak”. Egyetlen elismerő szava se igazán dicséret: „Sikerült a 7 vezér esküje, Geiger ismert kompozíciója nyomán.”<sup>61</sup> De Than igazi karrierje csak most indul, tíz éven át ő lesz Budapest egyik legfoglalkoztatóbb falképfestője. Mellette a másik nagy jövő előtt álló Rahl-tanítvány, Lotz még szinte homályban marad, egyetlen betyártárgyú népi életképpel.

Székely és Than mellett a történelmi anyag többi darabja elhalványul. Madarász Bethlenje elsikkad, Dózsa-arc képe (1867) szintén. Wagner Izabelláját „zsánerszerűnek” ítélik, Weber X. Ferenc-től (1829–1887) a *Szigetvár végperceit* elmarasztalják, mivel nem valós történetet dolgoz fel.<sup>62</sup>

Nagy elismerést arattak viszont a tájfestők, Ligeti, Mészöly, Brodszky, Keleti, és bár a katalógusban nem szerepel, ott volt Telepy Károly, végül egyetlen képpel feltűnik Paál László (1845–1879) is. A legsikeresebbek a zsánerfestők, Horovitz Lipót (1838–1917), Vastagh György (1834–1922), köztük van a legtöbb fiatal, aki később szerez majd nevet magának, például Ebner Lajos (1850–1934) és Bruck Alajos (1846–1910). A fiatalok általában egyetlen művel szerepeltek, de néhányan (köztük egyesek örökre elfeledve) több lehetőséget kaptak.

A portréanyag szokványos, a fő daraboknál az ábrázolt személy jelentősége dominál. Ilyen Madarásztól a *Thierry*-, a *Nádasdy*-, Thantól a *Pulszky*-portré. Az eredeti reprezentációs elképzeléseket a szobrok valósították meg leginkább, mint például *Liszt Ferenc 50 éves jubileumára* készült márványszobra Kugler Ferenctől (1836–1875) vagy a *Vay*-kollekció.

A tárlat a „nagy öregeket”, Barabás Miklóst (1810–1898), Kovács Mihályt (1818–1892) is felvonultatta. Jól érzékelteti a magyar művészet ekkori végletes állapotát, ha odaállítjuk Molnár és Kovács antik mitológiai tárgyú kompozícióit Munkácsy és Szinyei életképei mellé. Megjelent néhány azóta sajnálatosan elfeledett tehetség, mint például Gerhardt Alajos (1837–1889), Löschinger Zsigmond vagy Ivanovics Katalin.

A szobrászati anyagban a Bécsben élő Vay Miklós báró kb. tíz művel volt jelen. E furcsa művész – aki saját költségén megalapozta a magyar emlékműszobrászatot – egyedül a magyarok közül a nemzetközi részben, a központi rotundában is szerepelt. (*Achilles és Penthesilea*, valamint *Éva életre keltése*).<sup>63</sup> *Eötvös és Széchenyi* életnagyságú gipszszobra az Iparcsarnokban volt felállítva (Kugler Ferenc sorozatával együtt). A katalógusok nem tüntetik fel, de kiállította 1867-ben mintázott *Erzsébet királyné*-portrészobrát<sup>64</sup> is, a király tulajdonából. Vay a bécsi udvar kedvelt figurája volt, a hagyomány szerint ő az egyetlen szobrász, akinek a királyné modellt ült.<sup>65</sup> Vay nem az újító művészek közül való, de jó érzéke volt a karakter megragadásához. Véleményem szerint megmutatta Erzsébet igazi – öregedő – arcát, a rendkívül szép vonásokon ülő feszültséget, a szemek egzaltált pillantását, a lelki gyötrelmek nyomát az idősödő arcon.

Végül megemlítendő az építészeti anyag, amely gipszmodellekből és tervrajzokból állott. Ez kevés kivétellel a fővárosra koncentrált, bemutatva az elmúlt tíz év jelentősebb épületeit és városrendezési elképzelését. Az anyag jól megőrizte azt az időpillanatot, amikor a főváros fejlődése az egyesüléskor a kibontakozás előtt állt.

A kiállítás jelentőségét az időben hozzá köthető események fokozták. Az 1873-as év nemcsak a főváros státusában, de egyes művészeink pályáján is változást hozott. Madarász ekkor települt haza és vette át apja üzemét, amivel alkotói pályája mondhatni lezárult. Paál László elindult Barbizonba<sup>66</sup>, Munkácsy a kiállítás előtt Párizsba költözött, Szinyei utána Jernyére. Székely felhagy historizáló táblaképeivel, Lotz kilép a népeletképfestő szerepköréből, és mint a budapesti falképek mestere elindul a szédületes siker útján. Az ösztöndíjas ifjak között felbukkannak a századvég progresszív mesterei.

A művészeti élet ugyanekkor jelentős változáson megy át. Véget ér a magánkezdeményezések korszaka, és dübörögve, óriási anyagi erővel színre lép az állami mecénatúra, megindul a közterek és középületek műalkotásokkal való díszítése közköltségen.

## A KRITIKÁK

„... művészetünk a kiállításon minden várakozáson felül szépen van képviselve. Csupán egyetlen szerény termet foglalnak el ugyan műtárgyaink, de ki ismeri művészeti viszonyainkat, az bizonyára elismeréssel fog nyilatkozni e számra nézve aránylag igen szerény műkiállítás felől ... egy porosz pénzen fönntartott bécsi lap kritikusa semmit sem talált kiállításunkban, ami említést érdemelne, de mégis megemlíti Munkácsy és mások nevét. Immár a fiatal művészetünknek irigyei is vannak.”<sup>67</sup> *Az Éjjeli csavargók* „... egyike a kiállítás nagy sikereinek ... rembrandti hatás, a fekete színek bővölete ...” jellemzi, írta róla francia kritikusa.<sup>68</sup> Munkácsyt mint a „realisztikusan hű színek, a drasztikus való” mesterét ünneplik.<sup>69</sup>

Úgy tűnik, a magyar műalkotások tetszenek Bécsben. Emil Vacano, a *Tagespresse* kritikusa, aki már évek óta figyel a magyar festészetre,<sup>70</sup> elismerőleg ír: „a magyar festészet rövid idő alatt igen jelentékeny haladást tett”. A német osztályban uralkodó „hivalkodó álművészet tarkasága” itt hiányzik. Ennek oka véleménye szerint, hogy a magyar művész otthon nem él meg, külföldön pedig csak az igazi tehetség érvényesül. Kiemeli Székely eleganciáját és bámulatos technikáját. Munkácsy modora viszont a kényes bécsinek nem tetszik ugyan, képeit „durván bemázolt vászon”-nak tartja, de a mű mégis „eredeti”. Vastagh Györgyöt, a Pesten ekkor még ismeretlen kolozsvári mestert *Oláh lakodalma* szerinte a magyar Hogarthtá teszi.<sup>71</sup> Vastagh legnagyobb elismerése mégsem ez, hanem az a tény, hogy művét a Österreichische Kunstverein megvásárolta. Rajta kívül csak Ligeti *Libanonjának* eladásáról maradt fenn hír. „A hazaiak nem vásároltak semmit” – busong a pesti sajtó.<sup>72</sup>

A kiállítás eredményeit elemző rendkívül szép kiállítású bécsi kiadvány a magyar anyagot a



német és az osztrák művekkel egy tagban tárgyalja. Kissé leereszkedő módon, de elismeréssel említi a „terem színességét”, és kiemeli a Rahl- és a Piloty-tanítványokat. A. Woltmann, a rész szerzője felfigyelt a 27 éves Paál Lászlóra, aki pedig mindössze egyetlen művet mutatott be.<sup>73</sup>

A külföldi reagálásból segítséget kapunk az egész században központi érték kategóriaként emlegetett „nemzeti iskola” néhány konkrét elemének körvonalazásához. Tekintsünk el azon ítések véleményétől, akik nem esztétikai, hanem politikai tényezőként kezelték e fogalmat. Esztétikai szempontból mindaddig senki sem határozta meg a magyar festészet azon kritériumait, amelyek a nagy összefoglaló iskolától, a közép-európai német festészettől elkülönítik. Henszlmann Imre „jellemzetes” kategóriája megfoghatatlan, minden kialakult iskolára vonatkozatható. Ám ő mégis ad egy gyakorlati fogódzót: szerinte egy nemzeti iskolának olyannak kell lennie, hogy a néző első látásra felismerje, úgy, mint a nagy itáliai vagy a régi német iskolát.<sup>74</sup> Egy ilyen internacionális seregszemle kiváló alkalomnak tűnik, hogy összehasonlítsuk és felfedezzük a megkülönböztethető modusokat.<sup>75</sup> Egy jó szemű francia kritikus – Adolphe Violet le Duc, a párizsi *Journal des Débats* tudósítója – írásában, mint azt a magyar kommentár megjegyzi, némi franciás elfogultság érződik a német elem ellen: „A transzlajtán művészet igen sajátos és igen finom, sokkal finomabb és sokkal hajlékonyabb (délié) a német művészetnél. A keleti elem befolyása több ruganyosságot, hajlékonyságot (souplesse) több életet kölcsönöz neki ...” „Jól esik a dicséret – írja a magyar kommentár –, mert az előkelőbb német lapokban csaknem havonként jelenik meg egy-egy cikksorozat, mely bizonyítja, hogy még mindig barbárok ... vagyunk, s ami hazánkból művelődésről művészetről tanuskodó, az mind német eredetű.”<sup>76</sup> A francia kritikus is azt kereste, mivel válik el a magyar a német–osztrák anyagtól. A szerinte megállapított kritériumokat, a „hajlékonyság”-ot, az „elevenség”-et és „finomság”-ot, úgy tűnik, besorolhatjuk a magyar nemzeti iskola sajátos jegyei közé.<sup>77</sup> Továbbá Szinyei színességének is vannak évtizedes előzményei. Már a reformkor bécsi kritikusai is elevebbnek tartják a magyar képek kolorisztikus viszonyait, mint a németekéit. A magyar művészet német forrásának elfogadására képtelen a kor felfogása, holott ez nem zárja ki stílusának egyediségét. A neuralgikus reagálást táplálja, hogy a korabeli német kritikusok állandóan feszegetik művészeink származását, a kiállítás egyes méltatói szerint a magyar művészek csak magyarosított nevű németek.<sup>78</sup>

Munkácsy egyik kritikus, Sztaszov is a kor művészeti iskoláit állítja vizsgálódásának központjába. „... az utóbbi 40 évben számos új iskola alakult, belga holland, müncheni, düsseldorfi, ... újabban magyar és tiroli lengyel alakul ...”<sup>79</sup> Talán mára már jelentőségét veszítette a regionális besorolás fontossága. Mégis, hogy a kor problémáit megértsük, foglalkozni kell vele.

A bécsi anyagot 1874-ben Pesten is bemutatták. Ez alkalommal Kelety megtámadta Munkácsyt, hogy lenézi a hazáját, mert mindössze a *Férfejek* került Pestre tőle.<sup>80</sup>

### A FŐVÁROS INTÉZKEDÉSEI

Pest város tanácsa célul tűzte ki, hogy a világiállítás látogatói közül mind többen jöjjenek el a magyar fővárosba is „Budapest lelkes hatósága, a főváros közönsége meghívta a világ összes nemzeteinek színét-javát, hogy legyenek vendégei és győződjenek meg róla, hogy a magyar jobb a hírénél” – olvasni, mikor a tanács hivatalosan meghívta a kiállítás 600 tagú nemzetközi zsűrijét egy háromnapos látogatásra.<sup>81</sup>

A terv írási előkészületek után júliusban meg is valósult, bár a rettegett kolerajárvány is ekkor érte el Budapestet. Nézzük, mit tartott érdemesnek a város ekkor önmagáról megmutatni a két napos program során, a főváros költségére. A programban szembesülünk azzal a ténnyel, hogy a századvégre megvalósuló kiteljesedés alig negyedszázadra szorul össze, amit csak szűkít az 1873-as bécsi tőzsdekrach hatása.

Amint arról a pesti sajtó részletes tudósítások sorában beszámol: a vendégek hajón érkeztek, és a főváros rendelkezése a Lotz és Than által frissen kifestett Vigadóban „miniszterek, képviselők és akadémikusok” fogadták őket, élen a rendezvény elnökével, Havas Ignáccal. Másnap megtekintették a budai Rácfürdőt és a várkertet. (A királyi vár belső termei nem voltak részei a programnak.) Innen a Ganz-féle vasöntődebe hajtottak, ahol Mechwart András, a gyár világhírű főmérnöke vezette körül a megjelenteket. Levonulva a Császárfürdőhöz, a Margitszigetre hajóztak ebédelni. Két óraker bejárták a nemrégiben elkészült Közvágóhidat, a főváros büszkeségét, Európa ekkor legmodernebb ilyen jellegű intézményét. 5 óraker díszlakomára várták a vendégeket a Hungáriában, ahol már igen emelkedett volt a hangulat, és találkoztak a főváros notabilitásaival.

A pesti polgárok is kíváncsiak voltak az idegenekre, és a Lánchíd környékét nagy tömeg lepette el. Felvonultak a tűzoltók, és az Európa szállóban gyakorlatot tartottak, majd este 10-kor tűzijáték gyönyörködtette a tömeget, vörös és zöld bengáli tűzzel. A zsűri ekkor a miniszterelnöki palota estélyén táncolt. A hangulatra jellemző Porzó megállapítása, miszerint „Lélekemelő látvány, mikor a művelt Európa cigányzenész mellett leissza magát!”<sup>82</sup>

Másnap megtekintették a teljes üzemben levő óbudai hajógyárat, ahonnan a „nemzeti közintézetek” fogadására mentek. Végigjárták az Akadémia termeit, benne az alig egy éve felállított Országos Képtárat. Ezután a Nemzeti Múzeum következett, amely ekkor (Erdély kivételével) az ország egyetlen múzeuma volt. Délután könnyű, levezető séta a városerdőben, az állatkertben, a kőbányai sertéshizlaldáknál, azután zugligeti kocsikázás. Este óriási búcsúlakoma következett az Európában, majd 11-kor indult a gőzös vissza Bécsbe.<sup>83</sup>

Mindössze ennyi – és ebben minden benne volt. A meghívás végül üzletnek is bevált: „Napon-ta jönnek Bécsből a látogatók.” A világsajtó is tudomást vett az eseményről, 30 újságíró jelent meg, a New York-i tudósító kétezer forintos sürgönyt küldött a tengeren túlra. A párizsi *L'Illustration*, az *Illustrated London News* budapesti képeket közölt.<sup>84</sup>

Összegezve az 1873-as bécsi világkiállítás eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a világ előtt való bemutatkozás nem volt sikertelen. Bizonyosodott, hogy a művészet csak állami támogatással tud nemzetközi szintű eredményeket felmutatni. Ugyanakkor az is, hogy a művészet a politika látványos eszközevé válhat, ha hozzáértő államférfiak használják fel céljaik illusztrálására. Ez alkalommal a függetlenséget és az Európához való tartozást demonstrálta.

## JEGYZETEK

Rövidítések jegyzéke:

KKL=Képes Kiállítási Lapok

MoNv=Magyarország és a Nagyvilág

VU=Vasárnapi Újság

Honismertető=Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításán. Különleges katalógus. A gazdaság, ipar, tudomány és művészet kiállított tárgyaiból. I. rész. Honismertető, II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma. Budapest, 1873.

MTA/OL=Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete. Levéltári Gyűjtemény. Az Országos Levéltárban kallódó Vallás és Közoktatási Minisztérium irataiból a Képzőművészeti Társulat levéltárának regesztázott cédulaanyaga. A hivatkozásoknál csak a doboz jelzetét és a cédula sorszámát jelezzük. Az eredeti, jelenleg fel nem lelhető irat eredeti jelzetét nem.

OMKT=Országos Magyar Képzőművészeti Társulat

OKT= Országos Képzőművészeti Tanács

VKM=Vallás és Közoktatási Minisztérium

K. T.=Országos Magyar Képzőművészeti Társulat

Ltsz=Leltári szám.

Offizieller...=Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Offizieller Kunst-Catalog. Wien. Verlag der General-Direction. 1873.

1. A kortársak elismerését jelzi, hogy Albert szobrának kezében az 1851-es világkiállítás katalógusa van ábrázolva. Lytton Strachey: Viktória királynő. Budapest 1968. Ford.: Szinnai Tivadar, 341. Az emlékmű készítője: John Henry Foley (Dublin, 1818–London 1874), Albert Hall, 1876.
2. Nemo: A bécsi közkiállítás. MoNv. 1873. május 4. 217.
3. A magyar részvételről: ARENSTEIN jelentése. 1851 London; Paris Exposition universelle. Visite á ... de Paris en 1855. Publ. sous la direction de Tresca. Nouvelle éd. Paris, 1855.; VAHOT Imre: Az 1862-ki londoni világkiállítás emlékkönyve. Pest, 1862; A londoni kiállítás ügyében működő országos központi bizottmány 1862. április 26-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Pest, 1862; Műbírálat a londoni kiállításra szánt képzőművészeti tárgyokról. In: Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1861 és 1862. Pest, 1863; Österreichischen Bericht über die Internationale Ausstellung in London, 1862. Hrsg. unter der Leitung von Joseph ARENSTEIN. Wien, 1863; SZEMERE Bertalan levelei. Budapest (1887); Paris. Exposition universelle de 1867. Catalogue general. Publié par la comission impériale. Paris, 1867.; Internationale Ausstellung zu Paris, 1867. Katalog der österreichischen Abteilung. Wien, 1867; Exposition Universelle de Paris. 1867. Catalogue spécial du Royaume de Hongrie. Paris, 1867; (DE GERANDO Ágostné, TELEKI Emma) 1867-diki világtárlat. Paris, 1868; STEINACKER (Ödön): Die Londoner Internationale Ausstellung des Jahres 1871 und Betheilung Ungarns und Österreichs an derselben. Wien, 1873
4. Honismertető, 6.; Olvasóinkhoz. KKL, 1873. április 29. 1.
5. Például az 1869-es első müncheni képzőművészeti kiállításon a Glaspalastban kállított anyagot az OMKT állította össze. 11 db „szégyenletesen gyenge” mű volt bemutatva. MTAOL A-I-4. 00505, Dátum nélkül. Hivatalból.
6. A 42 kiállító festő és 9 szobrász közül 18 lakik Pesten, 9 Münchenben, 2 Párizsban, vidéken 7, Firenzében 1, Bécsben 2, Düsseldorfban 1, Szentpéterváron 1, Rómában 1, Londonban 1. Honismertető, II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma, 218–224.
7. „Bruck hazánkfia Magyarországon fog megtelepedni, ... Eddig kizárólag külföldön élt, otthon nem ismerik.” (KKL, május 6. 88.); „Horowitz Lipót pályája kezdetén áll, eddig külföldön dolgozott, Párizsban és Bécsben ... Óhajtjuk, hogy hazánkfia Budapesten telepedjék meg, ahol tehetsége bizonyára általános elismerésben fog részesülni.” (KKL, június 19. 171.); Valentinyi János (1842–1902) ekkor tért meg Párizsból, bíztak ittmaradásában. (MoNv, 1873. március 16. 131.) A várakozások részben meghiúsultak.
8. VU, 1872. január 28.
9. VU, 1872. február 4.
10. Eötvös halála után 1871. február 10-től a miniszter Pauler Tivadar, majd 1872. szeptember 4-től Trefort Ágoston. Pauler igyekezett mindenben Eötvös kezdeményezéseit folytatni, erre konkrét utalást is találni.
11. Keleti Gusztáv: A művészet. Honismertető, I. 155.
12. A király által jóváhagyott szervezett elnöke. Waldstein János, alelnök: Pulszky Ferenc, a VKM által kinevezett tanácsnokok: Barabás, Greguss, Havas, Ipolyi, Steindl, gr. Zichy Jenő. Az OMKT által kinevezett tanácsnokok: Engel, Henszlmann, Keleti, Ligeti, Ráth, Than. Jegyző: Maszák Hugó. VU. 1971. március 19. 149; július 2. 349.
13. A történelmikép-pályázat eszméje a negyvenes évekre tekint vissza, amikor már állandóan követelték meghirdetését a Pesti Műegylet nagygyűlésein. Ez 1856 májusában történt meg először, amikor ezt az egyesület anyagi helyzete megengedte, mivel a díjakat annak tőkéből finanszírozták. (SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A Pesti Műegylet története, 1839–1865, Budapest 1994. Kandidátusi dolgozat, 120.) Az első állami pályázatra 1869-ben került sor, amikor Eötvös elhatározta, hogy évente 3 pályadíjat tűz ki nagyobb történelmi festményekre. (VU, 1869. július 11. 385.) A VKM szeptemberben küldte el az OMKT-nak a magyar történelmi festményekre kiírandó pályázat hirdetését. (MTAOL A-I-4. 00511 K. T. Pest, 1869. szeptember 15.)
14. VU, 1869. augusztus 1. 429.
15. Öt témát írtak ki, ebből végül kettő szerepelt Bécsben. Nyolc képet nyújtottak be. (Pályázatok beérkezése: VU, 1870. május 15. 249.) Székely Bertalan: *Thököly menekülése Árva várából*, valamint az *V. László és Czillei Ulrik* témája nem szerepelt a kiírásban, de a bécsi anyagba mindkettő bekerült. A díjazottak: Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése* (első díj, 100 arany), Madarász Viktor (második díj, 50 arany), a harmadik díjat nem adták ki. Székely V. Lászlóját nem bírálták, mert a kész művet is beküldte. (Eredményhirdetés. VU, 1870. november 13. 593.) A VKM 1872 májusában megrendelte a Benczúr kép kivitelezését (MTAOL A-I-4. 00217), de a mű csak 1875-re készült el, ezért nincs ott Bécsben. A *Szt. István király lovagá avatása Wenzelin által a Kupa ellen vívott párkányi csata előtt* téma másik pályázója nem kapott díjat, a *Nagy Lajos visegrádi udvarában fogadja a külországi fejedelmek tiszteletét* témára nem volt pályázó. (A képek listáját lásd: e kötet, 149. oldal.)
16. Azon művészek névsora, akiknek a K. T. elküldte a kiállítás programját. MTAOL 00609. K. T. 1871 870, dátum nélkül. Sajnos sem a névsor, sem a program eddig nem ismeretes.
17. VU, 1871. augusztus 13. 421. Feltételezzük, 1869-es vázlatát, az 1869-ben felvázolt *Cigány Laokoont* tervezte kifaragni. MNG 3342.
18. „Készülök a világkiállításra. Remélem hogy a magyarok jobban lesznek képviselve, mint az idej londoni kiállításban. A müncheni magyarokat felhívták e a kiállításban részt venni? mert különben megesik, hogy a Bajor iskolához ragadnak.” (Munkácsy levele Telepyhez, Párizs 1871. november 27.) „Még nincs képem a kiállításra, mi az utolsó

- határidő?” Munkácsy levele Telepyhez. Párizs, 1872. február 15. Munkácsy Mihály válogatott levelei, szerk.: FARKAS Zoltán. Budapest, 1952. 53. és 54. levél.
19. A főváros ekkor a tervek lemásolására 6 hónapra 4 egyént bízott meg. *Pesti Napló*, 1872. július 17.
20. VU, 1872. július 7. 337.
21. BERZEVICZY Albert: Kelety Gusztáv emlékezete. Budapesti Szemle, 1907.; SZABÓ Júlia: A történeti tájfestészet. Budapest, 1994. Kandidátusi disszertáció, 94.
22. Előterjesztés Hegedűs (Candid) Lajos min. tan. szakvéleménye alapján. Pauler hagyta jóvá, de Trefort alatt realizálódott. (MTAOL A-I-4 Budapest, 1872. V. 2., 02714); A minisztériumi döntést a pesti sajtó pontosan közölte. Megbízást kapott az 1870-es pályázaton szereplő vázlatának nagybani kivitelezésére Than (*Morvamezei csata*), Székely (*Thököly*, 3000 forint) és Madarász (*Bethlen*, 3000 forint). Továbbá megrendelték az elmaradt „történelmi tájképet” a *Nagy Lajos király Visegrádon egy lengyel követéséget fogad* címen. A figurális részre Wagner Sándor, a tájra Ligeti Antal kapott megbízást. (2000 és 1000 forint). A kiállításon e mű helyett ugyane mesterektől a Vajda-hunyad-kép szerepelt. (Ligeti a *Vajda-Hunyad tájára* már 1870-ben kapott 1200 forint ösztöndíjat. VU, 1870. augusztus 14. 421.) További rendelkezések voltak Brodsky: *Szigliget tájéka* (1200 forint); Kovács Mihály: *Ipolyi Arnold* arcképe. (Mivel most adott 60 képet az Országos Képtárnak, 600 forint); Izsó: *Szalay László történész* portréja; Engel József: *Révai Miklós nyelvész* márvány mellszobra. (Összeg megjelölése nélkül, a megadott időre egyik sem készült el.) Ösztöndíjat kapott: Valentinyi János, Somogyi Dániel, Ebner Lajos, Richter Zsigmond festők (400 forint); Hegedűs István, Deutsch Ignác, Aggházy Gyula, Baditz Ottó, Kratzmann Ede festők, Oláh György szobrász (300 forint). Műtárgyak a világhiállításra. *Pesti Napló*, 1972. július 25., valamint VU, 1872. szeptember 1. 433.
23. *Pesti Napló*, 1872 július 26.
24. Festészeink készülnek a világhiállításra. VU, 1872. július 28. 373.
25. A pályázaton Hegedűs korábbi szakvéleménye szerint nem írtak elő konkrét témát, mindössze annyi a kikötés, hogy csak magyarországi történetet lehet feldolgozni, és a figurák legalább fél ember nagyságúak legyenek. A kész művek a MNM-ba küldendők. VU, 1872. szeptember 29. 481.
26. A pályázatot 1873 márciusában bírálta el titkos szavazással az OKT 12 tagja. (MTAOL A-I-4 02773., Budapest, 1873. III. 31.) 1. díj (200 arany): Than: *Morvamezei diadal*, 2. díj (100 arany): Székely: *Thököly menekülése*, 3. díj (50 arany): Weber Xavér Ferenc: *Szt. László felhívása a keresztes lovagok által*. VU, 1873. április 6. 169.
27. Az OMKT állandóan vásárolt műveket tagjai közötti kisorsolásra és gyűjteményébe. Ezek közül Bécsben kiállítva: Wagner S.: *Izabella búcsúja* (MTAOL A-I-4. 00156 K. T. Pest, 1863. június 21). Ez utóbbit a nyertes 1867-ben az Akadémiának ajándékozta (MTA Értésítő, 1891, 667.); Ivanovics K.: *Egy kosár szőlő* (200 forint, a müncheni kiállításra, MTAOL A-I-4. 00508 K. T. 1869). Úgy tűnik, hogy az 1870-es évektől már a vásárlást is befolyásolta a kiállításra való készülés. Székely B.: *Anyai őrszem (Őrködő anya)*, Székely B.: *Anyai öröm* (1600 forint) *Az apáca* (1200 forint) (MTAOL A-I-4. 00546, 761870 K. T. Dátum nélkül. Hivatalból); Kugler Ferenc: *Liszt* mellszobra (35 forint) (MTAOL A-I-4 00561 K. T. Pest, 1870. május 10. Telepy levele); Weber X. F.: *Szigetvár végpercei*. (1500 forint) (MTAOL A-I-4 00581 K. T. Telepy levele Münchenbe, 1871. május 23.), ezt sorsolás után a nyertestől vásárolták vissza; Székely B.: *Az árva* (1000 forint) (MTAOL A-I-4 00586 K. T. Pest, 1871. június 19.). A Nemzeti Múzeumnak vásároltak közül: Engel J.: *Ártatlanság* (2930 forint), Izsó M.: *Egressy Gábor* (MTAOL A-I-4 00591 K. T. Pest, 1871. június 23.)
29. Greguss J.: *Faluvége* (300 forint), *Egy búvóhely* (400 forint), *Szárzalmok* (200 forint). (2501873 K. T. 1873. március 5. MTAOL 00651). Brodsky kéri Telepyt, hogy mivel a megrendelt képet nem tudja a világhiállításra megfesteni, a jelen tárlatban levő két képét adja a zsűribe. (2781873 K. T. Pest. 1873. március 11. MTAOL 00654). A katalógusszerkesztés is folyik, mert Deutsch I. megküldi képeinek adatait Münchenből. (2631873 K. T. München, 1873. március MTAOL 00652).
29. Nagyon számítottak Benczúr Gyulára, aki a lassan készülő *Szent István magára veszi a keresztséget (Vajk megkeresztelése)* helyett felajánlotta *XVI. Lajos és Marie Antoinette Versailles ostroma alatt* című művét, de végül nem állított ki. Nem készült el az Engel Józseftől a kiállításra megrendelt *Éva*-szobor, amire pedig 1871-ben és 1872-ben jelentős előleget vett fel. MTAOL A-I-4 0272. 1872. V. 2.
30. Az *Allgemeine Illustrierte Weltausstellungs-Zeitung* magyar kiadása, a *Vasárnapi Újság* mellékleteként, december 21-ig hetente. 1–25., 1–17.
31. Olvasóinkhoz. (A szerkesztőség). KKL, 1873. április 29. 1. sz. 1.
32. A diadalív terve Rosenauer műve, a szobrokat J. Benk készítette. Fent domborműben Ausztria, amint koszorúkat osztogat, jobbra a Történelem, balra az Igazság allegóriája. Két griff között az osztrák címer, balra a Béke, jobbra a Jólét. Két medallion a király és a királyné profiljával. Lent a két országallegória. MoNv, 1873. február 9. 67. III.
33. MoNv. 1873. április 20. 190. Porzós (Ágai Adolf). A kiállítás magyar részének berendezésére Julius Koch bécsi építész kapott megbízást. Nem tetszik, mivel tervei jellegtelenek. KKL 1873. 14. sz. november 9.
34. BFL KJ. 1873. április 16. 15838, Városhatósági közgyűlés. 218.
35. Führer durch die Weltausstellung 1873 von Eduard Seis. Wien, september 1873
36. A kiállított művek száma: Észak-amerikai Egyesült Államok: 631; Brazília 1; Franciaország 657; Svájc 198; Itália

- 339; Monaco 3; Svédország 42; Norvégia 69; Dánia 81; Hollandia 166; Belgium 206; Oroszország 331; Görögország 14, Törökország 7; Kína 2; Anglia 72; Németország 680, Magyarország 155; Ausztria 526. Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Officieller..., 1873
37. Az ismeretes történelmi körülmények következtében lengyel szekció nem volt, így került a mester az osztrák részbe. Előzőleg mindkét művét látta a pesti közönség az OMKT tárlatain, és óriási sikert arattak, a Báthory megvételéről tárgyalások is folytak, de egy Matejko-mű ára elképesztően magas, 40 000 forint volt. KKL. 1873. 12. sz. október 19. 20.
38. A művészet a kiállításon. KKL. 1873 6. sz. május 20. 65.; Az osztrák festészet a művészeti csarnokban. KKL. 1873. 12. sz. október 19. 90.
39. Ezt a benyomást az is erősítette, hogy a műveket 5 osztályba osztották – történelmi, portré, állat, táj és egyéb kategóriákba – úgy, mint egy igazi Kunstverein-tárlaton. Az osztrák hivatalos katalógus mindenütt gondosan feltünteteti, ha a mű megvásárolható.
40. PASTEINER Gyula: Képzőművészeti levelek a kiállításról. I. Szobrászat, II. Festészet. *Pesti Napló*, 1873. június 12., június 14., július 3., július 10. 17., 24.
41. JESZENSZKY Sándor: Szinyei Majálisa. MNG közleményei. Budapest, 1960. 132.
42. SZINYEI MERSE Anna: A Majális festője közelről. Szinyei Merse Pál levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések. Budapest, 1989. 234. levél.
43. a+é Bécsi tudósítása a bécsi vilákiállítás magyar osztályának rendezése alatt. *Pesti Napló*, 1873. máj. 29. Idézi JESZENSZKY, 1960. 129. Idézete téves, a riporter kísérője nem Zumbusch volt.
44. Idézi JESZENSZKY, uo.
45. A Than-képet a VKM 5000 forintért 1873 decemberében megvásárolta, hivatkozva br. Eötvös József intencióira. MTAOL A-I-4 02779.
46. Összefoglalva, SZINYEI MERSE Anna: Szinyei Merse Pál élete és művészete. Budapest, 1990
47. 1873. március–áprilisban a müncheni Kunstvereinben már ki volt állítva, az ottani fogadtatás is végletes volt. Uo., 74.
48. a+é, i. m.
49. Egy másik tudósító Zrínyi Ilonáját látná ott szívesen, a következő felirattal: „ez az a szobor, amely nagyon szép ugyan, de melyet a közoktatási tárca bölcs bírálói nem tartottak elfogadhatónak”. (MoNv, 1873. június 21. 216.) A zsűri hibáztatása téves, Izsó ekkoriban rendkívüli elismertségnek örvend, elhalmozzák állami megrendeléssel, ösztöndíjjal, a műveiről készült képekkel tele van a pesti sajtó.
50. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Br. Vay Miklós szobrászművész. In: „Egyszer volt...” A Telekiek... Szerk: HOLOPCEV Péter, Miskolc, 1998, 113–122.
51. A június 6-án megjelent hivatalos katalógus 131 magyar festményt sorol fel. (Offizieller... 82.) A KKL szerint a darabszám 155, és a katalógusból „számos figyelemreméltó festmény” hiányzik. A magyar katalógusban 125 festmény és 24 szobor szerepel. (Honismertető, II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma.) Abból kiindulva, hogy az országot nem, vagy rosszul ismerik, a katalógusrész előtt egy teljes körképet adtak az ország történelméről, földrajzi viszonyairól, a népesség, az ipar és a mezőgazdaság állapotáról stb. Kelety Gusztáv írta a művészettörténeti áttekintést, amelyben a fejlődést a politika törekvéseivel köti össze (153.). Feltehetőleg a katalógusrészben szereplő képleírások is tőle származnak.
52. Idézi: JESZENSZKY, i. m. 129.
53. Mészöly Géza Telepyhez, München, 1873. április 2. OSZK Kézirattár, Levelestár, MTA MKI VI. dob. A-III-43.
54. Brodszky Sándor Telepyhez. Pest, 1873. április 18. OSZK Kézirattár, Levelestár, MTA MKI VI. 2. dob. A-III-43 00129
55. MoNv, 1873. október 12. 407.
56. Pest, 1873. február 13. OSZK Kézirattár, Levelestár. Teljes terjedelmében közli VÉGVÁRI Lajos: Munkácsy Mihály, Budapest 1958. 155.
57. BERKOVITS Ilona: Zichy Mihály élete és munkássága. Budapest, 1964. 71.
58. KKL Új folyam, 4. augusztus 24. 26.
59. 1870-ben Pesten, a Képzőművészeti Társulat termeiben a magyar képek mellett sokáig ki volt állítva Bernáth Géza kelet-ázsiai gyűjteménye, közte számos japán darabbal. VU, 1870. július 10. 357.
60. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A pesti Műegylet története, 1994. 111.
61. PASTEINER, i. m. *Pesti Napló*, 1873. július 17. 24.
62. A művet 1871-ben az OMKT kisorsolta, a nyertestől Károlyi gr. vette meg, valószínűleg 6 adta kölcsön, mivel Weber 1873-as pályázati műve sikertelen volt.
63. Vay szobrai: Offizieller..., 1873., 65.
64. A szobor bronzfrottó gipszmintája Sárospataki Református Kollégium Múzeuma, E.1882b. gipszöntvény, 25x75 cm.
65. *Pesti Hírlap*, 1886. január 29. 7.
66. A szakirodalom szerint tavasszal, ám a katalógusban még düsseldorfi címét jelzik.

67. A magyar művészet a kiállításon. KKL, Új folyam, 4. sz. augusztus 24. 26.
68. Paul de Saint Victor, *Liberté*, 1874. május 22. Idézi: VÉGVÁRI, i. m. 156.
69. A magyar művészet a kiállításon. KKL Új folyam, 4. augusztus 24. 26.
70. 1871-ben Székely *Apáca* című képe már szerepelt Bécsben, a Künstlerhaus nemzetközi tárlatán. Vacano ekkor írja a képről: „... a forma és színezés mestere, költő, az ecsettel dalol, az ecset rajzai elbeszélők”. Idézi: VU, 1871. május 7. 241.
71. MoNv, 1873. július 5. 345.
72. Ligeti *Libanoni sírok* című művét Pless porosz herceg vette meg. VU, 1873. október 26. 517.
73. Kunst und Kunst gewerbe auf der Wiener Weltausstellung 1873. Herausgeber von Carl von LÜTZOW. Leipzig, 1875. R. v. EITELBERGER: Oeffentliche Kunstpflege. 273; Alfred WOLTMANN: Plastik und Malerei, 372.
74. HENSZLMANN I.: Az 1842-ki műkiállítás Pesten. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. júl. 17. 493.
75. Az 1996-ban a bécsi Kunsthalle klasszicizmus kiállításán volt hasonló lehetőség a magyar képek megítélésére. Minden elfogultság nélkül meg kellett állapítani, hogy az ott szereplő magyar kompozíciók szinte kiragyogtak európai kortársaik közül.
76. MoNv, 1873. szeptember 27. 491.
77. Azért álltunk meg e kérdésnél kissé hosszabban, mert a XIX. sz. nem progresszív vonulatainak stfluskritikai vizsgálata rendkívül nehéz. Az a stfluskör, amely festészetünk alapját képezi, a nálunk szerencsésebb nemzeteknél az évtizedek során raktárak mélyére süllyedt. Közvetlen összehasonlításra igen ritkán van mód, jó minőségű reprodukciók nincsenek, és a kutatás sem foglalkozik ezzel a korszakkal.
78. Fr. PECHT: Kunst und Kunstindustrie auf der Weltausstellung 1873 in Wien. Stuttgart 1874. Idézi VÉGVÁRI, i. m., 1958. 156.
79. Idézi: VÉGVÁRI, i. m., 1958. 157.
80. *Budapesti Szemle*, 1874. 427–446.
81. 1873. július 21-i városhatósági rendkívüli közgyűlés. Királyi Pál képviselő: „A bécsi világkiállítás az első alkalom arra, hogy haladást, műveltséget, munkásságának valódi állapotát a külfölddel megismertesse. Első alkalom, hogy hazánk a világ művelt nemzetei csoportjában...szerepelhessen...Hazánkról el kell oszlatni a téveszméket.” BFL. K. I., 1873. 402. lap. 28894. sz.
82. PORZÓ: Európa Budapesten. MoNv, 1873. augusztus 3. 392.
83. A nemzetközi jury a magyar fővárosban. KKL, 1873. Új folyam, 1. augusztus 1.
84. MoNv, uo.

## FÜGGELÉK

### A SZERVEZŐK

– Az Országos magyar kiállítási bizottmány elnöke: gr. Zichy Nándor nagybirtokos, alelnök: Korizmicz László orszgy. képv., Kochmeister Frigyes, a budapesti ipari és kereskedelmi kamara elnöke, Farkas-Vukotinovic Lajos, a horvát megbízott. A bizottmány 167 központi és 245 kültagból állt.

A királyi bizottmány művészeti szakbiztosza: Henszlmann Imre. Felügyel: Telepy Károly. Támogató: Finály Henrik egyetemi tanár.

– A főváros művészeti bizottsága: Andrásy Manó gr. földbirtokos és vasgyártulajdonos, műpártoló, Angerer Lajos fényképész, Barabás Miklós akadémiai festész, Borsos József fényképész, Engel József szobrász, Gyöngyössy Alajos, Pest sz. k. város főpolgármestere, Házmán Ferenc Buda sz. k. város főpolgármestere, Henszlmann Imre orsz. képv. akad. tag, Jókai Mór orsz. képv., a „Hon” szerkessztője, Keleti Gusztáv akadémiai festész, Ligeti Antal múzeumi képtáror, akad. festész, Pulszky Ferenc orsz. képv. a MNM igazgatója, Ráth György semmitőszéki bíró, az OMKT elnöke, Rómer Flóris múzeumi őr, az MTA rendes tagja, Steindl Imre műegyetemi tanár, Telepy Károly az OMKT titkára, Than Mór, akad. fest. Trefort Ágoston m. k. vallás és közokt. miniszter, Waldstein János gróf az OKT elnöke.

– A XXV. csoport. A jelenkor képzőművészete. a) építész, b) szobrászat, c) festészet, d) rajzolóművészet megbízottai: Magyar királyi biztosság Bécsben, elnök: Orczy Béla br., oszt. főnök, Külügyminisztérium, kormánybiztos, Németh Imre, osztálytanácsnok, Földművelési, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, szakbiztos: Henszlmann Imre.

– A nemzetközi zsűri magyar tagjai. Bírálók: XXV. Újkori művészet, Pulszky Ferenc, a budapesti Nemzeti Múzeum igazgatója, Ráth György a budapesti főtörvényszék bírója. Póttag: Steindl Imre építész és tanár, Budapest és Pozsonyi Sándor műárus, Bécs.

KKL Új folyam, 9. szept. 28. 70.

– A kiállításon ötféle érmet osztottak ki: 1. a haladás érme, 2. érdem, 3. a művészet, 4. jó ízlés, 5. a kiállítás létrehozói.

## A KITÜNTETETT MAGYAR KIÁLLÍTÓK

– A bécsi kiállítás díszokmánya: Budapestváros építészeti műveikért.

– Művészeti érmek

Böhm József szobrászat, Doby Jenő rézmetsző, Engel József szobrászat, Greguss János festészet, Horowitz Lipót festészet, Izsó Miklós szobrászat, Keleti Gusztáv festészet, Koch Gyula építész, Ligeti Antal festészet, Lotz Károly festészet, Madarász Győző festészet, Mészöly Géza festészet, Morelli Gusztáv rajzművészet, Munkácsy Mihály festészet, Pál László festészet, Pállik Béla (Albert) festészet, Rauscher Alajos festészet, Schulek Frigyes építész, Skalnitzky Antal építész, Steindl Imre építész, Székely Bertalan festészet, Than Móric festészet, Vay Miklós báró szobrászat, Weber Antal építész, Zichy Mihály festészet. (Kitüntetések a magyar mező-gazdaság, ipar, művészet és tudomány az 1873-iki bécsi világkiállításon. Budapest, 1874. 73.)

– Királyi elismerést kapott: a magyar királyi mintarajztanoda Pesten, az ez alkalommal tett hasznos és sikeres szolgálatok elismeréséül Dr. Henszlmann Imre egyetemi tanár Pesten.

Kamer Mayer Károly Budapest város polgármestere díjmentesen királyi tanácsosi címet kapott,

– A Ferenc József rend lovagkeresztjét:

Munkácsy Mihály Párizsban, Lotz Károly Pesten

– Koronás arany érdemkereszt:

Ellinger Ede udvari fényképész Pesten

Telepy Károly a magyar művészeti társulat titkára Pesten,

– Tudomány és művészeti aranyérem

Engel József szobrász Pesten. (KKL Új folyam, dec. 21., 135.)

## A BÉCSBEN KIÁLLÍTÓ MAGYAR MŰVÉSZEK

(A Honismertető II. szerint.)

(Az x-szel jelölt művek megvásárolhatók)

XXV. csoport. Képzőművészet. (A múcsarnok terme.)

1–12. Than Mór. Azon képszekek (Friese) mintarajzai, melyek a Magy. Nemz. Múzeum épületének lépcsőházában fognak festetni; 1–7-ig Locz Károly, 8–12-ig Than Mór által szerkesztve és rajzolva.

1. Attilának kivonulása Ázsiából; a Hunnok első fellépése Európában.

2. A Volga partjain lakó magyarok a „Táltos” tanácsára, Előd vezérlete alatt nyugatfelé vonulnak. A szerződés, melyet a 7 vezér vérével pecsételt. Az alpári csata. A római segédhadak legyőzése. Árpád a legyőzött fejedelmek hódolatát fogadja.

3. A kereszténység kihirdetése és terjesztése.

4. Geyza fejedelem a béke művészeiben oktatja népét.

5. Sz. Istvánt, az első magyar királyt, Adalbert püspök megkereszteli.

6. István keresztyén iskolákat alapít. Valter atya a népet tanítja. Sarolta királyné a himzés mesternője.

(A „des amateurs” kiállítási osztályban látható a még most is létező koronázási palást mintája, a mely szerint Gizelle királyné menyje Sarolta a koronázási palástot himezte. Mindkét palást feliratában az 1031-ik évszám olvasható.)

7. Béla elnyomja az utolsó pogány lázadást; a bányászatot, és pénzverdét behozza.

8. A kereszténység szent Lászlót fővezérükévé választják. Kálmán király megsemmisíti és eltörli a boszorkánypereket. (Erről rendelkező törvényeink egyik tétele így szól: „de Strygis, quae non sunt, mentio non fiat”.)

III. Béla behozza az írásbeli kérelmek használatát; ő az, a kinek kormánya alatt az emlékszerű – monumentalis – építész, a czimertan – Heraldika – korszaka Magyarországon megnyílt.

IV. Béla a tatárok által elpusztított országot újból benépesíti.

Nagy Lajos előtt az idegen országok és fejedelmek követi hódolnak. Erzsébet, a király anyja, a művészeteket pártolja és a kassai Erzsébet-templomának legnagyobb részét kiépítteti.

Kolozsvári Ádám felmutatja nagy Lajos király előtt Szent László szobrának mintáját.

A pápa Hunyadi Jánost, mint a kereszténység védő bajnokát, egy nagyértékű kereszttel ajándékozza meg.

Mátyás király tudósainak körében; Cesinge János, Averuláno, Geréb püspök, a királlyal szemben Hesz András a könyvnyomdász ül; a háttérben a csillagász, Lippi, a festész Galeott, és mások. Nádasdy, a lantos Tinódyt veszi oltalma alá, és azok mellett Pázmány Péter, egy protestáns lelkiállás vitatkozik. – Bethlen az iskolák és könyvtárak alapítója, végre Bocskay és Lorántffy Zsuzsanna a protestantizmus oltalmazói.

9. Mária Terézia behozza az úrbériséget, s az egyetemet alapítja.

10. József főherceg nádor, mint a magyar nemzeti múzeum alapítója, ugyan abban átveszi a Pyrker érsek által adományozott képcsarnokot. A háttérben Horváth István ezen intézet első őr – Custosa – látható.

II. Ujabb szellemi kifejlődések: Széchenyi tevékenysége; Kossuth kihirdeti a nép felszabadítását és egyenjogúságát. A szabadságharc áldozatai.

12. Pannonia istennő megkoszorúzza a művészetek és tudományok nemtőjét.

#### Olajfestmények

13. Wagner Sándor, tanár, Münchenben. Izabella királynénak, Zápolya nejeinek, bucsuzása. Az egy lombos fához támaszkodó női alak fájdalmasan néz a borús tájba. Távolabb kocsija áll, mely őt hazájából kivigye.

x 14. Székely Bertalan az országos rajztanoda tanára, Pesten. Az árva. Egy anyja képe előtt könnyező leány. Körülötte minden elhagyott állapotára mutat.

15. Barabás Miklós Pesten. Józseftér, Kovács Tanár házában. Női arckép, térdkép.

x 16. Keleti Gusztáv, az országos rajztanoda igazgatója Pesten. Erdei tájkép az előtérben buja növényzet, a középrész napsugár által világítja.

x 17. Markó Ferencz, Pesten (nemrég elhalt). Tiszai tájkép.

x 18. A Tisza partján.

(x 19. Tiszaparti vidék)

20. Horovitz Lipót, Párisban. Egy zsidó imaház Lengyelországban. Ifjú és öreg férfi alakok imádkozva és énekelve; egy öreg bevezetetik.

x 21. Székely Bertalan. Légyott, vagy Assonance; egy sajkában ülő, a parton álló csokolódzó márványcsoport példáját követő pár.

x 22. Molnár József, Münchenben. Az éj jelképesen kivive.

x 23. Grim Rezső, főműtanodai tanár, Körmöczön. Férfifej.

x 24. Zahoray János. Női arckép.

25. Horovitz Lipót. Arczkép.

x 26. Ligeti Antal, képcsarnoki őr a nemzeti múzeumban, Pesten, Jeruzsálem szomszédságából. Sziklás táj, borús napvilágban.

x 27. Markó Károly, Via del Orinolo 15. szám Florenczben. Az arpeggi hegy Florencz mellett.

x 28. Brodszky Sándor, Pesten, gyárutca 30. sz. Az erdőcske

x 29. Grosz Albert, Pesten, királyutca 17. Vén koldus.

x 30. Ebner Lajos Münchenben. Két gyermek szőlővel.

x 31. Madarász Győző, Pesten, városerdei fasor 22. sz. Dózsa György a szabadság vértanuja, térdkép erőteljes határozott tartással, a háttérben égő város.

x 32. Pálik Béla, Münchenben, Göthe-utca 13. Pásztorhangverseny. Egy nyája között fuvolózó pásztor, előtte egy merész állású hallgató fia.

x 33. Mészöly Géza. Münchenben, Theresien-Strasse 74, II. emelet. Balatoni tájkép borús időben.

x 34–35. mint 33 alatt: Balatoni tájkép.

x 36. Bruck Lajos, Bécsben, Grand Hôtel. Egy felpiperézett szakácsné a konyhában zöldséget tisztogat.

37. Ligeti Antal. A vajdahunyadi várkastély kijavított állapotában. Az előtérben a vadászatról hazatérő Mátyás királyt látni; az alakokat Wagner tanár festette. (A Világkiállítás építészeti osztályában Steindl Imrénének a várkastély kijavítására vonatkozó tervei vannak kiállítva.)

x 38. Székely Bertalan. Az Árva várában haldokló Thököly kardját fiának adja át, a kit haladék nélküli menekésre int. (A második pályamű a kormány által 1873 kiírt pályázatnál).

39. Sikó Miklós. Kolozsvárott. Férfi arckép.

40. Kern Ármin, Pesten. Női és férfi arckép.

41. Sikó Miklós. Férfi arckép.

x 42. Székely Bertalan. Egy japán nő öltözködés közben.

43. Lietzenmayer Sándor. Münchenben. Erzsébet és Mária királynők Nagy Lajos sírján. A székesfehérvári főegyház háttérben Kis Károly királylyá koronáztatik.

x 44. Székely Bertalan. Léda és a Hattyú szerelmes ölelésben.

x 45. Thán Mór. Pesten, Országút 31. sz. A habsburgi ház uralkodását megállapított „Marchfeldi” csata után I. Rudolf császár és Kún László magyar király, az ezen csata alatt elesett Ottokár cseh király hullája felett kezét szorítanak. Ottokár fia az előtérben apja hullája mellett térdel, míg Magyarország hirnöke ugyanazt és más foglyokat Ausztriának adja át; a csatatér minden oldaláról száguldó győztesek az elfoglalt zászlókat viszik, a lóháton levő uralkodók elébe. A háttérben a Kopasz és Lipót hegyeket látni. E csata 1273. június havában vivatott. (Ezen kép az első mű, a magyar kormány által 1873-ban kiírt pályázatra.)

x 46. Munkácsy Mihály Párisban, Rue Lisbonne 74. Éjjeli csavargók; 4 közülök az őrtanyába kísértetik, egyikük lakatos



- vagy kovács legény lehet, a ki miután a nézők közt kedvesét egy derék cselédet megpillantá, szégyenkezve lesüti szemét, jobbra egy tenyeres talpas kofa, kezét csipőjére szorítva, helyeslő pillantásokkal nézi a kóborlók elfogását; hátul bábész iskolásgyerekek. A hely egy magyar kis város szűk utcája.
- x 47. Páál László Düsseldorfban. Ritterstrasse 36. Erdei tájkép borús estvilágításban.
48. Kern Ármin. Arczkép.
49. Kern Ármin. Női arczkép.
50. Weber Ferenc Münchenben. Szigetvár vég percei. A hős Zrinyinek neje, miután a törökök már a lőportár küszöbét is áthatották, az égő kanócot egy nyitott lőporhordó fölé tartja.
- x 51. Munkácsy Mihály. Egy Köpülő öreg asszony és mellette egy munkáját néző lányka.
52. Than Mór. Pulszky Ferenc arcsképe.
- 53 és 54. Horovitz Lipót. 2 női arczkép, térkép.
- x 55. Valentini János Pesten, Zrinyi utca, Nádasdy-féle ház. Egy ittas borozó előtt cigány zenészek koldulnak; ő mel-lényesebébe nyúl. A művész maga ezen festményét „Protectio”-nak czímezi.
- x 56. Székely Bertalan. Egy gyermekét fájdalmasan kebeléhez szorító özvegy.
57. Kern Henrik. Arczkép.
- x 58. Munkácsy Mihály. Őszi erdő tájkép.
59. Guttmann János. Arczkép.
- x 60. Munkácsy Mihály. Férfi tanulmányfő.
- x 61. Baumgartner János. Tájképi kis erdőrészt.
- x 62. Bruck Lajos. A Rialto híd előtt.
63. Munkácsy Mihály. Hazatérés a leubujból. Egy czimborája által fővege nélkül hazavezetett ittaszt a családja fogadja; egyik gyermeke az asztalon.
- x 64. Than Mór. Az esti csillag, vagy napnyugta után.
65. Ivanovics Katalin. Kosár szőlővel.
66. Grosz Albert. Arczkép
- x 67. Székely Bertalan. Irgalmas nénikék a gyermekágyas nyoszolójánál.
- x 68. Markó Ferencz. Szérű.
- x 69. Kern Ármin. Női fej.
- x 70. Greguss János. Elővigyázattal elhelyezkedett útonállók.
71. Horovitz Lipót. A kis kaczer. Egy gyermek ki önmagát gyönyörrel nézi a tükörben.
- x 72. Than Mór. A keresztrefeszített – napfogyatkozásnál.
- x 73. Grosz Albert. Női fej.
- x 74. Than Mór. Dante és Beatrix.
- x 75. Lotz Károly, Pesten, Statioutca. Betyár beszállása a csárdába, miután lovát a küszöbhez kötötte.
76. Zichy Mihály, a csár udvari festésze. Sz.-Pétervár. Életkép, vízfestés.
- x 77. Brodszky Sándor. Tájkép a Balaton vidékéről.
- x 78. Than Mór. Dante és Virgil az alvilágban.
- x 79. Székely Bertalan. Az örökődő anya. Festmény 3 részben: az elsőben: a gyermek örvendve nyargal egy vízfőle hajóaljára; a másodikban: a gyermek leesett, az anya segítségére siet; a harmadikban: a gyermeket megmenti a vízből.
- x 80. Kratzmann Gusztáv. Pesten, Akadémia palota, „Eresszéték hozzám a kisdedeket.”
81. Székely Bertalan: Utószülött László királylyal, gyámja Czillej Ulrik, míg az ifju király előtte szökdelő tánczos-nékon gyönyörködik, aláírta Hunyady László halálos ítéletét. (Pályamű az 1873-ik évi pályázatnál.)
82. Székely Bertalan. A vihar elől menekülők.
- x 83. Grosz Albert. Öreg hárfás.
- x 84. Than Mór. Az éj. (a 64. alatti Esti csillag mellédkarabja.)
- x 85. Deutsch Ignác. Münchenben. A betegágynál.
86. Madarász Győző. Komárom megye főispánjának, a megyei díszterem számára festett arcsképe.
87. Madarász Győző. Bethlen Gábor, a „pur si muove” felett vitázó tudósok között. A jelenet egy távlati mélységű teremben látszik.
- x 88. Újházy Ferencz. Csenedélet; balra kilátással egy terembe.
- x 89. Kovács Mihály, Münchenben, Göthe út. 13. III. emelet. A Pánnak átöltözött Jupiter, Ámor által vezetve az alvó Antiopéhez lép.
- x 90. Brodszky Sándor. Kárpáthegeyi vízesés a kolbachi völgyben.
91. Madarász Győző. Thierry Amadé híres történetírónak, a magyar tud. akademia számára festett arcsképe.
- x 92. Ligeti Antal. Elhagyott táj a Libanonban, hiénák által körülcsatangolt nyitott sziklasírok.
93. Barabás Miklós. Női arczkép. Térkép.
94. Gschwindt Miklós. Pesten. Arczkép.

95. Kovács Mihály. „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” oltárkép.  
 96. Szoldatich Ferenc. Romában. Szt. György.  
 97. Szoldatich Ferenc. Madonna Krisztussal és Jánossal.  
 x 98. Vastagh György. Kolozsvárott. Román gombaszedő, ki előtt egy fiú guggol, és a földről gombákat szed.  
 x 99. Löschinger Zsigmond. Pesten. gyárutca 34. A Dunán tutajok, az estifénytől körülfolyva.  
 100. Szoldatich Ferenc. Madonna a gyermekkel.  
 101. Grosz Albert. leányfej.  
 102. Sajóssy Alajos. Egerben, Érsekutca 213. Egy rabbi feje, tanulmány.  
 103. Zichy Mihály. Arczképalak, szénrajz.  
 104. Zichy Mihály. Életkép. Szépia-rajz.  
 105. Zichy Mihály. A halál anyyala. Irónrajz.  
 x 106. Greguss János. az országos rajztanoda tanára Pesten. A falu végén.  
 x 107. Zichy Mihály. Krisztus és a papok. Krisztus megtagadja a pápát és más vallásfelekezetek papjainak nyújtja jobb-  
 ját; az előtérben Garibaldi áll, háttal a néző felé.  
 108. Zichy Mihály. Rafael Sanzio műterme. Sepiarajz.  
 110. Zichy Mihály. Kártyajátékosok. Vizi festmény.  
 111. Zichy Mihály. Az alvó nő. Vizi festmény.  
 x 112. Zichy Mihály. Manfred a halállal küzd, öklét fenyegetőleg magasra emelve.  
 113. Schivest Sámuel. Nagyszebenben. Női arczkép. Vizi festmény. Ezen kép egyelőre egy más, a walesi herceg tulaj-  
 donát képező és Zichy Mihály által festett kép helyét foglalja el; amint azonban a nevezett kép megérkezik, a 113 szá-  
 mot kapja, az arczkép pedig az ajtó-ragaszra lesz elhelyezve.  
 x 114. Zichy Mihály. Luther, a mint minden megkísértett vesztegetés daczára, tintatartóját a pápa fejéhez akarja vágni.  
 x 115. Greguss János. Száraz malom.  
 x 116. Gerhardt A. Füzes-Abonyban. Tégláégető kunyhó.  
 x 117. Molnár József. Eurydike nympa halála. (a 22. számú kép mellékarabja.)  
 x 118. Vastagh György. Román nászmenet.  
 x 119. Grim Rezső. Ittas szerzetes.  
 x 120. Grim Rezső. A festőpolcz előtt.  
 121. Grosz Albert. Arczkép.  
 x 122. Grosz Albert. Tót fiu.  
 123. Grosz Albert. A halott madár.  
 124. Horovitz Lipót. Egy nagyon fiatal leány arczképe. (Párisi világtárlat, 1867).  
 Mészöly Géza. Tájépek borús világlításban. Mészölynek ezen későn érkezett szám nélküli 2 db képe magyar paraszt-  
 udvart tüntet fel.

#### Rézmetszetek

125. Doby Jenő. Bécsben. A zentai csata. Engerthnek a budai palotában létező olajfestménye után.  
 126. Doby Jenő. Zene, szavallás és költészet. Laufbergernek az Operában lévő festménye után.  
 127. Doby Jenő. Az új bajtárs, ki a rokkant vitéznek csatáiról regél.  
 128. Maucun J. Arczkép.  
 129. Maucun J. A szent család, Sassaferrato után. – Az ajtó ragaszon.  
 130. Maucun J. Arczkép Tintoretto után.  
 131. Maucun J. Madonna a gyermekkel, Titian után.  
 Mészöly. Magyar parasztudvar.  
 132. Morelli Gustav, Pesten. Az országos mintarajztanodában a fametszészet tanára. Fametszetű lapok keretben. u. n.  
 négy tájkép, több lap Keleti olajfestményei után, egy falusi korcsmajelenet és egy kép a Petőfy „Megy a juhász szá-  
 máron” című románca után.  
 133. Haske Ferenc rézmetsző Pesten. Egy nyolcz, vésett (radirozott) lapból álló album. Kilátások a Margitszigeten.  
 134. Horacek nyugalmazott százados Fiumében. – Harmincznégy ónrajzolat egy albumban, következő cím alatt:  
 Visszaemlékezések tett gyakorló utazásokra, a cs. k. tengerészeti akademia növendékeivel az 1868-ik évben.  
 135. A margitszigeti építkezések és távlati látképek Budapesten. Az épületek tervezve Ybl Miklós, a vízfestmények  
 kivive Rauscher L. által. Madártávlát. Rom a régi lakház mellett. A fürdőépület homlokzatának látképe. A Margit tem-  
 plom romjai.  
 136. Kilátás Buda felé. Kilátás Óbuda felé. A lóvonatú vasút épülete. A domonkosok zárdájának romjai. A fürdőépület  
 közép része.  
 137. A fürdőépület előcsarnoka. A fürdőépület hátrésze. A fürdőépület átmszete.  
 138. A sziget déli csúcsa. Igazgatósági épület. A fürdőépület belseje. A vendéglőépület a Dunafelé eső oldala. A forrás  
 a Dunáról tekintve.

József cs. k. Főherceg ő fenségének tulajdona.

#### Szobrászat

- x 139. Engel József, Pesten, Józsefváros, festőutca 17. Nimphák, és Ámor Márványsoport.  
140. Izsó Miklós, a mintázás tanára az országos rajztanodában Pesten. Boldogútt Egressy Gábor szinész mellszobra. Márványból, a nemz. múzeum tulajdona.  
141. Kugler Ferenc Pesten, Kerepesi út, Beleznyakert. Liszt Ferenc mellszobra márványból.  
142. Böhm József, Londonban. Édes atyjának, a híres műtész és gyűjtőnek arcsképe. A nemz. múzeum tulajdona.  
x 143. Engel József. Vadászat után. Márványsoport.  
x 144. Dunaiszky László. A tavasz, női mellszobra márványból.  
x 145. Engel József. Vadászat előtt. Márványsoport.  
146. Vay Miklós, Bécsben, Neubau, Andreasgasse 8. Gróf Barkóczy mellszobra márványból.  
x 147. Engel József. Az ártatlanság. Márványsoport.  
148. Vay. Deák Ferenc mellszobra márványból.  
149. Vay. A rákásznő, gyps-szobor.  
150. Vay. Reinecke-róka – bronz.  
151. Vay. Lappe-nyúl. Bronz.  
152. Alexy Károly. Gróf Baththyány Lajos szobra. Félembornagyságban.  
153. Kugler Ferenc, Krisztus mellszobra, gypsből.  
154. Kugler Ferenc. Arczképszoport gypsből.  
155. Kugler Ferenc. Flóra mellszobra márványból.  
156. Kugler Ferenc. Síremlék, dombormű gypsből.  
157. Kugler Ferenc. A király fogadtatása Temesvárott. Gypsdombormű.  
158. Pataky Imre, tanár Kecskeméten. A cigány eltört hegedűvonója, gypsszobor.  
159. Pataky Imre. A dalnok átka, gypsdombormű.  
160. Ünnepi ékítmények gypsmintái. Brandl képfaragótól Pozsonyban.  
161. Virágcsokor természet utáni gypszöntvény Brandltől.  
162. Vay Miklós. Gróf Széchenyi István, gypsszobor a pavillonban.  
163. Vay Miklós. Bárány József, gypsszobor a pavillonban.

#### Építészet

166. A budapesti sugárút gypsmintája, a fővárosi építkezési tanács által kiállítva. Az építkezés megkezdett a sugárúti építkezési vállalat által. A vállalkozó társulat áll a községi és a francia bankokból; a pesti építkezési társulattól és az „Erlanger és fiai” banküzletből Frankfurtban a Majna mellett; a minta kivitele Punzman Gyula építész vezetése alatt Marhenke W. és részben Schaffer Károly pesti képfaragók által eszközöltetett. – A) A sugár-út bejárata a váciútról. B) Nyolcszög, a kör, és sugárútak összeolvadásánál. C) Körpont. D) Vége a városerdőben. E) Az egész sugárút távlatrajza. Egy "-10-hez arányban, míg előbbi számok 1"-egy arányban vannak készítve. A tervek a következőktől erednek: A) Ybl Miklós építészétől. B) Skalnitzky Antal építészétől. C) Kolbenhayer Ödöntől, Punzman Gyulától, Steindl Imrétől és Unger Emilől. D) Gnauth tanártól és Wéber Antaltól. Gnauth stuttgarti tanár kivételével a többiek mind pesti építészek.  
167. A Tüköry-féle lakóház gypsmintája Pesten. A terv Hausmann tanaré, a kivitel Szandházy fivérek, szobrászoké.  
168. A budai királyi palota kiépítésének gypsmintája. Tervezte Linczbauer építész, kivitelezte Ziegelwagner képfaragó által. Rajzai ezek: A) A távlatrajz. B) C) Két alaprajz. D) E) Két távlati látkép.  
169. A Pest-Ferencvárosi kath. Egyház távlati látképe. Ybl Miklóstól Pesten  
170. A) B) C) a pesti új városházának három képlete. – Tervezte és kivitelezte Steindl Imre építész által.  
171. Pestvárosának háromszögletű terve. Halácsy Sándortól. A) Főterv. B) C) D) E) Részfelvételek üvegtáblákra felhúva. Ide tartozik a három szögmerési felvételeknek a rajzok alatt fekvő jegyzőkönyve.  
172. A pesti új vágóhíd. Tervezte és kivitelezte Hennike J. és Hude H. W. által. A) Távlatrajz. B) C) D) E) Távlati térképek.  
173. Az Erzsébet árvaház terve. Vasil Alajostól. Öt kép egy tárczában.  
174. Terézvárosi fiúiskola és plebánia a nagy mező-utczában, 6 képletben, Feszl Frigyes és Lászlótól.  
176. Terézvárosi polg. leány- és elemi népiskola a nagy kereszt-utczában, 6 képletben Vasil Alajostól.  
177. terézvárosi elemi népiskola a Wesselényi-utczában, 5 képletben Feszl Frigyesétől.  
178. Józsefvárosi elemi népiskola a szőlőhegy-utczában, 5 képletben Gottge Antaltól.  
180. Ferencvárosi elemi népiskola a két nyul-utczában, 7 képletben Vasil Alajostól.  
181. A Rókus kórház melléképülete a városi mérnöki hivatal terve szerint, 3 képlet egy tárczában.  
182. Ezekon kívül három tárczában: 2 db alaprajz, és egy távlati látkép a 174–182. tárczából.  
A 169-től 182-ig terjedő tárgyakat Pestvárosi közönsége állítja ki.  
183. Gr. Andrassy Gyula lakházának távlati látképe. Linczbauer Istvántól.  
184. „Haas Fülöp és fiai” czég házában távlati látképe. Linczbauer Istvántól.

185. A)B)C)D)E)F)G) rajzok Linczbauer Istvántól.
186. A)B)C)D)E)F)G)H)I)K)L)M)N) butorrajzolatok Linczbauertől.
187. Szobadisztimények Fenechtinger J. E. szobafestőtől Pesten.
188. A)B)C)D) Tervezetek a Széchényi emlékhöz. Siebreich Károlytól.
189. Az új Lloydépület Pesten. Homlokzatmű Benko és Kolbenheyertől.
190. A magy. kir. államerdőségek felügyelőségének pavillonja, tervezve és kivive Koch Gyula tanár által.
191. A Vajda-Hunyad ősi vár ujításának terve Steindl Imrétől. A) Távlatrajz, B)C)D) különböző emeletek alaprajzai, E)F) G) állórajzok H)I)K) átmetszetek.
192. Pályázati terv a város tágításához Budapesten. Siebreich Károlytól.
193. Az Erzsébet-sétány kioszkja, vízi festmény Hauszmann Sándortól.
194. A magy. kir. vámépület Pestem, tervezve és kivive Ybl Miklós által: A) a Dunára eső homlokzatának távlati látképe, B)C)D)E)F) alaprajzok, G) tájlatrajz, H)I) metszvények, K)L)M)N) részletek, O)P) homlokzatrajzok.
195. A brassói lövölde, tervezte és rajzolta Bartsch, két alaprajz, egy oldalkép és egy távlatkép. Építészeti tervrajzok fényképei.
196. Egy mausoleum tervrajza. Alap- és homlokrajz Kuglertől Párizsban.
197. Országház. Két alaprajz, egy látkép és egy távlatkép Nagy Lajostól.
198. A pesti városliget nagyobbításának tervezete. Pecz Ármintól. Tokban.
199. Egy byzanci stylben készült, faragott, ikonostásie (képfal) ajtó Andronik Androne, brassói gör. keleti plébánostól.
200. Két templomi gyertyatartó hasonló stylban ugyanattól. A mellette fekvő udvarban továbbá mint műipari tárgyak ki vannak állítva:
201. Egy honvédelemk mintázta Faragó József Lőcsén, a vasöntvény Prackendorfban készült, a branyiszközi hegycsúcson lesz kiállítva.
202. Egy lovag vaspléhből, a vajda-hunyadi vártony tetejére szánva, tervezte Steindl Imre, összeállított a Schlick-féle öntödében Pesten, ide tartozik végre:
203. Az ugyanezen öntödében készült udvarácszat.
- A rajzművészet tárgyai gyanánt végre, kivált mint régi építészeti tekintendők a magyar műkedvelők csarnokában kiállított vízfestmények, rézmetszetek, vázlatok s tollrajzok, fametszetek, stb. melyek egyenként a műkedvelők katalógusában vétettek fel, itt csupán a kiállítók nevei álljanak: Doby Jenő, Feszl Frigyes, Frey Lajos, Henszlmann Imre, Miskovszky Győző, Schulek Frigyes, Schulz Ferenc, (X) Storno Ferencz, Tomsich Mátyás és Weinem Henrik, pesti fametsző.

GÁBOR ESZTER

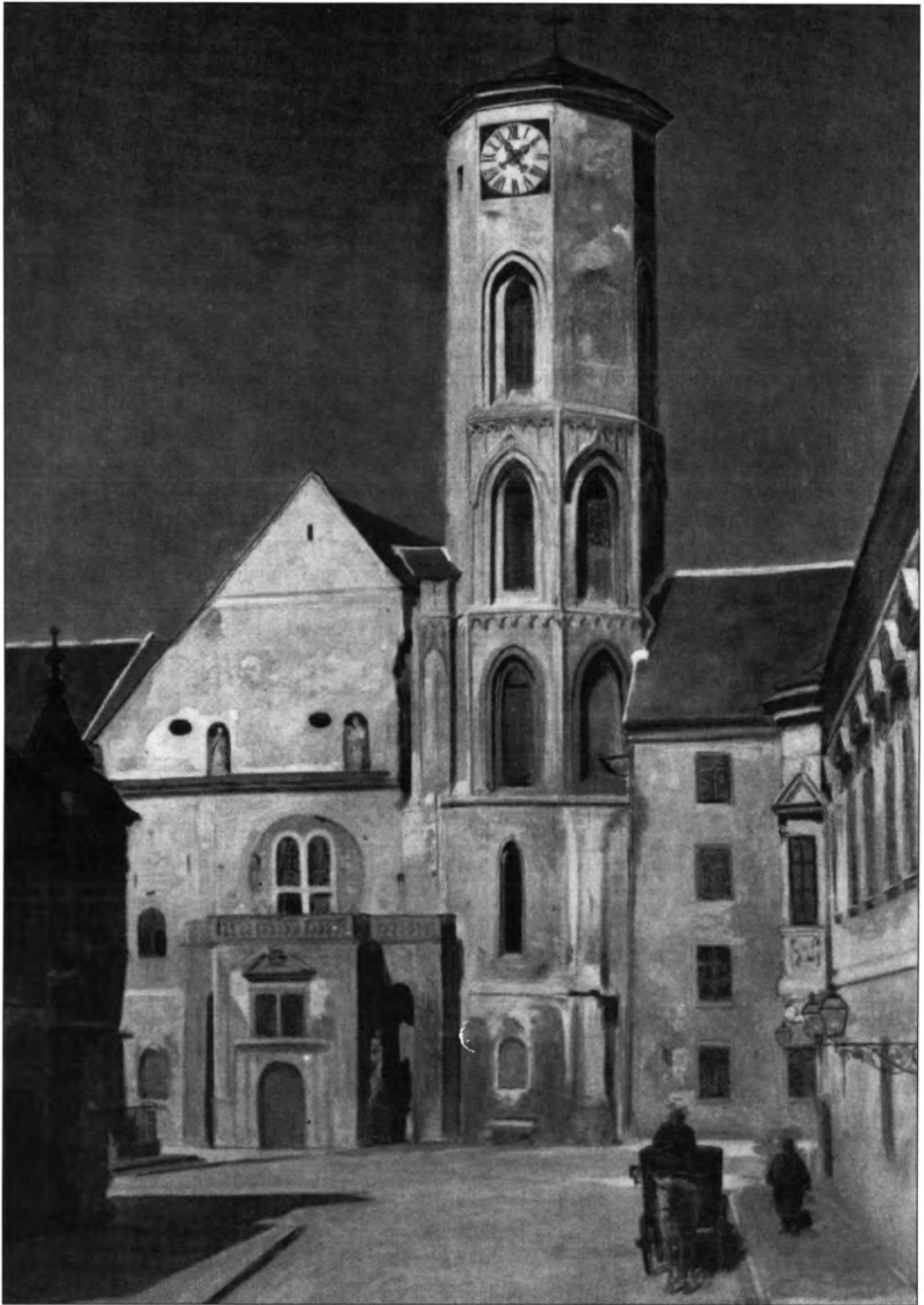
## A FŐVÁROSI LÁTKÉPPÁLYÁZAT 1884–85-BEN

„... felhívatnak az összes – akár itt benn lakó, akár külföldön tartózkodó festő művész urak, miszerint a magyar hazai festőművészetnek támogatása céljából általában s a távlati képfestés műfajának művelése iránti érdekeltség felébresztése céljából különösen nagyérdekű és jelentőségű eme pályázaton minél több vázlat beküldésével részt venni szíveskedjenek.”<sup>1</sup> E szavakkal zárult Budapest főváros tanácsának 1884. május 6-án kibocsátott, Kamermayer Károly polgármester aláírásával hitelesített pályázati felhívása. A pályázat tárgya „a főváros főleg beépített területének kiválóbb szebb pontjai”-nak „olajfestményű távlati képekben” történő megörökítése volt. A fővárosi képzőművészeti bizottság jelentése tízéves működéséről, kiemelt helyen, hosszasan tárgyalta a fővárosi látképek pályázatának történetét.<sup>2</sup> A pályázati felhívás zárópasszusa és a bizottsági jelentésben kapott kiemelt figyelem egyaránt jelzi, hogy a fővárosi hatóság jelentőséget tulajdonított a pályázatnak.

A pályázat kiírásakor már másfél évtizedes hagyománya volt Magyarországon a tematikus fes-



L.6. Győrök Leó: *Garnison templom (Helyőrségi templom), 1884*



L.I. Aggházy Gyula: A Mátyás-templom (Budavári Nagyboldog asszony-templom), 1884

tészeti pályázatoknak. Az első még Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején, 1869–1870-ben, az ő szellemi irányításával zajlott le. A nevezetes történetkép-pályázat meghirdetésekor megjelölték a kívánatos témákat is: „1. *Kun László a morvamezei diadal után szövetségeseinek, Habsburgi Rudolf német császárnak átadja az elfogott cseh királyfit*; 2. *Szent István király lovagga avatása Wenczelin által a Kupa ellen ivott párkányi csata előtt*; 3. *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tudósai körében* (Johann Alstedt, Martin Opitz, Johann Heinrich Bisterfeld, Geleji Katona István stb.); 4. *Szent István magára veszi a keresztséget*; 5. Nagy Lajos visegrádi udvarában fogadja a külföldi fejedelmek tisztelgését.”<sup>3</sup>

A megnevezett témák mutatják, hogy a kiírók a pályázattal Eötvös intenciói szerint a „nemzeti öntudat nevelésére s az utókor fiainak őseikhez méltó tettekre buzdítására” kívántak hatni.<sup>4</sup> A pályázatra hét festő nyolc vázlatát küldte el, az érdeklődés tehát nem volt nagy, de jelentős művészek jelentkeztek, és a magyar történeti festészet máig is számon tartott művei keletkeztek ebből az alkalomból – Madarász Viktor: *Bethlen Gábor tudósai körében*, Benczúr Gyula: *Szent István király kereszttelése* (ennek átkomponált, nagyméretű variánsa a *Vajk megkeresztelése* című kép), Székely Bertalan: *Thököly Árvavárban fiát menekülésre ösztönzi* és *V. László neveltetése Czillei Ulrik által*, Dósa Géza: *Bethlen Gábor tudósai között*. A ma már kevésbé ismert képek festői közül Than Mór és Orlay Petrics Soma jelentős művészek voltak, és Löschinger Zsigmond az egyedüli közülük, akit csak a szűk szakma tart nyilván.<sup>5</sup> A következő pályázatot 1872-ben, már Trefort Ágoston minisztersége idején írták ki, és ekkor nem adtak előre meghatározott témákat. Az érdeklődés kisebb volt, mindössze hat művész pályázott egy-egy művel. Than Mór és Székely Bertalan a korábbi pályázatra benyújtott vázlatát dolgozta ki nagy méretben, Madarász Viktor is kidolgozott – de kevésbé jelentős – képpel vett részt (*Mátyás meghívása a trónra Vitéz által a prágai fogáságban*), a további három pályázó a kismesterek közül került ki: Wéber Xavér Ferenc, Strohmayer Máté és Ország Antal. Több történetfestmény-pályázatot nem hirdetett meg a minisztérium, a későbbiekben közvetlenül rendeltek meg képeket a művészektől.<sup>6</sup>

Ipolyi Arnold, aki 1879-től az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke volt, az általa felajánlott évi 500 forintos díjjal hirdetett történetkép-pályázatot 1880–1885 között. Ő még a korábbinál is részletesebb tematikát adott, helyenként a használható-használandó írott forrást is megjelölve.<sup>7</sup> Az 1880-as pályázatra hét művész kilenc képét küldte be. A díjat Lotz Károly kapta a Bakáts téri plébániatemplom számára készülő Hunyadi halála című freskójának kartonjáért. A többi pályázó ma már kevésbé ismert: Aggházy Gyula, Brezina Sámuel, Greguss Imre, Kovács Mihály, Molnár József, Trost Ottó. 1881-ben öt művész hét művel szerepelt, a díjat Than Mór kapta – kivülről pályázott még Lotz Károly, Feszty Árpád, Greguss Imre és Paczka Ferenc. Az érdeklődés hamar lelohadt, mert 1882-ben már csak ketten pályáztak, 1883-ban harman, 1884-ben és 1885-ben nem adták ki a díjat, mert a zsűri nem talált arra megfelelő művet.<sup>8</sup>

A Ráth György által 1880-ban alapított és az ő nevét viselő díjat az 5000 forintos alapítvány évi kamataiból a Képzőművészeti Társulat adta ki évente. A „díjért – az alapító okirat szerint – felváltva egyik évben történeti vagy életképek (genre) a másik évben csak táj, állat vagy csendéletet ábrázoló képek pályázhatnak.”<sup>9</sup> Sinkó Katalin megállapítása szerint Ráth György „célja a különböző műfajok egyenletes fejlődésének biztosítása volt”, az általa alapított „az első olyan díj volt, melynek odaítélésében következetesen és programszerűen érvényesülhettek az akadémizmus által tradicionálisan alacsonyabb rendűnek mondott műfajok is.”<sup>10</sup>

„... a képzőművészetek meghonosítása és felvirágoztatása általános nemzeti feladat, melynek teljes mérvű megvalósításához az állam hathatós támogatása és a törvényhatóságok és testületek versenyző részvétele is megkívánatik. A főváros tehát, mely mint a nemzeti kultúrának székhelye és a hazai műipar központja első sorban van e tekintetben érdekelve...”<sup>11</sup> A fővárosi képzőművészeti bizottság – a tízéves működéséről szóló beszámolójában megfogalmazottak értelmében – a maga speciális adottságaival kívánt a képzőművészeti pályázatok sorába bekapcsolódní. Termé-



L.7. Győrök Leó: Albrecht út, (Hunyadi János út) 1884

szetesen nem tartozott illetékességi körébe a történeti festészet – ezt a feladatot egyébiránt is elvállalta korábban az állami festészeti pályázat, majd az Ipolyi-díj; az életkép- és tájképfestészet támogatására rendelkezésre állt a Ráth György-díj. A város, a fejlődő nagyváros megőrkítése mindezekből és a kortárs festők érdeklődési köréből is hiányzott. Ezt az alvó műfajt kívánták feléleszteni az 1884-ben meghirdetett pályázattal, amely egyszeri alkalomra szólt, és kimondott célja a főváros szebb pontjait ábrázoló – egyelőre tizenkét darab – olajfestmény készíttetése volt.<sup>12</sup> A kívánt művek műfaji megnevezése bizonyos nehézséggel járt, ezért a pályázati határidő meghosszabbításáról szóló határozatban bővebben körülírták azt: „... nem az úgynevezett tájfestészet (Landschafts-Malerei) kívánta támogatni, nem madártávlati képeket kívánt szerezni – hanem az úgynevezett építészeti festészetet kívánja érvényre emelni, mely nemét az olajfestésnek ez idő szerint – bizonyára megrendelések hiányában – elhanyagolva látja és nevezetesebb pontjait a folyton fejlődő és változó városnak kívánja olajfestésű képekben a későbbi kor számára megőrkíteni”.<sup>13</sup> A városi látkép műfaja olyannyira kívülálló a művészek érdeklődésén, hogy a Képzőművészeti Társulat azt ajánlotta a fővárosi bizottságnak, hogy ha az olajvázlatokra hirdetett pályázatnak nem volna meg a kívánt eredménye, kísérletet lehetne tenni a kevésbé monumentális, de az építészeti felvételekre kiválóan alkalmas vízfestéssel is.<sup>14</sup>

A fővárosi képzőművészeti bizottmány, miután 1883 őszén Kaas Ivor előterjesztésére elhatározta a látképpályázat meghirdetését, szakmai segítségért az Országos Magyar Képzőművészeti Társulathoz (OMKT) fordult, s a pályázat feltételeit már az onnan kapott tervezet szerint, a kialakult szokásoknak megfelelően fogalmazta meg.<sup>15</sup> Az ábrázolandó részletek megválasztásában teljesen szabad kezet adtak a művészeknek, még preferált pontokat sem jelöltek meg – e tekintetben tehát nem követték a történetkép-pályázatok kiírásakor elfogadott utat. Nagyvonalúan három díjat tűztek ki 500, 300 és 200 forint értékben. (E megajánlás bőkezűségét akkor értékelhetjük, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a magasabb rendűnek tartott és kompozicionálisan szakmailag va-





L.10. Lechner Gyula: Rózsa tér (Sebestyén tér), 1884

lóban bonyolultabb feladatot jelentő történeti festmények díjazására általában egyetlen 500 forintos díj állt rendelkezésre.) A pályaművül megkívánt színvázlatok szélességi méretét 60 cm-ben határozták meg, olyan kiegészítéssel, hogy azok másfél méter széles és egy méter magas végleges festmények alapjául szolgálhassanak. (A majdan megrendelendő nagyméretű festmények árát is megjelölték 1200 forint összegben.) A pályázat határideje eredetileg 1884. október elseje volt, amelyet később meghosszabbítottak 1884. december 31-ig.

A kitűzött határidőig tizennyolc művész hatvanhat színvázlata érkezett be az Új Városházára. A korábbi pályázatok ismert adataihoz viszonyítva igen magas szám, hiszen a történetkép-pályázatok legsikeresebbjén, 1870-ben is mindössze hét festő küldte el nyolc vázlatát, igaz, hogy közöttük voltak a kor jeles művészei is. A látképpályázatra azonban kezdő és műkedvelő festők pályáztak elsősorban. A történetifestmény-pályázatok résztvevői közül egyedül – az azóta teljesen elfelejtett – Löschinger Zsigmond neve tűnt föl itt. A maga korában tekintélynek örvendő egyetlen részt vevő művészt, Ligeti Antalt ráadásul ki kellett zárni a versenyből, mert a kiírásban foglaltaktól eltérően nem utcaképet, hanem madártávlati képet küldött. (A díjazásnál nem jöhetett szóba, de a bírálók az első között ajánlották megvételre a művet.) A pályázatra Aggházy Gyula (1850–1919) két, Böhm János (?–?) két, Balló Ede (1859–1936) öt, Feszty Árpád (1856–1914) négy, Gyöngyvirági Eugénia (Zseni) (1854–?) egy, Györök Leó György (1847–1899) három, Irinyi Sándor (1840–1893) három, Lechner Gyula (1841–1914) nyolc, Ligeti Antal (1823–1890) két, Löschinger Zsigmond (1844–1887?) két, Mednyánszky László (1852–1919) három, Molnár Géza (1856–?) egy, Molnár József (1821–1899) két, Nádler Róbert (1858–1938) tizennégy, Schandi (id. Sándy) Gyula (1827–1894) két, Schickedanz Albert (1846–1915) hét, Spányi Béla (1852–1914) három, Tölgyessy Artúr (1853–1920) két olajfestésű vázlatot küldött.<sup>16</sup>

Mint fentebb említettük, a pályázati felhívás nem írta elő, hogy a megrendelők a főváros mely pontjait szeretnék a festményeken megörökítve látni. Informális csatornákon talán mégis kiszivá-

roghatott, hogy mit kívánnak, vagy létrejött egy spontán közmegegyezés arról, hogy mely pontok méltók a megfestésre. A hatvanhat pályamű közül hat, esetleg hét ábrázolta a Lánchidat – Feszty Árpád, Györök Leó, Löschinger Zsigmond, Mednyánszky László és Nádler Róbert képei.<sup>17</sup> A Várkert bazárt öt, esetleg hét kép választotta témájául – Böhm János, Balló Ede, Feszty Árpád, Molnár József, Nádler Róbert és Spányi Béla,<sup>18</sup> a Calvin teret négy művész: Balló Ede, Irinyi Sándor, Molnár József, és Nádler Róbert festette le,<sup>19</sup> a Ferenciek terét hárman: Lechner Gyula, Molnár Géza és Schickedanz Albert,<sup>20</sup> szintén hárman választották témául a Mátyás-templomot: Aggházy Gyula, Schandi Gyula és Schickedanz Albert,<sup>21</sup> valamint az Albrecht utat is: Aggházy Gyula, Györök Leó és Nádler Róbert.<sup>22</sup> Két-két képnek témája a Kerepesi út, a Vár és a Petőfi tér; a pályaművek másik fele egyedi témákat örökített meg. Feltűnnek egyéni rokonszenvek: Lechner Gyula a belvárosi tereket festette meg előszeretettel, a *Ferenciek tere*, a *Rózsa tér*, a *Sebestyén tér*, a *Petőfi tér* és a *Gizella tér* mellett néhány további belvárosi téma, az *Újvilág utca*, a *Nemzeti Színház bérháza* és a *Nagy-Kristóf* (a Váci utca és a Kristóf tér sarkán álló ház) szerepelt vázlatai között. Mások vegyesen festettek régebbi – esetleg átépítésre, lebontásra váró épületeket és új városrészeket. Az 1882-ben befejezett Várkert bazár ekkor új építkezés volt. Szép fekvése, a hosszas Duna-parti távlat, a háttérben látható hegyek inkább kínálkoztak festői témául, mint az Andrássy út egységes házsorai. Nem meglepő, hogy Andrássy úti távlatot csak egy művész, Tölgvessy Artúr festett. Andrássy úti palotát, a pályázattal csaknem egy időben felavatott Operaházat Schickedanz választotta témául, aki Ybl Miklós irodájában az épületről még annak terv állapotában több távlatot festett – akkor persze akvarellal.<sup>23</sup> Nádler, aki szintén évekig dolgozott Ybl irodájában – ugyancsak az Operaház tervein, igaz, hogy amennyire tudni lehet, ő a belsők kidolgozásában kapott feladatokat – a látképpályázat során nem nyúlt az Operaház témájához.<sup>24</sup> (Schickedanz egyébként a régebbi épületeket festette szívesen: a *Duna és Torony utca sarkát* a Küttel-házzal, a legrégebbi pesti házzal, a *Ferenciek terét* az Athenaeum barokk palotájával, a *Kőtő és Galamb utca sarkát* a barokk Péterffy-palotával, a Szt. Háromság teret az átépítés előtti Mátyás-templommal.

A látkép, ha a természeti tájképnél nehezebbnek mutatkozott is, nem véletlenül volt kevésbé becsült műfaj. A festők ritkán küzdöttek meg nehéz kompozíciós problémákkal, leginkább lefestették azt, ami elébük tárult. Nem Canaletto vagy Guardi vedutái jelentették számukra a városi látképet, az építészeti festészetet, hanem talán Rudolf Alt képei. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Képzőművészeti Társulat, személy szerint Keleti Gusztáv, a városkép témához az akvarellt ajánlotta az olajfestmény helyett. A pályázó művészek még csak nem is feltétlenül azt festették, ami az utcán tárult elébük, hanem szívesen dolgoztak fotók alapján. A második díjas Schickedanz négy festménye pontosan azonosítható egy-egy Klösz-fotóval, természetesen némi kompozíciós eltéréssel, ami lényegében a fotó által befoglalt tér szűkítésére és néhány staffage alak cseréjére korlátozódott.<sup>25</sup> Irinyi Sándor Eötvös tér című képe is hasonló módszerrel készült egy Klösz-fotó után. Elhagyta a képről a Duna-parti Stein-ház homlokzatába belevágó zászlórudat, és pótlólag ráfestette az időközben elkészült Eötvös-szobrot.<sup>26</sup> Valószínűleg Klösz-fotó után készült Lechner Gyula *Újvilág utca*,<sup>27</sup> *A Nemzeti Színház bérháza*,<sup>28</sup> *Rózsa tér*<sup>29</sup> és *Nagy-Kristóf*,<sup>30</sup> Györök Leó *Garnison templom*<sup>31</sup>, Löschinger Zsigmond *Alagút homlokzata*<sup>32</sup> című képe is. A fotó előképek használata vélhetően nem merült ki a felsoroltakban, hiszen a lappangó képeket nem tudjuk összehasonlítani, másrészt a mintául szolgálható fotók sora sem korlátozódott a Klösz-műhely által készíttetekre. A fotó a múlt században még általánosan elfogadott segédeszköz volt, semmi kivétlnivalót nem találtak a használatában, olyan jelentős művészek alkalmazták nálunk is, mint Munkácsy Mihály vagy Ferenczy Károly. A pályaműként beküldött vázlatok pedig nem egyszerűen felnagyított, színezett fotók voltak, helyszíni tanulmányoknak is kellett készülniük. Schickedanz hagyatékában két kép kisméretű, vélhetően a helyszínen készült színvázlata is fennmaradt.<sup>33</sup> Semmi sem indokolja, hogy a többiekéről ne feltételezzünk hasonló lelkiismeretességet.



L.13. Mednyánszky László: Lánchíd (Budai Duna-part), 1884

„A tájképekből minden tárlat eléggé el van látva. Ritka azonban az épületeket, utcákat feltüntető kép, s például Budapestről alig-alig festenek valamit, holott van eleven élete s vannak festői részei. De az architektúrai részekkel nem szeretnek bajlódni” – írta csaknem három évvel a pályázat után a *Vasárnapi Újság*.<sup>34</sup> E megjegyzésben valószínűleg kulcsot találunk a pályázók és főleg a sikeres pályázók körének meghatározásához. Györök Leó, Nádler Róbert és Schickedanz Albert tanultságukat és eredeti foglalkozásukat tekintve építészek voltak, csak később kezdtek hivatás-szerűen festeni; Feszty Árpádnak és Lechner Gyulának fivére volt építész, ez utóbbinak később két fia is az lett, mint majd Aggházy Gyulának és Schandi Gyulának is<sup>35</sup> – ők a többi festőnél talán jobban vonzódtak az építészethez, és szívesen bajlódtak az architektúrai részekkel is.

A pályázat anyagát elbíráló zsűri, amelynek tagjai Havas Sándor, báró Kaas Ivor, Keleti Gusztáv, báró Liphay Béla, Rauscher Lajos, Vastagh György, Vidéky János, és Ybl Miklós voltak, 1885. január 10-én ült össze. Az 500 forinttal járó első díjat „tekintettel különösen a várkert rakpartot felülről nézve, és a bombatért ábrázoló vázlataira egyhangúlag Nadler Róbertnek”, a második díjat a vele járó 300 forinttal „különös tekintettel a nagymező utcát és a várbeli Szt. Háromságtért tárgyazó vázlataira szintén egyhangúlag Schickedanz Albertnek”, a 200 forinttal járó harmadik díjat „Molnár József, Aggházy Gyula és Feszty Árpád között 3 szavazás útján szótöbbséggel s tekintettel a Calvin tér vázlatára Molnár Józsefnek ítélte”.<sup>36</sup>

A pályázat kifejezett célja a főváros szebb pontjait ábrázoló – tizenkét darab – olajfestmény készítése volt, a bizottság ezért – külön felkérésre – a nagyméretű képek megrendelésére is javaslatot tett: ajánlotta „első sorban Ligeti Antalnak az alsó Dunáról tekintett képét az újabb építményekkel kiegészítve, mint bevezetést a megrendelendő képsorozathoz; azután a következőket: Nadler Róberttől 1. a várkert rakpart felülről (pályanyertes) 2. Albrecht út felülről, 3. bombatér, 4. lánchídfő Budáról. Schickedanz Alberttől: 1. nagymező utca, 2. várbeli Szt. háromságtér, 3. torony



L.15. Nádler Róbert: *Bomba tér, 1885–87*

és Duna utca sarkok, 4. ferenciek tere. Molnár Józseftől: Calvin tér. Feszty Árpádtól: 1. a lánchíd este, 2. alsó dunai látkép. Aggházy Gyulától: Albrecht út alulról, Ballótól: Petőfi tér, Tölgyessytől: Sugárút, Lechner Gyulától: váci utca a Kristóffal.<sup>37</sup>

A képzőművészeti bizottság 1885. február 2-i ülésén megállapította, hogy a rendelkezésére álló 6000 forint nem fedezi tizenkét kép költségeit, ezért csak három képet rendelt meg, a díjazott művészek mindegyikétől egyet-egyét. Nádlerrel a Bombatér, Schickedanztól a Torony és Duna utcák sarkát, Molnár Józseftől a Calvin teret ábrázoló képet rendelte meg, előre kikötött 1200 forintos tiszteletdíjért.<sup>38</sup> Schickedanz képéhez nem fűzött megjegyzést a bizottság, Molnárt figyelmeztette, hogy „a képzőművészeti bizottmány az előtérben lévő fák elhagyását, a szökőkút és a takarékpénztári épület közt levő távolság erősebb kiemelését, élénkebb, népesebb és a jelenkornak megfelelőbb alakokkal bíró előtér alkotását, egyebekben az épületeket illetőleg nyugodtabb és összhangzóbb színezés alkalmazását óhajtja”. Nádlerrel azt kérte, hogy képét „minél élénkebb, a fővárosi életnek megfelelő staffage-zsal kiegészítve elkészíteni szíveskedjék”.<sup>39</sup> Bár a jegyzőkönyv ezt nem tartalmazza, de Nádler képével kapcsolatban más kifogás is felmerülhetett, nevezetesen hogy a megrendelők nem találták volna a jelenkornak eléggé megfelelőnek a tér benépesítését.<sup>40</sup>

A rendelkezésre álló további 2400 forintot a bizottmány megosztotta, 1200 forintot arra fordított, hogy megvásároljon a jobbnak ítélt pályaművek közül hét olajvázlatot. Balló Edétől a Rakpart a Petőfi térmél, Feszty Árpádtól *A Lánchíd éjjel*, Tölgyessy Artúrtól a *Sugárút a Körtértől befelé* című képeket 200–200 forintért, továbbá Györök Leó Györgytől a *Helyőrségi templom* és az *Albrecht út fent*, valamint Lechner Gyulától a *Rózsa tér* és a *Sebestyén tér* című képeket, páronként 300-300 forintos áron vették meg.<sup>41</sup> Ligeti Antal *Budapest távlata 1864-ben* című olajfestményét 1887-ben Havas Sándor javaslatára 1200 forintért vásárolta meg a főváros.<sup>42</sup>

Az 1884–85-ös látképpályázatra 1890 januárjában még visszatért a pályázatot egykor kiíró



L.18. Schickedanz Albert: Mátyás-templom (Szentháromság tér), 1890–1892

képzőművészeti bizottmány; ekkor megrendelték Schickedanztól a *Mátyás-templom*, Nádlertől a *Királyi lak hátsó részének* lefestését.<sup>43</sup> A képek 1892-ben elkészültek, és a főváros átvette őket.<sup>44</sup> A főváros által festetett, illetve megvásárolt képeket a Városháza hivatali helyiségeiben helyezték el, majd 1900–1906 között több részletben átengedték a kevéssel korábban alakult Fővárosi Múzeumnak.<sup>45</sup> A Fővárosi Múzeum, a Fővárosi Képtár, majd a Budapesti Történelmi Múzeum feladatának tartotta a városképek gyűjtését, így lehetőségei szerint megvásárolta a műtárgypiacon feltűnő, a témára vonatkozó képeket is. A pályázat anyagából 1901–1955 között húsz további kép került vásárlás útján a múzeum, illetve a Fővárosi Képtár tulajdonába.<sup>46</sup>

A főváros az 1880-as években sokasodó képzőművészeti pályázatok között megtalálta a számára kínálkozó területet, azt a kevéssé művelt polgári műfajt, amelynek eredményeit a gyakorlatban is használhatni remélte. A képzőművészeti bizottmány által kitűzött hármas célt csak részben érte el a pályázat: az épülő és változó főváros megörökített részleteivel értékes dokumentumokat hagyott az utókor számára, a létrejött képek kiállítási tárgyként hasznosak lettek, a „festészet ezen kiváló és reális természetű fájának művelésére” azonban csak mérsékelt lendületet tudott adni.<sup>47</sup>

#### JEGYZETEK

Rövidítések:

SINKÓ, 1995=Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a XIX. században. Katalógus, szerk.: SINKÓ Katalin. Budapest, 1995.

GÁBOR, 1991=GÁBOR Eszter: Az 1884–85. évi budapesti látképpályázat. *Ars Hungarica* 1991/2. 193–206.

1. BFL IV.1403. m. 12/884. csomóban 24189/1884. sz.; GÁBOR, 1991. 198–199.

2. A fővárosi képzőművészeti bizottság jelentése tízéves működéséről (1880–1890.) Budapest, 1891. 21–29.

3. SINKÓ, 1995. 313.
4. Uo. idézi Eötvös Józsefet.
5. SINKÓ, 1995. 313.
6. Uo.
7. *Képzőművészeti Szemle II.* 1880. 162–163.; Vö. SINKÓ, 1995. 284. A pályázati tematikában minimális változás történhetett csak az évek folyamán, mert a Sinkó Katalin által idézett 1882 utáni változatból mindössze a Hunyadi János halálára utaló e) pont hiányzik, Lotz Károlynak a Bakáts téri plébániatemplom freskójához készített, azonos témájú kartonja, amelyet 1880-ban díjaztak, tökéletesen megfeleltethet Ipolyi igényeinek, eltekintett e téma ismételt meghirdetésétől, és utolsós, i) pontként „Munkácsy Mihály fogadtatása a Múcsarnokban, a koszorú átadása alkalmával 1882. február 19-én stb.” szerepel.
8. SINKÓ, 1995. 285.
9. Az alapító okiratból idézi SINKÓ, 1995. 291.
10. Uo., 291.
11. L. 2. jegyzet 4–5.
12. L. 1. jegyzet 198.
13. BFL.IV.1403. m. 12/884. csomó, 31.5776/1884-III. sz. tanácsi határozat.
14. Uo. az OMKT 1656/1883. sz. 1884. január 31-én kelt levele.
15. A pályázat eseménytörténetét l. GÁBOR, 1991. 193–206. A pályázati felhívás teljes szövege uo. 198–199.
16. BFL IV.1403 m 11/1884. cs. ügyiratszám nélkül. „Pályaművek (vázlatok) a budapesti látképek tárgyában”=a pályázatra beküldött művek jegyzéke. „Összeállító: Rózsa Péter” tanácsnok.
17. A pályaművek listáján 13., 14(?), 16., 32., 35., 43., 46. számú művek.
18. Uo., 4(?), 7., 12(?), 38., 42., 44., 63. sz.
19. Uo., 6., 21., 39., 45. sz.
20. Uo., 22., 37., 61. sz.
21. Uo., 1., 55., 56. sz.
22. Uo., 2., 18., 41. sz.
23. BTM Tervtá. 51.709.5, uo. 51.709.6, uo. 65.46.2.
24. A pályaművek listáján Nádler vázlatjai a 40–53. számokon szerepelnek. A tizennégy vázlat közül csak hét szerepel címmel, a többi nem. Azt nem tudni, hogy az utóbbiak között volt-e az Operaházat ábrázoló.
25. Schickedanz Albert: *A Küttel-ház* (BTM 24.164) ill. BFL XI. 916. (Klősz-hagyaték, fotóalbumok) 5. kötet 53/b. sz., – a *Szenháromság tér* (BTM ltsz. 1305) – uo. 74/a. sz., – a *Nagymező utca* (BTM ltsz. 14.848) – uo. 136. számon található,
- a Ferenciek teréről készült fotó az albumokban nem szerepel, de budapesti magántulajdonban megtalálható. L. Schickedanz Albert 1846–1915. Katalógus, szerk.: GÁBOR Eszter és VERŐ Mária. Budapest, 1996. 250. No. D. 21. A lappangó *Margitszigeti fürdő* előképe megtalálható BFL XI. 916. 5. kötet 214. sz. (A színvázlat [*Margitszigeti fürdő*, olaj papírlémezen, 16x24 cm, Budapest, magántulajdon], mivel a rendezés napjaiban került elő, katalóguson kívül volt kiállítva a Szépművészeti Múzeumban 1996-ban rendezett Schickedanz-kiállításon.)
26. Irinyi Sándor: *Eötvös tér* (BTM ltsz.16.505) - BFL XI. 916. 6. kötet 145. sz.
27. BFL XI. 916. 7. kötet 213. sz.
28. Uo., 5. kötet 135. sz.
29. Uo., 6. kötet 16. sz.
30. Uo., 6. kötet 52. sz.
31. Uo., 6. kötet 199. sz.
32. Uo., 6. kötet 124. sz.
33. L. Schickedanz Albert 1846–1915. 25. sz. jegyzetben, i. m. 248. No. F.4. A *Duna és Torony utca sarok* – vázlat; *Margitszigeti fürdő*, olaj papírlémezen, 16x24 cm, Budapest, magántulajdon.
34. A Múcsarnokból: *Vasárnapi Újság*, XXXIV. 1887. 800.
35. Feszty Árpád fivérei, Feszty Adolf (1846–1900) és Feszty Gyula (1854–1912), Lechner Gyuláé Lechner Ödön (1845–1914), fiai, Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962) és Kismarty-Lechner Lóránd (1883–1963). Aggházy Gyula fia, Aggházy Tibor (1880–1956?), Schandi Gyuláé Sándy Gyula (1868–1953).
36. BFL. IV. 1403. m. 11/1884. sz. csomó. „A Budapest főváros tanácsa által 1884 évi május 6-án 24.189 és június 19-én 31.577 sz.a. hirdetett pályázat folytán beküldött olaj színvázlatok ügyében egybehívott bíráló választmány 1885 január 10-én tartott ülésének jegyzőkönyve.” (Az idézetekben az eredeti írásmódot követjük.)
37. Uo.
38. L. 2. jegyzet 24–25.
39. BFL. IV. 1403. m. 14/1886. csomó 29/l.alp./1885. sz. iii.
40. Nadler Pálma idézi a *Borsszem Jankóban* 1887. november 22-én megjelent a Vásári rendőrség és művészet című

karikatúra szövegét, amely szerint Gerlóczy Károly kifogásolta, hogy a képen szénásszekér és borjú látszik, holott a Bomba-téren egyiknek sem szabad járnia. A művész a kívánságoknak megfelelően liszteszekérré és kutyává festette át a kifogásolt motívumokat. Ő a történetet egy családi levélre hivatkozva hitelesnek mondta. L. NADLER Pálma: Nádler Róbert 1858–1938 élete és művészete. Budapest, 1942. 16., 88.

41. BFL. IV. 1403. m. 12/1884. csomó 32.739/1885. sz. tanácsi határozat.

42. BFL. IV. 1407. b. 36.423/1887. sz. ügyirat.

43. BFL. IV. 1403. m. 41/1893. csomó 3/I.alp./1890. sz. ügyirat.

44. Uo., 41/1893. csomó 46/km.biz./1892. sz. és 42/1893. csomó 1/km.biz./1893. sz. ügyiratok.

45. 1900-ban két, 1902-ben három, 1904-ben egy, 1906-ban nyolc kép került átengedés útján a Fővárosi Múzeum tulajdonába. Az átengedés módjáról és időpontjáról a vonatkozó múzeumi leírókartonok tájékoztatnak. L. még GÁBOR, 1991. 200–203.

46. A vásárlás módjáról és időpontjáról a vonatkozó múzeumi leírókartonok tájékoztatnak. L. még GÁBOR, 1991. 200–203.

47. L. 2. jegyzet 21–22.

*AZ 1884–85. ÉVI BUDAPESTI  
LÁTKÉPPÁLYÁZATON SZEREPLŐ MŰVEK  
JEGYZÉKE*

Első helyen a pályázati jegyzékben, illetve az egykorú ügyiratokban szereplő cím szerepel.

//=Eredeti címváltozat vagy egykorú kiegészítés.

()=Utólagos címváltozat.

Aggházy Gyula

1. Mátyás-templom (Budavári Nagyboldogasszony-templom)  
o. v. 99,3x60 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 55.128.1

2. Albrecht út  
Lappang

Böhm János

3. Kerepesi út /Kerepesi út látképének vázlata a Rochus kórháztól befelé/  
Lappang
4. Budai látkép /alsó/ – /A budai oldal látképének vázlata a Várháztól/  
Lappang

Böhm Pál

5. (A név és az 5. sorszám az eredeti kéziraton törölve.)

Balló Ede

6. Calvin tér  
o. v. 38,5x62 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 20.355

7. Várkert bazár (Várkert-rakpart)

o. v. 38,5x62 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 20.354

8. Vár  
Lappang

9. Ferenc József tér  
Lappang

10. Petőfi tér (Petőfi téri piac)  
o. v. 50x70 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1135

Feszty Árpád

11. Kerepesi út /Kerepesi út a Rókkustól tekintve/  
Lappang

12. Budai (alsó) látkép  
Lappang

13. Lánchíd  
o. v. 59,5x92 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1134

14. Hídfő Pesten  
Lappang

Gyöngyvirági Zseni (Eugénia)

15. Krisztinaváros  
Lappang

Györök Leó György

16. Lánchíd Budáról  
Lappang

17. Garnison templom  
o. v. 45x61 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 832

18. Albrecht út (Lehetséges, hogy nem azonos a pályázaton szereplő képpel.)

o. v. 65x95,5 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 13.467

Irinyi Sándor

19. Vigadó tér

Lappang

20. Eötvös tér (Ferenc József /Belgrád rakpart)

o. v. 36x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 16.505

21. Calvin tér

Lappang

Lechner Gyula

22. Ferenciek tere

Lappang

23. Újvilág utca /Sas/

o. v. 40x56,2 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 2.491

24. Rózsa tér /jobbra/

o. v. 40x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 591

25. Rózsa tér /balra/

o. v. 40x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 592

26. Petőfi tér

o. v. 40x59,5 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 3.678

27. Nemzeti Színház bérháza

Lappang

28. Nagy-Kristóf

o. v. 40,5x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 2.492

29. Gizella tér

Lappang

Ligeti Antal

30. Budapest látképe /Budáról, felső/

o. v. 60x90 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1303

31. Budapest látképe /Soroksárról, alsó/

Lappang

Löschinger Zsigmond

32. Lánchíd Budáról

Lappang

33. Alagút homlokzat

Lappang

Mednyánszky László

34. Váci út

o. v. 47,5x67,5 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 16.244

35. Lánchíd (Budai Duna-part)

o. v. 49,5x66,5 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 22.678 (?)

36. Vár

Lappang(?)

Molnár Géza

37. Ferenciek tere

Lappang

Molnár József

38. Várkert

Lappang

39. Calvin tér

Lappang

Nádler Róbert

40. Bomba tér

o. fa, 39,5x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 18.418

41. Vár /Albrecht út/

o. fa 40x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 840

42. Várkert rakpart /felülről/

o. fa 39x60 cm

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 19.194

43. Lánchídfe Budapest (A Lánchíd budai hídfője)

o. fa 39,3x60 cm

Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 52.3

44. Várkert rakpart /alulról/

Lappang

45. Calvin tér

o. fa 39,5x60 cm

Budapest, Szépművészeti Múzeum ltsz.: L.7.101

46. Lánchíd a budai bombatérrel

Lappang



A 47–53. számon nem szerepelnek a jelzett  
Nádler-képek címei.

Schandi Gyula

54. Budai reáliskola  
Lappang

55. Mátyás-templom az Albrecht útról  
Lappang

Schickedanz Albert

56. Szt. Háromság tér /Mátyás-templom/  
Lappang

57. Opera  
o. v. 63x87 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 24.166

58. Küttel-ház /Torony és Duna u./ (Haltér,  
a legrégebbi pesti ház)  
o. v. 64,8x85,5 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 24.164

59. Kötő és Galamb u. /sarok/ (Péterffy palota,  
Kriszt-ház)  
o. v. 76,5x64 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 24.165

60. Nagymező utca /iskola/  
o. v. 60x80 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 14.848

61. Ferenciek tere (Athenaeum)  
o. v. 60,3x88 cm  
Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz.: 64.1560.1

62. Margitszigeti fürdő  
Lappang

Spányi Béla

63. Várkert rakpart  
Lappang

64. Margit-híd  
Lappang

65. Budai látkép a Nákó-házra  
Lappang

Tölgyessy Artúr

66. Sugárút a rondtérrel /Sugárút a Körtértől

befelél/ (Andrássy úti Körönd)  
o. v. 56x80 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 831

67. Akadémia  
Lappang

*A BUDAPESTI LÁTKÉPPÁLYÁZAT  
EREDMÉNYEKÉNT A FŐVÁROS ÁLTAL  
RENDELTE KÉPEK JEGYZÉKE*

Ligeti Antal

Budapest távlata 1864-ben (Buda és Pest), 1887  
o. v. 100x150 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1300

Molnár József

Calvin tér, 1885  
o. v. 100x150 cm  
BTM-Fővárosi Képtár ltsz.: 1312

Nádler Róbert

Bomba tér, 1885–87  
o. v. 104x154 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1304

Királyi várak a Krisztinaváros felé (Tabán és  
Várhegy), 1890–91  
o. v. 106x155 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1309

Schickedanz Albert

Torony és Duna utca sarok (Haltér, a legrégebbi  
pesti ház), 1855  
o. v. 101x151 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1311

Mátyás-templom (Szentháromság tér),  
1890–92  
o. v. 101x151 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 1305

Ferenciek terén állott Athenaeum (Ferenciek tere),  
1887  
o. v. 101x151 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 643

Nagymező utca (Terézváros)  
o. v. 95x145 cm  
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 24.167



SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

## A BUDAPESTI FALKÉPFESTÉSZET

### A KÖRÜLMÉNYEK

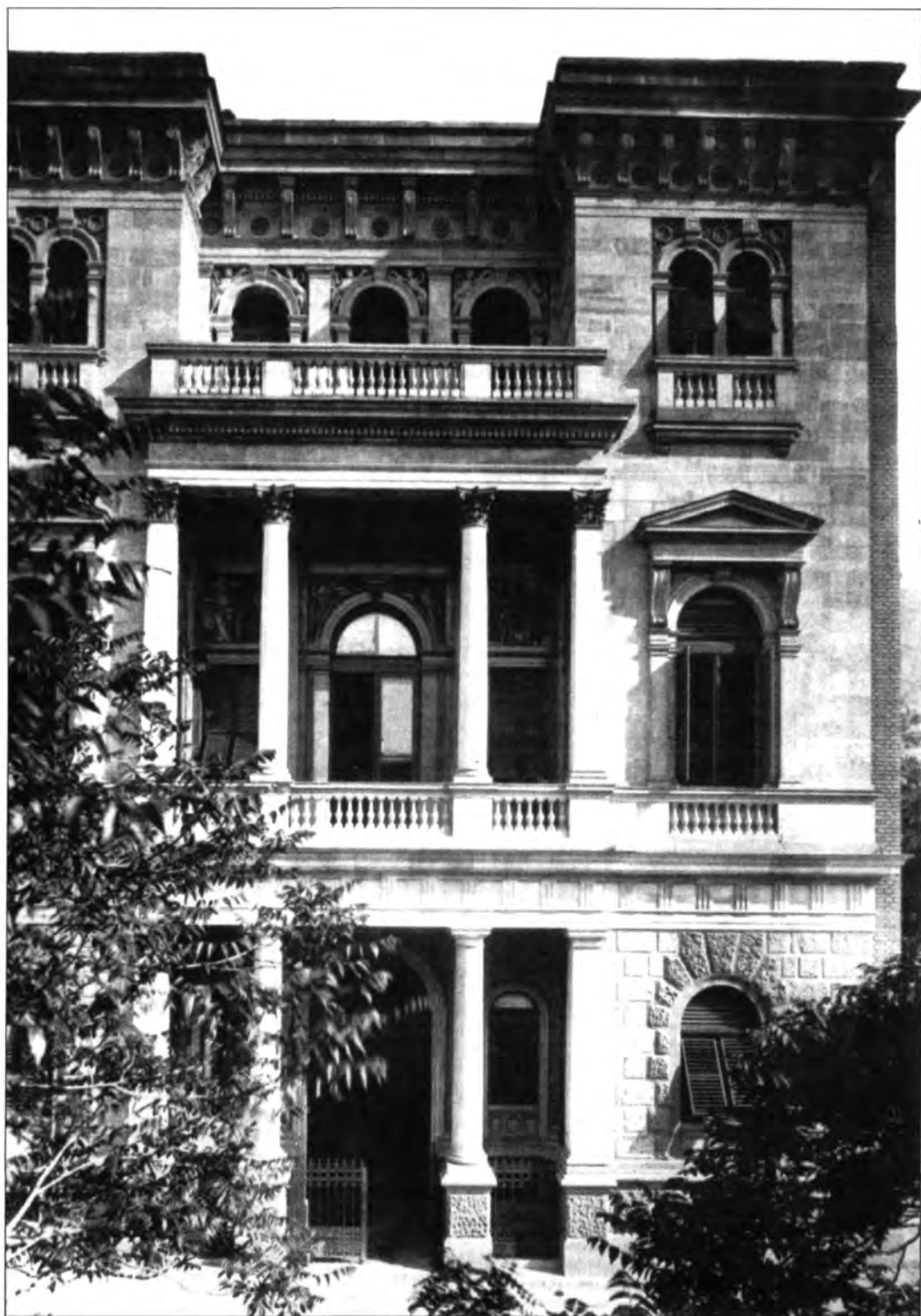
A XIX. század harmadik harmadában Budapesten széles körű művészeti program bontakozott ki, amelynek deklarált célja a városban kialakuló közterületek világvárosi rangú díszítése volt. A program egyik preferált ágazata az új, reprezentatív képzőművészeti műfaj, a középületek díszítésére szolgáló monumentális falképfestészet.

A falképfestés szinte előzmények nélkül bukkant fel a főváros középületeiben az 1860-as évek végén. Nem organikus fejlődés eredménye volt, hanem a kulturális életet mozgató politikusok határozó támogatása következtében jelent meg, a nagy serkentő: br. Eötvös József kultuszminister. Eötvös igen hamar felismerte a falkép agitatív erejét, és politikai programjába emelte a nagy hatású műfajt; eszmei társa, Trefort Ágoston pedig az ő elképzeléseit vitte tovább.

Az eleven művészeti élet létezése – mint az emelkedés egyik rangos mutatója – Magyarországon a reformkor óta politikai kérdés. Az „utolérési komplexum”-tól serkentett reformerek, akik arra vágytak, hogy Európa művelt nemzetei közé soroljanak bennünket Nyugaton is, a művészetet a kulturáltság bizonyítékának tekintették, és ezért ápolását tevékenységük részévé tették. A köz-



*A Budapesti Történelmi Múzeum barokk terme Lotz Károly és Than Mór falképkartonjaival*



2.2.28.a. Ádám Károly palotája a mágnásnegyedben, a bejárat fölötti lodzsában Lotz Károly falképeivel, 1876

épületeket díszítő nagyméretű falképek festése „küldetés”, megrendelésük szinte mozgalomszerű jelleget öltött, mivel a drága és nagy felkészültséget igénylő műfaj virágzása a társadalom kulturális és gazdasági fejlettségének látványos bizonyítéka.

Az ország fejlődésének fő irányát követve a falképfestés mindvégig a fővárosra koncentrált, kibontakozását több tényező együttes hatása eredményezte. Elsősorban az a tény, hogy a politikai helyzet megváltozása, a gazdaság rohamos fejlődése és a tőkekoncentráció következtében a magyar állam ebben a korszakban vált képessé arra, hogy a civil kezdeményezésektől, az alkalmi mecénásoktól átvegye a nagyszabású megrendelések finanszírozását. A következő tényező az alkalmas személyi háttér, a képzett magyar mesterek megjelenése. Ez azt is eredményezte, hogy az idegen mesterek a századvégre teljesen kiszorultak Budapestről. Végül témánk szempontjából alapvető fontosságú tény, hogy a kiegyezés, majd az 1873-ban bekövetkező városeyesítés után a fellendülő társadalmi és politikai élet, a kiszélesedett fővárosi státusz az intézményrendszer gyors kialakulását, egyben az ezek működését szolgáló reprezentatív épületek füzérének emelését segítette elő. A fejlődő világváros új közterei és középületei illő dekorálást igényeltek, ami a művészi feladatok megszorodásával és ezt követően megrendelésekkel járt. Vagyis e szerencsés pillanatban együtt voltak a bővülő anyagi lehetőségek, a tettekre kész hazai mesterek és a feltámadó igények által nyújtott lehetőségek. A főváros művészeti életének ekkor bekövetkező látványos kiteljesedése összefolyik a művészet intézményi háttérének megszervezésével. E párhuzamos folyamatok egymást gerjesztő hatásának eredményeképpen épültek fel az évtizedek óta várt főiskolák és kiállítóhelyek, amelyek ismét csak szaporították a megbízásokat.

A tárgyunkat képező falképfestés műfaja elsősorban középületek díszítésére szolgál. A mind tartalmi, mind formai vonatkozásban nagyszabású akadémizmus hirtelen, robbanásszerű megjele-



2.2.28. b. Ádám Károly palotájának bejárati folyosója, Scholtz Róbert díszítőfestésével, 1876



2.2.28. c. Ádám Károly palotájának szalonja, falképekkel és ornamensekkel, (részlet) 1876



2.2.28. d. Ádám Károly palotájának szalonja, falképekkel és ornamensekkel, (részlet) 1876

nése a biedermeier kisszerűségéhez szokott Pest-Budán elementáris erővel hatott. A kortársak számára az Európa-szerte elfogadott esztétikai normák szerint a falkép a legmagasabb rangú képzőművészeti műfaj, a tudományok által is támogatott akadémizmus csúcsteljesítménye. Tekintélyét többek között az adja, hogy minden más művészeti médiumnál közéletibb, mivel a művek valóban a „köz”-nek készülnek, nem múzeumok zárt falai őrzik őket. Hisz múzeumba csak az megy, aki már eleve érdeklődik a műtárgyak iránt, de színházba, pályaudvarra, városházára, iskolákba, templomokba stb. mindenki jár, és akaratlanul is szembesül a kompozíciókkal. Így ezek az alkotások nagy hatással tárják a széles nyilvánosság – a polgárosodó közönség – elé az állami megrendelő üzeneteit, s közvetítik a hivatalos ideológiát, ízlésvilágot, eszményeket és morált, de kétségtelen, hogy magát a „művészetet” is. Az állami mecenatúra figyelmét mindez igen hamar a műfajra terelte, és egyre növekvő arányban vették igénybe reprezentációs és propagandisztikus lehetőségeit.

A falképfestés divatja a XIX. század második felében egész Európában új virágkorát éli. Ismeretes, milyen fellendülés tapasztalható ekkoriban világszerte a városok fejlődésében, a modernizáció velejárójaként. Mindenütt sorra emelkednek az új funkciójú középületek, amelyeknek a falain a XVIII. század óta visszaszorult „mészfestmények”, freskók jelennek meg. A példa Párizs és London, de hozzánk a gyakorlati megvalósítás lehetősége Bécsből került át, két fiatal mester, Than Mór és Lotz Károly keze által. Than és Lotz Karl Rahl professzor atelierjében tanultak, aki akkoriban Bécsben a műfaj megeremtője volt. Lotz részt vett mestere bécsi falképmegbízásainak kivitelezésében, nevét az osztrák művészettörténet-írást is számon tartja. Később más pesti festő is csatlakozott hozzájuk, közülük a legjelentősebb a müncheni professzor, Karl von Piloty-tanítványa, Székely Bertalan.

A megrendelések ügyével különféle testületek, bizottságok foglalkoztak, amelyek művészeti szakemberekből és e kérdésekben járatos hivatalnokokból álltak. Az érintett személyek a városi adminisztráció vagy a Vallás és Közoktatási Minisztérium berkeiből verbuválódtak, továbbá

a Képzőművészeti Társulat önkéntesei voltak. Ám ezeket az ad hoc jellegű bizottságokat 1871-től felváltotta az Országos Képzőművészeti Tanács 12 tagú szervezete, amely a minisztérium képzőművészettel kapcsolatos feladatait segítő hivatalos szerv volt. Alkalmanként a tanács saját kebeléből vagy meghívott tagokból további albizottságokat hozott létre egy-egy munka előkészítésére és levezetésére, de a végső döntést mindig a központi szerv hagyta jóvá. Így a nagyszabású állami megrendelések sorsa egy kézben volt, a munkálatokkal a legmagasabb kormányzervek foglalkoztak, egy-egy nagyobb megbízás felügyelete magára a miniszterelnökre hárult.

A középületekbe kerülő falképciklusok konceptusát az e célból alakult bizottságok dolgozták ki, alkalmanként a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Az elképzelések kialakulásáról, a munkák folyásáról a sajtó rendszeresen tájékoztatott. E sajtóközleményekre a közönség élénken figyelt és gyakran reagált, néha széles körű nyilvános vitát robbantva ki.

A falkép óriási dimenzióinak következtében csak a legméltóbb tárgyat ábrázolhatja, és a kor uralkodó akadémiai értékorientációja szerint ez a nemzeti történelem ábrázolása. A magyar művészeti élet hangadói is a történelmi műfajban vélték megtalálni a „nemzeti iskola” méltó kiteljesedését. Ismeretes, hogy a historizáló táblaképek ekkorra dicsőségesen beteljesítették feladatukat Pesten, és valami vibráló várakozás érződik a továbblépést illetően. A reformkor óta tartó előrehaladás következő fokozatát végül is a historizáló falképek jelentik, ami furcsa módon motiválja a „nemzeti iskola” mibenlétét is. A magyar festők az általános európai falfestési gyakorlat jellegzetességeit hozzák Budapestre, alkotásaik a nemzetközi divatáramlatok egyedi sajátosságokat felmutató helyi hajtásai. Ám ezt a kortársak – kevés kivétellel – meglelve veszik tudomásul, és örömmel konstatálják, hogy utolértük a nagy nemzetek művészetét. Az új műfaj kibontakozása így egyben a magyar képzőművészet fél évszázada tartó tudatos fejlesztésének a betetőzése is. Erre kiváló példa a Nemzeti Múzeum történelmi ciklusa, ahol a művészek írásban lefektetett célja és a megrendelő testület határozott kívánsága az volt, hogy a nemzeti iskola csúcsműveinek szánt alkotások az európai divathoz igazodjanak. A múzeum ciklusa révén a magyar művészet szinkronba került a Nyugat hasonló törekvéseivel, amit talán azóta sem sikerült ismét megvalósítani.

## A KORSZAKOK

A budapesti falképfestés története három korszakot mutat. Az első szakaszban (1863–1876) az eszmei mondanivaló és a megformálás a köznemesség vezetésével a reformkorban kialakult kulturális szféra egységét érzékelteti – az eredetmítosz, az európaisodás és a nemzeti hivatástudat összefüggéseinek képi megfogalmazása által. Az első, hivatalos megrendelésre kifestett középület Pesten egy táncpalota, az újonnan épült Vigadó, Feszli Frigyes eredeti alkotása volt, egyben az első nagyobb volumenű világi munka, amelyre magyar festők állami megbízást kaptak (1863–1876). A kezdeményezés Pest város tanácsának érdeme, amely a Helytartótanácsához intézett felterjesztésében jellemzően arra hivatkozik, hogy a Vigadó kifestése azért szükséges, mert a külföldi monumentális középületekben is hasonló művek láthatók. A költségeket a cs. k. államminisztérium ösztöndíja fedezte, amit Lotz Károly azzal a kikötéssel kapott, hogy a magyar regékből választandó tárgyat fessen meg. (A hozzá csatlakozó Thant ugyancsak állami pénzből fizették.)

Mivel a lelkesült korszellem egy reprezentatív történelmi művet várt, ez furcsa helyzetet teremtett, hiszen végtére is egy könnyed szórakozásokra rendeltetett épületről volt szó. A dolgok szerencsés együttállása következtében a téma kérdése úgy oldódott meg, hogy Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent *Magyar Mythologia* című művéhez fordultak, és így került a Vigadó díszlépcsőházába Árgírus királyfi és Tündérszép Ilona meséje, amely jól megfelelt mind a történelmi, mind a nemzeties elvárásoknak, könnyed, ugyanakkor magasztos téma. E mese valójában egy középkori európai vándor történet, de a kortársak még az őshazából származó, ázsiai eredetű magyar mon-

daként tisztelték. A hatást fokozta Vörösmarty drámai költeményének, a reformkorban nagy sikert arató *Csongor és Tündéjének* sugárzó emléke is.

A festői formaképzés érdekessége, hogy az ázsiaiak tekintett mesealakok a görög mitológia isteneinek szerepében és germán mondai hősök formájában testesülnek meg. A képciklus elemei jól példázzák – már az induláskor – a pesti falképfestészet összetevőit, vagyis a még mindig presztízzsel bíró antikvitás szellemét, a bécsi közvetítéssel idekerült német formaideált és a nemzeties töltésű tartalmat. Az *Árgirus-história* látványosan közvetíti a kor egyik kedvenc ideáját, amely szerint a keletről idetelepült magyarság az elmúlt századokban integrálódott Európába, de ősi – ázsiai – arculatát megőrizte. A mesesorozat kiegészül az ekkor kibontakozó Attila-mítosz jegyében festett kompozíciókkal is, így a teljes ciklus a romantikus nemzeteredet-felfogás képi megfogalmazásává áll össze.

E nagyszabású indíttatás után készült el a műfaj hazai történetének kiemelkedő együttese a Magyar Nemzeti Múzeum évek óta üresen álló falaira (1873–76). A múzeumi díszlépcsőházat ékesítő képsorozat a magyar történelemből meríti tárgyát, és a múzeum funkciójával összefüggés-



*Lotz Károly: Tündér Ilona elülteti az aranyalmafát, 1865. Karton a Vigadó lépcsőházának falfestményeihez. Karton, szén, 122x240 cm, j. n. MNG Grafikai Osztály 3543.*



*Lotz Károly: Tündér Ilona elhagyja Argirust, 1865. Karton a Vigadó díszlépcsőházának falfestményeihez. Karton, szén, 121x298 cm., j. n. MNG Grafikai Osztály 3547*





*Wagner Sándor: (18..18..): Mátyás győzelme Holubár felett.  
A Vigadó csemegetárának elpusztult falképe, 1865. OMF Fotótár*

ben művelődéstörténeti fogantatású. A kifestés programja a magyar művészetben újdonság, filozofikus felfogású eszmei konstrukció. A kor vezéreszméjét absztrakt allegóriák és konkrét történelmi jelenetek által, bonyolult rendszerbe építve, ikonológiai összefüggések sorozatán keresztül fejezi ki. A képek ismét Európának szánt üzenetet közvetítenek: a magyarság Ázsiából való kiözönlése óta, a nemesség vezetésével, a kereszténység felvétele által szakadatlanul civilizálódik.

Figyelemre méltó eltérés a hasonló osztrák ciklusoktól, hogy amíg azok Ausztria államiségét és a Habsburg-dinasztia történelmét ábrázolják, addig nálunk az etnikum a történelem hordozója. Az elrendezés, a filozofikus megközelítés Peter von Cornelius hatását mutatja, akit Thannak, a múzeumi program iniciátorának Rómában személyesen is volt alkalmunk megismerni.

A kifestésre való megbízást ismét Than és Lotz kapta, és a következő években ez a felállás állandósult. A munka során már ekkor kifejezésre jutott Lotz és Than tehetségének különbözősége. Lotz – aki a legendáris részt kapta – lendületet, sodrást vitt az egyes részletekbe, és néhány eredeti megoldást is kitalált. Than sajátossága a tökéletes rajz, de kompozíciói sablonosak, sőt tudátlékosak. Minden képe centrális elrendezésű, tengelyszimmetrikus, a középső figura mellett álló vagy támaszkodó figurák középre tekintenek. Alakjai statikusak, méltóságteljesen korpulensek, akár német előképeik, Lotz romantikus hevét nála a kor közkeletű patoszformulái helyettesítik. Ám mindkettőjük koloritja jellegzetesen tompa, a derengő falszínnek kiszámított komplementer hatásokra építenek. Látszik, hogy a festők nem valami efemer alkotást kívántak létrehozni, hanem a századok által megszentelt klasszikus megoldások alkalmazásával, az örökkévalóságra tekintve dolgoztak.

A második szakaszban (1876–1884) következett be a kiteljesedés. A városeyesítés előtt a közmunkatanács felállításával bizonyos tendenciák már megindultak, de az 1873-as bécsi tűzskrach kissé visszavetette a fejlődést. Am a 80-as években Budapest rohamos fejlődésnek indul, hogy igazi világvárossá váljék.

A fantasztikus tempóban emelkedő középületekben hihetetlen mennyiségű falfelületet kell Thannak és Lotznak néhány év leforgása alatt kidíszíteni. Ekkor kap nagyszabású dekorációt az Egyetemi Könyvtár (1875), a régi Múcsarnok (1875–77), a Markó utcai gimnázium (1876), a Vár-bazár (1878), a Bakáts téri templom, (1880–81), az Újvárosháza (1880–81), a Budapesti Hírlap háza (1881), a Keleti pályaudvar (1883), a Terézvárosi Kaszinó (1883), a Papnövelde kápolnája (1883), továbbá számos magánpalota is, és végül mindennek betetőzésül a magyar királyi Operaház (1882–84).

A legendáris jelenetek mellett – vagy azok helyében – sorozatban lépnek színre a figurális ké-



*Lotz Károly: A Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának mennyezetképe, 1874.*

peket kísérő modern tartalmú allegóriák, amelyek a gőzenergiát, a távírdát, az újságírást, a fényképészetet stb. jelképezik. Az allegóriák ambivalens világa a kor különös művészi eszköze. Évezredek jelképek kelnek életre a legmodernebb tartalmak kifejezésekor, az ismeretlent a konvencionális művészi nyelv alkalmazása által teszik ismerőssé. A kor embere úgy érzi, az allegorikus megjelenítés által valamiféle emelkedettséget kölcsönöz az eddig sohasem létezett új fogalmaknak. Ezáltal az idő folyamatát véli megragadni és egész Európa múltját és jelenét egységbe fogni. Az antik allegóriák felelevenítésével, modern nagyvárosi tartalommal való megtöltésével – az új és új allegóriák képzésének ókori gyakorlatát felújítva – a világtörténelem folyamatosságát szeret-



*Lotz Károly: A Jog, 1875 k.*

*Falkép az Egyetemi Könyvtár nagyolvasótermének falán*

nék fenntartani, hogy az egyre változó világot elviselhetővé és otthonossá tegyék. Az egyre agresszívebben jelentkező polgári ízlésnek pedig hízleg, ha környezetében az antikvitás biztonságosan örök értékei jelennek meg, a magánpalotákban kizárólag mitológiai képek készülnek. Talán éppen ezért az antik tematika rohamosan értékét veszti, sablonossá, klisészerűvé süllyed.

Ám a hazai történelem jelenetei továbbra is tartják privilegizált helyzetüket. Például évszázados hagyományokat felelevenítve a Bakáts téri templomban – amely szintén fővárosi létesítmény – az univerzális-szagrális szimbólumrendszer mellett, az áhítatos miliőben magyar történelmi jelenetek díszlenek. De az eseménytörténetre koncentráló, narratív megfogalmazás átalakul, szent királyaink örök emberi értékeket allegorizálnak, úgy jelennek meg mint a jóság, hősiesség, hazafiság jelképei. A filozofálást mindenestre oldja a zsánerszerű felfogás, a képek színészsége.

A korszak főműve az Operaház ciklusa, amely a zene ébredését és diadalát ábrázolja antik mitológiai köntösben, az apollóni és dionüszoszi lélek filozofikus ellentétének megfogalmazása által. Sokan állítják, hogy kifestése szebb, mint a mintaképül szolgáló párizsi és bécsi operaházé. Lotz e munka folyamán felhagy az ideális szépségű, tekintélyt parancsoló alakok alkotásával, és a századvég jellegzetesen karcsú, pikáns, sőt erotikus figuráit helyezi kompozícióiba. Már nem Rahl, inkább a francia Baudry formáit követi. Lotz ecsetjén a klasszikus és harmonikus késő reneszánsz megoldások, a síkban kiterített kompozíciók fokozatosan neobarokká alakulnak, alkalmazni kezdi a perspektíva illuzionisztikus hatású eszköztárát, a teret megnyitja, és repülő, békaperspektívában ábrázolt alakokkal népesíti be.

Than nem tudja követni társa megújulását, így fokozatosan háttérbe szorul. Utolsó közös munkája Lotzcal a Keleti pályaudvar mitologikus-allegorikus ciklusa. Ezután Than helyét Lotz mellett Székely Bertalan veszi át.

A nemzeti tematika mellőzése az Operaháznál a 80-as évek végén nagy vitát kavart. Mert bár



Than Mór: A Közlekedés allegóriája, 1883. A magyar Királyi Államvasutak Indóházának (Keleti Pályaudvar) előcsarnokában levő falképről készült fametszet. Vasárnapi Újság, 1899. 188.



sokan fejlődésünk bizonyítékának tartják a képek kozmopolitizmusát, néhány elkötelezett értelmiségi követeli a nemzeti tematikát, annak ellenére, hogy zenei téren nincs kialakult nemzeti témakészlet. A követelés problematikuságát mutatja, hogy a „nemzeti” jelleget kizárólag a tartalomban vélik megragadhatónak. A baj az, hogy egyre kevésbé tisztázható, mit is kell a magyar nemzeti iskolán érteni, hiányzik az egységes ideológiai megközelítés és a kidolgozott elvi, esztétikai háttér. E vita a művészeti problémák ürügyén a polgárosodás, a társadalmi haladás és a nemzeti törekvések összefüggéseit tárja fel.

A harmadik szakasz, a kilencvenes évek falképfestésze már nem küldetést teljesít, vagyis feladata már nem a nemzet civilizáltságának bizonyítása, hanem az ezredéves honalapítás megünneplésének idején eluralkodó nagyhatalmi ábrándok felvetítése a különféle középületek falaira. E szakaszban készül el a Magyar Tudományos Akadémia (1887–88, 1891), a Mátyas-templom (1893–93) és az Országház falképsoro-

Lotz Károly: A Gépészet allegóriája, 1883.

A Keleti pályaudvar indulási oldalának előcsarnokához készült vázlat. Karton, tempera, 321x162 mm.. MNG Grafikai Osztály 1905-459



*Lotz Károly: Budapest apoteózisa. Falkép a volt Terézvárosi Kaszinó (ma Divatcsarnok) falán*



3.5.57. Than Mór: A Művészet megdicsőülése, 1882–83.  
Az Operaház díszlépcsőházának mennyezetéhez készült vázlat

zata (1894–1906). Mindenütt a magyar történelem képeivel reprezentálnak, a Mátyás-templom folytatja a Bakáts téri templomban megkezdett utat, falain a kor szelleméből fakadóan egyre jobban összemosódik a szakrális és a világi tartalom. A szentkép funkciót is felvállaló történelmi tablókön előszeretettel ábrázolják a magyar történelem európai kapcsolatokra utaló jeleneteit.

A magyar történelmi festészet megdicsőülésének az Országházban kellene megtörténnie, ám ez elmarad, minden előzőnél unalmasabb, elnyűzöttabb, tudálemosabb képek kerülnek kivitelezésre. Szerencsére jelentkezik az új gárda; a tanítványok produkciói, például Körösfői Kriesch Aladárnak az ebédlőbe megfestett szecessziós kompozíciója politikai botrányt von maga után. Vajon mikor fog megtörténni újra, hogy képviselői interpelláció hangozzék el egy képzőművészeti alkotás színvilága kapcsán a Parlamentben?

A 80-as években megkezdett stílárís út nem járható tovább. A neobarok illúzió pillanatok alatt divatjamúlt lett. A kor pozitívizmusa újra jól áttekinthető tereket igényel, ezért az Országháznál újra megjelenik a színpadszerű, nyílt és egyértelmű képszerkesztés, még a képviselőházi és a felsőházi társalgók görbülő mennyezetein is. Ennek ellentétéképp óvatos plein-air törekvéseket, a szecesszió felcsillanását fedezhetjük fel.

Az egyre monumentálisabb sorozatokon megfigyelhető, hogy a történelmi jelenetek egyre me-revebbek, statikus történelmi allegóriákká formálódnak. A Vigadó- és a Nemzeti Múzeumbeli drámai, életképszerű felfogás dekoratív tablóknak adja át a helyét, az Akadémia dísztermében már nem is történik semmi, a magyarság nagyjai úgy jelennek meg, mint egy hivatalos protokollcso-portkép szereplői.

A folyamatosan érvényesülő allegorikus képi nyelv mindenütt eluralkodik, festőink a múlt század végén már szinte kizárólag apoteózisokat festenek, erre a legkiválóbb példa a császári pár megdicsőülése a budai Vár falain.

Végül szólni kell a budapesti falképfestészet egyik legszebb eleméről, az ornamentikáról. Ennek mestere Scholtz Róbert „szobafestő”, aki fokozatosan több száz főre növelt műhelyével minden fővárosi épület ornamentális festését végezte negyven éven át. Főműve az Opera rendkívül artisztikus, dekoratív, pompejis stílusú díszítményhálója, amely minden falfelületet befut.



*Than Mór: Erosz és Pszühé ihleti a Költészetet, 1884.  
Falkép az Operaház királyi fogadótermének falán*

A figurális kompozíciókat gazdagon kísérő absztrakt díszítés kezdetben az összeurópai formakincs ékítményeit alkalmazza. A reneszánsz groteszkek az ókor vizuális asszociációit, fantáziavilágát közvetítik. Az összefonódó emberi, növényi és állati formák egyre bonyolultabb és fantasztikusabb szövevényeket alkotnak. Erre ellenhatásképp szaporodik a hideg, józan arabeszk, ami csak forma, már semmit nem ábrázol. Az ornamentika a korszak egyik központi problémája, de virágzása végül nem vezet sehová, fő törekvései elhalnak. Ám Scholtz műhelye gyakran kísérletezik magyar népi motívumok felhasználásával, és csírájában megjelenik az a növényidíszítmény-

világ, amely a XX. században oly jelentős pályát fut majd be. Legszebb formáját az Országház falain látjuk, ahol kikötés volt, hogy a „magyar flóra” virágaiból alkossák meg az ornamentális díszeket. Más helyeken a klasszicizáló-historizáló ornamentika metamorfózisa az új divat irányát követi, például a Mátyás-templom ragyogó mennyezetén a legszebb szecesszió bontakozik ki.

A század végére a budapesti akadémiázó falfestészet szinte minden progresszív elemét elveszti. Története kettéválik: egyik szálán szinte napjainkig él tovább az akadémizmus emléke, másik szálán pedig átszövődik a fejlődés elemeivel, a szecesszióban és a különféle izmusokat befogadó felfogásban újul meg.

Ám még a késői, a kelleténél nagypébb sorozatok is hordoznak bizonyos értékeket, ha nem is a képzőművészet terén. Megszokottá és nélkülözhetetlenné teszik a világváros-főváros rangjához méltó, monumentális képzőművészeti reprezentáció alkalmazását, és megvalósítják a régi vágyat: a nagyszabású megrendeléseknél már kizárólag magyar mesterek jönnek számításba.

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

- KELETI Gusztáv: Tündér Ilona regéje a falfestményeken. A pesti Vigadó freskói. 1866. In: Keleti Gusztáv: Művészeti dolgozatok, 1910, 298.
- YBL Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1938
- SZVOBODA D. G.: A budapesti falképfestészet történetének vázlata. *Művészettörténeti Értesítő*, 1986. 3-4. 133-172. Részletes bibliográfiával.
- SINKÓ Katalin: A profán történeti festészet Bécsben és Pest-Budán, 1830-1870. *Művészettörténeti Értesítő*, 1986. 3-4 szám. 122.
- SZVOBODA D. G.: Az Operaház dekorációja. In: Czétényi P., SzDG., Bérczi L.: Az Operaház. Budapest, 1987
- SZVOBODA D. G.: Ybl Mikós szerepe a budapesti falképfestészet kiteljesedésében a XIX. sz. második felében. In: Ybl Miklós építész 1814-1891. 123-140. Budapest, 1991
- SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella.: A Mátyás-templom dekóruma. Politika és tudomány a művészetben. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1996. 173-218.



B. NAGY ANIKÓ

## ALKALMI MŰVÉSZET A NYOMTATVÁNYOKON

A múlt század derekától tömegével szegődtek alkalmi nyomtatványok a városlakókhoz. A kiállításon bemutatott évtizedekben a nyomtatványfajták sokszorozódásra való – mindmáig végtelenített – készsége és a motívumok lexikai bővülésre való hajlama kiteljesedett. Az első vizitkártyákat, meghívókat, partecéduákat a XVIII. században Franciaországban kézzel írták a kártyalapok díszítetlen hátoldalára. A rézmetszésű kereskedelmi grafika az üzleti kapcsolatokat kísérve Angliából terjedt el.

A litográfia XVIII. század végi felfedezése utat engedett a társadalmi érintkezés és a konzumpcsolatok illusztrált kellékeinek ahhoz, hogy menynyiség és mozgékonyosság dolgában addig nem tapasztalt özönlést produkáljanak.

A különféle nyomtatványok a historizmus megjelenítési kényszerétől is hajtva a század közepe után képpé váltak. Olyan képpé, amelyen egyenrangú képalkotó tényezők a keretek, a betétek szövédéke és a szövegmező.

Az azóta eltelt idő is mindinkább táblaképszeret osztozott a valaha alkalminak szánt lapoknak. Bizonyos okmányfajtákat – például diplomákat, kitüntetőlapokat, emléklapokat, okleveleket – már kibocsátásuk pillanatában keretezendő, falra akasztandó képnek szánták, más nyomtatvá-



1. kép. Ismeretlen mester: Levélpapír-keretelés, litográfia, 1870-es évek



2. kép. Részvény, litográfia, 1856. (1.6.40)



3. kép. Részvény, litográfia, 1860-as évek. Kiadó: Leitner M. BTM Kiscelli Múzeum



4. kép, Részvény, litográfia, 1868. Kiadó: B. Fried. BTM Kiscelli Múzeum (57.114.1.)

nyok pusztán régiség voltuknál fogva válnak újabb nemzedékek reprezentációs kellékeivé, például amikor egy cég hivatali dekorációként függeszti ki jogelődjének nyomtatványait.

Idővel a reklámgrafika, az okmánygrafika (régi pénzek, részvények, váltók), az efemer illusztrált papír (levélfejléc, vizitkártya, étlap) kordokumentumból műtárgy lett, az esztétikai értékelhetőség margójáról a gyűjtők és kutatók vizsgálatára méltó helyzetbe került. A funkcióváltást a historizmus valaha sokat szidott narratív képkalkotási metódusa is segítette, mert a lapokon előhívott kultúrtörténeti kellékkultuszból, a XIX. század katalógizáló vonzalmainak köszönhető allegória- és tárgysokaságból a későbbi nézők számára újabb jelentések bomlottak ki.

A historizáló nyomtatványok ikonográfiája az 1860-as évek után rögzült, és a század végéig lényegesen nem változott. Az ábrázolások rendszerint tételesen követik a címben és a szövegmezőben megfogalmazott programot, és a grafika kötetlenebb műfaja okán bőbeszédűbbek a díszítő művészet obligát ikonográfiai típusainál.

A korábbi évtizedekben a grafikai keretek fő motívuma a veduta volt – pest-budai nyomtatványok esetében ez a Széchenyi-ikonográfiából eredő toposzokra, mindenekelőtt a Lánchídra és a gőzhajóra épülő látkép –, idővel azonban az allegorikus keretmotívumok túlnőttek az emblémává zsugorodó, az emblémafüzér egyik elemévé lefokozott vedután, a keret és szöveg konvencionális kapcsolata pedig a szövegmezőbe benyomuló keretmotívumok és az ornamentika felé törekvő tipográfia következtében relativizálódott.

A műfaj történeti előzményektől (célhelemek, könyvborítók, illusztrált rölapok) örökölt és az olvashatóság követelményétől is korlátozott szöveg–keret viszony a historizmus érett korszakában keretszövevények és elképiesedett szövegmezők egymásba folytatott struktúrájává alakult.

Így a klasszicista városképpel díszített szolid levélpapírfejléc keretmotívumokkal dúsítottan gyakran lefolyik a szövegmező oldalára és aljára.

Az arányok átrendeződését példázza az az 1870-es években készült levélpapír-keretelés (1.



5. kép. *Ism. m.: Újévi üdvözlét, litográfia, 1877. BTM Kiscelli Múzeum 15484*

kép), amelyen a lánchidas, gőzhajós pesti látképre zsáner-jelenetek és indák telepednek. Pest és Buda egymás mellé helyezett és szalaggal összefogott címerpajzsából ítélve az ábrázolást mindenképpen a városok egyesítésének gondolata avagy ténye ihlette, ám a mulatós, szerenádos életkép nagyobb kompozicionális szerephez jut a vedutánál.

Az üzleti levelezésben a fejléceket hirdetőfelületnek használták. Itt a keretburjánzásnak komolyabban gátját szabta a haszonelvűség és a tárgyyszerű közlendő, mint a magán vagy reprezentatív természetű papírokon. A számlafejlécek uralkodó motívuma sokáig a cég székhelyének, üzletházának képe, de a perszifikációk a nyolcvanas évek végére ezeket is beborítják. Éppen a nagy budapesti építkezések korszakában a korrekt épületábrázolás felszívódott az architektúrát imitáló keretépítményekben és a reklámgrafika mozgalmas eszköztárában, mégis: a fejlécekről egy alig ismert várostörténet olvasható le.

A részvények, váltók és kötvények formátum- és keretváltozatai éppen korszakunkban teljesedtek ki.<sup>1</sup>

Ekkorra alakultak ki azok a formák, amelyek azóta is jel-



6. kép. Részvény, litográfia, 1872. Kiadó: Deutsch testvérek. BTM Kiscelli Múzeum 24455.9.

**UJ ÉVI ÜDVÖZLET**      **GLÜCKWUNSCH NEUENJAHRE**

**S. Florian.**

**Almásra tisztelő szolgáló közménysopró-lagányok**      **Die bereitwilligsten Kammerjäger-Gesellen**

**Nicora Győző urnál**      **bei Herrn Victor Nicora**  
**Budán, viziváros, iskola-utczán 681.**      **Ofen, Wasserstadt, Schulgasse 681.**

*Small text at the bottom left: Hirtler & Co. lith. Adamasky kőnyomda.*

7. kép. Újévi üdvözet, litográfia, 1873. Nyomás: Adamasky József. BTM Kiscelli Múzeum 22288.

lemzik az értékpapír-grafika alapvetően konzervatív műfaját. A kézzel kitöltendő biankó mezők és az okmánybélyegek adják a lapok grafikai kereteken, rátémitációkon, béléteken és a szövegmezőn túli, legalkalmasabb rétegeit.

A gondos grafikai díszítés itt egyébként gyakorlati rendeltetésű is, a hamisíthatóság egyik gátja. A hamisítást megelőzendő számos módszer volt ismert a XIX. században, a legkorábbi az 1800-as évek elejétől alkalmazott bonyolult geometrikus keretelés. A színek összefolytatása ugyancsak korai metódus. A természeti formák, dús levelek és növényi képződmények rajza pénzekben és részvényekben Benjamin Franklin javaslata nyomán terjedt el Európában: az 1820-as évektől kísérleteztek a két majdnem azonos lapról való kétszínű nyomással, ahol az ábrázolások apró cikcakkban illeszkednek.<sup>2</sup> A korai értékpapírok a kézzel írott, illetve biankó nyomott váltókat követve fekvő formátumban készültek, később az álló formátum éppoly gyakori.

Az első részvénytársaságként működő pesti és vidéki pénzintézetek az 1840. évi XVIII. tc.-ben megfogalmazott szabályozás nyomán alapították, ám a politikai represszió és a pangó gazdaság az 1860-as évekig sorvasztotta a pénzintézeti tevékenységet. Az 1860-as évek első felében 24 új takarékpénztárt alapítottak az országban, az 1872-es évben 93 új fiók nyílt.<sup>3</sup>

Az ún. bankkérdés (az önálló jegybank ügye) a kiegyezési tárgyalások során erőteljes hangsúlyt kapott. Lónyay Menyhért, mint a megbeszéléseken az „anyag érdekeltiség” ügyek szakértője, majd a kiegyezés után az első magyar pénzügyminiszter, a bankszabadság hívének vallotta magát. S bár a bankügyre a törvényszövegben minimális hely jutott, a későbbi, sok évig húzódó alkudozások nyomán 1878 szeptemberére megteremtődtek az Osztrák–Magyar Banknak, a dualista Monarchia binacionális jegybankjának törvényes keretei, mely a nehéz szülés és a pesszimista jóslatok ellenére életképes intézménynek bizonyult.<sup>4</sup>

1867-ben alapították a Magyar Általános Hitelbankot, 1868-ban az Angol–Magyar Bankot, 1869-ben a Franco–Magyar Bankot. Az 1885. évi IX. tc. intézkedett a Magyar Királyi Postatakarékpénztár fölállításáról, amely a takarékpénztári ügyletet a postahivatalok közvetítésével végezte. A takarékpénztári és banki tevékenységi kör a nyolcvanas évektől közeledett egymáshoz.

A Pesten 1864-ben megnyílt Áru- és Értéktőzsde, majd a kiegyezés teremtette konjunktúra fölpörgette az értékpapír-kibocsátást, s a következő évtizedekben a sorozatos pénzügyi válságok (1869, 1873, 1895) ellenére művészi tekintetben is igényes nyomtatványcsoportok születtek.

Az értékpapírtömegre következtethetünk abból is, hogy az 1868-ban alapított budavári állami nyomda már 1870-ben litográfiával, valamint az állami hitelpapírok és értékcikkek készítésével foglalkozó hitelosztállyal bővült, ahol ekkor 70-80 munkás dolgozott. A századfordulóra 3-400 munkást foglalkoztatott a részleg.<sup>5</sup>

Az 1860-as évek végén alakult könyomdák jórészt ipari és kereskedelmi nyomtatványok készítésével foglalkoztak.<sup>6</sup>

Az 1856-ban Dobler J. úrnak kiállított Első Pesti Fűrészelő- s Gyalulómalom és Faáru Gyári Részvénytársulat részvényét (2. kép, kat. 1.6.40) dús ornamenstelevény kereteli. A fejléc jobb és bal sarkában az üres képtükrök az utólag beírandó sorszám helyét szabják meg. A fekvő formátum a kétnyelvű szövegnek egyenrangú pozíciót nyújt. A lap alján középen angyalok koronázta magyar címert, a fejlécen középen a fűrészüzem vízparti telepének képét öleli körbe a keretelés.

A fakitermeléstől a ház ácsolataig egyetlen képbe foglalt „gyártásifolyamat-ábra” az üzem tevékenységének vedutává egybefűzött deskripciója. A Duna folyásából következtetve a kép fordított állású – a pesti parton délről úsztatják a rönköket északnak.

A „látképfűzér” jellegzetes konzumműfaja a vasúti és hajózási részvényeken különös idő- és térélményt nyújtó vedutakompilációkat teremtett, gyakran például a pesti Duna-partról a folyó a több várost egybemosva a trieszti kikötőnél ér a tengerbe, vagy Pozsony és Sopron a vasút által egy várossá épül össze.

Az 1867-re Buda város közönsége számára kitöltött Budai Kereskedelmi és Iparbank részvé-



8. kép. Heisler J.: Dalárdaoklevél, litográfia, 1868. BTM Kiscelli Múzeum 4200

nye (3. kép, kat. 1.6.38.) ikonográfiailag még kiérleletlen. Az attribútumokkal hiányosan felszerelt androgén Hermész és az idős férfiként ábrázolt Ipar jelenítik meg a címben meghatározott banki tevékenységi kört. Industria a későbbi lapokon már általában fiatal nőalak. Hermész az ölében tartott „főkönyv”-ből ítélve nemcsak a kereskedelem tengeri vitorlásokkal és bálákkal körülvevett megszégyesítője, hanem a megbízható banki nyilvántartás propagátora is. (A könyv eredetileg Hermész alkímiában való jártasságának attribútuma volt.)

A Blum-féle Gőzmalom-Részvénytársaság Budán 1867-ben kelt lapja (4. kép, kat. 1.6.37.) a dunai vedutát a Gellérthegyől és a királyi Vártól a budai gőzmalom épületéig terjeszti ki a látképet középen a malom és az irodaépület egy-egy közletről fölvevett homlokzati rajzával szakaszolja. Így a veduta alig kivethető, távoli részleteként sejlő telephelyet a rajzoló kompozicionális értelemben redundánsan emelte ki, és az ismétléssel voltaképp a város szívébe helyezte a céget. A reális városábrázolás körülöleli a reklámot. Az emblémák fölött a kereskedelem és a mezőgazdaság allegóriái ülnek. A lap tetején a koronás címerhez Pest és Buda címerpajzsa járul. A lapot keretelő „malomipari beszállítók”, az ünnepelőbe öltözött mezőgazdasági munkások ipari forradalom előtti eszközöket – sarlót, kaszát, ekét és gereblyét – tartanak a kezükben.

Az alkalmazott művészet a következő években megoldotta a modern technikai eszközök, találmányok és gépek historizáló bemutatásának problémáját. A tömérdek képi jel között megfér egymással a lapokon az idill és a modern műszaki attribútum.

A kortárs ábrázolásokat a nyomtatványokon mindvégig kereteléssel vagy szembeszökő lépték-különbséggel választják el az allegorikus motívumoktól. A géniuszok, műzsák, Hermészek egy másik szférában jelennek meg, nem a realiztikus igénnyel megrajzolt városrészlet vagy zsáner szereplői.



אשר יקח ויחזק ויחזקו ויחזקו ויחזקו  
לא ידעו לזון ביום עשרה ופורה ופורה

Grund Buch

Fol. 572 № 3490/6

Herrn **D. Hermann Adler**  
**PEST.**

Wir der am 16. die malische 26. Juma 1871.  
stattgefundenen Aufnahmen neuer Chevra Mitglieder  
am Die als Vereus Mitglied aufgenommen und am 2  
verleibt worden? und haben Sie bei Erfüllung  
des statutenmäßigen Verpflichtungen alle Rechte  
und Ansprüche auf die Siebeswerke  
in Chevra Kadisha! als  
Krankenkasse, Todtenbestattung, religiöse Gedächtnisfeier  
Pest-Wäse 1871.

בשנת תרל"א לפק בחדש דקעסוי הוא חדש  
עמנו מיום כב עד סוף לחדש בימים אשר נספרו  
אל תחבריה הקדושה הזאת אנשים מבני עמנו  
חיושנים פה בקק פעקסט מזה אליהם גם האיש  
אשר אלה המורים לו הם חכמים ורגלים דרופים  
מזה צבי דאקטאר אדלער בני מזה אדלר  
לאחד עמנו לאגודה אתה לשמור את משמרת  
עבודת בני החברה הזאת ולהקשות לו כמשפטם

פה פעקסט בשנת תרל"א לפק

Der Vorstand der  
Pester Chevra Kadisha  
Joseph Danman  
Simon Stein



9. kép. A pesti Chevra Kadisha Egylet oklevele. (2.4.16.)



„A realizmus megjelenését ott várhatjuk legelőbb, ahol a legkevesebb volt a tradíciókból eredő kötöttség: a tájfestészetben, grafikában és populáris műfajokban, s nehezebben vagy egyáltalán nem érvényesült a figurális műfajokban, különösképp azokban nem, amelyek szoros összefüggésben álltak a kor hivatalos, akadémiai normáival, így a história műfajában sem. Ami a figurális kompozíciók közül mindinkább befolyása alá került, az a zsáner” – írja Sinkó Katalin.<sup>7</sup>

Kortárs és időtlen eme konzekvens elkülönítése az érzéki hatásra való törekvésnek és a prudériának egyként megfelelt. A lenge perszifikációk bizton nem vonatkoztak a tisztesen öltözött jelenre.

Kizárólag a szórakoztató intézmények nyomtatványai lazítanak ezeken az elveken.

A Korona Kávéház személyzetének 1877-es újévi üdvözlőkártyáját (5. kép, kat. 2.3.31.) Botticelli Vénuszának a XIX. századi szépségeszmény szerint átrajzolt, molett alakja díszíti. Háttérét nem a tenger, hanem a teljes alakot körülölelő kagyló adja, hajzuhatag helyett válláról leomló lepel takarja ágyékát. Az idézet nyilván nemcsak a sokszoros közvetítés során módosult. A természeti környezet helyett zárt térbe komponált, kacéran félreplislantó pongyolás hölgy a kávéház személyzetének mondén üdvözlője.

Ezzel szemben az 1872-ben kiadott Első Magyar Kiházasítási Részvény-Társulat Ideiglenes-Részjegyén (6. kép, kat. 2.4.12.) a lap tetején fölmutatott kiházasítandó leány virágokkal és szőlőlevelekkel övezett arcképe a ruhakivágásnál véget ér. A nő testre a keret jobb szélén az alig kivehető mitológiai jelenettel díszített váza – a nő és a váza archetipikus megfeleltetése által – csak közvetve utal.

A kéményseprő legények évről évre hasonló formátumban kiadott újévi üdvözlőjei Szent Flórián alakjával és égő városrészletek bemutatásával ajánlják szolgálataikat. Az 1873-as évre küldött, Budán, Adamasky Józsefnél nyomtatott üdvözlője (7. kép) még a Szent Flórián szobrát támasztó puttók is fejük búbjái kéményseprő-viseletet hordanak. Az ábrázolás konkrét terétől eltávolodva azonban, a lap tetején az évszámra könyöklő istennők plasztikusan formált idomokat fednek föl. A reális és allegorizáló jelenetek keretekkel rekesztett együttesei a század végéig hasonló felfogásban kerülnek a nyomtatványokra. Az allegóriák csak a szecesszió kevésbé szublimált erotikakultuszával lépnek át a kortárs ábrázolásokba.

A polgári önszerveződés testületei tevékenységüket teátrális beállításokban részletezték és méltatták nyomtatványaikon. A jótékonyági és kulturális egyletek tagsági bizonyítványait, okleveleit a korszak neves művészeivel rajzoltatták. Ezek a lapok rendszerint szignáltak, míg a kevésbé reprezentációs igényű nyomtatványokon csak a kiadó neve szerepel.

A zenedei és hangászegyletek okleveleit hagyományosan a Rohn és Grund cég készítette.

A budai dalárda tagsági oklevele 1868-ból (8. kép) a lap szélein színpadi fellépéskor és kiránduláskor is megörökítette a csak férfiakból álló dalolókat. A lap tetején ellenben az égi egyes kart valódi bacchanália kíséri. A színpadi jelenet fölött trónoló kibontott hajú Buda-allegória patrónusként ajánlja az egyletet az égieket vezető Géniusz felé.

A betegápolás, segélyezés és temetkezés egyletei ritkábban alkalmaznak allegóriákat, inkább a tevékenységi kör zsánerszerű részletezésével hatnak. A kereteken általában beteget teli bukszával látogató, özvegyeket és árvákat gyámolító, halottas kocsit kísérő egyletiek mutatnak be az apró jelenetek. A jótékonyág és bőkezűség erényeinek elvont ábrázolásánál – pénzügyűjtő egyletről lévén szó – nyilván fontosabb volt a kézzelfogható előnyök propagálása. A felekezeti jótékonyági egyletek esetében ez az allegóriáktól való tartózkodás még egyértelműbb (9. kép, kat. 2.4.16.).

A gyászjelentések formátuma és kliséi – a fekete keretelés és a gyásztoposok valamelyike (fűzfa, lefelé fordított fáklya, mákgubó stb.) a fejlécen – a múlt század közepére egységesültek.

A halálhíradások keretváltozatai több éven át ismétlődnek, a megrendelő már ekkor is albumból választhatott a blankó lapok közül.



**Bajnóczi Ottília**, már *újv. Jánosy Ferencné*, továbbá **Jánosy Eleonora**,  
**Jánosy Rozália**, **Pánczél Jánosné** és **Elbai Samu**, **Jánosy Polyxéna** **Szente Józsefné**  
 és gyermekeik **Márta** és **Pall**, **Jánosy Gábor**, úgy szintén **Bajnóczi Gyula** és **Bajnóczi**  
**Géza** gyermekeik, — a többi rokonok nevében is, megszemeredott szívvel jelentik, a  
 telephetetlen férj, pártisos jó testvér, hú rokon és barát

## Fojfalvi JÁNOSY FERENCZ

m. kir. igazságügyminiszeri titkárnak s az Országos Törvénytár szerkesztőjének.

1879.

f. évi január hó 1 kán hajnali 1 órakor, élete 30 dik évében, hosszas és súlyos szenvedés  
 után történt gyászos halálát.

A megboldogult bült tetemét, a hely. hitv. egyház egyszerű szertartásával, f. hó  
 5-ikén, d. u. 3 órakor fogtak az úti 20. számú lakásából a kecskesi sírközpontjába  
 eltakarítani.

Áldás és béke hamvaira!

10. kép. Ismeretlen m. ester: Gyászjelentés, litográfia, 1872.  
 Kiadó: Légrády testvérek. BTM Kiscelli Múzeum 17685.259

A partecédulák banális formavilága a halállal kapcsolatos tanácsalanságról vall, ha nem is az uniformizáltságnak és a jelképek kiürülésének XX. század végi mértékében.

Nagy Ildikó a korszakban kimagaslóan termékeny síremlékszobrászat kapcsán így fogalmaz: A vallásos világkép hanyatlásával a síremlékszobrászat hagyományos jelképei elvesztették érzelmi töltésüket. Az új filozófiákon nevelkedett nemzedék (hozzánk ekkor ér el Schopenhauer hatása) megpróbál szembenézni az elmúlással, amelynek jelképes kifejezésére azonban nem talál megfelelő formákat.<sup>8</sup>

A XVIII. században a gyászjelentések az egész haláltusát, az orvosi beavatkozást és a földi búcsút novellisztikusan ecsetelték. A múlt század közepén ha olykor meg is nevezik a halálokat (például: „tüdősvadályban történt gyászos halála”, „hagymázban”, „szerencsétlen sebesülés következtében”, „vízkórban”), egyre gyakrabban csak hosszas, súlyos avagy rövid szenvedésről tudósítanak. A halál fájdalmas tényeitől való modern kori viszolygást az egyre szűkszavúbb partecédulák is jelzik. A napi sajtó azonban társasági hírként találta egyes híres emberek haláltusájának állását. A magánszféra tisztelete és a szemérem joga a notabilitásoknak nem járt.

Fojfalvi Jánosy Ferencz m. kir. igazságügyi miniszteri titkárnak s az Országos Törvénytár szerkesztőjének 1879-es halálozási értesítőjén (10. kép) a fejléc, bár a családja adta ki, az elhunyt közérényeit és a nemzetet ért veszteséget sírra borulva gyászoló Hungária alakkal jelenítette meg. A zokogó Hungária a magánjellelű gyászjelentésen a nemzeti jelképek egyre gátlástalanabb használatát jósolja (11. kép).

A század utolsó évtizedeire a litografált nyomtatványokat lassan kiszorította az olcsóbb és termékenyebb cinkográfia – a fadúc és a betűk együttes nyomhatósága miatt újra felfedezett fametszés és a fotomechanikai eljárások. A Millenáris Kiállítás Bíráló Bizottságának kitüntető oklevelei szinte kivétel nélkül fametszetek és fénynyomatok. Az újabb technikák és a hatalmas példányszámok az alkalmazott grafikában stílusváltást hoztak. A könyvnyomtatás a kevés példányszámban készülő, igényes művészi kivitelű kívánó műfajokban, például az exkluzív oklevelekben, diplomákban élt tovább.

#### JEGYZETEK

1. Az értékpapírokat Pallós Lajos az alábbiakban határozta meg: „Az értékpapír tágabb jogi értelemben olyan okirat, amelyben valamely követelés oly módon testesül meg, hogy annak érvényesítése csak a papír által lehetséges. Ez a meghatározás a bankjegytől kezdve az adóselevélen, csekken és váltón át a részvényig és a kötvényig az értékpapírok legszélesebb körét öleli fel.” PALLÓS Lajos: Történeti értékpapírok a Legújabb Kori Történeti Múzeumban I. *Folia Historica* XVIII. 289–314.
2. Vö. Maurice RICKARDS: *Collecting Printed Ephemera*. London, 1988
3. ACZÉL Eszter: Pénz, pénztár, takarékpénztár. Fejezetek a magyarországi takarékpénztárak történetéből 1839–1939–1989. Kiállításvezető, Magyar Nemzeti Múzeum.
4. A Magyar Nemzeti Bank története I. 1816–1924. A vonatkozó fejezetet KÖVÉR György írta. 155–250.
5. NOVÁK László: *A nyomdászat története* VI., é. n.
6. GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX században*. Budapest, 1960. 73.
7. SINKÓ Katalin: Ideálkép, portré, életkép. Műfaji összefüggések a romantikus képzőművészetben. *Ars Hungarica*, 1987. 1. 49.
8. NAGY Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. 118. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 1993. (Szerk.: ZÁDOR Anna)



## HÁROM EMLÉKLAP AZ 1870-ES ÉVEKBŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának három nagyméretű emléklapja származik csaknem pontosan a városeyesítés idejéből. A 4750-es leltári számú litográfia az Emléklap az 1869–1872-ik évi magyar országgyűlésről címet viseli. Marastoni József a tervezője és rajzolója, Rohn és Grund műintézetében készült.

A monumentális, historizáló, díszlet jellegű építmény színpadszerű előterében a kormány tagjai sorakoznak, mögöttük a Dunán átívelő Lánchíd látható, mögötte a Várhegy a királyi palotával. Az építmény két oldalán hét-hét felirat olvasható az országgyűlés legfontosabb törvénycikkeiről (szövegük a mellékletben közölve), a mellvéd középső részén angyalok által tartott koronás magyar címer, fölötte a szent korona ábrázolása. A mellvéd két szélén a következő feliratok: E korszakot alkotó országgyűlés három évi munkásságának eredménye: 169 részint új, részint módosított törvény (baloldalt). A jobb oldali részen: Ez emléklapot szerző, mély tiszteletének jeléül, a felső- és alsóház elnökeinek Majláth György és Somssich Pál uraknak ajánlja. A bal alsó sarokban kézzel utólag odaírt szignatúra: Kőre rajzolta ifj. Marastony József 1872. Az egész alakos portrék a következők: Deák Ferenc, Gorove István, Horvát Boldizsár, Andrássy Gyula, Somssich Pál, Szlávy József, Majláth György, Justh József, Kovách László, Pauler Tivadar, gr. Lónyay Menyhért. A mellettük kétoldalt lévő falmezőben az alkotmány írástekerse baloldalt, jobbra a nyitott könyvben az 1867. évi XII. tc. szövege látható. Az építmény két oldalán az ipart és tudományt, illetve a mezőgazdaságot és a háziipart jelképező nőalakok állnak.

A kormány tagjai két egymástól elkülönülő csoportban helyezkednek el, a bal oldali csoport díszmagyarja által kiemelt figurája gróf Andrássy Gyula, a jobb oldali Majláth György. A portrék elkészítésénél Marastoni saját korábbi portrélitográfia-sorozatának darabjait használja előképként. A kompozíció megoldása eredeti: a díszletszerű építmény előterében elhelyezett alakok emléklaphoz méltó reprezentatív megoldást jelentenek. A historizáló, architektonikus elemek és maga az építmény nem szokatlanok a korszak emléklapjainak kelléktárában, bár inkább később válnak általánossá, újszerű viszont az a megoldás, hogy a törvénycikkszövegeket mint díszítő s egyben informáló feliratokat alkalmazza a szerző. A kőrajztechnika megfelelő a portré és az építészeti dekoráció céljaira, és Marastoni birtokában van a litografálás minden mesterfogásának. Sajátságos, hogy a feliratokon éppen az 1872. évi XXXVI. tc. szövege nem szerepel, mely Buda és Pest szabad királyi városok, valamint Óbuda mezőváros és a Margitsziget egyesítését rendelte el, de ennek oka valószínűleg az, hogy az emléklap előbb készülhetett el, mint ahogy az országgyűlés befejeződött.

A 6911-es leltári számú emléklap vegyes technikával készült: az uralkodó portréja színes nyomtatott ovális alakban kivágva és ráragasztva a színes fametszetlapra. A grafika I. Ferenc József uralkodói jubileuma alkalmából jelent meg, ismeretlen a mestere. Az emléklapok azon típusába tartozik, melyeken a szöveg kap nagyobb jelentőséget. Ezen a lapon a szöveg mintegy függönyön elhelyezve lóg, díszes ornamentális keret veszi körül, melynek finom, aprólékos historizáló ornamentikája jól érvényesül a mélyvörös háttér előtt. A szöveg címe a következő: Emléklap Ó császári és apostoli királyi Felségének I. Ferenc Józsefnek, az Ó cs. Fensége Albrecht főherceg, tá-



*1.1.1. Ifj. Marastoni József: Emléklap az 1869–1872-ik évi magyar országgyűlésről*

bornagy úr által 1873. Évi december 2-án a haderő nevében mondott szerencsekívánatokra adott legkegyelmesebb válasza alkalmából. A szöveg maga tartalmazza Albrecht főherceg felkösöntő beszédét, valamint „Ő Felsége a császár és király legkegyelmesebb válaszá”-t. Lent, a függöny rojtjai fölött egy sorban évszámokat láthatunk: 1848, 1849, 1859, 1864, 1866, 1869. Ezek természetesen nem a magyar szempontok szerinti fontos dátumok, sőt valójában I. Ferenc József ural-

kodása szempontjából is mai szemmel tekintve talán nem ezeket sorolnánk föl, de a kiegyezés időpontja mindenesetre nem szerepel közöttük. A képmás az időszűdő uralkodót mutatja be, nem tartozik a legjobbakk közé, a kiegyezés ideje körüli portrék típusába sorolható.

A harmadik grafika is a 25. éves uralkodói jubileum emléklapja: Franz Kollarz rajza után Johann Wilhelm Frey litografálta. A fölül félkörívesen záródó oltárképszerű, nagyméretű allegorikus kompozíción jól érzékelhető Kollarz mesterségbeli tudása. Középen magas posztamensen áll I. Ferenc József, szinte mint önmaga szoboremlékműve, osztrák koronázási díszbe öltözve. Feje fölél két angyal tart koszorút. Jobbjában a „Viribus unitis” feliratú pecsétes oklevél látható, balját egy kétféjű sas által tartott asztalkára helyezett nyitott könyvön nyugtatja. Háta mögött trónszék, a kép felső részének háttérben elmosódottan a bécsi Votivkirche (balra), a császári esküvő (balra lent) és a királlyá koronázás (jobbra; a jubileum tulajdonképpen nem a magyar királlyá koronázásra vonatkozik, mert annak évfordulóját 1892-ben ünnepelték) jelenetei tűnnek föl. A kép előtere két jól elkülönülő részre oszlik. Baloldalt a trón lépcsőjén álló, antik öltözetű kardos, Géniusz a pajzsáról szétlövellő fénysugarakkal kergeti el az orgyilkosok csoportját, köztük egy sötét köpenyes, tollas kalapos karbonarót. Jobbra hódoló alattvalók tömege jelenik meg, kik közül egy magyar, egy osztrák és egy cseh a trón lépcsőjéről koszorúkat helyez el az uralkodó lábaihoz. A hódoló alattvalók fölött a háttérben az 1873-as vilákiállításra készült, a Práterben fölépített rotunda emelkedik.

Elöl középen homlokán csillagot viselő nőalak tartja a felirat tekercsét, ezen olvashatjuk az emléklap tulajdonképpeni címét: Gedenkblatt zur Jubileumsfeier sr Majestat des Kaisers und Königs Franz Josef I. 2. December 1873.

A negyedszázados uralkodói jubileum kétségtelenül olyan esemény, mely emléklapon való megörökítésre méltó volt. Ez a kompozíció részben a korszak vallásos festészetének megoldásaiából kölcsönözte eszközeit, másrészt viszont az ugyancsak gyakori és kedvelt allegorikus ábrázolásokkal is mutat rokonságot. Jellegetes, hogy események sorának bemutatása mellett láthatjuk a főszereplő portréját is, és látképrészletek is megjelennek. A műfajok effajta keverése megszokott gyakorlat volt az ilyen jellegű kompozícióknál, az emléklap század végi historizáló változatának közismert módszere.

A három grafikát részben műfajuk, részben pedig keletkezési idejük révén lehetett együtt tárgyalni. Bár kettőnek a témája azonos, a megfogalmazás teljesen különböző. Mindazonáltal ugyanazon műfaj három különféle megvalósítási módját példázzák, kettő a korszak elismert művészeinek munkájaként.

Az allegorikus ábrázolások egy típusát képviselték az emléklapok a sokszorosított grafika műfajában. Valamilyen egyszeri, különleges alkalomra, eseményre való megemlékezés eszközéül szolgáltak (trónra lépések, jubileumok, évfordulók stb.). A készítés indoka alakította ki a formát is: monumentális hatásra törekvő megoldások, architektonikus elemek alkalmazása, dekoratív keret, gyakran magyarázó szöveg. Emellett az aktuális történelmi személyiség portrészere bemutatása sem hiányzik. Az emléklapok közvetlenül a forradalom és szabadságharc után kezdtek megjeleneni, s legnagyobb számban az 1860-as, 1870-es években keletkeztek mint az allegória romantikában gyökerező műfajának „földhözragadtabb”, konkrétabb változatai.

#### A LAPOK ADATAI

1. Az 1869–72-es országgyűlés emléklapja. Papír, litográfia, 83x58,9 cm. MNMTCs ltsz. 4750. Jelezve balra lent: Kőre rajzolta ifj. Marastoni József 1872. Nyomt. Grund V. Pesten. Jobbra lent: Tervezte és kiadja ifj. Marastony József Pesten.” (Gerszi T.: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960. 183. o. 49. szám.)



1.1.1. Marastoni József: Emléklap az 1869–1872-ik évi magyar országgyűlésről





*Ismeretlen osztrák mester: Emléklap I. Ferenc József uralkodói jubileumára, 1873*

A törvénycikkek szövegei balról jobbra:

1869. évi III. törvénycikk: A népszámlálásról.

1869. évi IV. tcz.: A bírói hatalom gyakorlásáról.

1869. évi VI. tcz.: Az első magy.–gácsorsz. vasut.

1869. évi V. tcz.: A magyar nyugati vasut.

1871. évi XXXI. tcz.: A gömöri iparvasut.

1871. évi XXXVIII. tcz.: Az alföld–fiumei vasut.

1870. évi X. tcz.: A Duna folyamnak a főváros mellett szabályozásáról, a forgalom és közlekedés érdekében.

1870. évi XVIII. tcz.: Az állami számvevőszék felállításáról és hatásköréről.

1870. évi XXX. tcz.: A budapesti lánczhíd megváltásáról.

1870. évi XLII. tcz.: A köztörvényhatóságok rendezéséről.

1870. évi LX. tcz. A Pestváros északkeleti részében nyitandó főközlekedési sugárútról.

1871. évi XL. tcz.: A herczeg Eszterházy-féle képtár-, kézrajz- és rézmetszet-gyűjtemény megvétele.

1871. évi XVIII. tcz.: A községek rendezéséről.

1871. évi XXXII. tcz.: Az elsőfolyamodású kir. törvényszékek és járásbíróóságok életbeléptetéséről.

1871. évi LIII. tcz.: Az 1848-ik évi törvények által megszüntetett urbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről.

1871. évi LIV. tcz.: Az irtványokról.

1871. évi LV. tcz.: Az arányosításról és tagosításról az ország erdélyi területének városaiban, szabad és volt urbéresekkkel vegyes községekben.

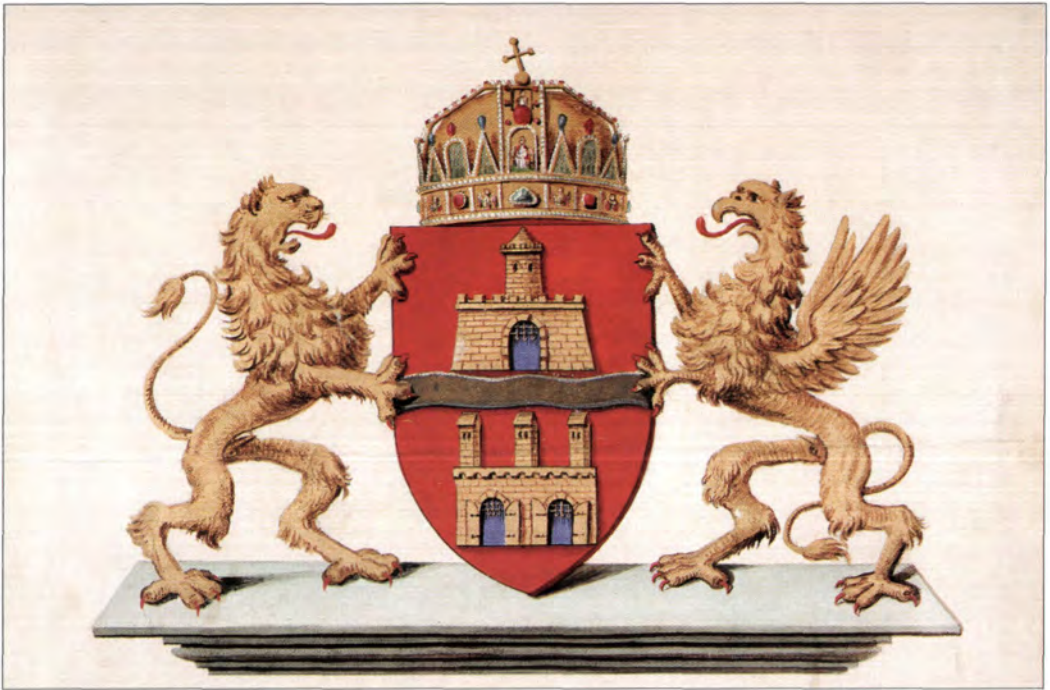
1872. évi VI. tcz.: A vadászatról.

1872. évi VIII. tcz.: Az ipartörvényről.

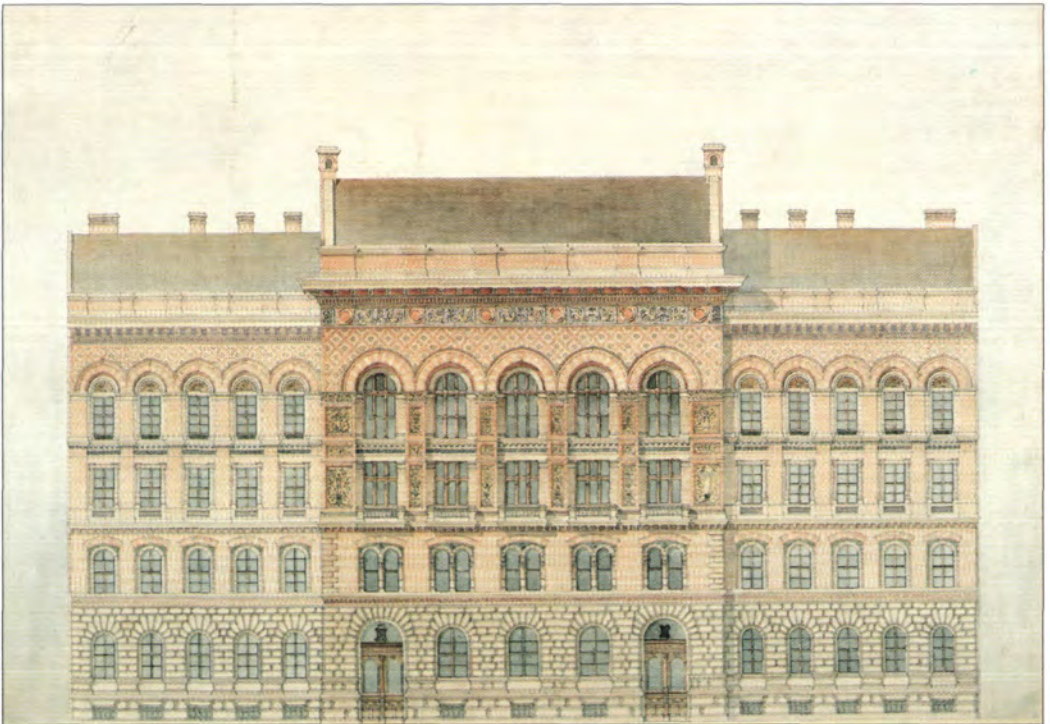
2. Ismeretlen osztrák mester, XIX. század második fele: Emléklap I. Ferenc József uralkodói jubileumára. 1873. Papír, színes nyomat és fametszet, 81,2x54,4 cm. MTKCs 6911.

3. Franz Kollarz (1829–1894) és Johann Wilhelm Frey (XIX. század második fele): Emléklap I. Ferenc József 25 éves uralkodói jubileumára. Papír, litográfia, 83,5x61,6 cm. MTKCs ltsz. 58.4083. Jelezve balra lent: Entworfen und gezeichnet von Franz Kollarz.”

Középen: Druck. Verlag und artistische Ausstattung von L. Deutsch, Wien II. Grosse Schiffgasse 4.” Jobbra: Lithografirt von J. W. Frey”



1.4.22.a. Fridrich Lajos: Az egyesített főváros címerének terve



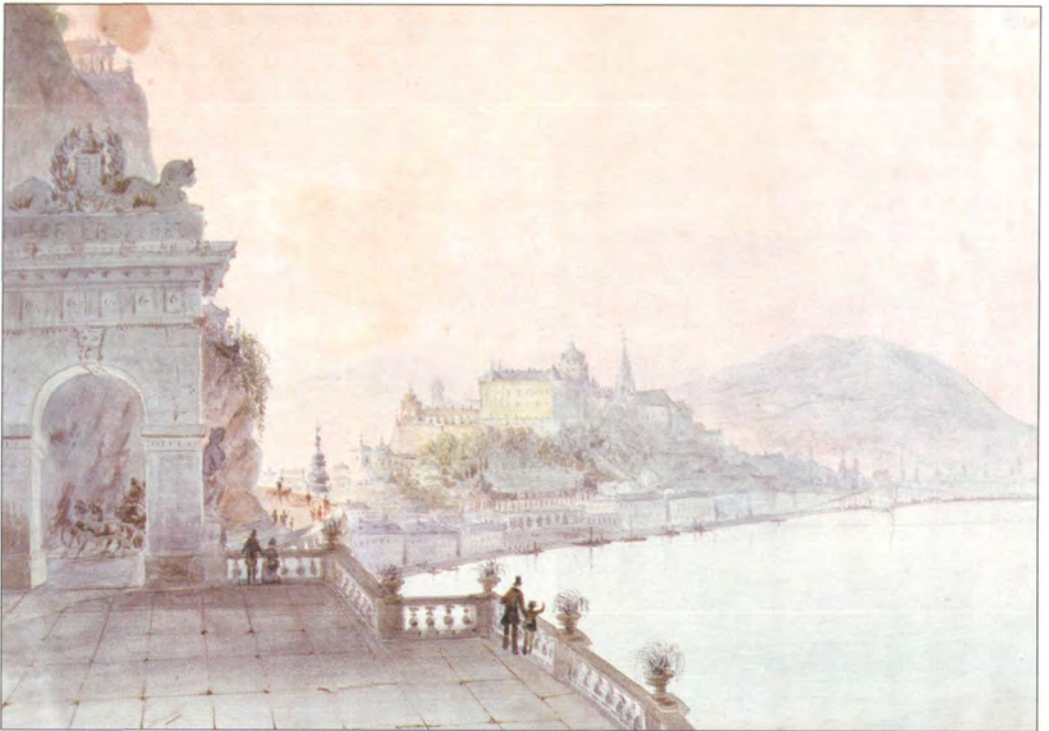
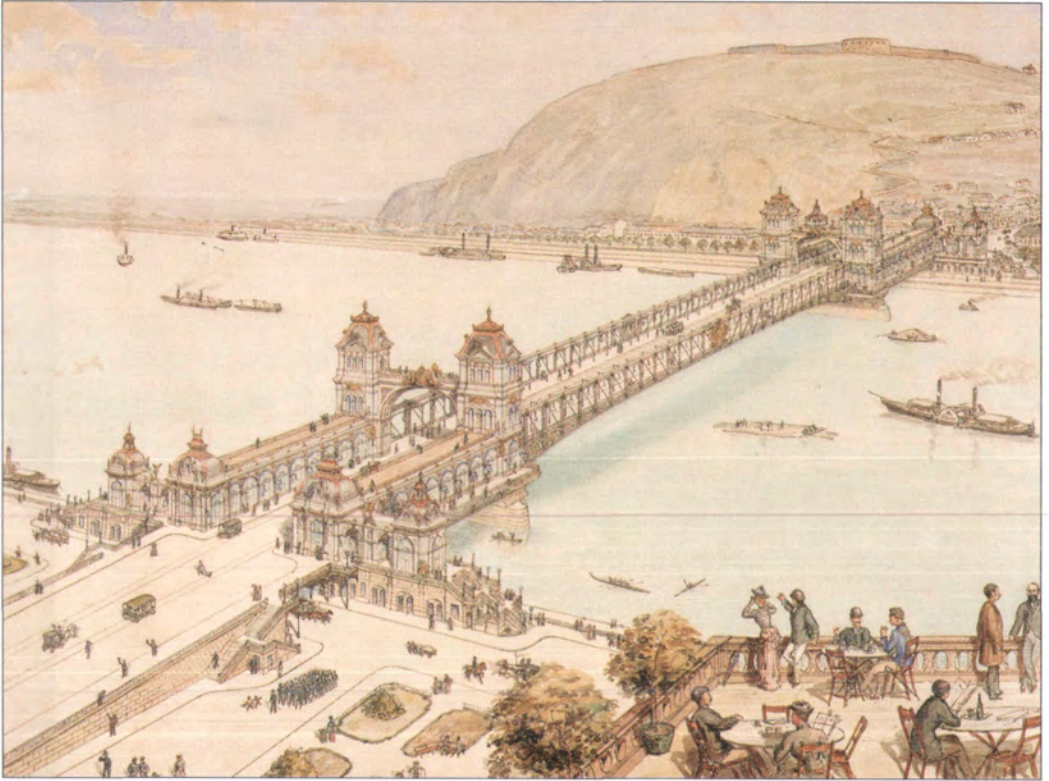
1.4.23. Steindl Imre: A pesti Új Városháza főhomlokzata, 1870(?)



L.11. Ligeti Antal: Budapest látképe, 1887



*L.A. Balló Ede: Petőfi tér 1884*





1.5.8. Az Eskü téri híd tervezete,  
távlati kép a pesti hídfő felől,  
1870-es évek

1.5.6. Feszl Frigyes:  
Gellérthegy emlékmű és panorámaút terve,  
1870-es évek első fele

- Az Andrássy szalon rekonstrukciója a kiállításon
- 2.2.5. Ülőgarnitúra, 1860–70 körül
  - 2.2.6. Asztal, 1860 körül
  - 2.2.7. Paraván
  - 2.2.8. Kárpit, 1880-as évek
  - 2.2.11. Falikaros gyertyatartó

2.2.12. Benczúr Gyula: Andrássy Gyula





3.1.27. Salomon van Ruysdael: *Utasok a kocsmá elött, Beverwijk felé*



Nicolaes Neufchatel, vagy Colyn van Nieucasteel, másként Lucidel Mons:  
3.1.25. Férfiképmás, 3.1.26. Női képmás





3.1.23. Hány Gyula:  
Országos Képtár



3.1.1.  
*Székely Bertalan:*  
*V. László neveltetése*  
*Czillei Ulrik által,*  
*1870*



3.1.2.  
*Munkácsy Mihály:*  
*Köpülő asszony,*  
*1873*



2.5.16. Pálfi Béla: A régi Rottenbiller utca, 1877



1.5.35. Bruck Lajos: Buda látképe, 1885



4.1.5. Nádler Róbert: Az 1885-ös Országos Kiállítás, 1886



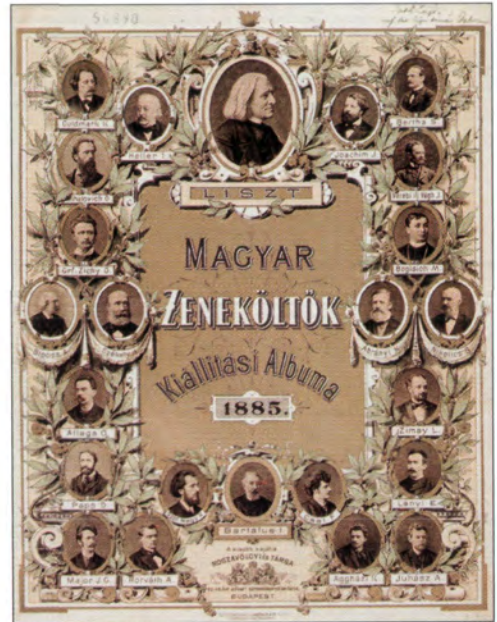
4.1.1. Vitrin a kiállításon.  
Az 1885-ös kiállításon bemutatott  
kerámia vitrin rekonstrukciója

Enteriőr a kiállitásból:  
3.5.16-17. Mellvéd és fotelek a Népszínház  
királyi páholyából, 1875,  
3.5.18. Zala György:  
Blaha Lujza mellszobra

3.5.59. Bartalus István:  
Magyar Zeneműköltők Kiállítási Albuma,  
1885



4.1.4. Enteriőr a kiállításból: a sarokban az 1885-ös kiállításon bemutatott sarokvázával





*Enteriőr a kiállításból:  
2.4.19–30, 35, 36.  
polgári hálószoba  
játéksarokkal,  
2.5.17–20. cseléddel*

*Enteriőr a kiállításból:  
2.4.31–34. esküvői pár a  
3.2.1–2. fotóműteremben*



L. 17. Schikedanz Albert: Torony és Duna utca sarok, 1885



2.8.5. Lotz Károly: A rákospalotai híd, 1879 körül

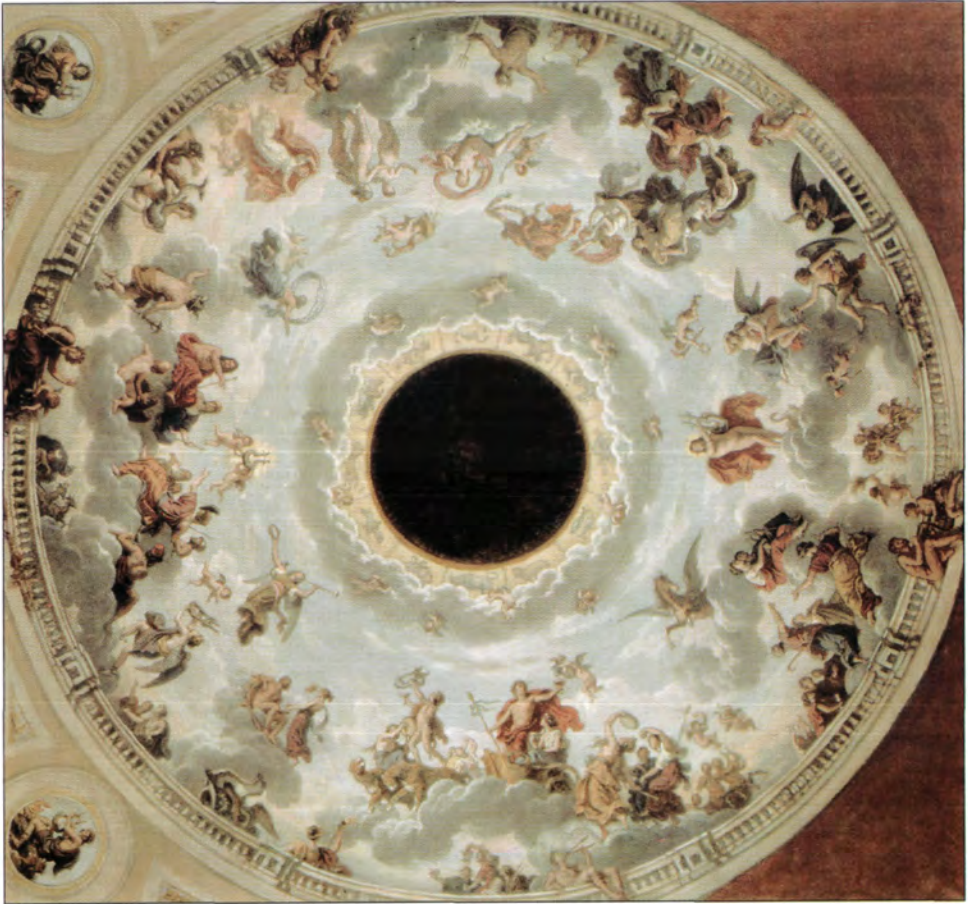


2.3.22. Lotz Károly: Falatozó puttók. A Vigadó csemegetárának falképvázlata, 1873



2.2.29. Lotz Károly: Ámor diadalszekerén. Vázlat az Ádám palota falképéhez, 1876





3.5.56. Than Mór: Olympos, az Operaház kupolájának falkép-terve, 1882



L. 12. Mednyánszky László: Váci út, 1884



L.14. Molnár József: Calvin-tér, 1885

# KATALÓGUS

A katalógust szakanyagok alapján írta, a tárgyleírásokat összeállította: F. Dózsa Katalin

## Szakanyagok:

Városeyesítés: Czaga Viktória, Horváth J. András

Régészet: Csontos Katalin, Színház: Bódis Mária

Országos Képtár: Ember Ildikó

Emlékműszobrászat: Szathmári Gizella

Oktatásügy: Erdei Gyöngyi

Fotográfia: Baróti Judit

Képzőművészet: Szvoboda Dománszky Gabriella

Sajtó: Buzinkay Géza

## A tárgyleírásokat készítették:

Czaga Viktória (BFL); Simonovics Ildikó (BTM Kiscelli Múzeum, Textilgyűjtemény); B. Nagy Anikó (BTM

Fővárosi Képtár, Metszettár); Földes Emília (BTM Fővárosi Képtár, Festménygyűjtemény); Mattyasovszky Péter (BTM Fővárosi Képtár, Grafikai Gyűjtemény); Kiss Éva (BTM Kiscelli Múzeum, Bútorgyűjtemény); Létay Miklós (BTM Kiscelli Múzeum, Néprajzi gyűjtemény); Sarkady Jánosné (BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti tervek); Vigh Annamária (BTM Kiscelli Múzeum), pecsétnyomók, táncrendek, játékok; Holló Szilvia Andrea (BTM Kiscelli Múzeum), térképek, kisnyomatványok; Baróti Judit (BTM Kiscelli Múzeum, Fotógyűjtemény); Csiszár Mirella (OSZMI); Csapó Katalin (MKVM, menülapok); Csenkey Éva (IM, kerámiák); Szvoboda Dománszky Gabriella (falképek).

Az Iparművészeti Múzeum anyagát a Historizmus 1992. katalógus alapján állítottuk össze.

# 1. AZ EGYESÜLÉS TÖRTÉNETE, A TERJESZKEDŐ VÁROS

## 1.1. A KIEGYEZÉS ÉS A KORONÁZÁS

1867. június 8-án Ferenc Józsefet látványos külsőségek között magyar királlyá koronázták. Magyarország ismét alkotmányos ország lett. Az uralkodó és a magyar nemzet között létrejött kiegyezés az osztrákok számára a birodalom életének meghosszabbítását jelentette, a magyaroknak pedig egy gazdasági, kulturális fellendülés kezdetét, a fejlettebb Nyugat-Európához csatlakozás politikai alapját. A Habsburg-birodalom két központú, dualista állammá vált, s Bécs mellett Budapest az Osztrák–Magyar Monarchia második fővárosa lett.

1.1.1. Marastoni József (műk. 1870-es é.):

Emléklap az 1869-1872<sup>k</sup> évi magyar országgyűlésről, 1872

Papír, litográfia, 83x58,9 cm

Jelzés b. l.: Kőre rajzolta ifj. Marastoni József 1872.

Nyomt. Grund V. Pesten; j. l.: Tervezte és kiadja Marastony József Pesten.

MNM MTKcs 4750

Irodalom:\* Gerszi, 1960. 183, 49. sz.; Körmöczi, 1992., 61., 59. kép

1.1.2. Barabás Miklós (1810–1898) u.:

A IIik parlamentaris minisztérium, 1867

Papír, litográfia, 44,8x60,8 cm

Jelzés: Barabás 867.

Leitner M. L. és Mandello nyomása Pesten

Kiadja: Maszák Hugo

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 4013

Irodalom: Gerszi, 1960. 129. 412.

1.1.3. Székely Bertalan (1835–1910):

Koronázás (vázlat) 1867

Vászon, olaj, 39x58 cm, j. n.

MNG 51.85.

Irodalom: VU, 1867. 520; Sz. B. Múcsarnok, 1955. 19.

21. sz.; Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan. Budapest,

1982. 32.; Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, Schloss

Grafe-negg 1984. II. kat. 21. 16.; Sisi, Elisabeth,

Erzsébet, a magyarok királynéja. Kiállítási katalógus.

Eisenstadt, Wien, München, 1991. 50. Erzsébet, a magyarok királynéja. Kiállítási katalógus. Budapest, 1992. 37. sz.

1.1.4. Magyar férfidíszruha

XIX. sz. utolsó harmada, Pest, Misoga Sándor műhelye.

1998-ban újraprémerte Vadler Péter szűcsmester. (Budapest, III. Vörösvári u. 1.)

Mente

Bársony, selyem, nercszőrme és arany zsinórdísz, kézzel és géppel varrott.

Háta h.: 95 cm, derékb.: 97 cm

Jelzés nyaknál belül, szövött selyem cégjelzéssel: Misoga Sándor, Budapest Váci u. 21.

Dolmány

Selyemdamaszt, arany zsinórdísz, kézzel és géppel varrott. Háta h.: 78 cm, derékb.: 87 cm

Jelzés nyaknál belül, szövött selyem cégjelzéssel: Misoga Sándor, Budapest Váci u. 21.

Nadrág

Hurkolt selyemszövet (trikó), arany zsinórdísz, fémgombok

Jelzés hátul közepén és a fémgombokon: Misoga Sándor, Budapest Váci u. 21.

BTM Kiscelli Múzeum IP.67.14.1–6

Csizma

XIX. sz. utolsó harmada

Bőr, aranyozott zsinórszegély, bőrtalp és bőrbélés, sárgaréz sarkantyú forgó rozettával, talphossz: 27 cm, szár-

hossz: 4 cm, sarok: 2,5 cm

BTM Kiscelli Múzeum IP. 67.14.3.1–2

1.1.5. Díszmagyar-ékszer garnitúra

1890 k. Budapest, Link Fülöp István műhelye

Dobozban, de a doboz nincs kiállítva

Jelzés a doboz belsejében, felirat: Link F. István Budapest

Ezüst, réz, almandin és türkiz, a doboz mérete:

57x32x7 cm

IM 66.313.1-9

Irodalom: Historizmus, 1992., 495.

\*Csak a legfontosabb vagy a legutolsó irodalmat jelöljük, amely általában további irodalmat is tartalmaz.

1.1.6. Grimm Rezső (1832–1885):

Deák Ferenc, az 1861-es országgyűlésre egyhangúlag megválasztott pest-belvárosi képviselő, 1861

Papír, litográfia

Jelzés b. l.: Grimm (861), k.: Nyomt. Pollák Testvérek Pesten, 1861.

Másolat; eredeti: MNM MTKcs 10037

Irodalom: Gerszi, 1960. 14., Cennerné Wilhelmb Gizella: Deák Ferenc-ábrázolások. *Folia Historica* 4. Budapest, 1976. 94, 98. Körmöczi, 1992., 20., 15. kép.

*Deák Ferenc (1803–1876), a „haza bölcse”, liberális politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A reformkori ellenzék egyik vezére, 1848-ban a Batthyány-kormány igazságügy-minisztere. 1854-től a passzív ellenállás politikájának irányítója. 1865-től a Habsburgokkal való kiegyezés fő támogatója és lényegében megalkotója. A kiegyezés után nem vállalt politikai tisztséget, de továbbra is az egyik legbefolyásosabb politikus maradt.*

1.1.7. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Az Angol Királynő szálló, 1866

Felirat: Hotel a la Reine d'Angleterre Pest (Hongrie) – Budapest látkép D-ről./Pollak testvérek nyomtatása.

Papír, litográfia, 46x78,5 cm

Fotómásolat; eredeti: BTM Főváros Képtár 52.36.1

*Deák Ferenc Pesten az Angol Királynő szálloda 72–73-as szobájában lakott.*

1.1.8. Alt, Rudolf (1812–1905) u.:

Vendéglő az Angol Királynéhoz

Papír, színezett litográfia

Jelzés b. l.: Gez. v. R. Alt, j.: Gedr. b. J. Rauh, j.: Lith. v. Sandmann, felirat alatt középén: Wien, bei L. T. Neumann.

MNM MTKcs 4030

Irodalom: Körmöczi 1992. 158.

1.1.9. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Deák Ferenc szobája az Angol Királynő szállodában Budapesten, 1880

Papír, fametszet, 24,5x18,9 cm

Jelzés b. l.: S. F.

Másolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 95.185

Irodalom: Körmöczi, 1992., 14. kép

## 1.2. AZ EGYESÍTÉS ELŐKÉSZÍTŐI

*1748-ban Mária Terézia elhatározta, hogy a Királyi Várpalotát Franz Anton Hillebrandt építésszel átépítteti. A munkálatok 1749-ben kezdődtek, és valószínűleg 1770-ben fejeződtek be. 1777-ben elrendelte a nagyszombati tudományegyetem Budára*

*helyezését, amely első tanévet 1777. november 13-án a palota épületében kezdte meg.*

*II. József 1783-ban a helytartótanácsot és a magyar kamarát Pozsonyból Budára helyezte át, s ezzel a várost a birodalom magyar tartományának székhelyévé emelte. Ez nem jelentett fővárosi rangot, de az ideköltöző udvarhű, német hivatalnokréteg ettől kezdve meghatározta a város jellegét.*

*József nádor 1796-tól a budai királyi palotában lakott. 1808-ban létrehozta az első önálló városrendezési testületet, a pesti Szépítő Bizottmányt, amelynek elnöke lett. Az 1856 végéig működő Szépítő Bizottmány munkássága eredményeként alakult ki a klasszicista Pest.*

*Széchenyi István az 1820-as évek második felében határozta el, hogy Budapest felvirágoztatásán fog munkálkodni. Naplójába a következőket jegyezte fel 1821. január 4-én: „Ma azt mondtam..., hogy egyévi jövedelmemet fordítom rá, ha Buda és Pest közt híd épül, s hogy ezért, jóllehet Pesten lakni alkamasint sohasem fogok, egyetlen krajcár kamatot vagy akár visszafizetést sem fogok követelni. Az a gondolat, hogy hazámnak fontos szolgálatot tennem, majd bőszégesen kárpótol.”*

*Néhány év múlva Bécsből Pestre költözött, 1829-ben letette a pesti polgáresküt. Kezdeményezésére 1832-ben megalakult a Budapesti Hídegyesület, 1842. augusztus 24-én megtörtént az ünnepélyes alapkövetétel, s 1849. november 20-án átadták a forgalomnak az első állandó hidat, a város egyesítését jelképező Lánchidat.*

1.2.1. Pichler, Ferdinand (XVIII. sz. második fele) u. Mansfeld, Johann Ernst (1739–1796):

A budai királyi palota nyugat felől, 1777

Rézkarce és rézmetszet 18,5x30,4 cm

Jelzés b. l.: Ferd. Pichler delin; j. l.: I. Mansfeld sc.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár, Lanfranconi 134.

Irodalom: Rózsa, 1963. 138.; Rózsa, 1997 55.

1.2.2. Ism. m. (XVIII. sz. második fele):

Mária Terézia, (1717–1780) császárné, Csehország és Magyarország királynője

Vászon, olaj, 170x135 cm, j. n.

Származás: a budai királyi palotából (?)

BTM Fővárosi Képtár KM.64.8.11

1.2.3. Ism. m. (XVIII. sz. utolsó harmada):

II. József (1741–1790) császár, cseh és magyar király

Vászon, olaj, 168x132 cm, j. n.

Származás: a budai királyi palotából (?)

BTM Fővárosi Képtár KM.64.8.5

1.2.4. Höfel, Johann (1786–1864):  
József Antal, Magyarország nádora (1776–1847), 1840 k.  
Cégér, bádóg, olaj, 242x125 cm  
Jelzés b. l.: Joh. Höfel  
BTM Fővárosi Képtár 56.7.1  
Irodalom: *Honművész*, 1835, Ciffka Péterné: Pest-budai cégérek a Kiscelli Múzeumban. Budapest 1961

1.2.5. Barabás Miklós:  
Széchenyi István gróf (1791–1860), 1867  
Vászon, olaj, 237x137 cm  
Jelzve b. l.: Barabás 867  
MNM MTKcs 2215.  
Szarmazás: a pesti megyeházáról.  
Irodalom: Vayer Lajos: Széchenyi képe. *Magyarságtudomány*, 1942.; Széchenyi és kora. Budapest, 1991. (Szerk.: Éri István), 17/f.

1.2.6. Alt, Rudolf (1812–1905):  
Pest-Buda látképe északi madártávlatból, 1857  
Papír, színes litográfia, 44,3x60,5 cm  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 28.328  
Irodalom: Koschatzky, Walter: Rudolf von Alt, Salzburg, 1976. 306.

### 1.3. MILYEN VOLT BUDAPEST AZ EGYESÍTÉS IDEJÉN?

*Pestnek, Budának és Óbudának az 1860-as években viszonylag kevés városias épületegyüttese és emeletes lakóháza van, az utóbbiak elsősorban a budai Várhegyen, a Vízivárosban, a Belvárosban, a Lipótvárosban, a Nemzeti Múzeum körül és néhány, a városból kifelé tartó nagyobb út környékén található. Az épületek többsége földszintes, falusias jellegű. Jellemző, hogy 1869-ben 7243 földszintes, 1358 egyemeletes, 732 kettős, illetve háromemeletes házat írtak össze, és mindössze 18 a háromemeletesnél magasabb épületek száma.*

*Budán a legsűrűbben beépített a Várnegyed, a Víziváros az Országútig (ma Margit körút), a Várhegy nyugati lejtője, a Tabán. A Vízivárost a Duna-parti Lukács és Császár fürdővel keskenyen beépült sáv köti össze a falusias Újlakkal és Óbudával. A városképet a barokk stílusú királyi palota uralja. A budai hegyekben kedvelt kirándulók hely a Szép Juhász né és a Fácán vendéglő. A Lipótmezőn az Országos Tébolyda emelkedik ki, Kelenföldön az Erzsébet sósfürdő parkja dominál. Bár a hegyvidéken egyre több nyaraló épül, a várost túlnyomórészt beépítet-*



1.3.2. Haske Ferenc: Mesterséges termálforrás-vízésés a Margitszigeten, 1873 körül



A BUDAI ORSZÁGOS TÉBOLYDA HOMLOKNÉZETE.

1.3.3. Ismeretlen mester: A Budai Országos Tébolyda homloknézete, 1870-es évek

len terület veszi körül. Szőlő borítja a Rózsadomb, a Gellérthegy, a Sashegy lejtőit és a Budafok feletti hegyoldalt is.

Pest beépítési határa a mai Nagykörút vonalán húzódik, központi városmagja a Váci (ma Bajcsy-Zsilinszky) út, az Országút (ma Károly és Múzeum krt.) és a Duna közötti részen terül el. Ez a legsűrűbben lakott városrész, itt található a legtöbb emeletes ház.

A város súlypontja a XIX. század elején a Belvárosból a klasszicista Lipótváros felé tolódik. Ez Pest első tervezett városrésze, amelyet a II. József emelte Újjépület (Neugebäude) hatalmas tömbje két részre tagol. A Belváros felé szabályos szerkezetű előkelő lakónegyed, mögötte északi irányban az ipari negyed épületei állnak, az 1850-es évektől kezdve olyan nagy malmokkal, mint a Pannónia, Viktória, Erzsébet és Hengermalom. A Terézváros egyetlen nagyobb útja a Városligetet a Belvárossal összekötő forgalmas Király utca, amely az üzleti élet központja is. A Városligetet, amelyet akkor Városerdőnek neveztek, kertek övezik.

A Józsefváros a Kálvin térnél, a Nemzeti Múzeum épületénél kezdődik, az ideiglenes országházzal és a mágnásnegyeddel, az arisztokraták palotáival folytatódik. A külső Józsefvárosban földszintes házak húzódnak, és üzemek – szeszgyár, gőzkocsigyár, légszeszgyár – működnek. A negyed legnevezetesebb épülete a Pollack Mihály alkotta katonaiiskola-épület, a Ludoviceum.

A Ferencváros egy- és kétemeletes házaiból kiemelkedik a Hild József tervezte Mária Terézia laktanya. A Duna-part alig beépített, inkább ipari övezetnek tekinthető. A Soroksári úton 1866-ban épült a Concordia malom, és 1872-re elkészült a Közvágóhíd.

A külvárosokban sok a zöldségeskert, mellettük malmok, gyárak, vágóhidak és laktanyák vannak. Kőbánya különálló városrész két nagy sörfőzdéjével, kőbányájával, téglagyáraival, az egész országot ellátó sertészhilaldájával.



1.3.4. A Fővámpalota Duna felőli homlokzata, 1879. Klösz György felvétele

1.3.1. Az 1867-ben alapított Első Magyar Részvény Serfőzde

Fotómásolat; negatív: BTM Kiscelli Múzeum 397

1.3.2. Haske Ferenc (1833–1894):

Mesterséges termálforrás-vízesés a Margitszigeten, 1873 k.

Papír, acélmetszet, 20,5x25,8 cm

Jelzés b. l.: Természet után rajz és aczélba metz. Haske F.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 3114

1.3.3. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

A Budai Országos Tébolyda, 1870-es é.

Papír, fametszet, 22,4x30 cm, j. n.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 3048

1.3.4. A Fővámpalota Duna felőli homlokzata, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.10.

*Tervezte: Ybl Miklós, épült a Kiskörút sarkán, a Duna-parton 1870–1874 között.*

1.3.5. Károlyi Sándor palotája, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.3

*Tervezte: Ybl Miklós, épült a mai Pollack Mihály tér 3.-ban.*

1.3.6. Slovikowszky Ádám (műk. 1860–70-es é.):

A Sándor utcai régi Országház a Múzeum kertből,

1866 u.

Papír, litográfia, 21,7x30 cm

Jelzés b. l.: Természet után rajzolta Slowikowsky Ádám,

k. l.: Leitner M. F. nyomása.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 237

Irodalom: Gerszi, 1960. 200. 4.

1.3.7. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

A pesti zsinagóga

Papír, acélmetszet, 42x52,3 cm

Másolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 28340

*Tervezte: Förster, Ludwig, épült a Dohány utcában 1854–1859 között.*

1.3.8. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

A Pekáry-féle ház

Papír, litográfia, 15,7x13,7 cm, j. n.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 15793

Irodalom: Gerszi, 1960. 123.

1.3.9. Coquereon:

A pesti Újépület, 1793–1796 között

Papír, tus, toll, 47,1x69 cm

Jelzés j. l.: Fait par Coquereau Capitaine de Grenad. à la

17eme 1/2 Brigade de ligne

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 1451





*1.3.11. A Tudományos Akadémia, a koronázódombmal a Ferenc József téren, 1879*



*1.3.5. Károlyi Sándor palotája, 1879*



*1.3.6. Slowikowsky Ádám: Az ideiglenes Magyar Képviselet Pesten 1865–66 körül*



*1.3.7. Ismeretlen mester: A pesti zsinagóga*



1.3.22. Blumberg Lajos: A budai királyi palota, 1866

1.3.10. A lipótvárosi templom építkezés közben, 1879  
Klősz György felvétele a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 5658

1.3.11. A Magyar Tudományos Akadémia a koronázó-  
dombbal a Ferenc József téren, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.20  
*Az Akadémia épületét tervezte: Stühler, Fridrich  
August, épült a mai Roosevelt téren, Skalnitzky  
Antal és Ybl Miklós művezetése mellett, 1862–  
1865-ig.*

1.3.12. A pesti Vigadó  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 56.881.1  
25576/6x7  
*Tervezte: Feszl Frigyes, épült 1859–1864-ig.*

1.3.13. Alt, Rudolf (1812–1905) u. Sandmann, Franz  
Xaver (1805–1856):  
A váci utca Pesten, 1845  
Papír, színezett litográfia  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 3317.7  
Irodalom: Koschatzky, Walter: Rudolf von Alt, Salzburg,  
1976, 307.

1.3.14. Frey Vilmos (1830–?):  
Dunavízhordó a Belvárosi templomnál, 1860 k.  
Papír, fametszet, 23,8x25,8 cm  
Jelzés j. l.: W. Frey  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 23822

1.3.15. Kuwasseg, Josef (1799–1859) u. Hürlimann:  
Invalidus palota, 1844 körül  
Papír, aquatinta, 24,x32,5 cm  
Jelzés: Kuwasseg rajz – Hürlimann metz. Párisban.  
Pesten Grimm Vinczénél  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 52.24.4

1.3.16. A Gellérthegy a Citadellával a Várhegyről  
nézve (?), 1880 k.  
Kozmata Ferenc felvétele  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 1449.11

1.3.17. A Széchenyi szálló, 1870 k.  
Klősz György felvétele  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 21.972.13  
*Tervezte Ybl Miklós, egykor a Lánchídnál, a budai  
Duna-parton állt.*

1.3.18. A budai Duna-part, 1866  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 56.199.1

1.3.19. Richter Viktor: Tabán, 1869  
Vászon, olaj, 59,5x73 cm  
Jelzés b. l.: W. Richter Ofen 1869  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 17064

1.3.20. A Tabán a Várral, középen a feljárata a Várba,  
1872–1873  
Papír, fénykép,  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 88.38.4



1.3.14. Frey Vilmos: Dunavízhordó a Belvárosi templomnál, 1860 körül

1.3.21. A budavári Nagyboldogasszony-templom (Mátyás-templom) a nyugati oldalról, 1874  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 63.357.24

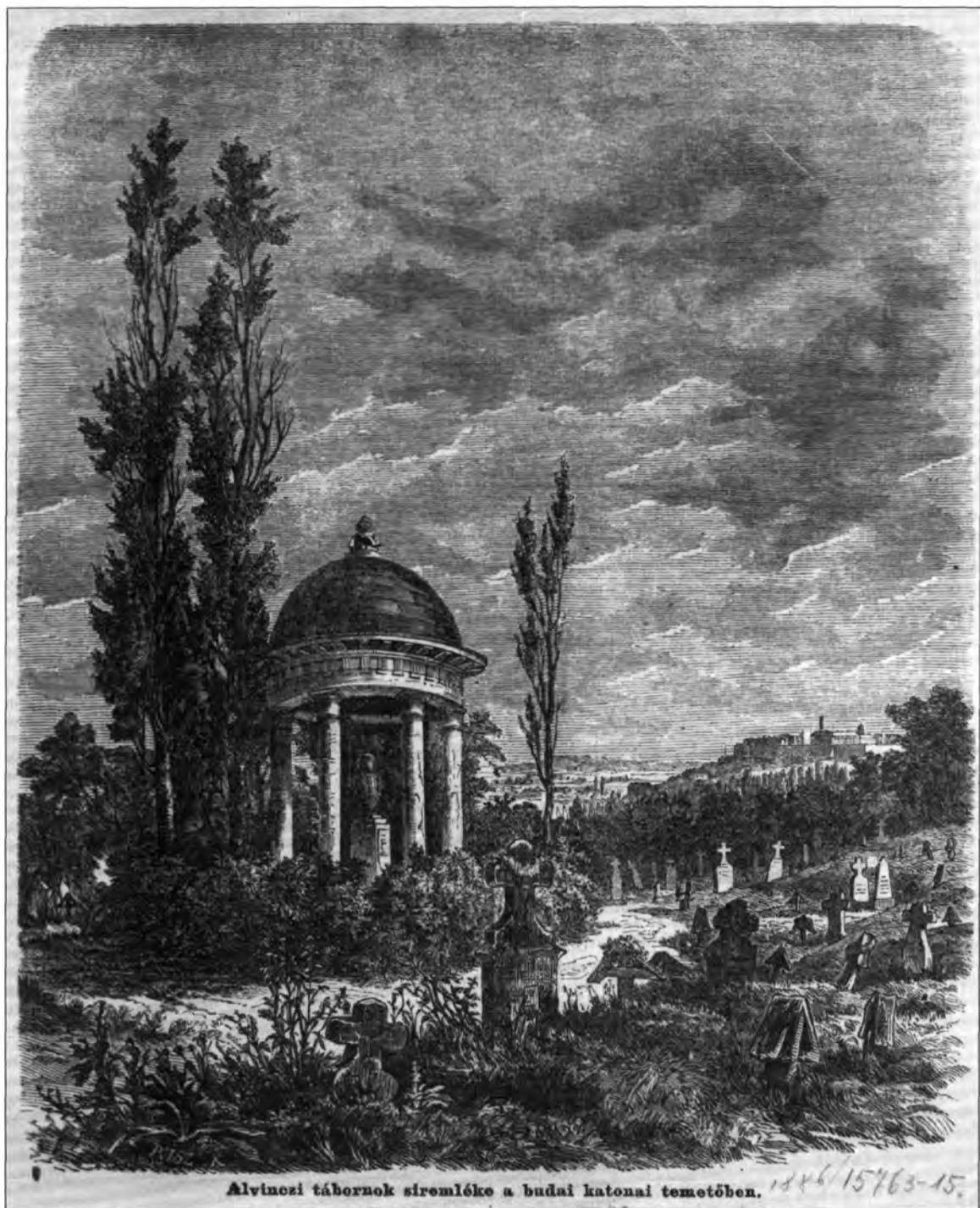
1.3.22. Blumberg Lajos (műk. 1860–1872 között):  
A budai királyi palota, 1866  
Papír, litográfia, 18,8x33,5 cm  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 54.136.1

1.3.23. Gregus János–Rusz Károly (XIX. sz. második fele):  
Alvinczy tábornok síremléke, 1886  
Papír, fametszet 18,2x15,9 cm  
Jelzés b. l.: Rusz K.  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 15763.15  
*Egykor a budai katonai temetőben állt, a mai Szilágyi Erzsébet fasor és a Kút völgyi út között.*

1.3.24. Ism. m. (XIX. sz. második fele):  
A budai takarékpénztár, 1862  
Papír, litográfia, 15x26,7 cm, j. n.  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 15800  
Irodalom: Gerszi, 1960. 93. sz.  
*Tervezte Ybl Miklós, egykor a Fő u. 2.-ben állt.*

1.3.25. Pettenkofen, August (1822–1889):  
A Bomba tér a Szent Anna-templommal  
Vászon, olaj, 60x40 cm, j. n.  
Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 18418

1.3.26. A Víziváros és a Várhegy látképe Pest felől, 1860 k.  
Heidenhaus felvétele  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 26.196



1.3.23. Gregus János- Rusz Károly: Alvinczy tábornok síremléke, 1886



1.3.24. Ismeretlen mester: A budai takarékpénztár, 1862

1.3.27. A Császár fürdő homlokzata

Papír, fénykép

Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 1010

1.3.28. Az újlaki templom

Klősz György felvétele

Papír, fénykép

Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 5643

1.3.29. Ism. m. (XVIII. sz. második fele):

Kis Máriaczell, 1792

Papír, litográfia, 32x45,5 cm, j. n.

Fotómásolat; eredeti: BTM Fővárosi Képtár 24428.2

1.3.30. Óbuda, Fő tér, a Zichy-kastéllyal

Weinwurm Antal felvétele

Papír, fénykép

Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum

1.3.31. Óbuda látképe a Duna felől a hajómalomokkal, a zsinagógával és a plebániatemplommal

Papír, fénykép

Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 762/79

1.3.32. Halácsy Sándor:

Budapest térképe a legújabb adatok alapján...

Budapest, 1873

Papír, színezett litográfia, eredeti méret: 38,2x65,5 cm, eredeti méretarány: 1:200

Fotómásolat, nagyítás; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 3762

Megjelent Hevesi, 1873. kiadvány mellékleteként

1.3.33. Buda és Pest látképe a Gellérthegyről, 1873 körül

Gévay Béla felvétele

Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum

#### 1.4. A VÁROSEGYESÍTÉS ELŐZMÉNYEI, AZ EGYESÍTÉS KÖZIGAZGATÁSI TÖRTÉNETE

*Szemere Bertalan belügyminiszter 1849. június 14-én rendeletet bocsátott ki Buda, Pest és Óbuda egyesítéséről, végrehajtására azonban nem maradt idő.*

*A kiegyezés után a miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf gazdasági és politikai eszközökkel támogatta a több területen már együttműködő városok adminisztratív egyesítését.*

*1870-ben Wahrmann Mór és Házmán Ferenc képviselők indítványt terjesztettek az országgyűlés elé Pest, Buda és Óbuda egyesítéséről, amelyet 1872. december 9-én emeltek törvényerőre.*

*Budát, Pestet és Óbudát a XXXVI. tc. közös törvényhatósággá egyesítette. Ettől kezdve a főváros élén a főpolgármester állott, aki a kormánynál a város érdekeit képviselte. Az önkormányzat alapszerve a törvényhatósági bizottság volt, amely 1873. október 25-én tartotta alakuló közgyűlését. A törvényhatósági bizottság négyszáz tagból állt. A tagok felét az 1200 legmagasabbadó-fizetőből, másik*

felét a teljes választópolgári körből választották. A törvény elrendelte a kerületi elöljáróságok felállítását. A fővárost tíz közigazgatási kerületre osztották, s minden kerület élén egy elöljáró állott, aki mellé megfelelő számú esküdtet is választottak.

A tisztelt ház nagy lelkesedéssel szavazta meg azt is, hogy a fővárosi közigazgatás nyelve magyar legyen.

Az egyesítés adminisztratív folyamata, a kerületek kijelölése, a hivatalok, bizottságok felállítása, a szabályok megalkotása közel egy évig tartott. Budapest közigazgatása 1873. november 17-én reggel 8 órakor kezdett működni, s a fővárosi közgyűlés ezt a napot Budapest hivatalos születésnapjává nyilvánította.

1.4.1. Buda és Óbuda egyesítése, 1849. november

Papír, kézirat

BFL Buda város lt. Tanácsi levelezés IV. 1002.j.1723

1.4.2. Jankó János (1833–1896):

Új házasság

Másolat, karikatúra, közölve: *Borsszem Jankó*, 1872. november 21.

Az egyesítést sokan ellenezték, különösen a „gazdag és fiatal” Pest félt az „öreg, német és főleg szegény” Budától.

1.4.3. Barabás Miklós:

Szentkirályi Mór, 1867

Papír, litográfia, 26x22,5 cm

Jelzés b. l.: Leitner M. nyomása, j. l.: Barabás 867.

MNM MTKcs 9673

Irodalom: Gerszi, 1960. 127,329.

Szentkirályi Mór (1807–1882), ügyvéd, orvos, politikus, 1839-től Pest megye országgyűlési követe, 1865–1867-ben Józsefváros képviselője, 1867–1868 között Pest főpolgármestere. Az egyesítést komoly fenntartásokkal fogadta.



1.4.18. Alt, Rudolf után Sandmann, Franz Xaver: A budai városháza, 1850 körül



1.4.19. Szabad J. W.: Régi pesti városháza, 1880

1.4.4. Baelz rajza u.:

Wahrmann Mór

Papír, litográfia, 43,8x31 cm

Jelzés j. l.: Baelz

BTM Fővárosi Képtár 98.47

Wahrmann Mór (1832–1892), kereskedő, politikus, az első izraelita vallású honatya. 1869-től haláláig Pest város lipótvárosi kerületének országgyűlési képviselője, a Deák-párt tagja. A főváros üzleti életének tekintélyes személyisége. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, a Lloyd Társulat, valamint a pesti izraelita hitközség elnöke. A három város egyesítésének lelkes híve és aktív előkészítője.

1.4.5. Cserna Károly (1867–1944):

Házmán Ferenc

Vászon, olaj, 65,5x53 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 1082

Házmán Ferenc (1810–1894): jogi végzettségű politikus. Budai polgárcsalád gyermeke. 1837-től Buda főügyésze, 1843-tól főjegyzője, 1843–1844 és 1847–1848-ban országgyűlési követe. Szemere Bertalan, az első felelős minisztérium belügyminisztere az országlásztati osztály vezetését bízta rá. 1849-ben a kormánnyal Szegedre, majd Aradra menekült. A szabadságharc leverése után itthon halálra ítélték. Törökországi, majd amerikai száműzetés után hazatért, és 1867-ben Buda város polgármestere lett. A város egyesítés egyik leglelkesebb híve s legaktívabb előkészítője volt. Főpolgármesteri tisztre jelölték, de 40 szavazattal alulmaradt Ráth Károly ellenében.

1.4.6. Braidwiser, Theodor–Deis, C.:

A magyar parlament ülése a régi Országházban.

1870 k.

Papír, fametszet, 34x53 cm

Jelzés b. l.: Th. Braidwiser; képen j. l.:

C. Deis

BTM Fővárosi Képtár B.A.6536

1.4.7. Az egyesítésre vonatkozó törvényjavaslat szövege, 1871. április 15.

Papír, kézirat

BFL Pest város lt. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok IV. 1314.

1.4.8. Az utolsó budai közgyűlés jegyzőkönyve, 1873. október 20.

Papír, kézirat

BFL Buda város lt. közgyűlési jegyzőkönyvei IV. 1105.

1872–73

1.4.9. Az utolsó óbudai közgyűlés jegyzőkönyve, 1873

Papír, kézirat, könyvbe kötve

BFL Óbuda mezőváros lt. Közgyűlési jkv. V.1.a 1873

1.4.10. Az utolsó pesti közgyűlés jegyzőkönyve, 1873. október 24.

Papír, kézirat, könyvbe kötve

BFL Pest város lt. közgyűlési jegyzőkönyvek. IV.1302.

1.4.11. Budapest alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1873. október 25.

Papír, kézirat, könyvbe kötve, BFL Budapest Székesfőváros Levéltára, Budapest főváros törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve. IV. 1403.a



1.4.12. Pecsétnyomó Pest címerével, 1868  
Körirata: Pest Város Levéltári Hivatala 1868, j. n.  
Sárgaréz, 33x29 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 479/24

1.4.13. Pecsétnyomó Buda címerével, 1848  
Körirata: Buda-Tabáni Bíróság Pecséte, 1848., j. n.  
Réz, vas, átm.: 35 mm  
BTM Kiscelli Múzeum 479/92

1.4.14. Pecsétnyomó az egyesített főváros címerével,  
1873  
Körirata: Budapest Főváros Tanácsa, j. n.  
Sárgaréz, átm.: 36 mm  
BTM Kiscelli Múzeum 479/163

1.4.15. Javaslat Budapest kerületi eljárásainak szemé-  
lyzeti létszáma iránt, 1873  
Papír, kézirat  
BFL Pest város lt. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonat-  
kozó iratok IV.1314

1.4.16. Buda címere 1703–1873 között  
Papír, vízf.  
BFL (A székesfőváros irataiból kiemelt okmányok gyűj-  
teménye) IV.1420.d

1.4.17. Kőrösi Józsefnek, a Fővárosi Statisztikai Hivatal  
igazgatójának felterjesztése a Budapest elnevezéssel  
kapcsolatban, 1874  
Papír, kézirat  
BFL Budapest főpolgármesterének iratai. Általános ira-  
tok IV.1402.b

1.4.18. Alt, Rudolf (1812–1905) u. Sandmann, Franz  
Xaver (1805–1856):  
A budai városháza, 1850 k.  
Papír, litográfia, 12,7x18,6 cm  
Jelzés b. l.: Gez. v. R. Alt; j. l.: Lith. v. Sandmann; j. köz.:  
Gedr. bei J. Rauh – Wien, bei L.T. Neumann  
BTM Fővárosi Képtár 189/20  
Irodalom: Schoen, 1936. 308. sz.

1.4.19. Szabad J. W. (műk.: XIX. sz. második fele):  
Régi pesti városháza, 1880  
Papír, vízf., 26,7x19,6 cm  
Jelzés j. l.: Szabad J. W. 1880  
BTM Fővárosi Képtár 3054

1.4.20. Cserna Károly (1867–1944):  
Az óbudai Főtér, bal oldalon a Városháza, 1890 k.  
Papír, vízf., 27,5x38,2 cm  
Jelzés j. l.: Cserna K.  
BTM Fővárosi Képtár 597



1.4.20. Cserna Károly: Az óbudai Főtér, bal oldalon a Városháza, 1890 körül



1.4.28. Stetka Gyula: Gerlóczy Károly alpolgármester, 1900

1.4.21. Pest címere 1703–1873 között

Papír, vízf.

Felirata: Hatósági rendeletre Pestváros levéltárában levő eredetiről másolta Fridrich Lajos, 1873.

BFL (A székesfőváros irataiból kiemelt okmányok gyűjteménye) IV.1420.d.

1.4.21./a Fridrich Lajos:

Az egyesített főváros címerének terve, 1873

Papír, vízf.

BFL (A székesfőváros irataiból kiemelt okmányok gyűjteménye) IV.1420.d.

1.4.22./b Fridrich Lajos:

Az egyesített főváros címerének és zászlójának (nem elfogadott) terve, 1873

Papír, vízf.

BFL (A székesfőváros irataiból kiemelt okmányok gyűjteménye) IV.1420.d

Budapest címerét és színeit a három város közgyűlése 1873. május 29-én fogadta el.

A címer leírása: „Egy magyar pajzs, melynek alapszíne veres. Ezt szélességében kettéválasztja egy hullámos ezüst színű pólva, mely a Dunát jelképezi. A felső mezőben egy tornyú, egy kapus, az alsó mezőben három tornyú két kapus vár arany színekben. A felső vár Pesté, az alsó Budáé. A második kapu Buda címerében Óbudáé. A címer színei veres, sárga (arany) és fehér (ezüst). A pajzs jobb oldalán oroszlán, bal oldalán griff.”

1.4.23. Steindl Imre:

A pesti Új Városháza főhomlokzata, 1870(?)

Papír, vízf., tus, 66x94 cm, j. n.

Származás: Budapest Fővárosi Tanács VB Építési osztály tervtárának átengedése 1962-ben.

BTM Kiscelli Múzeum 62.426.1

Irodalom: Honismertető, 1873, 170 A)B)C).; Sisa József: A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica*, 1983/2. 251–268.

Az 1873-as bécsi világkiállításon szerepelt az Új Városháza terve.

1.4.24. Steindl Imre:

A pesti Új Városháza keresztmetszete, 1870. ápr. 20.

Papír, tus, 50x71 cm

Jelzés b. l.: Steindl Imre architekt 10/9 1870

Budapest Fővárosi Tanács VB Építési osztály tervtárának átengedése 1962-ben

BTM Kiscelli Múzeum 62.426.2

Irodalom: Honismertető, 1873, 170A)B)C).; Sisa József, A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica*, 1983/2. 251–268.

1.4.25. A lipótuczai (sic!) városi épület építésének ellenőrzésére... XXX.ik jegyzőkönyv, 1871. március 18.

Papír, kézirat

BFL Budapest Székesfőváros Tanácsa üv. ir. gy.

IV.1407.b.775/ 1874

1.4.26. Kovács Mihály (1818–1892):  
Ráth Károly képmása, 1859  
Vászon, olaj, 142,5x106 cm  
Jelzés j. l.: festé Kovács M. 1859.  
BTM Fővárosi Képtár 52.47.43  
Irodalom: Ludányi Gabriella: K. M. Budapest, 1984, 124. 218. sz.; Budapest 1995., 153. sz.

Ráth Károly (1821–1897) főpolgármester, ügyvéd, tisztviselő. Budai polgárcsaládból származik. 1848-ban Pest városi képviselő, a pesti nemzetőrség egyik szervezője volt. A forradalom és szabadságharcban azonban nem „kompromittálta” magát. Az ötvenes években a város legkeresettebb ügyvédje. 1867-ben Pest város tisztújítási elnöke, 1871-től a királyi tábla alelnöke, az ország legmagasabb bírói méltóságainak egyike. 1873–1895 között megszakítás nélkül az egyesített főváros főpolgármestere volt.

Ráth Károly esküje:

„Én, Ráth Károly esküszöm az egy élő istenre, boldogságos Szűz Máriára és istennek minden szentekre, s örökös földi fejedelmeknek, legkegyelmesebb uramnak első Ferenc József, isten kegyelméből austriai császár, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királyának hitemre fogadom és ígérem, hogy ő császári és apostoli királyi felségéhez örökké hű, engedelmes és hódoló leszek, ő felségének, örökösének és utódjainak dicsőségét, méltóságát, hatalmát mindenkor fenntartani s előmozdítani igyekszem, kárát pedig eróm szerint elhárítom. Esküszöm, hogy Magyarország törvényeit megtartom, hogy mindennemű hivatalos körömhöz tartozó ügyekben, legkisebb személy – tehát gazdag és szegény – válogatása nélkül, kérelmet, jutalmat, kedvezést, félelmet, gyűlölséget, szeretetet és kedveskedést félretéve, mint isten és az ő szent igazsága szerint meggyőződve leszek, minden dolog iránt tehetségemet és a törvényhez képest jogot, igazságot és végrehajtást szolgáltatók. Isten engem úgy segítjen, a boldogságos Szűz és Isten minden szentei.”

1.4.27. Györgyi Giergl Alajos (1821–1863):  
Kamermayer Károly arcképe, 1861  
Vászon, olaj, 69x55,5 cm  
Jelzés j. l.: Györgyi./861.  
BTM Fővárosi Képtár 51.619.1  
Irodalom: B. Bakay Margit: A biedermeier kor elfeledett festője, Gy. G. A. Budapest, 1938.  
Kamermayer Károly polgármester (1829–1897), jogász, városi tisztviselő. Pesti polgárcsalád gyermeke. Jogi tanulmányait a forradalom és szabadságharc miatt abbahagyta. Végigharcolta a tavaszi

hadjáratot, végül Komáromban, Klapka seregében volt főhadnagy. A bukás után, az abszolutizmus éveiben fejezte be jogi tanulmányait. 1861-ben Buda város főjegyzője, 1862-ben Pest város tanácsnoka. 1873-tól Budapest első polgármestere.

1.4.28. Stetka Gyula (1855–1925):  
Gerlóczy Károly alpolgármester képmása, 1900  
Vászon, olaj, 152x101 cm  
Jelzés b. l.: Stetka Gyula/1900  
BTM Fővárosi Képtár 51.1178.1  
Gerlóczy Károly (1835–1900), Pesten született, hivatalnok-nemesi családban. 1861-ben lépett a város szolgálatába. 1866-ban főjegyző, 1873-ban Budapest első alpolgármesterévé választották. Kiemelkedő szerepe volt az egyesítés előkészítésében. A főváros közigazgatásának kiépítésében jó adminisztratív és szervezőképességét vették igénybe.

1.4.29. Karosszék a pesti régi Városháza ülésterméből  
Tölgyfa, faragott, esztergályozott, bőrkárpitozással  
szé.: 64 cm, m.: 135 cm, mé.: 57,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum IP.64.4  
Restaurálta 1998-ban Csere Judit és B. Perjés Judit.

1.4.30. Harang a régi pesti városháza tornyából  
Felirata: Walser Ferenc, Pest, 1873, Budapest székesfőváros címerével.  
Bronz, átm.: 87 cm, m.: 72 cm  
BTM Kiscelli Múzeum ID.98.12  
A régi városháza tornyának 1697-ből származó harangja 1873. augusztus 15-én megrepedt. Ekkor Walser Ferenc harangöntő felajánlotta, hogy „miután egy ő általa a bécsi világkiállításra készített és ott általános elismerésre talált és az érdeméremmel kitüntetett harang most már vissza érkezett ... ő kész volna a harangot, melynek jelenleg már semmi más rendeltetése nincs ... a korábbi ajánlatnál öt százalékkal jutányosabban a városnak átengedni”.

1.4.31. Díszdoboz és oklevél  
Klözs György fényképfelvételeivel.  
Faintarzia, tempera, papír, szé.: 42 cm, h.: 52 cm, m.: 24 cm  
BTM Kiscelli Múzeum  
A Középméni Bizottmány ajándéka 1879-ben Gerlóczy Károlynak. A fényképek azokról a köz- és magánépületekről készültek, amelyek Gerlóczy Károly bizottmányi elnöksége alatt jöttek létre.

## 1.5. MILYEN NEM LETT ÉS MILYEN LETT A VÁROS?

„Legyen fővárosunk a hazának oltára, melyen a honszerelem lángja lobogjon olthatatlanul!”

Táncsics Mihály: Fővárosunk című röpirat, Pest, 1867, reprint: Budapest, 1976. 12.

Táncsics Mihály 1864-ben a börtönben egy röpiratban vázolta fel elképzelését az új Budapestről. Egészséges, tiszta levegőjű fővárost akart, két nagy kikötőt, a várost keletről félkörívben átszelő csatornákat, sportstadiont, Duna-parti sétányt. Át akarta törni a szűk belvárosi utcákat, lerombolni a budai várerődítéseket. A Margitszigetet érintő, illetve a Gellérthegynek tartó két új hidat tervezett. Röpirata 1867-ben jelent meg, de visszhang nélkül maradt. Hasonló elképzelései voltak Andrásy Gyula grófnak is, aki emigrációja idején bejárta Európa fővárosait, és az ott látottakat akarta Budapesten megvalósítani.

1851-ben rendezte meg London az első világkiállítást, amelyet igen nagy számú látogató keresett fel. A sikert a többi főváros is megirigyelte. A sok látogató fogadásához és a megfelelő reprezentációhoz elengedhetetlen volt a városok korszerűsítése. Londonban 1855-ben alapították meg a Metropolitan Board of Works-öt (Fővárosi Közmunkák Tanácsa), azt a központi szervezetet, amely mint legfőbb építési hatóság szabályozta és koordinálta London fejlődését, infrastrukturális, városrendezési és építési terveit.

III. Napóleon francia császár 1853-ban George Eugéne Haussmann bárót (1809–1891) azzal a feladattal bízta meg, hogy formálja Párizst modern metropolisszá. Haussmann a középkori szűk utcácskák házainak jó részét lebontatta, nem kímélve a műemlékeket sem, hogy széles boulevard-okat, tágas tereket hozzon létre.

Bécs, amely 1850-ben magába olvasztotta külvárosait, az 1873-as világkiállításra készült. Ferenc József már 1857-ben elrendelte a birodalom fővárosának rendezését, és azt, hogy „Bécs városépítójének annyi tér, pénz és hatalom álljon rendelkezésére, amennyire történelmi városépítésnél még nem volt példa”. Ekkor bontották le a városfalakat és alakították ki a Ringstrassét és a Gürtelt.

Andrásy Gyula és köre hasonló, metropolisz jellegű városrendezést akart, sugárutakat, körutakat, reprezentatív épületeket, tágas tereket. A jómódú városi kereskedőpolgárság elsősorban a kikötők, pályaudvarok, raktárak és a rakpart kiépítését szorgalmazta.

Az 1870. évi X. tc. egy 24 millió forintos sorsolási kölcsön felvételét írta elő, többek között a Lánchíd megváltására, Duna-hidak építésére, a Duna pesti szakaszának szabályozására, főútvonalak nyitására. Elrendelte a londonihoz sokban hasonló Fővárosi Közmunkák Tanácsának felállítását, amely 1870. június 20-án tartotta alakuló ülését.

Az Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870–71-ben pályázatot írt ki a legfontosabb városrendezési feladatokra, középületek tervezésére, csatorna, vízvezeték létesítésére, világításra, fásításra, parkosításra. A pályázóknak a beépítés szempontjából négy övezetet kellett figyelembe venniük: reprezentatív belváros, kereskedelmi és ipari negyed, gyárváros, villanegyed. Az első díjat „Veritas” jelíggel Lechner Lajos, a második díjat „Metropolis” jelíggel Feszly Frigyes és társai, a harmadik díjat „Ich dien” jelíggel S. Klein és Fraser Sándor londoni mérnökök nyerték, de egyiket sem valósították meg. A tanács a rendelkezésére álló anyag felhasználásával önállóan dolgozta ki Pest-Buda szabályozási tervét.

1.5.1. A Kör és Sugárút terve. A Közmunka Tanács megállapítása szerint – Plan von Pest und Ofen – Durch den Baurath Projektirte./Ring und Radialstrasse in Pest, 1872

Jelezve l. k.: Lith. Anst. v. F. Köke in Wien  
Papír, színes litográfia, 46,3x58,8 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 672

1.5.2. Reitter Ferenc:

Pest városán átvonuló hajózható csatorna terve  
1860-as évek második fele  
Papír, rajzról készült színezett fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 920  
Irodalom: Siklóssy, 1931, 69–74.

Reitter Ferenc a mai Nagykörút vonalán a Margit híd környékétől a Csepel-szigetig – az egykori Holt-Duna-ág mentén – egy hajózható csatornát tervezett.

1.5.3. Reitter Ferenc:

A pesti Duna-part a Lánchídtól északra  
1850-es évek közepe, jelezve l. j.  
Papír, vízf., 47,5x92 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 1271/1

A kép bal oldalán az Újépület, előtte földszintes városrész. Az Akadémia helyén romantikus palota.

1.5.4. Reitter Ferenc:

Távkép a Lánchídról. A Ferenc József tér szabályozási terve, Budáról Pest felé, 1870 k.  
Papír, tervről készült fénykép, 15,5x27,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 2787

### 1.5.5. Reitter Ferenc:

Távkép a Nákó-féle házról. A Ferenc József tér szabályozási terve, Pestről Buda felé, 1870 k.

Papír, tervről készült fénykép, 15,5x25,5 cm

BTM Kiscelli Múzeum 2788

### 1.5.6. Feszl Frigyes:

Gellérthegyi emlékmű és panorámaút terve, 1870-es é. első fele

Papír, vízf., 25,9x35,7 cm

BTM Kiscelli Múzeum 817

Irodalom: Siklóssy 1931, 134.; Komarik, 1993. 90–91., 139., 63. kép.

### 1.5.7. Berczik Gyula (XIX. sz. második fele):

Nemzeti Pantheon terve a Gellérthegyre

A Magyar Mérnök és Építészegylet 1881–1882-es pályázatára készült terv

Papír, tus, 19,5x30 cm

BTM Kiscelli Múzeum 98.2.1

Irodalom: Magyar Pantheon. VU, 1891, VII. 5. 439–440.

### 1.5.8. Eskü téri híd tervezete, Távlati kép a pesti hídfő felől, 1870-es é.

Jelzés: Lissy Bau. Ing.

Papír, vízf. tus, 31x38 cm

BTM Kiscelli Múzeum 1279.

Irodalom: Siklóssy, 1931, 255.

### 1.5.9. A „Metropolis” jellegű pályázat műleírása

Papír, kézirat, 34x21,5 cm, 44 oldal

BTM Kiscelli Múzeum K.60.52

### 1.5.10. Halácsy Sándor:

Pest-Buda, Óbuda felmérési térképei, üvegszelvényeken.

Sz. kir. Pest város eredeti felmérése, Beltelkek 79. számú szelvény

Üvegre ragasztott papír, 19x81 cm

BFL Budapest Székesfőváros Mérnöki Hivatala iratai és tervei, XV.324.c

*A város egyesítés előkészítése során a korszak legmodernebb eljárásaival, a háromszögelés és lejtérés alkalmazásával felmérték a várost. A 79. számú szelvény a Ferencváros és a Józsefváros egy részét ábrázolja, látszik az Üllői út, az Üllői úti laktanya, a Nagykörút helyén még a Malom utca van.*

*A térképek az 1873-as bécsi világkiállításon szerepeltek.*

### 1.5.11. Lejtmerési adat vasöntvényen, 1877

Budapest főváros lejtmerése.

Öntött vas, 32x19x19 cm

BTM Kiscelli Múzeum 88.47

### 1.5.12. Szintező műszer, 1880–1890 k.

Starke und Kammerer

Sárgaréz, 37,5x13 cm, m.: 21 cm

Származás: a Közép-Duna-völgyi Vízügyi Igazgatóság (Bp. VIII. Rákóczi u. 41.) ajándéka, 1967

BTM Kiscelli Múzeum 67.45.2

## A VÁROS ÉPÍTETŐI ÉS ÉPÍTŐI

### 1.5.13. Marastoni József (1834–1895):

Reitter Ferenc

Papír, litográfia 49,8x35,5 cm

Jelzés j. l.: Gedr. bei H. Gerhart Wien.

Kiadta: Vereby Soma

BTM Fővárosi Képtár 846

*Reitter Ferenc (1813–1874) mérnök, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az Fővárosi Közmunka Tanács első főmérnöke. Egyike azoknak, akik kialakították Budapest mai szerkezetét. Javasolta a Duna folyómedrének szabályozását, megépítette a budapesti rakpartokat, megalkotta a főváros építési ügyrendjét és szabályait, a budai Vár átalakításának tervét, szorgalmazta a Sugárút építését, kidolgozta Budapest csatornázásának tervét.*

### 1.5.14. Lechner Lajos

Papír, fénykép

Fotómásolat; eredeti: MNM Történelmi Fotótár

*Lechner Lajos (1833–1897) mérnök. Működését a budai építészeti igazgatóságon kezdte, majd a közmunka- és közlekedési minisztérium főmérnöke lett. 1886-tól Budapest középítési igazgatója. Az ő tervei alapján készült el a Sugárút, a Nagykörút, a főváros csatornázása és a káposztásmegyeri nagy vízmű (1891–1896). A Parlament építésének főellenőre volt.*

### 1.5.15. Würbel Ferenc (XIX. sz. második fele):

Ybl Miklós

Papír, litográfia, 20,6x21,3 cm

Jelzés j. l.: F. Würbel

MNM MTKcs 135/1952

*Ybl Miklós (1814–1891) építész, a korszak legjelentősebb épületeinek tervezője. Munkássága meghatározó Budapest városképének kialakításában. 1871-ben tevékenyen vett részt a Magyar Mérnök Egyesület Magyar Mérnök és Építész egyletté alakulásában.*

### 1.5.16. Sterio Károly (1821–1862):

Feszl Frigyes

Papír, vízf., 269x223 mm,

Másolat, eredeti: MNG

Irodalom: Siklóssy, 1931, 122.; K. Gyurkovich Tibor: Sterio Károly. 4. kép.; Komarik, 1993.

*Feszl Frigyes (1821–1884), építész, a magyar ro-*



*mantikus iskola kiváló mestere. Főműve a pesti Vigadó, épült 1859–64-ig.*

1.5.17. Steindl Imre  
Erdélyi Mór felvétele  
Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 56.145.1

*Steindl Imre (1839–1902) építész, műegyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Fő művei: az Új Városháza (1870–1872), a Múzeum körüli egyetemi épület (1880–1883) és a Parlament (1884–1904).*

1.5.18. Feszl Frigyes oklevele a kőműves- és kőfaragócéhtől

Pest, 1871. október 20.

Papír, tinta, litográfia és kézirat, l. k. viaszpecsét, 39,9x55 cm. Származás: vétel Feszl Györgytől.

BTM Kiscelli Múzeum 60.327

1.5.19. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának tisztikara, 1881

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 26.226/536

1.5.20. Podmaniczky Frigyes báró

Gévay Béla felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 98.448

*Podmaniczky Frigyes báró (1824–1907) „Budapest völegénye”. Politikus, író, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, főrendiházi tag. A szabadságharc idején honvédtiszt, 1861–1905 között országgyűlési képviselő. 1875–1885 között a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa. 1873-tól 1905-ig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke.*

1.5.21. Pesten. Karikatúra Podmaniczky Frigyesről

Másolat; közölve: *Borsszem Jankó*, 1873. július 20. 7.

1.5.22. Emlékszobor

Bécs, 1885

Felirata: „Báró Podmaniczky Frigyesnek a szeretett intendánsnak a magy. kir. operaház összes személyzete 1875. augusztus 14. 1885.– *Varázsfuvola, Szöktetés. Orpheus. Mesterdalnokok. – Aida. Lahor királya. Carmen. Herodias. Sylvia. – Sába királynője. Névtelen hősök. Atala. István király.*”

Ezüst, fa, m.: 58,8 cm

Származás: Podmaniczky Frigyes ajándéka

MNM 1889.17.1

Irodalom: Három nemzedék 1988, 153. sz.

1.5.23. Budapest tervrajza – Plan von Budapest

Budapest, é. n., a kézzel utólag rájegyzett évsz., 1885 téves, a térképen néhány évvel korábbi állapot látható



1.5.20. Podmaniczky Frigyes báró,  
Gévay Béla felvétele

Papír, színezett litográfia, 74x 58,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum, 4890

*A térkép Budapestet az 1880-as évek elején ábrázolja a megépült Sugárúttal, Nagykörúttal és Margit híddal, de a Margitsziget még nincs összekötve a híddal.*

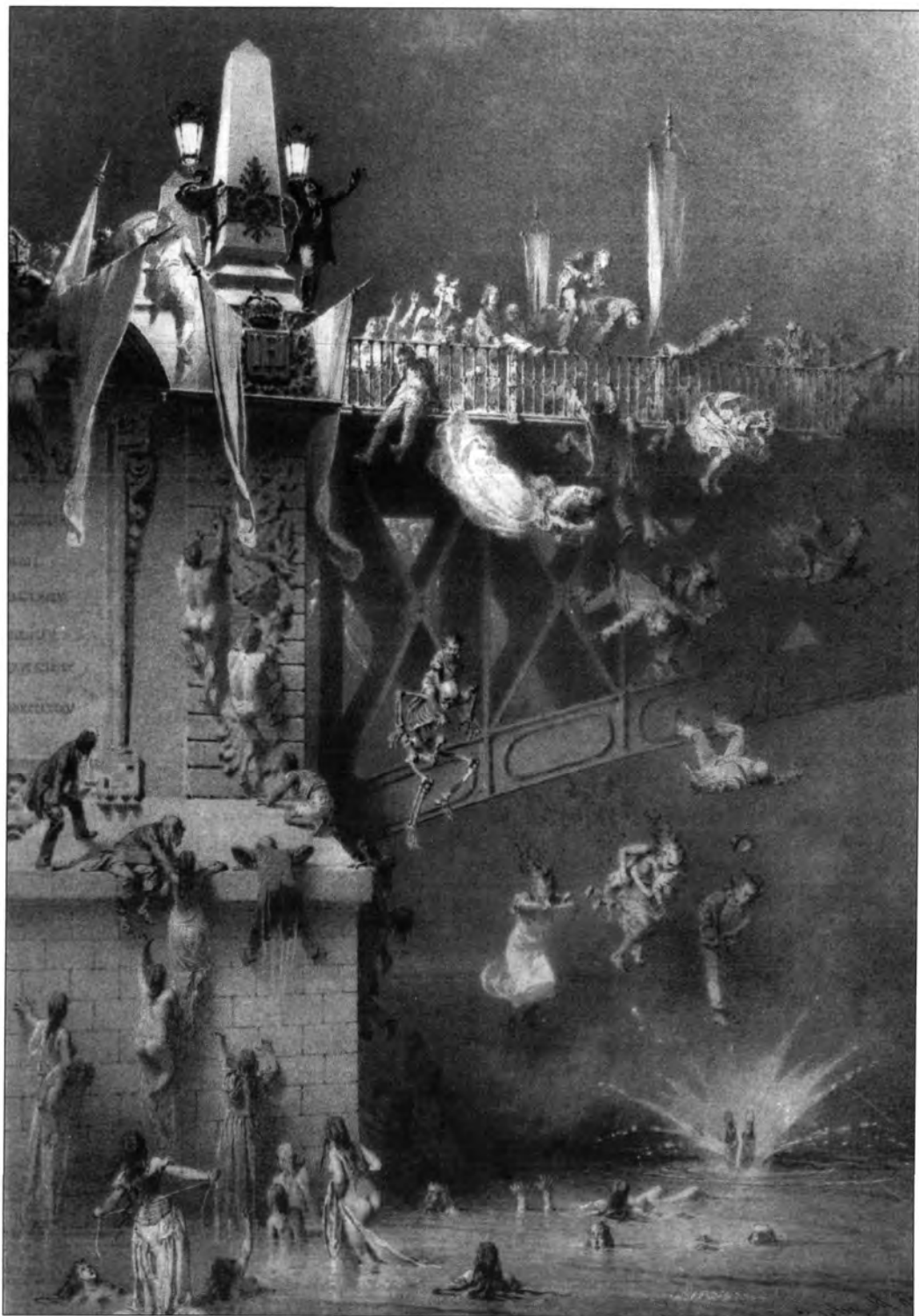
1.5.24. A Sugárút (Andrássy út) tervezete  
Távlati kép a városból a Városliget felé (pályázati terv)

Felirata: Kloess és Dr. Heid műterméből  
Vízfestményről készült fénykép, 41x55 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 97.1.1

1.5.25. A Sugárút (Andrássy út) tervezete  
Távlati kép a Városliget felől (pályázati terv)

Felirata: Kloess és Dr. Heid műterméből  
Vízfestményről készült fénykép  
BTM Kiscelli Múzeum 97.2.1

*A magyar országgyűlés 1870-ben határozta el, hogy a Belváros és a Városliget között egy széles, faszorokkal szegélyezett elegáns utat építtet, melyet 1877-től Sugárútnak hívtak. 1885-ben nevezték el gróf Andrássy Gyuláról.*



1.5.32 Zichy Mihály: Illusztráció Arany János Hídavatás című balladájához





1.5.36. Horváth Pál: Budapest, a királyi várpalota kertjéből látva, 1873–1874

1.5.26. Bommel, Elias van (1819–1890?):

Andrássy út, 1880-as é.

Vászon, olaj, 93,5x131cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 16322

Restaurálta 1998-ban Hernádi György

1.5.27. Hány Gyula (1864–1946):

Teréz körút az Oktogon felől, a Váci út irányában,  
1880-as é.

Papír, vízf., 39,3x26,5 cm

Jelzés j. l.: H

BTM Fővárosi Képtár KM. 70.41

*A Nagykörút létesítéséről is külön törvénycikk, az 1871. évi XLII. tc. rendelkezett, a kisajátítások meg is kezdődtek, de az építkezés lassan indult. 1872–75 között csak 12 épület létesült, köztük az Oktogonon négy sarokház.*

*A Sugárúttal egy időben a Belső körút vagy Kiskörút kiépítése is folytatódott – a mai Bajcsy-Zsilinszky út, Károly körút, Múzeum körút már kialakult, és a Kálvin térről egyetemben útburkolattal láták el.*

1.5.28. Az Oktogon, 1880 k.

Klősz György felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 75.376

1.5.29. A Placht-ház, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.34

*A Placht-ház Weber Antal tervei alapján épült 1872-ben a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky u.) 37-ben.*

1.5.30. A Geist-ház, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.1

*A házat a sertéskereskedő Geist Gáspár számára építette Ybl Miklós a Kecskeméti u. 14.-ben, a Múzeum körút sarkán.*

1.5.31. Malachovszky Nándor (1838–1916)–Rusz Károly (XIX. sz. második fele):

Margit híd

Papír, fametszet, 24,8x36 cm

Jelzés j. l.: Malachovszky, b. l.: Rusz

BTM Fővárosi Képtár 98.7.

1.5.32. Zichy Mihály (1827–1906):

Illusztráció Arany János Híddavatás című balladájához

Karton, lavírozott tus, toll, fedőfehér, 43,7x35,2 cm

Jelzés j. l.: Zichy M.  
Származás: vétel a művésztől  
MNG 510-1899/b

Irodalom: Berkovits Ilona, Zichy Mihály munkássága 1827–1906. Budapest, 1964. CXXXI. tábla; Gellér Katalin: Zichy Mihály. Budapest, 1990. 72.

1.5.33. A Margit híd parti nyílásának terve

Papír, nyomtatvány, 36x52 cm

A Magyar. Kir. Államvasutak Gépgyára és a Diósgyőri Magyar. Kir. Vas- és Aczélgyár Budapesti Gépgyár 1885-ös kiállításra kiadott albumából.

Másolat, mgt.

*A Margit híd építésére 1870-ben nemzetközi pályázatot írtak ki, amelyet Ernest Gouin francia mérnök nyert meg, de a Duna bal parti rakpartjának át-hidalását az 1870-ben megalakuló Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára készítette. A hidat 1876. április 30-án adták át.*

1.5.34. Elischer J. (műk.: XIX. sz. második fele):

Tömő tér, a mai Országház helye, 1871–75 k.

Papír, vízf., 15,5x25,3 cm

Jelzés j. l.: Elischer J.

BTM Fővárosi Képtár 3146

*Az 1880. évi LXIII. tc. elrendelte „az országgyűlés mindkét házát befogadó Országház felépítését”, a*

*pályázatot Steindl Imre nyerte meg. 1885. október 5-én történt meg az első kapavágás.*

1.5.35. Bruck Lajos (1846–1910):

Buda látképe, 1885

Vászon, olaj, 100x148 cm

Jelzés b. l.: Bruck Lajos

BTM Fővárosi Képtár 1301

Irodalom: VU, XXIII. évf. (1886) 24. 381.

*1859-ben az osztrák gőzhajózó-társulat és Pest városa emeletes rakodópartot létesített a Lánchíd hídfőjénél, melyet 1866-ban kibővítettek, s 1885-re végig kiépítették a védőgátakkal együtt.*

1.5.36. Horváth Pál (műk.: XIX. sz. második fele):

Budapest, a királyi várpalota kertjéből látva, 1873–74

Papír, színezett litográfia, 37,6x60,5 cm

Jelzés j. l.: Szinnyomat Heisler J. könyvnyomdája Budapest, Buda Kluseman f. házban; b. l.: Saját eredeti után kőre rajzolta és kiadja Horváth Pál.

BTM Fővárosi Képtár 21978

Irodalom: Gerszi, 1960. 153. 1. sz.

*A budai Vár és várnegyed területére is készült 1873-ban szabályozási terv, amely elsősorban a Vár védelmi jellegét szüntette meg.*

1.5.37. Ybl Miklós:

A Várkert Bazár terve, homlokzat, 1881

Karton, tus, vízf., 45x60 cm, j. n.

BFL XV.331 Ybl Miklós tervei, 120/10

*1873-ban határozták el a Vár alján álló szegényes házsor lebontását, és helyébe 1875–1882 között neoreneszánsz kertarchitektúrát és boltsort építettek.*

1.5.38. A budai Duna-part a Várkert

Bazárból, középen a Várkert Kioszk, 1880 k. Kozmata Ferenc felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 1449/8

1.5.39. Schickedanz Albert:

A Lipótvárosi templom, Ybl Miklós egyik tervváltozatának ábrázolása.

Távlati kép délkelet felől, 1875–76

Papír, ceruza, vízf., 34,6x43,6 cm

Jelzés b. l.: egymásba írt SA betűk

BTM Kiscelli Múzeum 812

Irodalom: Ybl 1956., 185., 175. kép,

Ybl 1991., 37. 2.4 sz., XIII. tábla, Schickedanz, É7



1.6.1. Betűtávíró



1.6.5. A Dunagőzhajózási Társaság rakhelye a Széchenyi rakparton, 1879  
 Klösz György felvétele

1.5.40. Hirdetmény  
 Temetőfelszámolás  
 Papír, nyomtatvány  
 BFL Városkapitányi iratok, IV.1327a

1.5.41. Schickedanz Albert:  
 Batthyány-mauzóleum a Kerepesi temetőben, 1872  
 A megépült változat távlati rajza  
 Papír, vízf., 40,6x51 cm  
 Jelzés j. l.: Schickedanz 3/11;72  
 BTM Kiscelli Múzeum 20.988.1  
 Irodalom: Schickedanz, 1996., 1.1.8. sz.

### 1.6. AZ EGYESÜLÉS GAZDASÁGI ELŐZMÉNYEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

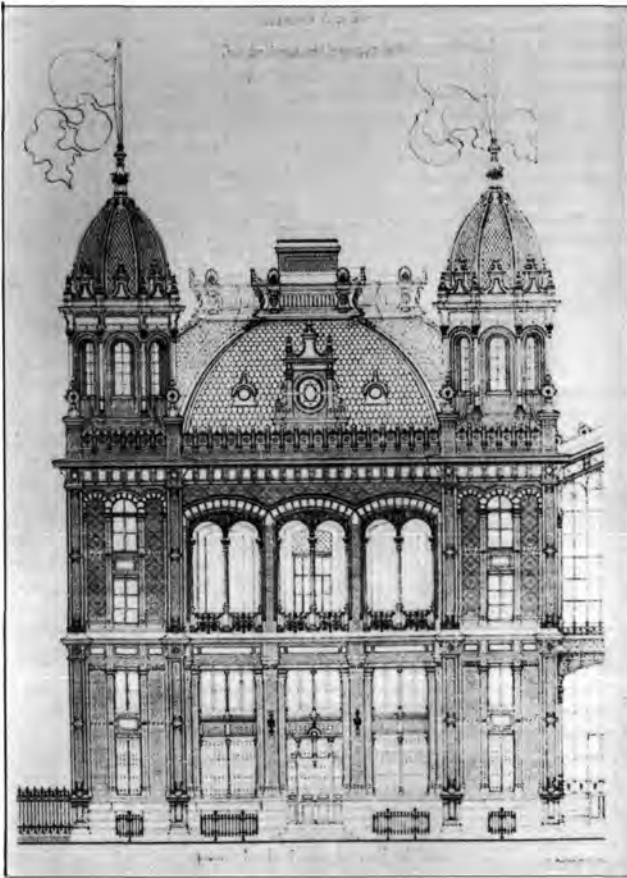
Az 1860-as években az európai gazdasági élet fel-  
 lendült. Az ún. Gründerzeit, a nagy „alapítások”  
 korszaka pozitívan hatott a magyar gazdaságra is. A  
 növekedést átmenetileg lelassította az 1869-es bécsi  
 pénzügyi válság, majd az 1873-ban bekövetkező  
 bécsi tőzsdekrach s az 1872–1873-ban dühöngő  
 kolerajárvány. Az 1870-es évek végétől ismét töret-  
 len volt a fejlődés.

Pest-Buda 1849 után a nemzeti piac központja lett,

az 1870-es évek elejére pedig Magyarország vasúti  
 és közúti rendszerének, valamint posta- és távíró-  
 hálózatának a centruma, ami kereskedelmi szere-  
 pét tovább erősítette.

Az 1850-es évektől felvirágzott a malom-, a szesz-,  
 a dohány-, az építőanyag-ipar, a fafeldolgozás, a  
 vas- és fémipar. Pest-Budán kialakult az ország leg-  
 nagyobb hitelpiac, 1873-ig 23 bank és 6 takarékpénztár  
 jött létre. 1851-ben megalapították a Pesti  
 Lloyd Társulat kereskedelmi társaságot, melynek  
 palotájában 1864-ben megnyílt az Áru- és Érték-  
 tőzsde. A kiskereskedelem erőteljes növekedése  
 mellett a kézműipar stagnált, de nőtt az iparágak  
 száma. Az 1872. VIII. tc. megszüntette a céheket,  
 létrejöttek az ipartársulatok. 1850-ben megalakult a  
 Pesti Kereskedelmi és Iparkamara, amely szorgal-  
 mazta a három város egyesítését, és elévülhetetlen  
 érdemeket szerzett a főváros kereskedelmi, ipari és  
 pénzügyi tevékenységének a felvirágoztatásában.

A nagyvárossá válás fontos feltétele volt a meg-  
 felelő infrastruktúra megteremtése. 1856 karácso-  
 nyától már gázzal világították az utcákat. Az 1866-  
 ban megindult első lóvasút gyorsan továbbépült és  
 kiegészült a siklóval és a fogaskerekűvel. 1873-ban  
 Pesten a vízzel ellátott házak száma elérte az 1100-  
 at, melyekben 3010 vízöblítéses vécé és 290 fürdő-



1.6.11. A Nyugati pályaudvar terve

szoba volt. A telefon budapesti kiépítése 1879-ben kezdődött, 1881-ben megnyílt az első telefonközpont.

A mezőgazdasági termelés területe a város fejlődésével párhuzamosan csökkent annak ellenére, hogy a növekvő lakosság egyre több élelmet igényelt. A tehenészetek fokozatosan kiszorultak a város környékére. A sertésstenyésztés és a kereskedelem országos központja Kőbánya volt, amely korszakunkra Kelet-Európa legjelentékenyebb piacává fejlődött. Zöldséggel Lágymányos, Újlak, Óbuda és a Pest környéki falvak látták el Budapestet. A Sas-hegy, a Gellérthegy, a Naphegy, a Rókushegy, a Mátyáshegy, a Józsefhegy napos lejtői klasszikus bortermő vidékek voltak, de Kőbányán és a Józsefvárosban is folyt szőlőművelés. A városegysítés utáni években egyrészt a nagy filoxérajárvány, másrészt a telkek értékének a növekedése a szőlőtermelés megszűnését eredményezte a városhatáron belül.

1.6.1. Betűtávíró  
Siemens-Halske gyártmány  
Fadobozban induktoros impulzusadó,  
30x30x25 cm  
OMM 72.2.1.



1.6.12. A Nyugati pályaudvar váróterme, 1879. Klösz György felvétele

*Az adókar elforgatásával gerjesztett feszültség impulzusformát bocsát ki a vonalra.*

1.6.2. Morse-jelek előállítására szolgáló billentyű  
1900 körül  
Fa, sárgaréz, 16x8x8 cm  
OMM 84.139.1.

1.6.3. Telefonmodell, 1890  
Esztergált, lakkozott fa, elektromos szerelvények, sárgaréz szorítók  
Átm.: 110x210/db  
OMM 84.138.1–2  
*A mikrofon és a hallgató szerepét egy-egy elektromágnes és egy-egy membrán tölti be.*

1.6.4. Ívlámpa burája  
Zipernowszky Károly terve alapján, 1880 k.  
Üveg, fém, m.: 65 cm, szé.: 45 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 68.1.

*Ganz Ábrahám (1814–1867) 1845-ben nyitotta meg vasöntödéjét Budán, ebből fejlődtek ki később a Ganz-művek (II., Kórház u.). 1878-ban alapította Mechwart András a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. villamossági műhelyét a Kacska u. 18. sz. alatt, ahol Zipernowsky Károllyal kidolgozták az első hazai egyenáramú dinamót, melyet 1879-ben ún. próbavilágításokon mutattak be.*

1.6.5. A Dunagőzhajózási Társaság rakhelye a Széchenyi rakparton, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.21

1.6.6. Kronstein, August Stephan (1850–1921):  
Az óbudai hajógyár, 1885  
Papír, fametszet, 21,7x32 cm  
Jelzés j. l.: Kronstein A.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.a  
*Az óbudai hajógyárat 1835-ben alapították, 1850–1870 között 160 gőzhajót és 600 uszályt bocsátottak vízre.*

1.6.7. Telepy Károly (1828–1906):  
Újpesti kikötő, 1882 k.  
Vászon, olaj, 86x127 cm  
Jelzés b. l.: Telepy K. 882(?)  
BTM Fővárosi Képtár 842  
*1856-ban épült Újpesten a Duna legnagyobb téli kikötője.*

1.6.8. A Nyugati pályaudvar az építés idején, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.103.

*1850–1872 között 5367 km vasút épült Pest-Buda központtal, ami 1873-ra 6253 km-re, 1885-re pedig 9022 km-re növekedett. A Keleti pályaudvar 1884-ben nyílt meg, Rochlitz Gyula tervezte, a szerkezeti tervet a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára készítette.*



1.6.13. Ismeretlen mester: Budapesti lóvasút

1.6.9. A Nyugati pályaudvar tetőszerkezetének szerelése, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.94

1.6.10. Than Mór (1828–1899):

A gőz diadala, 1883

Lunetta festményterv a Keleti pályaudvar indulási oldalának előcsarnokához

Vászon, olaj, 72,5 x 139 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 59.36.1

Irodalom: SzDG., 1984. 137.

1.6.11. A Nyugati pályaudvar terve, 1870-es é.

Fénykép a tervrajzról, 21x31 cm

Mgt.

*Az osztrák de Serres építész vezetésével a párizsi Eiffel cég építette a Nyugati pályaudvart, amely 1877. október 28-án nyílt meg.*

1.6.12. A Nyugati pályaudvar váróterme, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.102

1.6.13. Ism. m. (XIX. sz. vége):

Budapesti lóvasút

Papír, fametszet, 15,6x20,9 cm

J. n., (baloldalt a „Kereskedelmi Bank 1841–1941”

emlékkiállítás bélyegzője)

BTM Fővárosi Képtár 98.1873.b

*A pesti Közúti Vaspálya Társaság 1866. július 30-án indította meg első járatát a Széna (ma Kálvin) tér és a mai Újpesti vasúti hídnál lévő végállomás között. 1870-ben Széchenyi Ödön kezdeményezésére megépült a Budai Hegypálya, 1874-ben pedig Európában harmadikként a fogaskerekű vasút.*

1.6.14. A pesti Közúti Vaspálya Társaság pályaudvara Kőbányán, 1870 k.

Klősz György felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 58.1.8

1.6.15. A budai sikló az 1870-es években

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 27.879

1.6.16. Svábhegyi Fogaskerekű, 1874

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 1633

1.6.17. Számola

Hause Alajos fővárosi csatorna- és pöcegödör-tisztítási vállalkozó számlája/

Hauptstadtsicher Canal- u.

Senk-gruben Reinigungs-

Unternehmer

Budapest, 1880. június 24.

Papír, tinta, litográfia, kéz-

irat, pecséttel, kétoldalas,

30,2x23,5 cm

BTM Kiscelli Múzeum K.

66.25.4

1.6.18. Felhívás vízvezeték létesítésére

Papír, nyomtatvány

BFL Pest város lt. Tanácsi

iratok IV. 1303.f.

X/1106/1862



1.6.27. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza, 1879

Klősz György felvétele



1.6.29. Az Erzsébet gőzmalom az Újpesti rakparton, 1879. Klösz György felvétele

1869-ben megbízták az európai szaktekintélynek számító angol William Lindleyt vízvezeték építésével.

1.6.19. Alírási ív vízvezeték használatára  
Papír, tinta, nyomtatvány, kézirat  
BFL Pest város lt. Tanácsi iratok IV. 1303.f. X/1106/1862

1.6.20. Hirdetmény – Kundmachung  
Pest, 1873. május 29.  
Papír, nyomtatvány, 25,2x20 cm  
Származás: a Rókus kórház vezetőségének ajándéka, 1920

BTM Kiscelli Múzeum 13169.26  
*A városi tanács felhívása a lakossághoz mesterséges szűrőkészülékek használatára az állandó vízmű elkészültéig (magyar és német nyelven). A Lindley által épített vízmű szűrőberendezése a megnövekedett igényeket nem volt képes jó minőségű vízzel kielégíteni, különösen magas vízállás esetén, túl volt terhelve. Így gyakran szüretlen Duna-vízzel látták el a háztartásokat, ezért ajánlják a házilagos szűrést.*

1.6.21. Budapesten létesítendő csatornarendszer tervrajza  
Váralloy József terve  
Papír, tus

BFL Budapest Székesfőváros Tanácsi ir. kcs. /II/ 1874 lt.n.

1.6.22. Budapesten létesítendő csatornarendszer térképe  
Papír, tus, vízf.  
BFL Budapest Székesfőváros Tanácsi ir. kcs. /II/ 1874 lt.n.

*A csatornák száma kevés, azok is régiek, s egyenesen a Dunába folytak, derítés nélkül. Magas vízállás esetén a szennyvíz így visszafolyt. Ezért a városfejlesztés egyik legfontosabb feladata a csatornázás volt.*

1.6.23. Nyilvános illemhely (pissoir) terve a Deák térre, 1870-es é.

Karton, tus, vízf., 81x53,5 cm  
Származás: a Székesfővárosi Vízművektől, 1966  
BTM Kiscelli Múzeum 66.176.1

*Az első nyilvános illemhelyet 1870-ben állították fel a mai Deák téren.*


1.6.24. Hirdetmény a vízereszekről  
Papír, nyomtatvány  
BFL Pest város lt. Városkapitányi iratok, IV.1327.a

1.6.25. A Lloyd-palota a Ferenc József (ma Roosevelt) téren

## Preis-Courant

### Pannonia Dampfmühl-Gesellschaft

IN PEST.



Főraktár Pesten, vácsi-ut Sztotbarth-féle ház, 8. sz.  
Haupt-Bücherei Pest Dálnoknerstrasse, Ritterbarth'sches Haus Nr. 8.

	100 Sack	100 Sack
	Netto	Groß
	Netto	Netto
A Asztali dara, feleg szemű, Tafelfries, grober		10.80
B " " " " " " feiner		10.80
St. O. Királyi liszt, Königsmehl	9.10	
1 Lángliszt, különbs Extra Neudmehl	8.70	
2 Lángliszt v. sült kivonat Neudmehl o. Bäckereianzug	7.70	
3 Essenzliszt, különbs Extra Semmelmehl	7.10	
4 " " " " " " Semmelmehl	6.20	
5 Kenyérliszt, első rendű, Kerapohl	5.30	
6 " " " " " " második rendű, Schwarzmehl	4.50	
6 1/2 " " " " " " harmadik rendű, Dunstmehl	4.00	
7 Korpa, finom, Kiste, fele	1.50	
8 " " " " " " goromba " grobe	1.10	
9 Malompor, Faemehl		
10 Ócsa vagy postai alja Halmertéter		

Pest, 4. Október 1867

Die Vorzählung geschieht bis inclusive Nr. 4. in Säckeln von Netto 100 Pfund.  
Nr. 1, 2 und 3 à 100 Pfd. Netto, Nr. 4 à 75 Pfd. Netto. Jeder Sack wird mit  
51. extra herbeigekannt zu gleichem Betrag zurückgenommen, sobald die Zurückzahlung im ordnungsmäßigen Zustande längstens nach 3 Monaten (franco erfolgt). Nur dann sind diese Sacks als zurückgelangt zu betrachten, wenn über deren Empfang Bescheid vorliegt.

Preis vom 29. März bis 29. April 1866

1.6.31. Árjegyzék a Pannónia Gőzmalomból

Klősz György felvétele  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 56.191.1  
A Hild József tervei alapján 1827-ben épült palotában alakult meg 1853-ban a kereskedők és iparosok összefogását szolgáló Pesti Lloyd Társulat.

1.6.26. Részlet a pesti Al-Duna-sorról az új tőzsdeépülettel és a Stein-házal  
Másolat, közölve: VU, 1873. 16. 189.  
A Pesti Áru- és Értéktőzsde 1873. szeptember 23-án költözött új épületébe.


1.6.27. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.56  
Ybl Miklós tervei alapján 1868-ban épült az Egyetem (ma Károlyi Mihály) és Reáltanoda utca sarkán.

1.6.28. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank székháza a Gizella (ma Vörösmarty) téren  
Klősz György felvétele  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 3310

1.6.29. Az Erzsébet gőzmalom az Újpesti rakparton, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.67  
A várossegysítés idején nemcsak Magyarország, de

## Szám Budapest.

### CONCORDIA DAMPFMÜHL-GESELLSCHAFT



CONCORDIA GŐZMALOM TISZTVÉNY-TÁRSASÁG

## SZÁMLA

Tan. A. Nagai, Adandó ir. részre

Keltünk Ceneh. számlájára és részleteit

SZÁM	SZÁK	KILO	Fizetendő Budapeston.	ÁR	ÖSSZE	ÖSSZESEN
4		10	lejt		1.50	
7		40			5.76	
					7.26	

1.6.32. A Concordia Gőzmalom Rt. számlája





1.6.39. *Sonntag: Miesbach Alajos téglagyára Rákos mellett, 1880*

*Európa egyik legnagyobb malomipari központja volt Budapest. 1872-ben 11 nagy gőzmalomban 7200 lóerőnyi gőzgéppel hajtott 631 őrlőjárat 5 millió 743 ezer mázsa gabonát őrlött meg. A malmok 2634 munkást foglalkoztattak.*

1.6.30. Árjegyzék a Pesti Hengermalomból/Preis Courant der Mahl-produkte der Pester Walzmühle Pest, 1870. április 26. Gresser H. könyvnyomdája  
Papír, litográfia, 40x23,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 63.165.9

1.6.31. Árjegyzék a Pannónia Gőzmalomból/Preis Courant der Pannonia Dampfmühl-Gesellschaft in Pest Pest, 1867. november 18.  
Erste ung. Vereins-Buchdruckerei Fanda and Comp. 1866  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, 23x15 cm  
Származás: ajándék a Rókus kórház vezetőségétől  
BTM Kiscelli Múzeum 63.169.5

1.6.32. Számla, Concordia Gőzmalom Részvény-társaság-Concordia Dampfmühl- Actien-Gesellschaft Budapest, 1883. május 24.  
Birkholz, Vayda és Preszburg (sic!) nyomása, egy-krajcáros bélyeggel  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, 20x23,3 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 72.18.5

1.6.33. Elismerő oklevél az Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Részvénytársaságtól, 1879  
Papír, nyomtatvány, kézirat  
Másolat, mgt.

1.6.34. Vidats István gépgyáranak számlája  
Papír, nyomtatvány, kézirat. Másolat, mgt.

1.6.35. Címke  
Az Első Magyar Részvény Serfőzde Kőbányán, Budapest/Erste ungarische Actien Biernbrauerei Steinbruch, Budapest  
Papír, litográfia, 8,5x13,2 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 24457.9

1.6.36. Címke  
Ifj. Hagenmacher Henrik Serfőzdeje Promontoron, Budapest mellett/Heinrich Hagenmacher jr. Brauerei in Promontor, bei Budapest  
Birkholz, Vayda és Presszburg nyomása, Pest  
Papír, litográfia, 9,8x13,2 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 24 457/16

1.6.37. Részvény  
Ötszáz osztr. ért. forintról Blum-féle Gőzmalom Részvény Társaság Budán/Actie Ueber Fünfhundert Gulden ö. W. Blumsche Dampfmühle Actien Gesellschaft Buda, 1868. július 1. B. Fried kiadó  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, domborpecséttel, 31,6x49,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 57.114.1

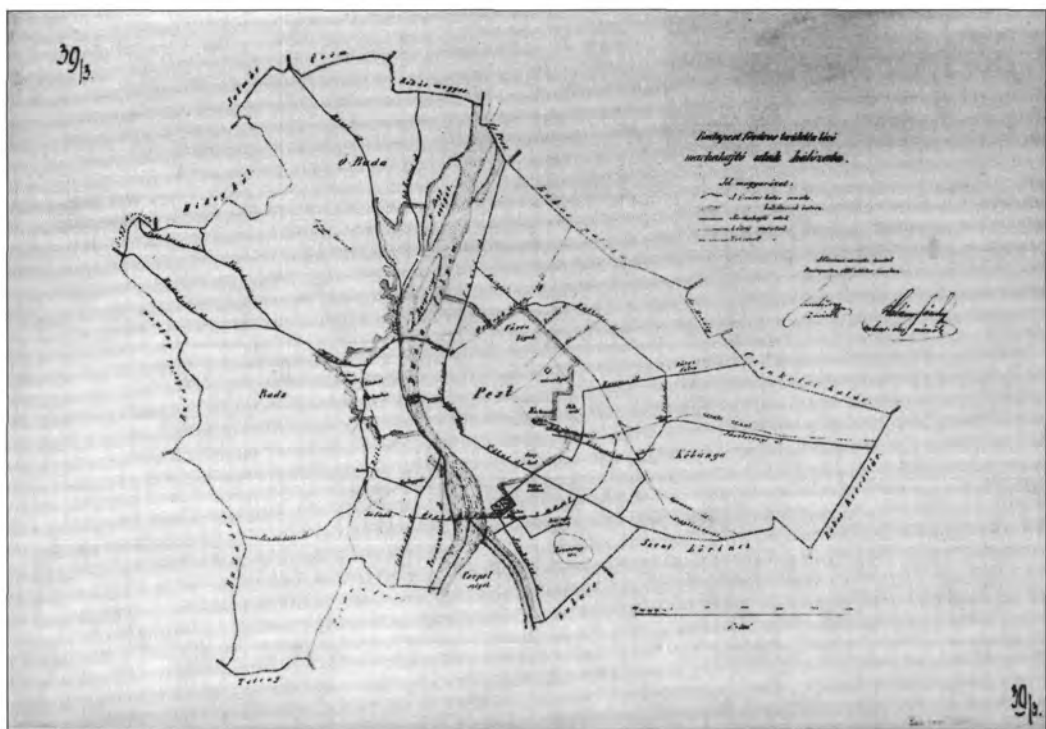
1.6.38. Részvény  
A Budai Kereskedelmi és Iparbank részvénye – Actie Ofner Commercial und Gewerbebank Buda, 1867. január 1. Leitner M. I. kiadó, Pest  
Papír, tinta, litográfia, kézirat Kétlapos, domborpecséttel 37,5x46,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum

1.6.39. *Sonntag:*  
Miesbach Alajos téglagyára Rákos mellett, 1880  
Papír, litográfia, 31x50 cm  
Jelzés j. l.: Lith.von Sonntag. b. l.: Gedr. bei Joh. Höfelich.  
BTM Fővárosi Képtár 63.1

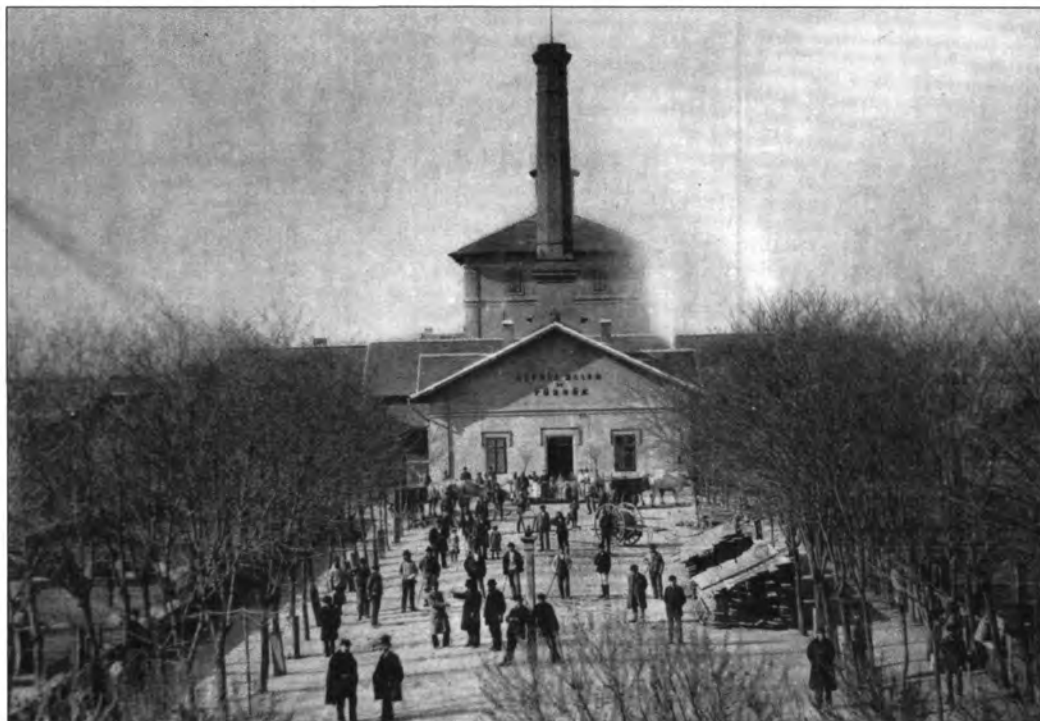
- 1.6.40. Részvénye az Első Pesti fűrészlő és gyalulómalom és fa áru gyári részvénytársulatnak  
1856  
Papír, litográfia, 28,4x40,8 cm  
Jelzés b. l.: Druk der K.K. priv. Steindruckerei v. S. Winter Pest 856.  
BTM Fővárosi Képtár 57.114.1
- 1.6.41. Selyemszövet, 1873  
Bécs, Philipp Haas and und Söhne  
Mintázott selyemplasz, m.: 20 cm szé.: 34 cm  
IM 8155  
Irodalom: Historizmus, 1992., 127.  
*Kiállítva az 1873-as bécsi világkiállításon.*  
*A bécsi születésű Haas Fülöp 1810-ben alapította szőnyegszövőgyárát, s hamarosan az egész Monarchia egyik legnagyobb és legismertebb cége lett. 1841-től működött Pesten.*
- Fodor L.: A Haas-palota  
Számlamásolat, l. a 2.2.36-os tételt
- 1.6.42. Selyemszövet  
Mintázott selyemplasz, m.: 20 cm, szé.: 34 cm  
IM 8148  
Irodalom: Historizmus, 1992., 128.  
*Kiállítva az 1873-as bécsi világkiállításon.*
- 1.6.43. Selyemszövet, 1873  
Bécs, Philipp Haas and und Söhne  
Lanszírozott brokatell, m.: 26 cm, szé.: 30 cm  
IM 8099  
Irodalom: Historizmus, 1992., 132.  
*Kiállítva az 1873-as bécsi világkiállításon.*
- 1.6.44. Számla  
Die grösste und feinste Wäsche- und Herren-modenwaaren-Handlung des Siegfried Brachfeld. – Siegfried Brachfeld fehérnemű- és úridivatárú-raktár számlája.  
Budapest, 1875. július 16., Brüder Bendiner u. A. Grünwald nyomása, Pest  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, kétoldalas, 15,3x24,2 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 14995
- 1.6.45. Szállítójegyzék  
Ditmar R. budapesti gyári lámparaktára – R. Ditmar, Budapesti Lampen-Fabriks-Niederlage  
Budapest, 1884. december 6., Deutsch M. Műv. int. nyomása  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, kétoldalas, 15x24 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 14993
- 1.6.46. Számla, Brázay Kálmán fűszerárüzletéből  
Budapest, 1884. október 4. Presszburg Frigyes nyomása, Pest  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, kétoldalas, 30,2x23,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 83.10
- Brázay 1865-ben nyitotta meg az Ország út (ma Múzeum körút) 23. sz. alatti fűszer-nagykereskedését, és rövid idő alatt az egyik legismertebb és legsikeresebb cég lett, amelynek a termékeit az egész országban ismerték.*
- 1.6.47. Számla  
Keller és Zsitvay, női divatárú raktára  
Budapest, 1876. január 20. Nyomtatta Kertész József, Budapest, 1875  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, 30,1x23,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 82.348  
*Jó nevű, ismert belvárosi cég volt, a középosztály megbízható bevásárlóhelye a Szervita téren.*
- 1.6.48. „Az aranygyűrűhöz” cég számlája  
Pórfi F. kalap- kucsma- sapka- és úri-divatcikk-kereskedése – F. Pórfi Hut- Kucsma-, Kappen und Herren-Modewaren-Handlungs  
Pest, 1866. december, nyomtatta Langer E., 1865  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, kétoldalas  
BTM Kiscelli Múzeum 22.777/5  
*A Pórfi (mai Váci u. 8.) volt a legelegánsabb kalapos, amely a korszakban fogalomnak számított.*
- 1.6.49. Számla  
Schuk & Schlick méter-, mérték- és súly-gyár – Schuk u. Schlick Metrische-, Mass u. Gewirkte- Fabrik  
Budapest, 1875. május 18. Nyomta G. V. Posner, 1874  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, 30x23 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 13208/2
- 1.6.50. „A menyasszonyhoz” – „zur Braut” cég számlája  
Mössmer József rumburgi vászonraktára – J. Mössmer, rumburger Leinwandniederlage  
Budapest, 1875. január 20.  
Papír, tinta, kézirat  
BTM Kiscelli Múzeum 52.44.17  
*Mössmer József 1852-ben alapította a céget, amelyhez Barabás Miklós festett cégért. Az egyik leghíresebb és leghosszabb életű fehérneműcég volt, 1944-ig működött.*
- 1.6.51. Számla  
Marton Alajos díszműcsarnoka  
Budapest, 1878. április 24. Nyomta Kunosy Vilmos  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, 31x24,5cm  
BTM Kiscelli Múzeum 13208.5
- 1.6.52. Ism. m.:  
A bazár egyik oldala, 1860-as é.  
Papír, litográfia, 26,4x36,4 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 2974



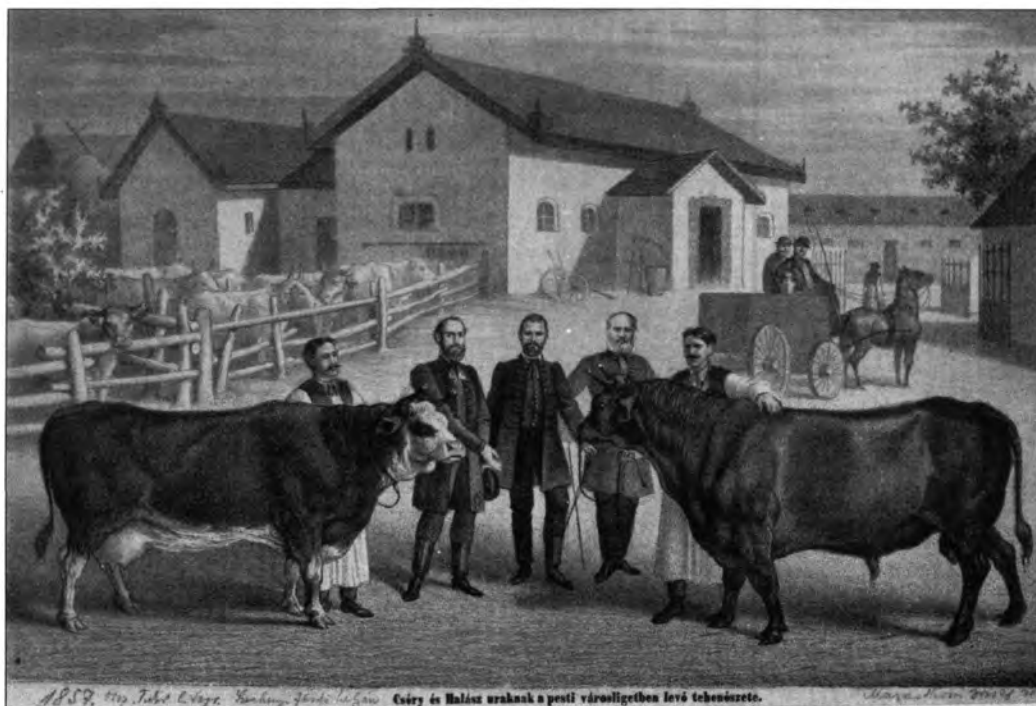
1.6.57. A Budapesti Elevátor, Kozmata Ferenc felvételéről készült fénynyomat



1.6.59. Budapest területén lévő marhahajtó utak hálózata, 1875



1.6.61. A kőbányai sertéshizlalda



1.6.60. Marastoni József: Cséry és Halász uraknak a pesti városligetben lévő tehenészet, 1857

1.6.53. Cégtábla

1880 k., Jungfer Gyula lakatos

Jelzés: Jungfer Gyula Magy. kir. udvari mű- és épületlakatos iparművészeti bronz és fémműves. Alapítva 1786 Aranyozott vasbádóg, 56x63 cm

Jungfer cégtől, 1950

IM 56.1171

Irodalom: Historizmus 1992.; SzDG, 1986, 30.

*A pesti középületek legtöbbet foglalkoztatott fémműves mestere. Jungfer készítette az Operaház, az Országház, a Mátyás-templom stb. kilincseit, réz- és bronztartozékait, kiszorítva a bécsi műhelyeket.*

1.6.54. Kimutatás

Marhavásártéri beszerzések

Papír, kézirat

BFL Pest Város lt. Tanácsi iratok IV.1303.f VI-2

1.6.55. A Közvágóhíd alkalmazottainak egyenruhája

Papír, tus

BFL Pest Város lt. Tanácsi iratok IV.1303.f. VI-2.

*J. Hennick porosz építész terve alapján 1870-ben kezdődik a Közvágóhíd építése, az épület 1872. július 27-én készül el, akkoriban Európa legmodernebb ilyen rendeltetésű létesítményének számított.*

1.6.56. A Fővárosi Közraktárak terve

Karton, tus, ceruza, 39x56,5 cm

BTM Kiscelli Múzeum 62.347.1

*Budapest vezető szerepét a terménykereskedelemben megerősítette, hogy 1879–1881 között a Vámház és Boráros tér közötti Duna-parton közraktárakat építettek.*

1.6.57. A Budapesti Elevátor

Papír, Kozmata Ferenc felvételéről készült fénynyomat, 31x39 cm

BTM Kiscelli Múzeum 4326

*A közraktárak nevezetessége volt az elevátor, amely Christian Ulrich terve alapján 1880–1883 között épült, s a gabonát a hajókból, illetve a vagonokból emberi kéz igénybevétele nélkül tudta kiemelni.*

1.6.58. Budapesti Elevator. Ulrich rendszere.

Keresztmetszet a pillérekon keresztül

Papír, műszaki tervről készült nyomat, 46x58 cm

BTM Kiscelli Múzeum 98.1.1

1.6.59. A Budapest területén lévő marhahajtó utak hálózata

1875

Fővárosi Mérnöki Hivatal

Papír, nyomat 56,5x82 cm



1.6.74. Elliot: Halászbárkák



1.6.62. Giehsz Alfonz: Szület Budán

Származás: ajándék Hány Géza fővárosi mérnök útján a városi 13. sz. tervtárból  
BTM Kiscelli Múzeum 13842

1.6.60. Marastoni József:  
Cséry és Halász uraknak a pesti városligetben levő tehenészete, 1857  
Papír, litográfia, 22,8x32,1 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.c

1.6.61. A kőbányai sertéshizlalda  
Papír, fénykép  
Fotómásolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 34220  
*1847–49-től hizlaltak sertést Kőbányán. 1870-ben alakult meg az Első Magyar Sertéshizlalo Résztársaság. A sertéskereskedelem fénykora az 1870-es és 1880-as évekre esett.*

1.6.62. Giehsz Alfonz (1850–1890 u.):  
Szület Budán  
Papír, fametszet, 22,6x33,8 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.d

1.6.63. Tölcsér  
XIX. sz.  
Domborított réz, 21x27 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 30.125

1.6.64.a. Szőlőmetsző kés  
XIX. sz., Óbuda  
Fa, fém, 11,5x9,4 cm  
Jelzés: GALATA  
BTM Kiscelli Múzeum 70.7.2

1.6.64.b. Szőlőmetsző kés  
XIX. sz., Óbuda  
Fa, fém, 11x5,9 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 70.6.4

1.6.65. Hordósütő vas  
XIX. sz.  
Kovácsolt vas, h.: 65,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 70.12.1

1.6.66/a–b Dugóverő  
XIX. sz., Óbuda  
Fa, fém, 28,5x5,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 76.195–196

1.6.67. Hordócsap  
XIX. sz., Óbuda  
Esztergályozott fa, 28x12x3,6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 73.318.2

1.6.68. Hordócsap  
XIX. sz., Buda



1.6.73. Jankó János után: Dinnye piac Budapesten

Sárgaréz, 52x20x4 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 69.37.2

1.6.69. Dugóhúzó  
XIX. sz.

Fa, fém, 28x26,2x3,6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 72.29.5

1.6.70. Széknénevező, döngölővel  
1882, Óbuda

Réz, vas, 85x35x14 cm és 117x3 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 71.2.2. és 71.2.3

1.6.71. Lóvásári hirdetés

Papír, nyomtatvány  
BFL Óbuda mezőváros lt. Tanácsi iratok VI.1.b

1.6.72. Számla, Glasz Josef ang. nyereg és szijgyártó  
Budapest, 1878. május 22.

Papír, tinta, litográfia, kézirat, 19,7x23,6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 13208.8

1.6.73. Jankó János (1833–1896 u.):  
Dinnye piac Budapesten

Papír, fametszet, 20,6x23,7 cm  
Jelzés a felirat folytatásaképp: Zeichnung von J. Jankó  
BTM Fővárosi Képtár 1881

1.6.74 Elliot L. (XIX. sz. második fele):

Halászbárkák a Dunai rakparton Budapesten  
Papír, fametszet, 25,3x37,4 cm  
Jelzés a cím folytatásaképp: Nach einer Zeichnung von L.  
v. Elliot  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.e





## 2. A VÁROS HÉTKÖZNAPJAI ÉS ÜNNEPEI

### 2.1. BUDAPEST A STATISZTIKÁK TÜKRÉBEN

#### 2.1.1. AZ EGYES VÁROSOK LAKOSSÁGNÖVEKEDÉSE 1857–1870 KÖZÖTT

Város	1857	1870	növekedés százaléka
Pest	132 651	200 476	50,2
Buda (Óbudával együtt)	055 240	70 000	26,72
Bécs	476 222	607 514	27,63
Prága	142 588	157 275	10,30
Trieszt	104 707	120 510	14,65
Graz	63 176	80 732	27,79
Krakkó	41 086	48 834	21,29
Debrecen	36 283	46 111	27,09
Pozsony	43 863	46 540	6,10
Szeged	62 700	70 179	11,93

Forrás: Kőrösi, 1870. 14.

#### 2.1.2 A POLGÁRI NÉPESSÉG-SZÁM ALAKULÁSA KERÜLETENKÉNT, 1869–1896

Kerület	1869	1880	1890	A növekedés százaléka 1880–1890 között	1896
I.	26080	26915	33882	25,9	37089
II.	22074	24195	29212	20,7	29174
III.	21846	24684	29371	19,0	32145
IV.	24952	28906	28059	-2,9	26366
V.	21760	33694	38525	14,3	43026
VI.	21760	56732	88534	58,9	112435
VII.	73760	62254	89801	44,2	127635
VIII.	41831	65083	92327	44,1	112887
IX.	20189	30284	42647	40,8	52812
X.	4353	8804	19879	125,8	28067
Összesen	256745*	361551	492237	36,9	601636

\*Ezenkívül a pesti kerületek 13 731 lakossal: 1880–1896-ban a kültelek már az egyes kerületeknél van kimutatva.

Forrás: Budapest története IV. 382.

### 2.1.3. A LAKÁSOK SZÁMA ÉS ÉVI ÁTLAGBÉRE BUDAPESTEN 1873-BAN

Kerület	Ínséges lakás		Szegényes lakás		Középosztályi lakás		Nagy lakás		Lakás összesen
	száma	bére	száma	bére	száma	bére	száma	bére	
I.	13	60	1392	189	72	454	3	850	1480
II.	4	55	1412	135	111	422	1	860	1528
III.	–	–	1646	121	17	263	–	–	1663
IV.	51	82	705	262	229	642	51	1361	1036
V.	25	95	302	270	206	654	11	1429	544
VI.	184	83	1251	240	56	463	2	1057	1493
VII.	584	97	1193	241	89	481	3	1374	1869
VIII.	874	95	1987	242	111	594	11	1256	2983
IX.	403	99	802	229	38	593	1	1400	1244
X.	6	74	44	117	2	350	–	–	52
Összesen	2144	94*	10734	224*	931	604*	83	1343*	13892

\*Fővárosi átlag

Forrás: Budapest története IV. 244.

### 2.1.4 A FELEKEZETEK LÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA PEST-BUDÁN, 1869

	Pest	Buda	Óbuda
Római katolikus	136892	46979	11753
Evangélikus	11874	2027	415
Református	10470	1715	823
Görögkeleti*	1277	551	10
Izraelita	39384	2554	2952
Egyéb	579	–	49
Összesen	200476	53826	16002

\*Együtt az igen csekély számú görög katolikussal

Forrás: Budapest története IV. 240.

### 2.1.5. A HIVATALNOKOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA PEST-BUDÁN, 1869

	Pest	Buda	Óbuda
Állami	1120	1573	31
Megyei	108	27	1
Városi	396	346	22
Egyéb	930	–	–
Könyvelő	455	–	–
Összesen	3009	1946	54

Forrás: Budapest története IV. 229.

## 2.1.6. A FIZIKAI MUNKA-VÁLLALÓK LÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA BUDAPESTEN

Munkavállalás helye	1870	1881	A Fővárosi Statisztikai Hivatal adatai	
Mezőgazdaság	1043	18532	Ebből napszámos:	1194
Ipar	36610	496653	Ebből napszámos:	7736
Kereskedelem	9615	81744	Ebből napszámos:	693
Közlekedés	2588	24785	Ebből napszámos:	101
Napszámosok	21740	239286	Konkrétan meg nem határozott helyű napszámosok	
Házi cselédség	17437	36373		
Összesen	89033	122471		

Forrás: Budapest története IV. 438.

## 2.1.7. A 14 ÉVEN FELÜLI LAKOSSÁG MŰVELTSÉGI FOKA PESTEN, 1870-BEN

	Létszám	Írni tudók		Csak olvasni tudók		Sem írni, sem olvasni nem tudók		
		száma	%	száma	%	száma	%	
Katolikus	férfi	51427	40063	77,90	916	1,78	10448	20,32
	nő	51722	27051	52,30	4001	7,74	20670	39,96
	együtt	103149	67114	65,06	4917	4,77	31118	30,17
Ágostai	férfi	5472	4762	87,03	63	1,15	647	11,82
	nő	4047	2382	58,86	316	7,81	1349	33,33
	együtt	9519	7144	75,05	379	3,98	1996	20,97
Helvét	férfi	4467	3897	87,24	75	1,68	495	11,08
	nő	4043	2298	56,84	509	12,59	1236	30,57
	együtt	8510	6195	72,80	584	6,86	1731	20,34
Görög n.e	férfi	763	617	80,87	3	0,39	143	18,74
	nő	318	211	66,35	9	2,83	98	30,82
	együtt	1081	828	76,60	12	1,11	241	22,29
Zsidó	férfi	14673	12725	86,72	138	0,94	1810	12,34
	nő	11685	7811	66,85	269	2,30	3605	30,85
	együtt	26358	20536	77,91	407	1,54	5415	20,55
Egyéb vallásúak	férfi	363	259	71,35	7	1,93	97	26,72
	nő	159	91	57,23	7	4,40	61	38,37
	együtt	522	350	67,05	14	2,68	158	30,27
Összesen	férfi	77165	62323	80,76	1202	1,56	13640	17,68
	nő	71974	39844	55,36	5111	7,10	27019	37,54
	együtt	149139	102167	68,51	6313	4,23	40659	27,26

Forrás: Körösi, 1870. 236.

### 2.1.8. Házi állatok kimutatása – 1870

Ló: 6313 és pedig: csődör 297 (163 nehéz, 134 könnyű), kanca 1715 (636 nehéz, 1079 könnyű), herélt 4301 (1611 nehéz, 2690 könnyű).

Csikó a betöltött harmadik évig: 98.

Szarvasmarha: 3436 és pedig: bika 65 (27 magyar, 38 svájci), tehén 2839 (1492 magyar, 1347 svájci), ökör 482

(393 magyar, 89 svájci), borjú a betöltött harmadik évig 71 (17 magyar, 54 svájci), bivaly 39.

Juh 444 és pedig: nemesített 6, közönséges 438.

Kecske 102. Őszvér 2. Szamár 42. Sertés 40 525.

Méhkas 53.

Forrás: Körösi, 1870. 178.



## 2.2. A VÁROS TULAJDONOSAI, ARISZTOKRÁCIA, NAGYPOLGÁRSÁG

A reformkorban Pestre költöző főnemesek az 1850–1860-as években többségükben a Nemzeti Múzeum köré, az ún. mágnásnegyedben telepedtek le. Birtokaik hasznát szívesen fektették jól jövedelmező bérházakba. Az 1870-es években a Belvárosban, a Duna-parton, Budán vagy az Andrássy úton építettek bérpalotát, amelynek reprezentatív első emeletét lakták, a felső szinteket pedig bérbé adták.

Az 1860-as évek elejére már mintegy 150 családból álló, aktív nagypolgárság élt a városban: ők birtokolták a Lipótváros, a Belváros legértékesebb telkeit. A nagypolgárság jelentős részét a terménykereskedelemben, a malomiparban vagy a bankszakmában meggazdagodott, jórészt elmagyarosodott német, görög, zsidó családok leszármazottai alkották. Mások értelmiségi pályákon, vezető állami és városi hivatalnokként, sikeres ügyvédként, orvosként, építészként vagyonosodtak meg. Közülük sokan a század közepétől kezdve nemesi címet kaptak és birtokot vásároltak.

2.2.1. Andrássy Tivadar gróf palotája a budai rakparton, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780

*Az Andrássy család a palota reprezentatív első emeletén lakott, a többi szinten elegáns bérlakások voltak.*

2.2.2. „Az elfogadó terem” Andrássy Gyula palotájában

Másolat; megj.: VU, 1890. 8. 120–121.

2.2.3. Andrássy Gyula grófné, Kendeffy Katinka grófnő  
Borsos József felvétele, 1870 k.

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fényképtára

2.2.4. Díszdoboz

„Pest városa Gróf Andrássy Gyulát Pest díszpolgárrá választja”

1871. november 15.

Posner Károly Lajos műhelye

Jelzés: Posner Pesten

Bársonykötés, öntött bronzapplikációval, metszett üvegborítás, selyem, pergamen, kézi festés, aranyozás, h.: 47,5 cm, szé.: 33 cm



Andrássy -palota



2.2.2. Andrassy Gyula palotája: „az elfogadó terem”

IM 64.242

Irodalom: Historizmus, 1992., 594.

2.2.5. Ülögarnitúra: kanapé, karosszék, támlásszék 1860–1870 körül, Pest

A budai Andrassy-palota fogadótermének ülögarnitúrája  
Fa, festett, aranyozott, géppel szövött gyapjúkárpit, hársfa, faragott polio-weiss technikával díszített aranyozott, faragott, kézzel szövött kárpit, átfestett kanapé, m.: 118 cm; szé.: 185 cm, mé.: 55 cm; karosszék, m.: 110 cm, szé.: 65 cm, mé.: 55 cm; szék, m.: 98 cm, szé.: 47 cm, mé.: 42 cm

Származás: közigazgatási leltárból átvéve

BTM Kiscelli Múzeum IP.68.180.1–3

Irodalom: VU, 1890. 120.

Restaurálta Honos Rudolf, Csere Judit, Csillikné Hollós Mária 1997–98-ban.

2.2.6. Asztal

1860 k., osztrák vagy magyar

Aranyozott, festett hársfa, márványlappal, m.: 82 cm, szé.: 84 cm, mé.: 54 cm

IM 67.42.1

Irodalom: Historizmus, 1992., 10. 1.

2.2.7. Paraván

XIX. sz. vége, magyar

Aranyozott, festett hársfa, üveg- és festett fa betétlapokkal, m.: 151,5 cm, szé.: 141 cm

IM 65.274.1

Irodalom: Historizmus, 1992., 62.

2.2.8. Kárpit

1880-as évek, angol, Royal Windsor Tapestry, Windsor

Származás: áttét az Országos Kaszinóból

Gyapjú, gobelinteknikával szövött, 291x148 cm

IM 20036

Irodalom: Historizmus, 1992., 105. szám

2.2.9. Függyöngarnitúra

XIX. sz. utolsó harmada, magyar

Atlasz, bársony rátét, paszománt szegély, oldalszárnyak:

326x115 cm drapéria: 112x192 cm

IM 87. 31.1-3

Irodalom: Historizmus, 1992., 141.

2.2.10. Függyöngarnitúra

XIX. sz. utolsó harmada, magyar

Atlasz, bársony rátét, paszománt szegély, oldalszárnyak:

326x115 cm drapéria: 112x192 cm

IM 87.32.1-3

Irodalom: Historizmus, 1992., 143.



*Erdődy István nyaralója a Sugár (Andrássy) úton*



*2.2..20. Az Erdődy-villa szalonja, 1879. Klösz György felvétele*



*2.2.24. A Wodianer-palota, 1879. Klösz György felvétele*



*2.2.25. Az Esterházy-palota, 1879. Klösz György felvétele*





2.2.26. Károlyi Alajos gróf palotájának kertje, 1879. Klösz György felvétele



2.2.30. Gróf Lónyai Elemér palotája az Albrecht úton, 1879. Klösz György felvétele

2.2.11. Egy pár falikaros gyertyatartó  
XIX. sz. második fele  
Aranyozott fa, m.: 48 cm  
IM 51.892.1-2

2.2.12. Benczúr Gyula (1844–1920):  
Andrássy Gyula gróf képmása  
Vászon, olaj, 152x100 cm  
Jelzés b. l.: Benczúr Gyula  
BTM Fővárosi Képtár 51.1263  
Irodalom: Budapest 1995., 135.

*Andrássy Gyula gróf (1823–1890), politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1847-ben Zemplén megye követeként Kossuth Lajos híve lett. Részt vett a szabadságharcban, amelynek bukása után távollétében halálra ítélték. Az önkényuralom alatt Párizsban és Londonban élt. 1858-ban amnesztiát kapott. Hazatérése után Deák Ferenc köréhez*

*csatlakozott, és jelentős szerepet játszott a kiegyezés létrehozásában. 1867–1871 között miniszterelnök, 1871–1879-ig a Monarchia külügyminisztere. 1870–1873 között az általa létrehozott Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke volt.*

2.2.13 Konzolasztal  
1860 k., osztrák vagy magyar  
Hársfa, faragott, festett, aranyozott, márvánnyalappal, m.: 88 cm, szé.: 134 cm, mé.: 52 cm  
IM 67.41.1.2  
Irodalom: Historizmus, 1992. 10.1.

2.2.14. Tükör  
1860 k., osztrák vagy magyar  
Hársfa, faragott, festett, aranyozott, márvánnyalappal, m.: 218 cm, szé.: 116 cm, IM 67.41.1.2 67.41.2.2,  
Irodalom: Historizmus 1992., 10.2.



2.2.28. e. Szalon részlete Ádám Károly palotájában, 1879  
Klözs György felvétele

2.2.15. Egy pár falikaros gyertyatartó  
XIX. sz. eleje  
Aranyozott réz, fa, m.: 94 cm,  
mé.: 20 cm  
IM 62.975.1-2

2.2.16. Estélyi ruha  
1876 k.  
Jelzés szövött selyemcímken derékban: Áts és Társai, Budapest  
Selyemtaft és selyemmuszlin,  
selyemcsipke, géppel varrott,  
derékb.: 59 cm, derékhoossz: 33 cm,  
ruha h.: 143 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.1995.6.2

2.2.17. Az Emmer-palota szalonja,  
biliárdszobája és dohányzója  
Erdélyi Mór felvételei  
Papír, fénykép, 30x22 cm  
IM FLT 6044, 6046, 6048, 6049  
*Emmer Kornél ügyvéd a Schmidt-Unger – egy régi német polgári – család hatalmas vagyonának volt az örököse, palotája a budai Duna-parton állt.*

2.2.18. A Karátsonyi-palota a Krisztinavárosban  
1870–80.  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 1449.13  
*A Karátsonyi család terménykereskedéssel gazdagodott meg és szerzett nemességet.*



2.2.31. Koháry-Coburg Ferdinánd herceg bérpalotája  
a Ferenc József térés a Mérleg utca sarkán, 1879. Klösz György felvétele

2.2.19. A Hagenmacher palota

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum

Tervezte: Schmahl Henrik (1846–1913), épült 1883–1886, az Andrássy út 52.-ben. A svájci származású Hagenmacherek a malomiparban megszerzett vagyont a söriparba és ingatlanba fektették. Az idősebb Hagenmacher Henrik nyolc bérpalotát építtetett az Andrássy úton.

2.2. 20. Ebédlő az Erdődy-villában, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.72

Az Andrássy út egykori Hajtsár (ma Bajza) utca és a Városliget közötti szakaszán Erdődy István gróf volt az első arisztokrata, aki nyaralót építtetett magának.

2.2.21. Gróf Károlyi Gyuláné, Károlyi Georgina grófnő, 1870-es évek

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fényképtár

2.2.22. Cziráky János gróf, 1882 k.

Ellinger Ede felvétele

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fényképtár

Főtárnokmester, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának tagja.

2.2.23. Esterházy Ferenc gróf, 1867

Kozics Ede felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fényképtár

2.2.24. A Wodianer-palota, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.89

Ma az Arany János u. 24.-ben áll.

2.2.25. Az Esterházy-palota, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.12

Épült a „mágnásnegyed”-ben a mai Pollack Mihály téren.

2.2.26. Károlyi Alajos gróf palotájának kertje, 1879

Klösz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.5



2.2.36. Fodor L.: A Haas Fülöp és Fiai cég palotája, 1875 k.örül

*A kép a palota, a mai Pollack Mihály tér felőli oldaláról készült. Tervezte Ybl Miklós.*

2.2.27. Az empire szalon a Károlyi-palotában  
XIX. sz. második fele. Papír, fénykép, 124,5X22 cm  
IM FLT.6052

2.2.28. a.b.c.d. Ádám Károly palotájának bejárata és a bejárati folyosó, valamint a szalon részletei, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.80, 64.780.71, 64.81  
*Tervezte Weber Antal, épült 1875–77-ben a mai Bródy Sándor u. 4.-ben.*

2.2.29. Lotz Károly (1833–1904):  
Ámor diadalszekeén, 1876  
Vázlat az Ádám-palota falképehez  
Vászonra húzott papír, olaj, 110x292 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár KM. 66.1889  
Irodalom: Ybl 1938., 147.; SZDG, 1986, 153.

2.2.30. Lónyai Elemér gróf palotája, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.18

*Az egykori Albrecht (ma Hunyady János) úton épült.*

2.2.31. Koháry-Coburg Ferdinánd herceg bérpalotája, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 27422/6X9  
*A későbbi bolgár cár nagy jövedelmű bérpalotája a Ferenc József (ma Roosevelt) tér és Mérleg utca sarkán épült.*

2.2.32. Hauszmann Alajos:  
Batthyány Géza gróf palotája, 1884  
Papír, színezett tus, 41x57 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 51.715.1  
*Hauszmann Alajos (1847–1925) építész, számos nagyszabású budapesti középület tervezője (István kórház, 1887; New York palota, 1891; Kúria, 1896; a budai Vár átépítése stb). A Batthyány-palota a Teréz körút 13.-ban épült.*

2.2.33. Hauszmann Alajos:  
A Batthyány-palota földszinti alaprajza  
Papír, tus, 46x32,5 cm, BTM Kiscelli Múzeum 51.715.2



2.2.37. A Thonet-ház, 1879. Klösz György felvétele

2.2.34. Belépő nagy szalon a Batthyány-palotában  
Papír, fénykép, 17x23 cm  
IM FLT 6051

2.2.35. Szalon Andrássy Aladár gróf palotájában  
Papír, fénykép, 25x32 cm  
IM FLT 6068 és 6060  
*A palota az Andrássy út 63.-ban épült.*

2.2.36. Fodor L.: A Haas Fülöp és Fiai cég palotája, 1875 k.  
Megjelent a cég számlájának hátoldalán mint illusztráció  
Papír, litográfia 19,2x28 cm  
Jelzés j. l.: Fodor L.  
BTM Fővárosi Képtár 14996  
Irodalom: Honismertető, 1873. 184. sz.  
*A Haas cég bérháza Linzbauer István terve szerint épült 1872-ben. A földszinten üzletek, az első emeleten a jó nevű textil- és szőnyegáruház, az emeleten elegáns lakások voltak. A litográfia korábbi változata szerepelt a 1873-as bécsi világkiállításon.*

2.2.37. A Thonet-ház, 1879  
Klösz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.37

*A bécsi Thonet bútorgyáros cég 1871-ben építtette Skalnitzky Antal és Koch Henrik építészekkel a Vigadó tér 3. szám alatt a hatalmas Thonet-udvar, mely a főváros egyik legjövendelmezőbb bérháza volt.*

### 2.3. A TÁRSADALMI ÉLET SZÍNTEREI

*„A társas élet eléggé nagyvárosi. A fényűzés mindenfelé nagy, sőt nagyobb, mint amennyit a közgazdaságtan elvei megengednének” – olvasható az egykorú útikönyvben. (Hevesi, 1873. 76.) Délelőtt az Akadémiától a régi pesti városházáig, valamint a Váci utcában korzóztak a pestiek, tavaszi és őszi esteken a Duna-parton levegőztek. A Városliget Andrássy út felőli része volt a magyar „Bois de Boulogne”, a legfelsőbb rétegek lovas- és kocsi-korzója. A Városliget másik oldalán, „a cselédkorzón” a szabadnapos alkalmazottak, bakák, munkáslányok és ifjak randevűztak. Valóságos népi ünnepély volt az évente kétszer megrendezett lóverseny, amelyen gyakran az udvar is képviseltette magát, de a rákosi gyepre tartott ütött kopott szekerein a „köznép” is.*

A társas élet a kaszinókban, klubokban, egyesületekben folyt. A főnemesség a Széchenyi István gróf alapította Nemzeti Kaszinóba járt (Hatvani, ma Kossuth Lajos u. 8.). 1873-ban a képviselők pártállástól függetlenül választhattak a Deák-Kör (Dorottya u. 14.), a Baloldali-Kör (Váci u. 1.) és a Központi Ellenzéki Kör (Kerepesi, ma Rákóczi út 4.) között. 1883-ban alakult meg a Hungária Szállóban a középosztály felső rétegei számára az Országos Kaszinó. A Lloyd Társulat új palotájában a nagytőkészek és kereskedők találkoztak, de volt köre az iparosoknak, a pesti hivatalnokoknak és a művészeknek és íróknak is. A budapesti címjegyzék 1880-ban 36 társas egyesületet sorolt fel.

A szállodák, vendéglők és kávéházak is differenciálódtak. Sok agglégény lakott Deák Ferenchez hasonlóan megbízható, családias hangulatú szállodában. A legújabb és legdrágább a Duna-parti Grand Hotel Hungária volt. A legismertebb kávéház a Korona (Váci utca), de hamar népszerű lett az 1873-ban épült Erzsébet Kioszk (Erzsébet tér) kávéháza is. Az elegáns társaság hölgyei a korzózást a Gizella (ma Vörösmarty) téri Kugler cukrászdában fejezték be. A Király utcában nagy forgalmú kávéházak – a Józsefvárosban, a Naphegyen, a Gellért-hegy oldalán és a Tabánban pedig vendéglők és

kocsmák – várták a város polgárait.

### 2.3.1. Táncrend: Korcsolyázó Bál

Jelzés: Seefehner J.L. Kígyó utca 4. Pesten, 1872  
Bőrrel és bordó bársonnyal fedett papírhenger, mely muffot formáz. A muffban a táncrend, 3,4x5,2 cm, korcsolyák h.: 4,6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 82.155

### 2.3.2. Táncrend: Orvos Bál

Jelzés: Klein Ágoston Bécsben, 1876  
Fémről készült középkori doktorkalap, fém- és fabottal, a táncrend a kalap alján található kék ripszbevonattal. Kalap: 5x5 cm, bot h. 10 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 82.160

### 2.3.4. Táncrend

Jelzés: Seefehner J. L., Kígyó utca 4. szám Pesten, 1872. január 6.  
Papír, nyomtatott; 9,3x1 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 82.181

### 2.3.5. Táncrend: Jogász Bál

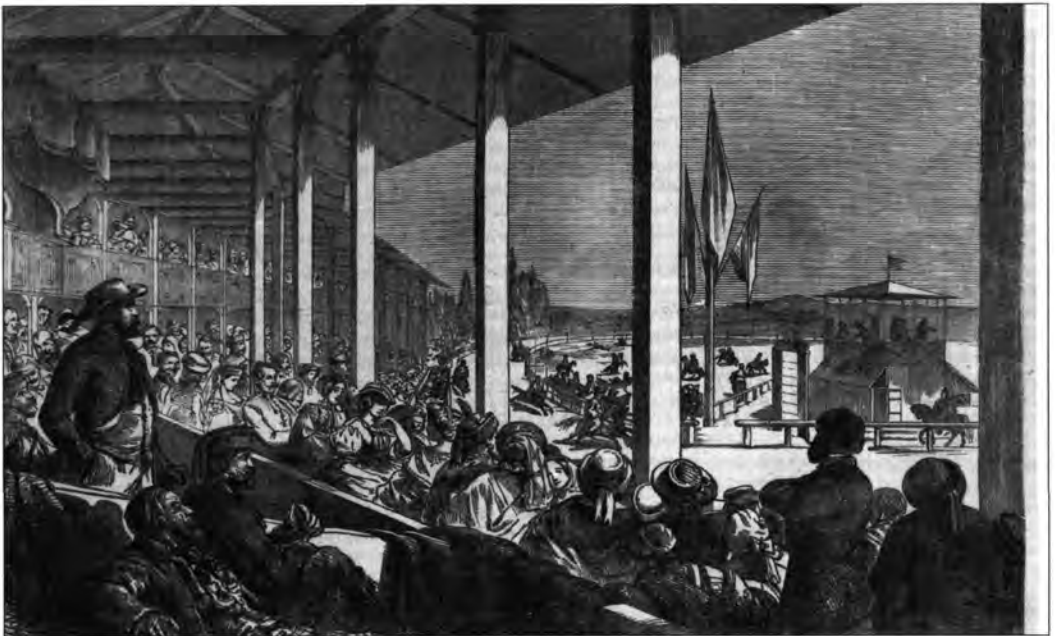
1880. január 17. j. n.  
Papír, fém, bordó bársony, a könyvecske bélése fehér selyemből készült, 9,5x6 cm  
Szarmazás: Mirkovszky Gézané ajándéka, 1907  
BTM Kiscelli Múzeum 1547



2.3.13. Wittgens: Lóverseny, 1873



2.3.16. Ismeretlen mester: Képviselőink kaszinója



2.3.14. Ismeretlen mester (XIX. sz. második fele):  
Mezei gazdák versenye a régi pesti gyepen, 1882



2.3.17. Grand Hotel (Hungária) a Duna-parton, 1879. Klösz György felvétele

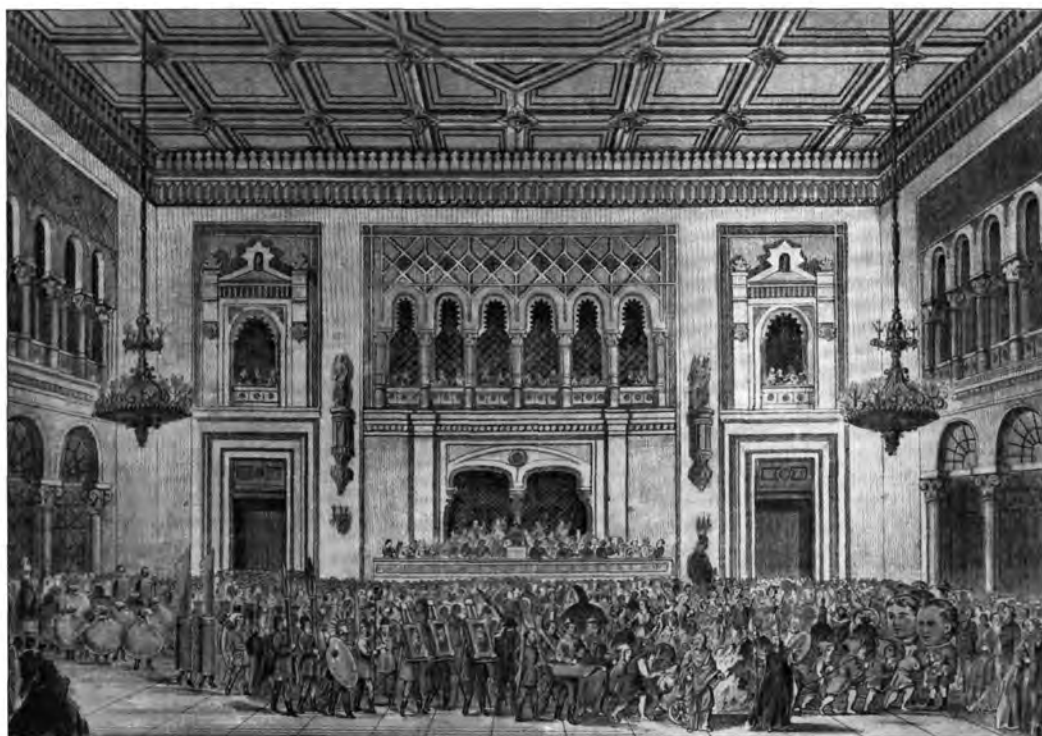


2.3.18. Ismeretlen mester: Magyar Király Szálló hirdetése, (részlet)





2.3.20. Vigadó, 1879. Klösz György felvétele



2.3.21. Szemlér Mihály: A Magyar Képzőművészeti Társulat jelmezes karneválja. Ünnepélyes körmenet a Vigadó nagytermében, 1865



2.3.23. Ismeretlen mester: A Rosner kávéház férfitzenekara



Enteriőr a kiállításból.

2.3.8. klubfotel, 2.3.9. játékasztal, 2.3.10. teáskan-  
na, tejeskancsó, mokkaácsésze, csészealj

2.3.6. Táncrend: Orvos Bál

Jelzés: Morzsányi J. Uri utca 1. szám Pest, 1873. január 22.

Csontszínű habos selyembe kötött könyvecske, melyen egy fém- és bársonykeretbe foglalt hőmérő helyezkedik el. A hőmérő lila borszesszel töltött; 10,4x6,8 cm

BTM Kiscelli Múzeum 4384

2.3.7. Részvényjegy

társas táncvigalomra, 1877. március 10.

Papír, nyomtatott; 16,6x11,3 cm

BTM Kiscelli Múzeum 82.189

*A leányok a báli rendezőktől táncrendet kaptak, melybe bejegyezték, hogy kinek ígértek el egy-egy táncot. A nagy pesti bálakat a Vigadó báltermében tartották. A legelegánsabbak a jogász-, a medikus-, a technikus-, a kereskedőegylet, a Nőképző Egylet, a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete és a Korcsolyázó Egylet táncmultságai voltak. 1873-ban rendezték meg az első Atléta Bált. A legelőkelőbb az időnként Budapesten is megtartott udvari bál volt. A farsangot a kissé bohém, jelmezes művészbál zárta.*

2.3.8. Klubfotel

XIX. sz. második fele

Bőr, fa, fém, m.: 85 cm, szé.: 75 cm

IM 70.56

2.3.9. Játékszital (Pembroke table)

XIX. sz. második fele, Maple and Co Ltd. London  
Mahagónifa borítás, szaténfa berakás, bronzhúzókkal; m.:  
70 cm, szé.: 105 cm, mé.: 60 cm

Származás: a Kisiparosok Országos Szövetsége – Férfi-  
ruha Szakosztály, Budapest, ajándéka, 1951-ben.

IM 51.670.1

Irodalom: Historizmus, 1992., 2. sz.

2.3.10. Teáskanna, tejeskancsó, mokkaácsésze, csészealj,

1870–72, Fischer Ignác műhelye, Budapest

Porcelán, zománccfestéssel domborúan festett

Jelzés: alján feketével festve Fischer I. Pesten

BTM Kiscelli Múzeum 31.092,31.093 31.094, 31.094/a

2.3.11. Ism. m.:

Blondin, J. F. a Margitszigeten, 1864

Papír, litográfia, 16,5x24,5 cm

Lith. Anst. v. Gedr. Deutsch Pest, 1864

BTM Fővárosi Képtár 15.794.b

Irodalom: Gerszi, 1960. 133. sz.

2.3.12. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

A pesti Katholikus Legényegylet helyisége



2.3.52. Budapest Kerékpár Egyesület érme, 1882



2.3.39. Ismeretlen mester:  
Lóverseny emlékérem, 1865

Levélpapírfejléc

Papír, fametszet, 26,7x22,7 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 98.1873.h

2.3.13. Wittgens:

Lóverseny, 1873

Vászon, olaj, 28x41 cm

Jelzés k. l.: Wittgens, 873.

BTM Fővárosi Képtár 10.452



2.3.40. Wolkenstein, Oswald G. F.:  
Lóversenyérem, 1875

Papír, fametszet; 19,3x25,6 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 15.763.13

„Ezen a versenyen csak parasztok vesznek részt sa-  
ját lovaikkal, ami sajátos hangulatot ad a verseny-  
nek.” Hevesi 1873., 87.



2.3.42. Ismeretlen mester: A pesti nemzeti uszoda, 1866

2.3.15. Pesti lóversenyek programja

1863. június 9. Müller Emil könyvnyomdája, Pest  
Papír, nyomtatvány, kétoldalas, egyik oldalon magyar, másikon német nyelven; 35,9x29 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 4301

2.3.16. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Képviselőink kaszinója  
Papír, fametszet, 38,9x27 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.g

2.3.17. Grand Hotel (Hungária) a Duna-parton, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.60  
*Az 1868-ban alakult Első Magyar Szálloda Rt. 1871-ben nyitotta meg a 294 szobás nagyvárosi hotelt. „Szkalnitzky és Koch műve üvegtetejű s szép udvarral, izléses díszteremmel ... szálloda kávéháza kiváló pompával van díszítve.” Hevesi 1873., 104.*

2.3.18. Ism. m.: Magyar Király szálloda hirdetése

Papír, litográfia, 38,3x55,5 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 52.35.1  
*A Magyar Királyhoz címzett szálló a Régi Színház téren (ma Vörösmarty tér) a művészvilág találkozó-helye volt.*

2.3.19. Az Európa Szálló számlája

1872, Herz, Johann nyomdája  
Papír, tinta, litográfia, kézirat, a hotel pecsétjével, 30x15,8 cm  
Jelzés: K. ung. Hofdruckerei von Johann Herz  
Másolat; eredeti: BTM. 54.211.1  
*A Ferenc József (ma Roosevelt) téren álló Európa Szálló fénykora 1867-ben, a koronázásakor volt, itt szálltak meg a legelőkelőbb vendégek. A számlát 1873. február 25-én állították ki.*

2.3.20. A Vigadó, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára, Budapest  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.38  
*A pesti társas élet központja 1859–1865 között épült Feszli Frigyes tervei alapján, falfestményeit Lotz Károly, Wagner Sándor (1838–1919) és Than Mór készítette az 1860-as évek végén. „A földszinten sörház, kávéház, és a kettő között a Fleischmann és Weber czég szép virágcsarnoka van.” Hevesi 1873. 182.*

2.3.21. Szemlér Mihály (1833–1904):

A Magyar Képzőművészeti Társulat jelmezes karneválja. Ünnepléses körmenet a Vigadó nagytermében

Ország Tükre, 1865. febr. 9. 355.

Papír, utólag színezett fametszet; 15,5x22 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 16059

Irodalom: Gerszi, 1960, 208. 37.

*A Képzőművészeti Társulat megalakulása után igen hamar hagyományossá vált művészbál felvonulásának programját Jókai Mór írta.*

2.3.22. Lotz Károly:

Falatozó puttók, 1873

Vázlat a Vigadó Csemegetárának falképéhez.

Vászon, olaj, átm.: 109,6 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 51.754.2

Irodalom: Ybl 1938. 110.; SzDG, 1986., 137.

2.3.23. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

A Rosner kávéház férfizenekara

Papír, litográfia, 38,3x59 cm

Jelzés k. l.: Nyomt. Kellner és Mohrlüder, Budapest

BTM Fővárosi Képtár 278.73.

A nyomdászokról: Gerszi, 1960. 155.

2.3.24. Hauszmann Alajos–Haliczky Béla (1834–?):

Az Erzsébet téri Kioszk távlati képe, 1871

Papír, vízf., keretben; 64x103 cm

Származás: ajándék a Székesfőváros Tanácsának XIV. ügyosztályától

BTM Kiscelli Múzeum 9055

1872–73-ban épült az Erzsébet téri kioszk, melynek földszintjén kávéház, az emeletén táncterem volt.

2.3.25. Ism. m.:

A Császár fürdő kertjének vendéglője, 1880-as évek

Papír, utólag színezett nyomat, 10x14,5 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 32518

2.3.26. A Nemzeti Casino tagjainak névsora 1885-ben

Papír, nyomtatvány, 22 oldal; 17x11,8 cm

BTM Kiscelli Múzeum 72.300

2.3.27. A Magyar Gazdasszonyok Egyletének javára rendezett hangverseny műsora, 1873

Jelzés: Fanda and Frona, Budapest

Papír, nyomtatott, kétoldalas, magyar és német nyelven; 22,8x14,2 cm

BTM Kiscelli Múzeum 60.2113.1

2.3.28. Meghívó

Weinberger István részére a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XX.-ik nagy gyűlésére a fővárosi Vigadóba 1879. augusztus 27., Pesti könyvnyomda rt.

Nyomtatvány, kézirat, polgármesteri pecséttel és a főváros címerével díszítve, 12,4x16,6 cm

BTM Kiscelli Múzeum 15819



2.3.46. Szemlér Mihály után: Körút az Állatkertekben, 1865 körül

2.3.29. Jegy az első magyar országos tűzoltó ünnepélyre, Széchenyi Ödön úrnak – Festkarte zum ungarischen Landes Feuerwehrtage

Pest, 1871. szeptember 16–19., nyomt. Gresser, Syré és unokaöccsénél

Papír, litográfia a nyomtatott meghívó hátlapjára ragasztva, a tűzoltóbizottmány pecsétjével, 13,2x17,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 15613

2.3.30. Budapesti tavasz. Korzó a Stefánia úton

Karikatúra, másolat, közölve: *Bolond Istók*, 1885. május 2. 6.

2.3.31. Újévi üdvözlőkártya a Korona kávéház személyzetétől, 1877

Papír, ceruza, színezett litográfia; 11,4x7,5 cm

Származás: vétel Stemmer Ödön antikváriustól

BTM Kiscelli Múzeum 15484

2.3.32. Számolócédula

Heinrich Kugler cukrászda – Heinrich Kuglers Erste königl. ungar. Hofconditorei Pest

1865, nyomt.: Gebrüder Pollak, Pest

Papír, ceruza, litográfia, kézirat, hátoldalán számla;

16,2x11,9 cm

BTM Kiscelli Múzeum 28510/23

2.3.33. Meghívó, 1874. október 20.

Weinberger István részére az osztrák magyar északi sarki expedíció Budapesten idéző tagjai tiszteletére a főváros által rendezett séta-hajózáshoz a Dunán.

Jelzés: Fanda and Frohna, Budapest

Papír, tinta, nyomtatvány, kézirat; 12x18,1 cm

BTM Kiscelli Múzeum 15824

2.3.34. A Fővárosi Vigadó éttermének menülapja

1877. szept. 8.,

Hungária Könyvnyomda és kiadótársulat, Budapest

Karton, nyomtatvány, kétoldalas; 18x11 cm

MKVM. DA 84.421

Irodalom: Gundel Imre: A múzeum menülapgyűjteménye. MKVM Évkönyv 1976. 251. (2.3.34–38. tétel)

2.3.35. Az Angol Királynő szálló éttermének menülapja, 1878

Karton, tinta, dombornyomásos nyomtatvány, kézirat;

13x8 cm

MKVM DA 71.35

2.3.36. A Hungária Nagy Szálloda éttermének menülapja,

1876, Posner-féle vonalazó intézet, Pest

Karton, tinta, nyomtatvány, kézirat; 21x13 cm

MKVM. DA 70.123



2.3.55. Dörre Tivadar után: A budapesti korcsolyacsarnok



2.3.56. A városligeti jégpálya csarnoka, 1879. Klösz György felvétele

2.3.37. A Nemzeti Casino éttermének menülapja, 1885. május  
Karton, aranyozott mélynyomás, 13x21 cm  
Hátoldalon kézírás: Rudolf trónörökösötől kapta Josef Ruef főpincér  
MKVM DA 75.2054.1

2.3.38. A Fővárosi Vigadó éttermének menülapja, 1885  
Légrády fivérek nyomdája, Budapest  
Karton, ceruza, nyomtatvány, kézirat; 16x8 cm  
MKVM DA 74.1391

2.3.39. Ism. m.: Lóverseny emlékérem, 1865  
Fehér fém; átm.: 4,2 cm  
BTM Fővárosi Képtár 18578

2.3.40. Wolkenstein, Oswald G. F.:  
Lóverseny-érem, 1875  
Ezüst; átm.: 4,4 cm  
BTM Fővárosi Képtár 25671

2.3.41. Scharff, Anton (1845–1903):  
Kincsem Lovassport érem, 1874  
Ezüst, átm.: 5,3 cm  
BTM Fővárosi Képtár 4892

2.3.42. Ism. m. (XIX. sz.):  
A pesti nemzeti uszoda, 1866  
Papír, litográfia, 32,5x46 cm  
Jelzés k. l.: Lit. Danieleto & Pollitzer Pest. 1866.  
BTM Fővárosi Képtár 28351

2.3.43. Bültmeyer, H.:  
A Rácfürdő  
1873, Nyomta. R. v. Waldheim art. Anst., Wien  
Papír, acélmetszet; 20,8x35,3 cm  
Jelzés j. l.: H. Bültmeyer gest.  
BTM Fővárosi Képtár 1468

2.3.44. Kollarz, Franz (1829–1894) u.:  
A mór fürdő zuhanyterme, 1880 körül  
Papír, fametszet 24,8x17,6 cm  
Jelzés k. l.: Originalzeiznung von F. Kollarz  
BTM Fővárosi Képtár 3621

2.3.45. Hirdetmény a Margitszigeti Gyógyfürdő megnyitására, 1871. május 10.  
Papír, nyomtatvány, 10,8x18,6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 64.2.1

2.3.46. Szemlér Mihály u.:  
Körút az Állatkeretekben, 1865 k.  
Leitner, M. L. nyomása, Pest  
Papír, litográfia, 18,8x27,4 cm  
Jelzés j. l.: rajz Szemlér M.; b. l.: M. L. Leitner nyomása  
BTM Fővárosi Képtár 1111  
Irodalom: Gerszi, 1960. 208. 17. sz.  
*Az Állat- és Növénykertet 1865-ben Xantus János kezdeményezésére egy részvénytársaság alapította. Először csak állatokat mutattak be, majd 1872-től Magyarországon ismeretlen növényeket is.*



2.3.60. Ismeretlen mester: A budapesti jobb parti Kath. Legényegylet tiszteletbeli tagsági oklevele Kamermayer Károly részére

2.3.47. Ism. m.:

Az Állat és Növényhonosító Társaság alapítói oklevele, 1870 k.

Papír, litográfia; 27,8x40,2 cm

Jelzés k. l.: Pataki Jos. udv. műintézetéből, Pest.

BTM Fővárosi Képtár 28460

Irodalom: Gerszi, 1960. 187. 36. sz.

2.3.48. Ism. m.:

A Magyar Országos Tűzoltó Szövetség Szolgálati érme, 1871

Fehér fém, öntött füllel; átm.: 3 cm

BTM. Fővárosi Képtár 9410

2.3.49. Az óbudai tornaegylet versenydíja, 1872

Ezüst; átm.: 4 cm

BTM. Fővárosi Képtár 4874

2.3.50. Az óbudai tornaegylet versenydíja, 1872

Ezüst, sárgaréz, zománc, füles, függővel: 6,5x3,2 cm

BTM. Fővárosi Képtár 9190

2.3.51. Nemzeti hajósegylet érme, 1883. június 14.

Bronz (füles); átm.: 3,2 cm

BTM. Fővárosi Képtár 4521

2.3.52. Budapest Kerékpár Egyesület érme, 1882

Bronz (füles), átm.: 3,7 cm

BTM. Fővárosi Képtár 9476

2.3.53. Budapesti Tornaegylet díszérme, 1875

Aranyozott réz (füles), átm.: 2,8 cm

BTM Fővárosi Képtár 9448

2.3.54. Tűzoltóünnepély emlékérmé, 1871

Fehér, fém; átm.: 3,1 cm

BTM Fővárosi Képtár 4693

2.3.55. Dörre Tivadar (1858–1932) u.:

A budapesti korcsolyacsarnok

Angerer Műintézet kiadása

Papír, fametszet, 16,2x22 cm

Jelzés j. l.: Angerer; b. l.: T. Dörre

BTM Fővárosi Képtár 15.763.12



2.3.56. A városligeti jégpálya csarnoka, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára,  
Budapest

Papír, fénykép

Másolat, eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.64

*Az 1830-as években már korcsolyáztak a Városligeti tavon. 1869-ben alakult meg a pesti Korcsolyázó Egylet, amelyet 1872-től Budapestinek kereszteltek. 1875-ben engedélyezte a főváros a klubnak a Városligeti-tó használatát. Az 1880-as években épült az egylet csarnoka Lechner Ödön tervei alapján, amelyet 1896-ban átépítettek.*

2.3.57. A Weinberger család belépőjegye a pesti városligeti zárt jégpályára

Papír, tinta, nyomtatvány, kézirat; 9,1x12,3 cm

BTM Kiscelli Múzeum 15832

2.3.58. Buda szabad királyi főváros polgári lövészegelete – Tagsági oklevél, 1870

Papír, litográfia; 22,6x27,6 cm

Jelzés j. l.: Ny. Grund Pest, 1870

BTM Fővárosi Képtár 22107

Irodalom: Gerszi, 1960. 149. 197. sz.

2.3.59. Alt, Rudolf (1812–1905) u. Sandmann, Franz

Xaver (1805–1856):

Vendéglő István főherceghez, 1850 k.

Papír, litográfia, 12,6x18,5 cm

Jelzés b. l.: Gez. v. R. Alt; k. l.: Gedr. bei J. Rohn; j. l.:

Lith. V. Sandmann

BTM Fővárosi Képtár 289

Irodalom: Schoen 1936., 289. sz.

2.3.60. A budapesti jobb parti Kath. Legényegylet tiszteletbeli tagsági oklevele Kamermayer Károly részére

1886-ban nevére kiállítva

Papír, litográfia, 36,1x46,8 cm

Jelzés b. l.: Heisler József kiadása

BTM Fővárosi Képtár 29013

Irodalom: Gerszi, 1960. 151. 2. sz.

2.3.61. Rohn Alajos (műk. 1850–60-as é.):

Alter Antal divatcsarnokának hirdetése, 1855

Papír, litográfia; 26x36 cm

Jelzés j. l.: A. Rohn, k. l.: Nyomt. Lencsó Budán, 1855

BTM Fővárosi Képtár 140

Irodalom: Gerszi, 1960. 194. 190. sz.

*A Váci utca, ahol Alter Antal üzlete állt, „...az elegáns városi élet fő-ütere (sic!) a Pest tulajdonképeni corsója” Hevesi, 1873. 115.*

## 2.4. A VÁROS POLGÁRAI

A középosztály magyar, görög, német, zsidó kereskedőpolgárságból, kereskedőkből, kisebb gyárak tulajdonosaiból, orvosokból, mérnökökből, tanárokból, hivatalnokokból és a vidékről Budapestre költöző nemességéből tevődött össze. Ez utóbbiak legtöbbször ügyvédként, közhivatalnokként, politikusként tevékenykedtek.

A lakosság foglalkozási összetétele városrészenként eltérően alakult. Budán az I–II. kerületben főként közhivatalnokok, magánzók és szőlőművesek laktak, de a II. kerület lakói között jelentős számban találunk iparosokat és kereskedőket is. A III. kerület lakói nagyrészt szőlőművesek, iparosok és hajósok voltak. A Belvárosban elsősorban állami hivatalnokokat, ügyvédeket, írókat, a Lipótvárosban is főleg ügyvédeket, jómódú kereskedőket írtak össze. Mindkét kerületben sok volt az iparos, a kereskedő, a kézműves. A Terézvárost a hivatalnokok, kereskedők, orvosok, gyógyszerészek, bábák, vasúti alkalmazottak választották lakhelyül. A művészek a színházak, a Múcsarnok és a Zeneakadémia közelsége miatt telepedtek ide, de szabók, aranyművesek, festők, ácsok is nagy számban éltek itt. A Józsefvárosban sok volt a fuvaros, aminek emlékét a Kisfuvaros és Nagyfuvaros utca neve ma is őrzi.

2.4.1. Dörre Tivadar (1858–1932):

Az első nőipari kiállítás a Vigadó nagytermében

Papír, tus, toll; 24,5x35,2 cm

Jelzés j. l.: T. Dörre 1881

BTM Fővárosi Képtár 1018

2.4.2. Női ruha

1870 k.

Selyem, csipke, pamutatlasz szalagdísszel, géppel és kézzel varrott, derékh.: 37 cm, derékb.: 90 cm, szoknya eleje h.: 105 cm, háta h.: 124 cm

BTM Kiscelli Múzeum IP.70.69.1-4

2.4.3. Női főkötő

1870 k.

Pamut, tüll, bársony, gépi csipke és gyöngy, kézzel varrott, sz.ám: 16 cm h.: 5 cm

BTM Kiscelli Múzeum TX.1995.2.13

2.4.4. Varrógép

1870-es évek, K. Herbster Budapest emblémájával

Fa, fém, 73x45x100 cm

BTM Kiscelli Múzeum 78.63

2.4.5. Női melltű, XIX. sz. utolsó harmada

Réz, piros üveg, filigrán ötvösmunka, átm.: 4 cm

BTM Kiscelli Múzeum Tx. 71.35.1

- 2.4.6. Női tarsoly  
1870 k.  
Selyem, csipke, atlaszszalag, kézzel és géppel varrott,  
h.: 22,5 cm, szé.: 17 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Ip.70.69.4
- 2.4.7. A köztisztviselői fizetések listája  
1873  
Papír, kézirat  
BFL Pestváros lt. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok IV.1314  
*A közhivatalnokok megbecsült tagjai voltak a polgári társadalomnak. Fizetési osztályokba sorolták őket, és lakbér-kiegészítést kaptak. Az első és az utolsó osztály között több mint tízszeres volt a különbség.*
- 2.4.8. Értesítés lakbér szabályozásról  
Papír, nyomtatvány  
BFL Pest város lt. Városkapitányi hivatal iratai. IV.1327
- 2.4.9. Kimutatás az óbudai házbéróról  
Papír, kézirat  
BFL Pest város lt. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok V.1314.
- 2.4.10. Az Orczy-ház  
Klözs György felvétele  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 2150  
*A Király utca és Károly körút sarkán álló Orczy-ház 48 lakásában 284 lakó élt. 37 boltozott pince, két zsinagóga, fürdő, 3 vendéglő, táncterem, kávéház és üzletek is helyet kaptak Pest egyik legnevezetesebb bérházában.*
- 2.4.11. A Király utca és az Izabella utca sarkán álló két pesti bérház alaprajza  
Pfaff Ferenc terve  
Másolat; közölve: Budapest műszaki útmutatója. Budapest, 1896. 205.
- 2.4.12. Részvény  
Első magyar kiházasítási Részvénytársulat Ideiglenes-részjegye – Erste ungarische Ausstattungs Actien-Gesellschaft Interim-Schein  
1872. február 1. Gebrüder Deutsch, Pest  
Papír, litográfia, 19,2x23,3 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 24455.9  
*A házasságkötés elengedhetetlen feltétele volt a megfelelő hozomány. A kiházasítási egyletek és részvénytársulatok az erre való takarékoskodást szolgálták.*
- 2.4.13. A nőképzőegylet elnökei, Veresné Benitzky Hermin és Gróf Teleki Sándorné  
Másolat; közölve: VU, 1873. 33.  
*A nőemancipáció kezdetben a nőnevelést állította a középpontba. 1869-ben alapították a Nőképző Egyletet a középosztály leányainak színvonalasabb oktatása érdekében.*
- 2.4.14. Blumberg Lajos (műk. 1860–1872 k.) u.  
Dobrowsky István (XIX. sz. második fele):  
A magyar gazdasszonyok árvanevelője ünnepélyes megnyitásának emléklapja, 1866  
Papír, litográfia  
Jelzés j. l.: Pest. Nyom. Emich G. rajz Blumberg Lajos, j. l.: Metsz. Dobrowsky István 1866.  
BTM Fővárosi Képtár 3827  
*A jómódú hölgyek számára a jótékonyági tevékenység, a szegények segélyezése, minimális orvosi ellátásuk megszervezése, az árvák nevelése, szegényházak létesítése stb. társadalmi kötelezettség volt. 1866-ban nyitották meg az árvaházat a Három dob (ma Damjanich) utca 29. sz. alatt.*
- 2.4.15. Magyarország Közművelődési és Jótékonyági Nőegyesületeinek pártoló és vezérhölgyei 1880-ban  
Papír, litográfia, 66,7x99,3 cm  
Jelzés b. l.: Fénykép után rajzolta és Nyom. Grund V. Bupadesten; j. l.: Kiadó tulajdonos Szinay István  
BTM Fővárosi Képtár 28791  
Irodalom: Gerszi, 1960. 148. 191. sz.
- 2.4.16. A pesti Chevra Kadisha Egylet oklevele  
Papír, litográfia, 53,5x33,2 cm  
Jelzés k. l.: Lithogr. Anstalt v. S. Winter Pest  
BTM Fővárosi Képtár 18288  
Irodalom: Gerszi, 1960. 217. 6. sz.
- 2.4.17. Mosdószekevény, 1874  
Diófa, diógyökér, tölgyfa bélelés, üveg, zománczott bádog, festett fakeret, tükrök, m.: 102 cm, mé.: 63 cm  
Szarmazás: Dr. Janny Gyula orvos tulajdonából.  
MNM B.1981.1  
*Dr. Janny Gyula pályáját a Rókus kórházban kezdte, majd a Vöröskereszt Erzsébet kórházának igazgató főorvosa lett.*
- 2.4.18. Mosdókészlet: lavór, vizeskanna, szappantartó fedővel, püderartó fedővel, szivacstál  
Keménycserép kék mázzal, lavór; átm.: 33 cm, kanna, átm.: 14 cm, szappantartó szé.: 9,5 cm, püderartó, átm.: 10 cm, szivacstál, szá.: 7,3 cm  
Szarmazás: Dr. Janny Gyula tulajdonából  
MNM 1981.9. 1-5
- 2.4.19. Hálószobabútor: két ágy, éjjeliszekevény  
Cseresznyefa, esztergált, betétekkel, márványlap, fém-



2.4.1. Dörre Tivadar: Az első nőipari kiállítás a Vigadó nagytermében, 1881

fogók, ágy sz.: 97 cm, hátsó támla m.: 151 cm, éjjeli-szekrény 47x30 cm, m.: 110 cm  
IM 119.1, 2, 3, 4

2.4.20. Függönygarnitúra  
XIX. sz. utolsó harmada  
Bársony, szövött szegélydíszszel, géppel varrott, drapéria, szé.: 220 cm, h.: 60 cm, oldalszárny h.: 350 cm, szé.: 62 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.245.1-6

2.4.21. Függönygarnitúra  
XIX. sz. utolsó harmada  
Bársony, pamutbojt, szövött díszítéssel géppel varrott, drapéria, szé.: 160 cm, h.: 61 cm, oldalszárny szé.: 78 cm, h.: 364 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.71.14.1-3

2.4.22. Szőnyeg  
XIX. sz. utolsó harmada  
gyapjú, kézzel csomózott, 275x175 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.1995.10

2.4.23. Ágyterítő (két darab)  
XIX. sz. utolsó harmada  
Bársony, szövött szegélydíszszel, gyapjúrojjtal, szé.: 130

cm, h.: 195 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx. 634.1-2

2.4.24. Ágynemű-garnitúra  
1880 k.  
Lenvászon, vert csipke, géppel és kézzel varrott, T. E. monogrammal, kispárnahuzat 54x44,5 cm, nagypárnahuzat 94,5x75 cm, paplanhuzat: 127x178 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.1998.2.1-3

2.4.25. Játék íróasztal  
1870 k.  
Fa, esztergályozott, intarziával díszített, h.: 42 cm  
Mgt.

2.4.26. Játék karosszék  
1870 k.  
Fa, m.: 23 cm  
Mgt.

2.4.27. Etetőszék  
XIX. sz. közepe  
Keményfa, faragott, nádazott ülés, m.: 98 cm  
Mgt.

2.4.28. Kályha  
1874, készítette Gyulaji József  
Modellcserép, m.: 45 cm, Mgt.



*Enteriőr a kiállításból. 2.4.2. Női ruha, 1870 körül, 2.3.3. Női főkötő, 1870 körül,  
2.4.4. Varrógép, 1870-es évek*



2.4.15. Magyarország Közművelődési és Jótékonyági Nőegyesületeinek pártoló és vezérhölgyei 1880-ban

2.4.29. Hölgy baba

1860–1870, Németország, Thüringia(?)  
Biszkvit porcelánfej, haj, bőr, test, pamutkarton ruha,  
m.: 60 cm  
Mgt.

2.4.30. Játék vonat (nem szerkezetes)

XIX. sz. vége  
Festett bádóg, h.: 120 cm  
Mgt.

2.4.31. Női szoknya

1882 k.  
Atlaszselyem, vászon- és gézbélés, kézzel és géppel varrott, derékb.: 52 cm, eleje h.: 94 cm, háta h.: 156 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Ip.70.50  
Restaurálta és felsőrészsel kiegészítette 1997–98-ban  
Csillikné Hollós Mária

2.4.32/a Menyasszonyi fátyol

1880 k., a fátyol hímzése kiegészítve 1930 k.  
Selyemtüll, kézi hímzés; h.: 400 cm, szé.: 190 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx. 1998. 1.1

2.4.32/b Menyasszonyi koszorú és csokor

1880 k., a koszorú kiegészítve 1930 körül  
Drót, selyemszállal bevont, viasz; belső kerület 52 cm,  
m.: 5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx. 1998. 1.2-3

2.4.33/a Szalonkabát

XIX. sz. utolsó harmada  
Gyapjűszövet, selyembélés, kézzel és géppel varrott; háta h.: 99 cm, derékb.: 93 cm  
Jelzés szövött címkén nyaknál hátul középen: Gross- és Löwenstein, Budapest, Deák Ferenc u. 18.  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.1994.4

2.4.33/b Férfinadrág

1899  
Gyapjűszövet, kézzel és géppel varrott; h.: 114 cm, derékb.: 94 cm  
Jelzés az övben, belül: Hevesi és Szőke, Budapest, Kosuth Lajos u. 10.  
BTM Kiscelli Múzeum Tip.69.53.1

2.4.33/c Csokornyakkendő

XIX. sz. utolsó harmada  
Vászon, fémcsat, fémkapocs, kézzel varrott; h.: 53 cm,

csokor szé.: 5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx 199

2.4.33/d Férficipő, ún. cúgos cipő  
XIX. sz. utolsó harmada  
Bőr, sárgaréz sarkantyú, talpa h.: 34 cm, szára h.: 16 cm,  
sarok: 2 cm  
BTM Kiscelli Múzeum, Tx.91.19.6

2.4.34. Cilinder  
XIX. sz. vége  
Hódszór, selyemszalag és bélés, selyemripsz és posztó-  
szalag dísszel S. Gy. monogram; fejrész kerülete: 55,5  
cm, m.: 16 cm  
Jelzés fejrészen belül: Pórfi és Fia, Budapest  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.89.6.1.

2.4.35. Bernwallner József (XIX. sz. első fele):  
Férfi mellkép, 1845  
Vászon, olaj, 66,5x52,5 cm  
Jelzés b. l.: Jos: Bernwallner/pinx. Pesten 1845  
BTM Fővárosi Képtár 60.34.1

2.4.36. Bernwallner József (XIX. sz. első fele):  
Női mellkép, 1845  
Vászon, olaj, 66x52,5 cm  
Jelzés b. l.: Jos: Bernwallner/pinx. Pesten 1845  
BTM Fővárosi Képtár 60.34.2

## 2.5. A VÁROS FALUSIAS RÉSZEI ÉS LAKÓI

Az 1870-es években Budapest nagy része még kisvárosra emlékeztetett. Hevesi Lajos így írta le Óbudát 1870-ben, Budapest és környéke című könyvében (224.) „E városrész külseje épen nem kecsegtető, jellege nagyobbrészt csaknem falusias; csupán a főbb terek környezete emelkedik túl némileg a szerénység ezen alacsony színvonalán.” De nemcsak Óbuda falusias, hasonló a Víziváros és a Tabán is. A Józsefvárosban a mágnásnegyed szomszédságában földszintes házacskák sorakoztak, raktárakkal és kisipari műhelyekkel. A Ferencvárosban és a Terézvárosban szintén sok a földszintes ház. Az állattartás elfogadott és megszokott tevékenység a külvárosokban.

A kisiparosok, kiskereskedők és alkalmazottaik – a munkások, a napszámosok, a szőlőművesek és a cselédek – nagy része a környékbeli falvakból jött a fővárosba.

1870-ben a három város lakóinak 30%-a kereste a kenyerét fizikai munkával. Budán és Óbudán 1870-ben 8410 munkás és 8000 mezőgazdasági – főleg szőlőművelésben foglalkoztatott – napszámos dol-



2.5.5. Cselédkönyv, 1877

gozott. Sok a szolga és a cseléd (túlnyomórészt nő), akiknek 80%-a 30 évesnél fiatalabb. A szolgák 40%-át a Bel- és Lipótvárosban, további 21%-át a Terézvárosban találjuk. Lakáshelyzetük siralmas volt, sokan tömegszálláson éltek Pest legzsúfoltabb, legegészségtelenebb városnegyedeiben.

Az iparosok szoba-konyhás lakásainak szobája nap-pal műhely volt, este a családtagok, a segédek és az inasok szálláshelyül szolgált. A cseléd a polgári lakás legkisebb, ablaktalan vagy udvarra néző szobáját kapta, a szolgálólányok gyakran a konyhában – az inasok az előszobában – aludtak, összecsucskható ágyakon.

2.5.1. Felhívás az Ipartestületek elöljáróhoz – Aufruf an die Vorsteher,

1872, Pesti Könyvnyomda Rt.  
Papír, nyomtatvány, kétoldalas; 34,2x21,1 cm  
Szármarzás: Ipartestületi ajándék  
BTM Kiscelli Múzeum 13.098.596

2.5.2. Díjszabás az Első Magyar Budapesti Hordár-Intézet Egyénei szolgálatjára nézve – Tarif zu den Dients-

leistungen der Hordäre des Pest- Of-  
ner Ersten ungarischen Dienstmaen-  
ner-Instituts, 1869

Írta Kéts Lajos, az intézet tulajdonosa,  
hozzáfűzve Kéts Lajos levele a kór-  
házi gondnokság részére az árdrágító  
hordárok leleplezéséről

Papír, tinta, nyomtatvány, kézirat;  
22,8x14,3 cm

Kettőbe hajtogatott levélpapír.

6,7x11,9 cm, 9 oldal fűzet

Származás: a Rókus kórház  
vezetőségének ajándéka, 1920

BTM Kiscelli Múzeum 13169.57

2.5.3. Hivatalsszolgák betegsegélyző  
egylete, 1880–82

Papír, nyomtatvány, fűzet

BFL M. Kir. Államrendőrség

Főkapitányi ált. iratok. VI.1.b.

2.5.4. Pest városi cselédrendszabály,  
1870

Papír, nyomtatvány

BFL Pest város lt. Kapitányi hivatal  
iratai, IV. 1327. a.

2.5.5–6 Cselédkönyvek (2 fűzet)  
1877, 1880

Papír, nyomtatvány

BFL Sz.fv. Főpolgármesteri ált. ir.  
IV.1407.b. sz. n.

2.5.7. Gerdenich Claudin (műk. a  
XIX. sz. második felében):

Hordár, 1860-as évek

Papír, vízf., 20x18 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 341

2.5.8. Buccarich Emil (XIX. sz.  
második fele):

Narancsárusok egy budapesti  
utcasarkon

Papír, fametszet, 13,8x16 cm

Jelzés b. l.: Buccarich raj.

BTM Fővárosi Képtár 15.763.19

2.5.9. Szemlér Mihály:

Csavargó, 1864

Papír, litográfia, 35,3x27,6 cm

Jelzés j. l.: Sz. M.

BTM Fővárosi Képtár 10226

Irodalom: Gerszi 1960. 208. 29. sz.

2.5.10. Szemlér Mihály:

Az önző Duna-víz hordó, 1865

Papír, litográfia, 38,7x28,7 cm



2.5.8. Buccarich Emil: Narancsárusok  
egy budapesti utcasarkon



2.5.9. Szemlér Mihály: Csavargó, 1864



2.5.12. Beck Villy: Libavásár Pesten

Jelzés b. l.: Sz.M. 1864.  
BTM Fővárosi Képtár 2975  
Irodalom: Gerszi 1960, 208. 42.

2.5.11. Szemlér Mihály:  
Utcaseprő, 1864  
Papír, rézkarc; 16,3x12,7 cm  
Jelzés b. l.: Sz. M.  
BTM. Fővárosi Képtár 17940

2.5.12. Beck Villy (1824–1862):  
Libavásár Pesten  
Papír, fametszet; 9x13,4 cm  
Jelzés: nach einer Skizze von L.v. Elliot  
BTM Fővárosi Képtár 3848

2.5.13. Gerdenich Claudin:  
Kintornás, 1860-as évek  
Papír, vízf., 20,5 x 19 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 340

2.5.14. Gerdenich Claudin:  
Gesztenyeárus, 1860-as évek  
Papír, vízf., 16,7x13,8 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 339

2.5.15. K. R. monogram:  
Életkép a pesti Duna-parton, 1883

Vászon, olaj, 39,7x32 cm  
Jelzés: K. R. 1883.  
BTM Fővárosi Képtár 3315

2.5.16. Pállik Béla (1845–1908):  
A régi Rottenbiller utca, 1877  
Vászon, olaj, 71,5x142 cm  
Jelzés j. l.: Pállik Béla/1877 Bpest/Rottenbiller utca  
BTM Fővárosi Képtár 51.1132.1

2.5.17–18. Paraszt-polgári női ruha: pruszlik, szoknya  
XIX. sz. utolsó harmada  
Gyapjűszövet, selyemszalag, géppel varrott, háta h.:  
54 cm, derékb.: 70 cm, szoknya h.: 80 cm  
Óbudai Múzeum 80.29, 80.40

2.5.19. Kötény  
1880–90 k.  
Lenvászon, gépi csipke, eleje: 83 cm, szé.: 146 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.71.340.1

2.5.20. Női fejkendő  
XIX. sz. utolsó harmada  
Selyemdamaszt, 120x120 cm  
BTM Kiscelli Múzeum, Tx.71.373.1



Paraszt-polgári szoba-konyha berendezése a mai Békás-  
megyer területéről, XIX. sz. vége

2.5.21. Falvédő

XIX. sz. utolsó harmada  
Pamutvászon, pamutszál, kézzel hímzett; 79x60 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.224

2.5.22. Szekrénycsík

XIX. sz. utolsó harmada  
Lenvászon, pamutszál, géppel varrott, kézzel hímzett,  
99x14 cm  
BTM Kiscelli Múzeum Tx.199

2.5.23. 2 db szentkép (Jézus szíve, Mária)

Kegyrtárgy, sokszorosított, színes nyomat, fakeretben,  
gipsz-domborítással, aranyozott  
50x40 cm, keret 68x58 cm  
Óbudai Múzeum 80.105, 80.104, B 1.9.2.94

2.5.24. Ruhásszekrény

Gyári, kétajtós, polcos,  
akasztós, kétfiókos, tizen-  
két fogással, fémkarikával  
kihúzható ajtókon ablakos  
vagy tükrös betét, zárkeret  
rézből, 184x132x49 cm  
Óbudai Múzeum 80.108

2.5.25. Falvédő

Fehér vászon, piros szegé-  
lyezéssel, száröltéssel  
hímzett, 97,5x59 cm  
Óbudai Múzeum 80.11

2.5.26. Ágy

Barna fa, csapolással  
illetve, ágyvégeken  
tükrös betét,  
182x106x81 cm,  
Óbudai Múzeum 80.111

2.5.27. Vaskályha

Kerek, öntöttvas,  
háromlábú, fedőlapja négy  
karikából, ajtón felirat:  
Hekla 4 Kühne  
M.: 67 cm, átm.: 27 cm  
Óbudai Múzeum 80.115

2.5.28. Párna

Nagypárna, fehér lenvá-  
szon ciha, tollal keményre  
tömve, 80x80 cm  
Óbudai Múzeum 80.98

2.5.29. 1 pár félcipő

Női, bársony, pántos, fémcsatos, alacsony sarkú, 39-es  
lábra  
Óbudai Múzeum 80.138/1-2.

2.5.30. Feszület

Fehér gipszöntvény, 27x20,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.16, B 1.25.1.94

2.5.31. Sodrófa

Keményfából esztergált díztelen hengeres test, 45 cm,  
átm.: 7 cm, nyél h.: 8,5 cm, nyél átm.: 2 cm  
Óbudai Múzeum 80.18

2.5.32. Krumplinyomó

Fából készült, esztergált, bádóg szűrőlap; 47 cm, test: 39  
cm, fej átm.: 6,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.2.1



2.5.10. Szemlér Mihály: Az özöd Duna-víz hordó, 1864

### 2.5.33. Díszbögře

Porcelán, aranyozott, oldalán két kislány virággal, felirat: emlék; m.: 8,2 cm, átm.: 9,3 cm  
Óbudai Múzeum 80.20, B 1.15.3.94

### 2.5.34. Sulyok

Keményfából faragott szögletes, nyele gömbölyű, végén három karcolt gyűrű, lapján két vésett vonal, 30x8x1,6 cm, nyél: 14,5 cm, átm.: 1,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.21

### 2.5.35. Cszimahúzó

Keményfából faragott, felső lapja domború, száján félkör alakú kivágás, két láb, 41,7x19x2 cm, lábak h.: 11 cm  
Óbudai Múzeum 80.23

### 2.5.36. Alsószoeknya

Fehér gyolcs, 4 szeles húzott, pántos, fémcstall záródó: alján 4 cm széles madeirás rátéttel, 320x80 cm  
Óbudai Múzeum 80.230

### 2.5.37. Liszteslapát

Puhafából faragott, kanál formájú, rövid nyéllel; 18,5x10 cm, nyél: 9,3 cm, nyél átm.: 1,6 cm  
Óbudai Múzeum 80.24

### 2.5.38. Mérleg

Rézkeret, domborított virágdíszítéssel, háromlábú, óra formájú, serpenyős, 10 és 20 dkg-os sárgaréz súly tartozik hozzá; m.: 30 cm, átm.: 18 cm  
Óbudai Múzeum 80.248.1-3

### 2.5.39. Liszteskanál

Puhafából faragott, kanál formájú, rövid nyéllel, 20x11,2 cm, nyél: 11 cm, átm.: 1,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.25

### 2.5.40. Tésztaszűrő

Fából faragott dísztelen kanál lyukakkal; 33,5 cm, nyél-vastagság: 2,5 cm, átm.: 16 cm, mé.: 4 cm  
Óbudai Múzeum 80.26

### 2.5.41. Kuglófsütő

Gyári, öntőformás, kívül zöld, belül barna mázas, bordázott falú, oldalán két karcolt gyűrű, csipkézett, akasztható; m.: 11 cm, felső átm.: 24 cm, alsó átm.: 16 cm  
Óbudai Múzeum 80.263

### 2.5.42. Kuglófsütő

Gyári, öntőformás cserép, kívül türkizkék, belül sárga mázas, bordázott falú, sima, álló peremes; m.: 11 cm, alsó átm.: 16 cm, felső átm.: 24 cm  
Óbudai Múzeum 80.264

### 2.5.43. Mángorló

Keményfa, esztergált, keresztben bordázott, rövid nyelű, 63x15x3 cm, nyél h.: 13 cm  
Óbudai Múzeum 80.274

### 2.5.44. Hokedli

Deszkából fűrészelt, házi készítésű, barnára festett; 52x34x25 cm  
Óbudai Múzeum 80.275

### 2.5.45. Tűzhely

Vaslemezből szegecselt, két főzőlyuk, egy sütő, egy tűztér, kisajtós, fiókos, lábak halkított lemezből, fedőlap: 52x32 cm, m.: 21 cm, lábak: 48 cm  
Óbudai Múzeum 80.279

### 2.5.46. Mosófa

Keményfa, esztergált keret, horganyzott, hullámos bádog bordával, szegelt keret, 49x22 cm  
Óbudai Múzeum 80.280

### 2.5.47. Palacsintasütő

Gyári, feketére festett bádog, szegecselt, nyeles, felakasztható; 29,5 cm, nyél átm.: 20 cm  
Óbudai Múzeum 80.281

### 2.5.48. Sulyok

Keményfából faragott M. F. névjeggyel, oldalán két vésett vonal, rövid szögletes nyél; 2x12x31 cm, nyél h.: 11 cm  
Óbudai Múzeum 80.282

### 2.5.49. Tál

Porcelán, kétfülű, két domborított gyűrű díszíti, m.: 11 cm, felső átm.: 14 cm, alsó átm.: 11 cm  
Óbudai Múzeum 80.286

### 2.5.50. 2 db mosdókészlet: kancsó és mosdótál (rózsaszín-fehér)

Porcelán, kancsó m.: 15,5 cm, mosdótál átm.: 37 cm  
Óbudai Múzeum 79.158 és 80.245

### 2.5.51. Zsírosbödön

Gyári, fém, belül kék-fehér zománc, fenekén: BW.3. jelzés; m.: 21 cm, felső átm.: 15 cm, alsó átm.: 19 cm  
Óbudai Múzeum 80.307

### 2.5.52 Tükör

Sötétbarnára pácolt, lakkozott, hátlap deszkából, 46,5x63 cm  
Óbudai Múzeum 81.201

### 2.5.53 Kenyérkosár

Gyéekényből font, ovális alakú szakajtó; 20x48x29 cm  
Óbudai Múzeum 80.443

### 2.5.54 Kuglófsütő

Fém, kék és fehér zománcos, akasztható, m.: 12 cm, átm.: 22,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.46

- 2.5.55 Passzírozó  
Gyári, fakeretben alumíniumszűrő, a nyomófa 48x20,5x11 cm  
Óbudai Múzeum 80.48
- 2.5.56 Sajtár  
Kék-fehér zománc, bádóg, fogóval, kiöntőcsőrel, 8 liter  
Óbudai Múzeum 80.484
- 2.5.57 Konyhaszekrény  
Gyári, kétrészes, alsó rész kétajtós, kétfiókos, fehér porcelán gombbal esztergált, barokkos virágdíszítésű oszlop-sor, barna; m.: 185 cm, szé.: 105 cm, mé.: 50 cm  
Óbudai Múzeum 80.51
- 2.5.58 Kisszék  
Puhafából fűrészelt, csapolt és szegelt oldallap éle hullámvonal kiképzésű, ülőlapon HP betűjelzés, 21x22x40 cm  
Óbudai Múzeum 80.54
- 2.5.59 Stelázi  
Félcolos deszkából, négycolcos, barnára festett, keretes, virágdíszítéses, keresztléccel erősített; 122x81x27 cm  
Óbudai Múzeum 80.55
- 2.5.60 Vasfazék fedővel  
Öntöttvas, egyfülű, enyhén szélesedő oldalfalak, kobaltkék, ill. fehér zománcos, kúp alakú, fedele kis gömbfogantyúban végződik, fenekén: 848 Pilsen 2. felirat, m.: 14 cm, átm.: 18,7 cm, fedő átm.: 15 cm  
Óbudai Múzeum 80.56.1–2.
- 2.5.61 Tésztaszűrő  
Gyári, fém, kék, ill. fehér zománcos, kétfülű, fémkarikával akasztható, felső átm.: 26,5 cm, alsó átm.: 23 cm, m.: 12 cm  
Óbudai Múzeum 80.57
- 2.5.62 Kenyérvágó deszka  
Keményfából fűrészelt colos deszka, trapéz alakú, három oldalon szegelt, pereme falra akasztható, 46x35x51 cm, perem szé.: 7 cm  
Óbudai Múzeum 80.59
- 2.5.63 Tökgyalu  
Fakeretben két fém szelőrész, keret: 11x41,5x1, szelő: 3x10 cm, Óbudai Múzeum 80.61
- 2.5.64 Fakanál  
Faragott, 34 cm hosszú, fej átm.: 9 cm  
Óbudai Múzeum 80.64
- 2.5.65 Szekrénycsík  
Fehér, apró piros kockás anyagon kék keresztzemes hímzés, középen F. A. monogram; 10x110 cm  
Óbudai Múzeum 80.74
- 2.5.66 Szekrénycsík  
Fehér, apró piros kockás anyagon kék keresztzemes hímzés; 10x95 cm  
Óbudai Múzeum 80.75
- 2.5.67 Szakajtó  
Szalmából font, háncskötéssel; m.: 14 cm, felső átm.: 33 cm, alsó átm.: 17 cm  
Óbudai Múzeum 80.80
- 2.5.68 Asztal  
Keményfából készült, barna színű, egy fiókkal, szétnyitható fedéllel, lábai keresztléccel erősítve; 120x82x82 cm  
Óbudai Múzeum 80.84
- 2.5.69 Szék  
Barna tonett, támlás, gyári; m.: 86 cm, ülőke átm.: 40 cm  
Óbudai Múzeum 80.85
- 2.5.70 Szék  
Gyári, barna támlás, kerek ülőkéjű, m.: 90 cm, ülőke átm.: 42 cm  
Óbudai Múzeum 80.86
- 2.5.71 Szék  
Kézműves munka, szögletes darabokból áll, hátlapos, trapéz ülőkés, sárga; m.: 92 cm, ülőke: 42x37 cm  
Óbudai Múzeum 80.87
- 2.5.72 Gyertyatartó  
Széles talpon álló oszlopos sárgaréz, gyári, karcolt gyűrűk díszítik; m.: 24 cm, talp átm.: 12,5 cm  
Óbudai Múzeum 80.93, B 1.27.1.94
- 2.5.73 Dunyha  
Dohányszínű, barna csíkos ciha, tollal töltve, 120x170 cm  
Óbudai Múzeum 80.97

## 2.6. KÖZEGÉSZSÉGÜGY

*A közegészségügy önálló szakterületként a XIX. században jelent meg, és az egészséges életfeltételek megteremtését, a köztisztaság javítását, az élelmiszerek minőségének ellenőrzését, a megfelelő lakásviszonyok és munkahelyek kialakítását tűzte ki céljául. Hazánkban a kiegyezést követően kezdtek komolyan foglalkozni ezekkel a kérdésekkel. A városegyesítés korában Budapest utcái szűkek, porosak, a belterületeken kevés zöld felület volt. A külterületeken a csatornázás hiányosságai miatt szennyvíz fertőzte a talajt. Sok a szegény család, a rosszul táplált gyermek, és európai viszonylatban rendkívül magas a halálozási arányszám, ugyanakkor kevés a közkórház, terjednek a különböző be-*



2.6.7. Korányi Frigyes

tegségek. A legnagyobb pusztítást az 1872–1873-ban dühöngő kolera okozta.

A főváros vezetői és tisztviselői az 1870-es évektől komoly erőfeszítéseket tettek a helyzet jobbításáért, a közegészségügyi intézményrendszer kiépítéséért. 1879-ben köztisztasági szabályzatot vezettek be, 1881-ben kötelezővé tették a járványos betegek elkülönítését, bejelentését és a fertőtlenítést. 1877-ben tervpályázatot hirdettek három pavilon rendszerű kórházra, melynek eredményeként 1884-ben megnyílt az Erzsébet kórház (ma a Sportkórház és Testnevelési Főiskola), 1887-ben pedig nyolc pavilonnal az István kórház.

2.6.1. Kolerahirdetmény, 1872

Papír, nyomtatvány

BFL Pest város lt. városkapitányi iratok I. IV.1327. a.

1872. októbertől 1873. szeptemberig kolerajárvány pusztított, amely 3400 halálos áldozatot követelt Budapesten.

2.6.2. Régi szerelem, új házasság. – Miss Cholera

Master Lindley jegyések

Karikatúra, másolat, közölve: *Borsszem Jankó*, 1872.

nov. 3. 9.

*A kolerajárványért sokan a Lindley által épített vízvezeték rossz minőségű, szűretlen vizét okolták, erre utal a karikatúra is.*

2.6.3. Az V. kerületben lévő, egészségügyi tekintetben kifogásolt lakhelyiségek kimutatása

Papír, kézirat

BFL Budapest Szfv.- Tanácsí üv. iratok IV.1407.b.

153/III.1874 lt.n.

2.6.4. Dr. Patrubány Gergely tiszti főorvos jelentése a fővárosi szegénységről

Papír, kézirat

BFL Főpolgármesteri ált. iratok, IV.1402. b.

*Dr. Patrubány Gergely 1873–1889 között volt a főváros vezető tiszti főorvosa, s rengeteget tett azért, hogy a város szegénységének rossz helyzetére felhívja a figyelmet.*

2.6.5. Mücke Ferenc (1819–1883):

Lacikonyha, 1847

Papír, litográfia 21x26,8 cm

Jelzés b. l.: Mücke F., j. l.: Beilage zum „Ungar“ 1847

Nyom. Walzel A. F. Pesten

BTM Fővárosi Képtár 14824

Irodalom: Schoen 1936., 264. sz.; Gerszi, 1960. 185.

2.6.6. Markusovszky Lajos

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum *Markusovszky Lajos (1815–1893), orvos, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a magyar közegészségügy vezető egyénisége. 1867–1892 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban az orvosképzés előadója. 1857-ben ő alapította az azóta is folyamatosan megjelenő Orvosi Hetilapot.*

2.6.7. Korányi Frigyes

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum *Korányi Frigyes (1828–1913), belgyógyász, egyetemi tanár, az I. Számú Belgyógyászati Klinika egyik megszervezője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a tífus elleni küzdelem megindítója. Tipikusan sikeres polgári életpályát futott be, tevékenysége elismeréseként 1888-ban nemességét, 1908-ban bárói címet kapott.*

#### 2.6.8. Lumitzer Sándor

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum  
*A fővárosnak az egyesítés idején két közkórháza volt, a Szent Rókus Közkórház és a mai Széna tér környékén működő Szent János Közkórház. Lumitzer (1834–1892) a Rókus kórház főorvosaként működött.*

#### 2.6.9. Fodor József

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum  
*Fodor József (1843–1901), orvos, egyetemi tanár, a magyar közegészségügy kimagasló alakja. 1868-tól a Rókus kórház sebészeti osztályán dolgozott, 1874-től pedig a budapesti orvosegyetem újonnan felállított közegészségügyi tanszékét vezette. Munkásságával nemzetközi elismerést szerzett.*

#### 2.6.10. Liberális korszakunk dicsőségeiből

Karikatúra

Másolat; közölve: *Mátyás Deák*, 1873

#### 2.6.11. Schickedanz Albert:

A Szent István kórház felvételi épülete.

Távlati rajz Hauszmann Alajos tervéről, 1881

Papír, tus, vízf., 44,2x64,5 cm



2.7.11. Ism. m.: Széchenyi Ödön portréja, 1873

Jelzés b. l.: Schickedanz A.

Hauszmann Alajos ajándéka 1900-ban

BTM Kiscelli Múzeum 560

Irodalom: Schickedanz, 1996., É17

## 2.7. PROSTITÚCIÓ, BŰNÖZÉS

*Az egyre népesebb városban rossz volt a közbiztonság, magas a kriminalitás, különösen elterjedt a prostitúció. Budapest a leánykereskedelem közép-európai központja. 1873-ban 58 nyilvánosház működött 360 bentlakóval. A legtöbb ház Budán, a Tabán, a Rácváros és a Gellérthegy alján volt. A Király utcában igazi nagyvállalkozások találhatók, 14 piros lámpás háznak több mint 130 alkalmazottja volt. Sokan „dolgoztak” önállóan, a színésznők, balett-táncosnők nagy része is így egészítette ki keresetét.*

#### 2.7.1. Zenegép

XIX. sz. utolsó harmada, Polyphon márkájú

Acél, fa, 90x50x200 cm

Magyar utcai felosztott nyilvánosházból került a múzeumba 1951-ben

BTM Kiscelli Múzeum 90.31

#### 2.7.2. Fűző

XIX. sz. utolsó harmada

Vászon, halcsont; derékb.: 64 cm, eleje h.: 54 cm

IM LT.56.1015

#### 2.7.3. Alsószoknya

1880 k.

Vászon, eleje h.: 105 cm, derékb.: 69 cm

IM 14.494

#### 2.7.4. Székely Bertalan (1835–1910):

Táncosnő (vázlat), 1875

Vászon, olaj, 61x51,5 cm

MNG 55.370

Haulisch Lenke: Sz. B. 1835–1910, Bp. 1964. A borítón. *Székely Bertalan a Nő élete sorozatának egyik leghíresebb darabja. A táncosnő kétségbeesetten néz maga elé, kezéből bankjegyek hullanak alá.*

#### 2.7.5. Tervezet a prostitúció egészségügyi szabályozásáról

Papír, nyomtatvány

Másolat; eredeti: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

*1867-ben szabályozták a bordélyházak működését, és elrendelték, hogy a kéjnéknek bárcát kell kiváltaniuk. Így kívánták keretek közé szorítani és orvosilag ellenőrizni a prostitúciót.*

### 2.7.6. Fővárosi kirakatok

Karikatúra

Másolat; közölve: *Borsszem Jankó*, 1870. 408.

### 2.7.7. A pesti rendőrség

Karikatúra

Másolat; közölve: *Borsszem Jankó*, 1878/25. 302–303.

### 2.7.8. Thaisz Elek

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fényképtár

*Thaisz Elek pesti, majd budapesti rendőrfőkapitány 1867–1885 között. Pest városa 1867-ben választotta meg főkapitánnyá. A következő évben a város egyik kétes hírű hölgyét, Linzer Fánit megszöktette, ezért nagy botrány tört ki. Ugyanakkor hatásköri vita robbant ki közöttük és Szentkirályi Mór, Pest főpolgármestere között. Szentkirályi hiába próbálta eltávolítani, felhasználva a botrányt is, ez még bírósági úton sem sikerült, a Pest Megyei Bíróság a főkapitányt felmentette, ezért Szentkirályi lemondott posztjáról. Így kezdődött a hírhedt Thaisz-éra, amikor ellenfelei szerint a rendőrség „sajátos módszerekkel pártfogolta a kerítést és leánykereskedelmet”.*

### 2.7.10. Hirdetmény

Papír, nyomtatvány

BFL Pest város lt. városkapitánysági hivatal iratai  
rendőrségi I. IV.1327.a

### 2.7.11. Ism. m.: Széchenyi Ödön portréja, 1873

Papír, fametszet, 14,5x22,2 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 98.1873.j

*A pesti önkéntes tűzoltóság 1870-ben alakult Széchenyi Ödön kezdeményezésére, egyidejűleg az ő javaslatára felállították a hivatásos tűzörséget is, melynek 1874-ig szintén ő a parancsnoka. A város-egyesítés után a tűzoltóság hatáskörét kiterjesztették Budára is.*

### 2.7.12. A gőzfecskendő próbája a pesti Al-Duna-soron.

Másolat, közölve: *VU*, 1873. 3. 28.

*A negyven ember munkáját helyettesítő gőzfecskendőt Széchenyi Ödön Angliából hozatta, 1880-ban már négy hasonló segítette a budapesti tűzoltóság munkáját.*

### 2.7.13. Budapesti tűzoltók csoportképe, 1878

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 17231

2.7.14. Tűzoltószerkek számlája a Közvágóhíd számára, 1873. április 10.

Papír, tinta, nyomtatvány, kézirás

BFL Pest város lt. Tanácsi iratok IV. 1303. f. VI–2 kcs/  
1873

## 2.8. A VÁROS VADREGÉNYES, BEÉPÍTETLEN RÉSZEI

2.8.1. Bonheur, Charles (XIX. sz. második fele):

Kurucles, 1885

Vászon, olaj, 32x39,7 cm

Jelzés b. l.: Ch. Bonheur 1885.

BTM Fővárosi Képtár 17417

*Kurucles a mai XII. kerületben volt. Háttérben a János-hegy, szemközt a Hárs-hegy és Lipótmezőz látható.*

2.8.2. Bonheur, Charles: Budavár és Gellérthegy látképe

a Virányos felől, 1885

Vászon, olaj, 31,5x39,5 cm

Jelzés j. l.: Ch. Bonheur 885.

BTM Fővárosi Képtár 17416

2.8.3. Brechler Béla (műk.: 1846–1861 k.):

A „Fácán” fogadó a Zugligetben, 1857

Papírlemez, olaj, 35,5x54 cm

Jelzés j. l.: A. Brechler/Pest 1857

BTM Fővárosi Képtár 26555

*A pestiek kedvelt vendéglőjét Hild József tervei alapján 1856-ban építették.*

2.8.4. Fáy Albert (XIX. sz. második fele):

A Kochmeister-villa, 1866

Vászon, olaj; 62,8x86,7 cm

Jelzés j. l.: Fáy Albert festette 1866.

BTM Fővárosi Képtár 56.5.1

*A nyaralót a Budakeszi út 71. szám alatt báró Kochmeister Frigyes, a Pesti Lloyd Társaság alapítója építette, tervezte Feszli Frigyes, Gerster Károly és Kauser Lipót. A villa nevezetessége, hogy Erzsébet királyné 1866-ban, a porosz háború idején gyermekeivel együtt ott lakott.*

2.8.5. Lotz Károly (1833–1904):

A Rákospalotai híd, 1879 k.

Vászon, olaj, 97x147 cm

Jelzés j. l.: f. Lotz K.

BTM Fővárosi Képtár 54.310.1

Irodalom: *Ybl* 1938., 393.; Mattyasovszky Zsolnay Péter: Fővárosi Képtár. In: BTM Budapest, 1995. 105.

## 3. A VÁROS TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI ÉLETE

### 3.1 KÉPZŐMŰVÉSZET

A magyar képzőművészeti élet a reformkorban magántámogatások, egyesületek, civil szervezetek segítségével alakult ki. Az 1870-es években gyökeres változás történt: megjelent az állam mint mecénás. Új közterek, középületek jöttek létre, amelyek a kor ízlése szerint nem nélkülözhatték a művészeti reprezentációt.

Eötvös József kultuszminiszter működése idején megkezdődött a budapesti középületek monumentális falképekkel való díszítése, folytatódott a közadakozásból indított, a haza nagyjait megőrkítő szoborállítási mozgalom. A művészek egyre gyakrabban jutottak ösztöndíjakhoz, állami megrendelésekhez, amelyekre pályázatával választották ki az alkotókat. Eötvös halála után az új kultuszminisztert, Trefort Ágostont az 1872-ben megalakult Országos Képzőművészeti Tanács segítette, amelynek hat tagját a minisztérium, másik hat tagját a Képzőművészeti Társulat delegálta.

A művészeti élet jelentős eseménye volt a bécsi világi kiállítás 1873-ban, melyen a magyar művészek rangos kollekcióval jelentek meg. Szereplésüket kétéves előkészítő munka és komoly állami támogatás tette lehetővé.

1871-ben létrejött az Országos Képtár, 1877-ben megépült a kortárs művészet bemutatóhelye, a (rég)i Műcsarnok. Mellettük számos egyéb múzeum, kiállítóhely született, amelyek hozzájárultak Budapest világvárosi rangjához, és megteremtették az európai színvonalú, eleven művészeti élet kibontakozásának lehetőségét.

3.1.1. Székely Bertalan (1835–1910):

V. László neveltetése Czillei Ulrik által, 1870

Vászon, olaj, 122x222 cm

MNG 2796

Irodalom: Honismertető, 1873. Kat. 81. sz.; Bakó Zsuzsa: Sz. B., Budapest, 1984

Kiállítva 1873-ban a bécsi világi kiállításon.

3.1.2. Munkácsy Mihály (1844–1900):

Köpülő asszony, 1873

Vászon, olaj, 120,5x100,6 cm

MNG 9639

Irodalom: Honismertető, 1873. Kat. 51. sz.; Végváry Lajos: Munkácsy Mihály, Budapest, 1958

Kiállítva 1873-ban a bécsi világi kiállításon.

3.1.3. Than Mór:

Kelety Gusztáv arcképe, 1870-es é.

Vászon, olaj, 73,2x58,8 cm

MNG 75.135

Kelety (Keleti) Gusztáv (1834–1902) jogász, festő és műkritikus, az 1873-as kiállítás képzőművészeti biztosa. A Magyar Országos Képzőművészeti Társulat működésében nagy szerepet játszott.

3.1.4. Than Mór:

Ráth György arcképe, 1865

Vászon, olaj, 63x51,8 cm

MNG 1802

Ráth György (1829–1905) jogász, író, műgyűjtő. 1877-től az Országos Képzőművészeti Tanács alelnöke. Tevékenyen részt vett az Iparművészeti Múzeum létrehozásában. 1881–1896 között az Iparművészeti Múzeum igazgatója.

3.1.5. Lotz Károly:

A magyarok kirajzása Ázsiából, 1873

Vázlat a Magyar Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának falképéhez

Vászon, olaj, 32,5x192,6 cm, j. n.

MNG 3482

Irodalom: Ybl, 1938; Sinkó Katalin: A profán történeti festészet Bécsben és Pest-Budán, 1830–1870. Művészettörténeti Értesítő, 1986, 3–4., 122. SzDG, 1986, 139.

Lotz Károly (1833–1904) festőművész az 1850-es években kezdett feltűnni a pesti kiállításokon, népi életképeivel. Miután Bécsben Than Mórral (1828–1899) együtt elsajátította a falképfestés technikáját, ott több középület kifestésében vett részt. Hazatérésük után a budapesti falképfestő-iskola megalapítója, a főváros művészeti életének vezető egyéniségei lettek.

3.1.6: A (rég)i Múcsarnok és kiállítóterme

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 24.452/6X9, 25.431/6x9)

*Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat építette 1875–1877-ben a régi Múcsarnok (ma Magyar Képzőművészeti Főiskola, Andrássy u. 69–71) épületét, Láng Adolf tervei alapján. Az épület falképeit és ornamentális díszítését Lotz Károly, Láng Adolf és Scholtz Róbert műhelye festette.*

3.1.7. Fedeles díszedény

1872 körül, angol

Minton and Co. Stoke-on Trent, Staffordshire

Frittporcelán, öntött forma, plasztikus, rátett tartóelemekkel, a szájerem áttört (á jour) díszítéssel. A felület megfolyó lágyporcelán mázzal borított, domborművesen csiszolt aranyozású díszítvényekkel, m.: 33 cm, tá.: 9,5 cm, szá.: 8,5 cm

Jelzés: Talpában masszában benyomott „MINTON” (elmosódottan), a körben (vagy háromszögben) kereszt, 1285 (gyári formaszám?)

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

IM 9548

Irodalom: Historizmus 1992. 169.

*A Mű- és Iparmúzeum (ma Iparművészeti Múzeum) 1872-ben alakult meg. Első kiállítása 1874-ben a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében volt. Gyűjteményét módszeresen gazdagította a világkiállításokon bemutatott iparművészeti tárgyak vételével.*

3.1.8. Tányér

1872, angol

Marc Louis Solon terve és kivitelezése, Minton and Co. Stoke-on Trent, Staffordshire

Porcelán, hátoldalán szintelen, átlátszó máz, előlapján színes mázzal és masszával is festett, arany kontúrvonallal, m.: 2,3 cm, tá.: 12,5 cm, átm.: 23,5 cm

Jelzés: A hátoldalon masszába benyomott „MINTON” körben kereszt, olvashatlan jelek, „14 (Dátumjelzés?) B 39”

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

IM 4559

Irodalom: Pulszky 1874. 26. sz.; Historizmus 1992. 170.

3.1.9. Alexander von Humboldt arcképe, 1857

1873, Fischer Mór porcelángyára, Herend

Porcelánlap, átlátszó, szintelen máz felett kézzel festett, aranyozott és reliefaranyozott. Egykorú(?) fakeretben.

Porcelánlap m.: 69,8 cm, szé.: 52,5 cm, mé.: 1,8 cm

Jelzés: hátoldalán két, feketével keretelt felirat: „Copie des Originals, Zur Wiener Weltausstellung 1. Mai 1873” Herend MF (összevont monogram)

Származás: ajándék Farkasházy Fischer Jénőtől, 1899

IM 6540

Irodalom: Csányi 1954. 56.; Historizmus 1992. 198. sz. *Alexander von Humboldt 1857 októberében Fischer Mórnak küldött dedikált fényképének és levelének másolata.*

*A bécsi világkiállításon bemutatott darab másolata.*

3.1.10. Talpas tál

1855–1873 között, francia

Joseph-Théodore Deck, Párizs

Finomfajansz, öntött alapforma, domborműves részekkel, inksztrációval, szalagdíszekkel. Részben átlátszó, színrészben mázas, festetlen máz, m.: 17,7 cm, tá.: 13,7 cm, felső átm.: 24,2 cm

Jelzés: talpán máz alatt vörössel festett, „TH” (összevont betűk) „DECK” a szó közben pont, alul-felül vonal

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

IM 5121

Irodalom: Historizmus 1992. 218. sz.

3.1.11. Váza

1872 körül, francia

Bourg-la-Reine, Veuve Laurin et Fils fajanszgyártó. F. Laurin festése, j. n.

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

Finomított kőcserép, barbotine-festés, m.: 44,2 cm, szá.: 16,1 cm, tá.: 14,6 cm

IM 5125

Irodalom: Historizmus 1992. 227. sz.

3.1.12. Díszkancsó

1873 előtt, osztrák

J. und I. Lobmeyr, Bécs,

Fúvott üveg, beágyazott máriatüveg pelyhékkel, aranyozással és üvegyöngyökkel, m.: 25,5 cm, szá.: 7 cm, tá.: 8,5 cm

Jelzés: alján a Lobmeyr cég szignatúrája késsel és a cég papírcímkéje

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

IM 1078

Irodalom: Historizmus 1992. 283. sz.

3.1.13. Díszüveg

1873 előtt, olasz

Società Salviati et Co., Murano

Fúvott üveg, szintelen, átlátszó, helyenként opalizáló, kétrétegű üveg, m.: 25,5 cm, szá.: 7 cm, tá.: 8,5 cm

Jelzés: alul a cég papírcímkéje

Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873

IM 1019

Irodalom: Historizmus 1992. 340. sz.

3.1.14. Díszüveg

1873 előtt, olasz

Società Salviati et Co., Murano

Fúvott fehér, opalizáló üveg, üvegfonallal díszített, fogóval préselt, illetve fúvással alakított plasztikus ábrázolásokkal, m.: 34,5 cm, szé.: 10 cm, tá.: 9 cm



Jelzés: alul a cég papírcímkéje  
Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873  
IM 1017  
Irodalom: Historizmus 1992. 341. sz.

3.1.15. Fedeles csésze, állványon  
XIX. sz. második fele, Christofle et Cie. gyár, Párizs  
Jelzés: fenekén beütve a gyár jegye  
Helyenként aranyozott bronz, ezüst tausírozás; m.: 10 cm,  
tá.: 4 cm  
Származás: vétel a párizsi világkiállításon, 1878  
IM 4499.a-b. Irodalom: Historizmus 1992. 412. sz.

3.1.16. Fibula  
1870 k. Dánia, V. Christensen  
Arany, filigrán díszítéssel, h.: 10 cm, szé.: 4,5 cm  
Jelzés: Hátán „CV” mesterjegymonogram  
Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873  
IM 4529  
Irodalom: Historizmus 1992. 469 sz.

3.1.17. Könyvkötés  
1847, francia, Marcelin Lortic, Párizs  
Tartalma: M. Léon Galibert: L'Algérie. Ancienne et moderne. Paris, Furne et Cie Editeurs, 1846  
Maroquinbőr, festett bőrrátétek, papírtáblák; m.: 26,5 cm,  
szé.: 17,5 cm, mé.: 4,5 cm  
Jelzés: a kereten aranyozással: „LORTIC 1847”  
Származás: vétel a párizsi világkiállításon, 1878  
IM 5518  
Irodalom: Historizmus 1992. 588 sz.

3.1.18. Mappa  
1873 körül, Emile Philippe, Párizs  
Papírtábla, bőr, moarévelyem, részben aranyozott réz, be-  
ágyazott zománc; h.: 26,6 cm, szé.: 19,5 cm, j. n.  
Származás: vétel a bécsi világkiállításon, 1873  
IM 4500  
Irodalom: Pulszky 1874. 130., 37. sz.; Historizmus 1992.  
589. sz.

3.1.20. Legyező  
1873, Bécs  
Jávorfá(?) küllökre ragasztott színes litográfia, h.: 20,8  
cm, szé.: 38 cm. Felirata: Weltausstellung 1873 WIEN  
IM 91.82.  
Irodalom: Historizmus 1992. 88. sz.

3.1.21. Az 1873-as bécsi világkiállítás meghívója  
Papír, nyomtatvány  
BFL, Pest város lt. Városkapitányi iratok IV. 1327.a.

3.1.22. Beléptijegy az 1873. évi bécsi világkiállítás kitün-  
tetettjeinek díjkiosztó ünnepélyére  
1875, Pesti Könyvnyomda, Budapest  
Papír, nyomtatvány, 12,9x8,2 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 15825

3.1.23. Hány Gyula:  
Az Országos Képtár termei  
Papír, vízf., 37,5x30,3 cm  
Szépművészeti Múzeum 1955. 5814

3.1.24. Hány Gyula:  
Az Országos Képtár termei  
Papír, vízf., 37,6x30,2 cm  
Szépművészeti Múzeum 1955.-5815  
*1873-ban az egyesített főváros legjelentősebb kép-  
zóművészeti közgyűjteménye az Országos Képtár  
volt. Miután 1870 decemberében a magyar állam  
megkötötte a szerződést Esterházy Miklós herceg-  
gel 637 darabot számláló képtára, valamint 3535  
rajzból, 51 301 metszetből és 305 kötetnyi könyv-  
ből álló grafikai gyűjteménye megvásárlására, az  
1871. évi XI. törvénycikk kimondta: „ezen képtár  
ezen Országos Képtár nevet viselend, az ország  
elidegeníthetetlen javai közé soroltatik, és Pest vá-  
rosából, mint az ország központjából soha el nem  
vitethetik”. Az új intézmény a Magyar Tudományos  
Akadémia épületében maradt (ahol az Esterházy  
Képtár 1865 óta volt kiállítva), és már 1872-ben  
igen jelentős adománnyal gyarapodott: Ipolyi Ar-  
nold, tudós kanonok, a pesti papnevelde igazgatója  
besztercebányai püspökké való kinevezése alkalmá-  
ból felajánlotta – főként XIV–XV. századi itáliai  
mesterek műveiből álló – gyűjteményét a köznek.  
A következő években a helyszűkével küszködő or-  
szágos gyűjtemények átrendezésének, mai szóval  
szakosításának folyamata történt meg, melynek so-  
rán a Nemzeti Múzeum Képtárának régi festmé-  
nyeit, benne Pyrker János László egri érsek 1836-  
ban köztulajdonná fogadott hatátekát is az Orszá-  
gos Képtárba helyezték át. Nagyobb lendületet vett  
e fontos közgyűjtemény fejlődése az 1880-as évek-  
től, Pulszky Károly vezetése alatt, aki tudós felké-  
szültséggel, jó ítélettel gyarapította állagait, és fá-  
radhatatlan szervezőmunkával előkészítette a Szép-  
művészeti Múzeum 1896-os megalapítását.*

3.1.25. Nicolaes Neufchatel vagy Colyn van Nieucasteel,  
másként Lucidel Mons (1527 körül–Nürnberg, 1597  
előtt): Férfiképmás  
Olaj, vászon, 98x81,5 cm  
Szépművészeti Múzeum 350

3.1.26. Nicolaes Neufchatel vagy Colyn van Nieucasteel,  
másként Lucidel Mons (1527 körül–Nürnberg, 1597  
előtt): Női képmás  
Olaj, vászon, 97,5x81,5 cm  
Szépművészeti Múzeum 358  
*A portrépár az Esterházy-gyűjteményben ifj. Hans  
Holbein (Augsburg, 1495–London, 1554) műve-*

ként szerepelt: így vezette be Josef Fischer a Bécs melletti Laxenburgban berendezett Esterházy Galéria 1812-es katalógusába, és így említi őket az 1820-as Inventarium is. Amikor azonban 1869-ben Otto Mündlerrel, a párizsi Louvre szakértőjével felbecsültették az egész kollektívát, ő már Neufchatel neve alatt vette fel a listára a két festményt. Az 1561-től Nürnbergben élő mester a flamand portréfestés legjobb hagyományait, Anthonis Mor és Willem Key stílusának ismeretét hozta hazájából, ahonnan protestáns hite miatt kellett elmenekülnie. Az ábrázolt személyére vonatkozóan egy írott forrás igazíthat el, melyet R. A. Peltzer 1926-ban publikált. Paulus Behaim (1519–1568) nürnbergi építőmester számadáskönyvében olvasható ugyanis egy bejegyzés 1567-ben portréjának megfestetéséről „egy németalföldi” által, szőrmés kabátban, fél alakban. Ez a leírás éppen ráillene képünkre, bár a modellről ismert későbbi metszetportrétól kissé eltérő vonásokat mutat. A női képmást a házastárs ábrázolásának tekintik, amióta csak a szakirodalom ismeri, a lépték és bizonyos fokig a stílus eltérése is azt sugallja azonban, hogy eredetileg nem tartozott össze a két arckép.

3.1.27. Salomon van Ruysdael (Naarden, 1600–Haarlem 1681):

Utasok kocsmá előtt Beverwijk felé

Olaj, vászon, 91x136,5 cm

Szépművészeti Múzeum 294

A XVII. századi holland festmények az Esterházy-gyűjtemény igen jelentős hányadát tették ki (263 db a 637-ből), ami pontosan tükrözi gyűjtőjüknek, az 1756-tól 1833-ig élt Esterházy Miklós hercegnek és korának ízlését. Feltűnő ezen belül is a tájképek, egyfelől az itáliai emlékeket idéző, másfelől a holland hazai táj egyszerű szépségét dicséző festmények sokasága. A haarlemi iskolát képviselő Ruysdael család tagjaitól hat kép jutott ezáltal az egykori Országos Képtárba. Az esőtől friss holland vidék meghitt hangulatát talán leghívebben visszaadni képes mester 1649-ben festette ezt a jellemző faluszéli látképet, a háttérben Beverwijk templomával.

3.1.28. Luca di Tommé követője, „A Magdolna-legenda mestere”:

Szent Lőrinc

Tempera, nyárfa, 56x27 cm

Szépművészeti Múzeum 15

A régi magyar művészet történetének egyik első kutatója, Ipolyi Arnold azzal az elhatározott szándékkal gyűjtötte „a XVI. század előtti régibb festészeti iskolák és művelődés példányait”, hogy ezzel pótol-

ja az országos gyűjtemények hiányait. A hatvan korai olasz kép között, melyeket egy bizottság kiválasztása alapján adományozott az Országos Képtárnak, Lippo Memmi nevével szerepelt ez a Szent Lőrinc-kép. Az újabb kutatások derítették ki, hogy Luca di Tommé egy követőjének a műve, és eredetileg egy kisebb oltár egyik szárnyát képezte, amelynek másik darabja Szent Domonkost (Utrecht, Museum Catharijneconvent), különböző gyűjteményekben ma ismert őt predellaképe pedig a Magdolna-legenda jeleneteit ábrázolja.

3.1.29. Guidoccio Cozzarelli (Siena, 1450–Siena, 1516):

Két angyalfej

Tempera, nyárfa, 24,8x35 cm

Szépművészeti Múzeum 19

Ipolyi Arnold 1867-ben, a kölni Ramboux-gyűjtemény árverésén Matteo di Giovanni műveként vásárolta ezt a töredék voltában is megkapó szépségű kis táblát. Bernhard Berenson 1911-ben állapította meg róla, hogy stílusa alapján inkább a Firenzéből érkezett mester egy sienai tanítványa, a miniatúra- és predellaképfestő Cozzarelli festhette. Arra vonatkozóan, hogy esetleg egy Tóbiás történetét ábrázoló sorozathoz tartozott volna, eddig nem rendelkezünk bizonyítékkal.

## EMLEKMŰSZOBRÁSZAT

A nemzet nagyjainak megörökítése iránti társadalmi igény a XIX. század első évtizedeiben indult meg, s a század második felében erősödött fel. Így került sor 1869-ben József nádor, 1879-ben Eötvös József, 1880-ban Széchenyi István, 1882-ben Petőfi Sándor és 1887-ben Deák Ferenc szobrának felállítására.

1860-ban Széchenyi István gróf, a „legnagyobb magyar” tragikus halála olyan horderejű esemény volt, hogy emlékének megörökítése halaszthatatlanná vált. Mellszobrok, kisebb lélegzetű alkotások azonnal elkészültek, de az emlékmű felállítására csak öt év múlva hirdettek pályázatot. Érdemes megvizsgálni a pályázat történetét, mert a későbbi hasonló feladatok (Eötvös-, Deák-, Petőfi-, illetve a század végén Vörösmarty-, Kossuth- és Erzsébet királyné-emlékszobrok) teljesítésének összes jellemzőit megtalálhatjuk.

A pályázat művészeti szakbizottságának tagjai: Barabás Miklós, Than Mór, Alexy Károly, Szkalnitzky Antal voltak, elnök Waldstein János gróf. A pályázat meghirdetése csak akkor történhetett meg,

amikor a díjakra, az öntésre, kivitelezésre stb. tervezett összeg az egész országra kiterjedő gyűjtésből rendelkezésre állt. A felhívás meghatározta a résztvevők körét: „A magyar haza területén született, jelenleg bárhol lakos vagy itt lakó művész”. Ezt külföldi lapokban is meghírdették. A jelentkezőknek fényképmásolatot küldtek Széchenyi arcképéről, hogy „híven, s a lehető legnagyobb hasonlóságban, de nem eszményítve” alkossák meg a portrét. Hosszas viták előzték meg a döntést: állva, ülve, netán fekvé lenne-e célszerű mintázni. A Széchenyi-szoborra sokan pályáztak: 13 művésztől – Benck János, Benda György, Dunaiszky László, Engel József, Faragó József, Izsó Miklós, Kugler Pál Ferenc, Kugler János, Marschalkó János, Schaffer Károly, Szandház Károly, Tilgner Viktor, Vay Miklós – 20 terv érkezett. Végül a Bécsben és Londonban iskolázott Engel József Rómából hazaküldött tervét fogadták el.

3.1.30. Marschalkó János (1818–1877):  
Terv a Széchenyi István szoborpályázathoz  
Papír, fénykép, 30x22 cm  
MNG 4607  
Irodalom: Liber, 89.

3.1.30a. Izsó Miklós (1831–1875):  
Széchenyi István  
Szoboröntőmintá, gipsz, 57 cm  
Jelzés: jobb oldalon a talapzaton: „...zítette Izsó”  
MNG 3398  
Irodalom: VU, 1866. 177–178.; Liber. 89.  
A szoborbizottság 1866 júniusában a beérkezett pályaművek közül Izsóét Engel mögött a 2. helyre sorolja. A töredékes gipszminta csak sejteti a művész elgondolását. Izsó magyar díszruhában, kardjára támaszkodva, romantikus nemzeti hősként ábrázolta Széchenyit, a szobor talapzatán, lábai mellett a legfontosabb alkotásaira vonatkozó plasztikai utalásokkal (könyv, horgony, az Akadémia épülete), amelyre keze kis gesztusával hívja fel a figyelmet. Az álló alak arcvonásai a Friedrich von Amerling-portréra vezethetők vissza. Az eredeti gipszmodell jelenleg Nagycenken őrzik (Magyar Tudományos Akadémia, Széchenyi-émlékszoba, 17492). Engel terve hasonló felépítésű, de lényegesen visszafogottabb, merevebb, távolságtartóbb. Hiányzik belőle Izsó tervének lendülete, a személyiség karakterisztikus vonásainak hűséges tolmácsolása, a belső tartás kifejezése.

3.1.31. Marschalkó János :  
Széchenyi István (szoborterv)  
Pat. gipsz., 50 cm, j. n.  
MNG 64.43-N  
Irodalom: Liber, 89.  
Marschalkó a 60-as évek elején már országszerte elismert szobrász, a pályázatra két tervet nyújtott be. Az álló alakot ábrázoló minta kisebb méretbeli aránytalanságokat mutat. A bal kézben tartott papírtekercsen a „Magyarország még nem volt, de lesz” felirat olvasható. A szoborhoz Marschalkó vízmedencét is tervezett. A másik terv esetleg mellszobor lehetett, talán az 1860-ban, közvetlenül Széchenyi halála után készített mű továbbfejlesztett változata.

3.1.32. Huszár Adolf (1842–1885):  
A Deák Ferenc-émlékmű vázlata, 1878  
Bronz, 44 cm, j. n.  
MNG 65.2-N  
Irodalom: Deák szobra. VU, 1887. 40. sz. 665–666. repr.; Liber, 42.

Huszár a Deák-szobor tervezése idején ismert és elismert művész volt. 1874-ben megnyerte az Eötvös-szoborpályázatot, 1875-ben pedig Izsó halála miatt megbízták a Petőfi-szobor befejezésével. Több terv-vázlatot nyújtott be a pályázatra: két álló és egy ülő alakot mintázott. Az országos bírálóbizottság 1878. december 9-én az ülő modellt választotta – úgy vélték ugyanis, hogy ily módon nemcsak Deák arcvonásait örökítik meg, hanem utalás történik a „haza bölcsének” nyugodt, mérsékelt, a Habsburg-házzal való kiegyezéshez vezető közéletű politikájára is. A bronzpéldány a parlamenti múzeumtól átvett gipszeredeti (MNG. 55.805) után készült 1964-ben.

3.1.33. Morelli Gusztáv (1848–1909):  
A Petőfi-szobor felavatása 1882. október 15-én  
Papír, fametszet, 34,5x23,2 cm  
Jelzés: Nach einer Skizze von G. Morelli  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.f.  
Irodalom: Liber, 80.  
Jobb oldalon a díszmagyart viselő Ráth Károly főpolgármester.

3.1.34. Ism. m.:  
Széchenyi szobrának leleplezése 1880. május 23-án  
Papír, fametszet, 33,4x22,5 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.k.



Die Enthüllung des Petőfi-Monuments in Budapest am 15. October. Nach einer Skizze von G. Morelli.

3.1.33. Morelli Gusztáv: A Petőfi szobor felavatása 1882 október 15.-én

## KÖZÉPÜLETEINK FALKÉPEI

A falképkartonok műtárgyvédelmi okokból május végén a kiállításból kivéve.

### 3.1.35. Lotz Károly:

Argirus királyfi lóvá teszi az óriásokat, 1865  
Falképkarton a Vigadó díszlépcsőházának frízéhez  
Papír, szén, 127x242 cm, j. n.  
MNG 3550  
Irodalom: SzDG, 1986. 137.

### 3.1.36. Lotz Károly:

Argirus királyfi harca a sárkánnyal, 1865  
Falképkarton a Vigadó díszlépcsőházának frízéhez  
Papír, szén, 126x240 cm, j. n.  
MNG 3551  
Irodalom: SzDG, 1986. 137.

### 3.1.37. Lotz Károly:

A képzelet allegóriája, 1874  
Falképkarton a Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának mennyezetéhez  
Papír, szén, tondo, átm.: 282 cm, j. n.  
MNG 2432

### 3.1.38. Lotz Károly:

A Jog allegóriája, 1875  
Falképkarton az Egyetemi Könyvtár olvasótermébe  
Papír, szén, 240x164 cm, j. n.  
MNG 1879/C

### 3.1.39. Than Mór:

A ferences rend alapítása, 1880  
Falképkarton a Bakáts téri templom oldalfalához  
Papír, szén, 220x422 cm  
Jelzés j. l.: Than Mór 1880  
MNG 2400  
Irodalom: Wilhelmb, 1882.

### 3.1.40. Than Mór:

Dániel próféta, 1880  
Falképkarton a Bakáts téri templom oldalfalához  
Papír, szén, 196x145 cm  
Jelzés j. l.: Than Mór 1880  
MNG 2400

### 3.1.41. Lotz Károly:

A Közszellem allegóriája, 1880–81  
Falképkarton az Új Városháza díszterméhez  
Papír, szén, 345x203 cm, j. n.  
MNG 1880/B

### 3.1.42. Lotz Károly:

A Művészet allegóriája, 1880–81  
Falképkarton az Új Városháza díszterméhez  
Papír, szén, 343x209 cm, j. n., MNG 1880/C

### 3.1.43. Lotz Károly:

Az Igazság allegóriája, 1880–81  
Falképkarton az Új Városháza díszterméhez  
Papír, szén, 342x206 cm, j. n.  
MNG 1881/B

### 3.1.44. Lotz Károly:

A Kereskedelem allegóriája, 1880–81  
Falképkarton az Új Városháza díszterméhez  
Papír, szén, 335x207 cm, j. n.  
MNG 1881/c

### 3.1.45. Lotz Károly:

A Természettudományok allegóriája, 1885–1890  
Falképkarton a Magyar Tudományos Akadémia díszterméhez  
Papír, szén, 191x285 cm, j. n.  
MNG 1871/A

### 3.1.46. Lotz Károly:

A Mennyiségtan allegóriája, 1885–1890  
Falképkarton a Magyar Tudományos Akadémia díszterméhez  
Papír, szén, 190x284 cm, j. n.  
MNG 1872/A

### 3.1.47. Lotz Károly:

A Jog és Államtudományok allegóriája, 1885–1890  
Falképkarton a Magyar Tudományos Akadémia díszterméhez  
Papír, szén, 190x283 cm, j. n.  
MNG 1875/A

## 3.2. FOTOGRAFIA

*Másfél évtizeddel Daguerre korszakalkotó találmánya után Pest-Budán 1858-ban mintegy 15, 1859-ben 18, 1860-ban már 24 „fényképíró” működött. Az új szakma művelői között sok volt a festőművész (pl. Barabás Miklós és Borsos József, a század két elismert festőművésze), akik közül néhányan csak átmenetileg, mások végleg áttértek az ecsetről a kamerára.*

*A fővárosi műtermek gyakran cseréltek gazdát, és a fényképezés között gyakoriak voltak a hosszabb-rövidebb ideig tartó társulások. Az évtized végére a statisztikai jelentésekben már önálló foglalkozásként szerepelt a „fotográf”. 1871-ben alakult meg a Magyar Fényképezészek Egylete. Az 1880-as években elterjedt a fotomechanikai sokszorosítás. Az 1885. évi országos kiállításon a fényképezészek már önálló részt foglaltak el „sokszorosító műiparágak” elnevezéssel.*

*Az 1860-as évekre a fénykép a társadalom szinte*

minden rétege számára elérhetővé vált. Divatba jöttek az olcsó, névjegy méretű vizit- vagy látogatókártyák, és az 1870-es években a műtermi felvételek mellett egyre gyakoribbá vált a szabadban történő fényképezés. Megújultak a műtermek is. A sikeres, előkelő vevőkörrel rendelkező fényképészek úgynevezett napfényműtermei az épületek legfelső emeletein helyezkedtek el, homlokzatukat üvegtáblák fedték.

A világítás szabályozására függönyök, ellenzők szolgáltak. A megfelelő háttérrel festett táj-dekorációk biztosították, a különféle bútorok, díszletek, kellékek színpadi hatást keltenek.

### 3.2.1 Kanapé, karosszék, zsámoly

XIX. sz. utolsó harmada

Festett fa, faragott, esztergált díszek, bársonykárpit

Kanapé; m.: 85 cm, szé.: 120 cm, mé.: 50 cm

Karosszék, m.: 85 cm, szé.: 56 cm, mé.: 57 cm

Zsámoly, 40x40 cm, m.: 49 cm

Származás: Plohn József fényképész műterméből,

Hódmezővásárhely

BTM Kiscelli Múzeum, 82.5.1-4.

### 3.2.2. Műtermi fényképezőgép

1885 k.

Dupla kihuzatú fényképezőgép, csak műteremben használták.

Fa, vasalt, fakeretes 68x80x135 cm

BTM Kiscelli Múzeum 81.75.1-2.

Restauráltak: Csépany Ákos és László Ferenc, 1998



*Kozmata Ferenc fényképész emblémája*



*Koller Károly fényképész emblémája*



Barabás Miklós cégének emblémája

### 3.3. IRODALMI ÉLET, SAJTÓ

Az 1870-es években az írótsadalom politikai nézete és gazdasági helyzete szerint egyre jobban megoszlott. Néhányan – pl. Jókai Mór vagy Eötvös József – képviselők, politikusok lettek, mások az egyetemhez és az Akadémiához kapcsolódtak. Többben, mint Szigligeti Ede vagy Csiky Gergely színpadi íróként arattak sikereket, s egyre markánsabban különült el a hivatásos újságírók csoportja.

Az 1870–1885 közötti másfél évtizedben az archaikusabb, mindenekelőtt pártpolitikához kötődő és erősen nevelő felfogású budapesti sajtó modern üzleti vállalkozássá érett. A néhány ezres példányszámok több tízezerre nőttek. 1878-ban jött létre az első igazi üzleti jellegű lapvállalkozás, a Pesti Hírlap. A Deák-párt orgánuma a Pesti Napló volt, 1867-ben indult a kormány hivatalos lapja, a Budapesti Közlöny. A szórakoztató, ismeretterjesztő tartalmú



Borsos József fényképész emblémája

képes hetilap típusát a Vasárnapi Újság honosította meg, amelyet több színvonalas lap követett nagy sikerrel. Hódítottak a családi lapok, a nőknek szóló, sok képet és szabásmintát tartalmazó divatlapok, mint pl. a Magyar Bazár, valamint a sokszor a napi politikához kapcsolódó, szellemes élclapok, a Borszem Jankó, a Bolond Miska, az Üstökös és a Ludas Matyi.

#### 3.3.1. Ráth Mór könyvesboltja

Fotónagyítás Fodor L. metszetről, vö. 2.2.36.

(A kiállításon rekonstruált könyvesbolti kirakat mintája)

#### 3.3.2. Ráth Mór

Koller Tanár Utódai felvétele

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 4322

Ráth Mór (1929–1903), könyvkereskedő és kiadó, Ráth György öccse. 1857-ben a Váci utcában nyitott könyvesboltot, amely az 1860-as években az



*Doctor Albert fényképész emblémája*

*irodalmi és politikai élet vezetőinek találkozhelye volt. 1873-ban a Haas-palota földszintjére költözött.*

3.3.3. Báró Eötvös József, 1862

Simonyi Antal felvétele, Pest

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: MNM Történeti Fotótár

*Bárá Eötvös József (1813–1871) író, költő, politikus, kultuszminiszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.*

3.3.4. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Jókai Mór

Papír, litográfia, 26x18 cm, j. n.

MNM TKcs. 56286

*Jókai Mór (1825–1904) író, a magyar romantikus próza legkiemelkedőbb alkotója. Művei hihetetlenül nagy példányszámban keltek el. Sikerének titka a fordulatos cselekmény mellett a nemzeti érzés kifejezése és a XIX. századi magyar férfi- és nőideál megalkotása volt.*

3.3.5. Barabás Miklós (1810–1898) u. Lühnsdorff

Károly:

Táncsics Mihály

Papír, litográfia, 17,7x13 cm

Jelzés I. k.: rajzolta Barabás Miklós 1848-ban készült

rajza alapján Lühnsdorff Károly

MNM MTKcs 40/1948 GR.

*Táncsics Mihály (1799–1884) tanító, publicista, politikus, 1868–1871 között képviselő.*

3.3.6. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Arany János

Papír, litográfia, 20,6x12,5 cm, j. n.

MNM MTKcs 9489

*Arany János (1817–1882) író, költő, 1865–1877 között a Magyar Tudományos Akadémia titkára, majd főtítkára, 1879-től örökös főtítkára. Az 1860-as években az irodalmi élet vezető alakja volt.*

3.3.7. Haske Ferenc (1833–1894):

A Margitfürdő és a Grand Hotel látképe, 1871 és 1875 között

Papír, acélmetszet, 24x29 cm

Jelzés b. l.: Természet után rajz. és aczélba metz. Haske F. BTM Fővárosi Képtár 51.1209

*Arany János élete utolsó éveiben gyakran üldögélt a Margitsziget tölgyfái alatt, itt írta meg utolsó verseit.*

3.3.8. Giehsz Alfonz (1850–1890):

Eötvös Károly

Papír, litográfia, 22,4x20,5 cm

MNM MTKcs 5850

*Eötvös Károly (1842–1916) író, újságíró, ügyvéd, liberális politikus, cikkei a Pesti Naplóban és az Egyetértésben jelentek meg. Gyakran szerepelt az élcclapokban.*

3.3.9. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Falk Miksa

Papír, litográfia; lapméret: 43x31 cm, képméret: 22,7x18 cm

Jelzés j. l.: Grund Vilmos

MNM MTKcs 5874

*Falk Miksa (1828–1908) publicista, politikus. 1867-től a német nyelvű Pester Lloyd szerkesztője, 1875-től képviselő. 1866–1867-ben magyar nyelvre és történelemre tanította Erzsébet királynét, Rudolf trónörökös barátja.*

3.3.10. Vasárnapi Újság

Budapest, 1870, 1873

Papír, nyomtatvány, bekötve egy-egy évf.

BTM



3.3.11. Magyarország és a Nagyvilág  
Budapest, 1871  
Papír, nyomtatvány, bekötve egy évf.  
OSZK

3.3.12. Borsszem Jankó  
Budapest, 1870, 1872  
Papír, nyomtatvány, bekötve egy évf.  
OSZK

3.3.13. Beniczky Irma: A nők hivatása  
Budapest, Heckenast, 1870  
Papír  
OSZK

3.3.14. Cooper, J. F.: Az utolsó mohikán, 2. kiad.  
Ráth Mór, Budapest, 1872  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.15. Cooper, J. F.: Az utolsó mohikán, 2. kiad.  
Légrády testvérek, az ifjúság számára átdolgozott kiad.  
Budapest, 1873  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.16. Darwin, Ch.: A fajok eredete  
Budapest, Természettudományi Társ., 1873–74  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.17. Darwin, Ch.: Az ember származása 1–2.  
Természettudományi Társ., Budapest, 1884  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.18. Daudet, Alfons regényei  
Budapest, 1876–1884  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.19. Dickens, Charles regényei  
Budapest, 1863–1885  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.20. Dumas, Alexander regényei  
Budapest, 1876–1884  
OSZK

3.3.21. Gaboriau, É.: A bukfencz 1–3.  
Pest, Friebeisz, 1873  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.22. Gaboriau, É.: A 113. számú percsomó 1–4.  
Pest, Corvina, 1872  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.23. Gaboriau, É.: A Lerouge-ügy 1–2.



3.3.1. Ráth Mór könyvesboltja, fotónagyítás Fodor L. metszeteről, v. ö. 2.2.36

Pest, Király, 1874  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.24. Gaboriau, É.: Egy hercegi család titka 1–3.  
Budapest, Ráth, 1869  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.25. Gaboriau, É.: Lecoq úr Orcivalban 1–2.  
Pest, Kertész, 1870  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.26. Gaboriau, É.: Lecoq úr 1–3.  
Pest, Kertész, 1870  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.27. Gaboriau, É.: Más pénzén 1–4.  
Budapest, Friebeisz, 1875  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.28. Gaboriau, É.: Páris rabjai 1–6.  
Pest, Kertész, 1869  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.29. Gaboriau, É.: Párisi jómadarak, 1–6.  
Budapest, Scultéty, 1875  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.30. Jókai Mór művei  
Budapest, 1867 és 1885 között  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.31. Jósika Miklós regényei  
Budapest, új, olcsó kiadás, Franklin Társulat, 1876–1885  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.32. Kemény Zsigmond regényei  
Budapest, Ráth Mór  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.33. Kock Pál (Paul de Kock) humorisztikus regényei  
Budapest, Dobrowsky és Falka kiadása, 1860–1885  
Papír, nyomtatvány, OSZK

3.3.34. A magyar nemzet jutányos családi könyvtára  
Budapest, Ráth  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.35. Magyarország tiszti cím- és névtára  
Budapest, Athenaeum, 1873  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.36. Marlitt, E.: A pusztai hercegleány  
Pest, Noséda Gy., 1872  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.37. Marlitt, E.: A második feleség  
Budapest, Családi Kör kiad., 1874  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.38. Marlitt, E.: A vén kisasszony titka  
Budapest, 1870-es é.  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.39. Marlitt, E.: Aranyos Erzsike, 1–3.  
Budapest, Kocsi ny., 1874  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.40. Marlitt, E.: Az ispán cselédje  
Budapest, Révai, 1883  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.41. Marlitt, E.: Kékszakáll  
Budapest, Kocsi ny., 1876  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.42. Marlitt, E.: A pusztai hercegleány  
Pest, Noséda Gy., 1872  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.43. Abafi Lajos (szerk.):  
Nemzeti Könyvtár XXXVIII.  
Budapest, Aigner kiad., 1879–1885-ig  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

3.3.44. Gyulai Pál (szerk.): Olcsó könyvtár, 196 kötet  
Budapest, Franklin Társulat, 1875–1885  
Papír, nyomtatvány  
OSZK

#### 3.4. TUDOMÁNY, OKTATÁSÜGY

*Az 1827-ben megalapított Magyar Tudós Társaság tevékenysége a tudományos élet központjává tette Budapestet. Az oktatás minden szintjét dinamikus*



3.3.7. Haske Ferenc: A Margitfürdő és a Grand Hotel látképe, 1871 és 1875 között

fejlődés jellemezte. Az 1868-ban megalkotott korszerű népoktatási törvény és a népesség gyarapodásának hatására a fővárosi hatóság gyors ütemben építette ki az alsófokú oktatás hálózatát. 1868 és 1880 között a városi fenntartású népiskolák száma 20-ról 93-ra emelkedett, mely az összes népiskola 65,5%-a volt.

Az elemi oktatás funkciója nagyrészt az írás-olvasás ismeretének kiterjesztésére korlátozódott – az analfabéták aránya 1870-től 1880-ig 32,5%-ról 22%-ra csökkent.

Rohamosan nőtt a középfokú iskolák száma: 1876-ban 9 polgári iskola, 3 gimnázium és 4 (al)reáliskola működött a fővárosban. A hatosztályos főreáliskola is e korszakban létesült.

A pesti tudományegyetem természettudományi tanszékekkel bővült – hallgatóinak száma közel 1800 –, de az 1871-ben egyetemi rangra emelkedett József Műegyetemen is 500 hallgató tanult. Budapesten jött létre 1871-ben a hazai képzőművészeti oktatás első központja, a Mintarajziskola és Rajztanárképző, 1875-ben pedig az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia, amely – épület hiányában – Liszt Ferenc Hal téri lakásában (a mai Molnár u.– Irányi u. sarok közelében) indította meg a képzést.

3.4.1. Slowikowsky Ádám (műk.: az 1860–1870-es években):

A Magyar Tudományos Akadémia Pesten, 1865–66 körül

Papír, litográfia; 22x30,2 cm

Jelzés b. l.: Természet után rajzolta Slowikowsky Ádám; j. l.: Leitner M.L. nyomása Pesten

BTM Fővárosi Képtár 188.19

Irodalom: Gerszi, 1960. 200. 7. sz.

3.4.2. Hahn, Z. u.:

Az Akadémia könyvtára

Emlékkönyv a Magyar Tudományos Akadémia palotájának megnyitási ünnepélyére, 1865

Deutsch testvérek kiadása, Budapest

Papír, fametszet, 15,6x20,8 cm

Jelzés a képben b. l.: Z. Hahn sc. Wien

BTM Fővárosi Képtár 15809.1-2

Irodalom: A Deutsch testvérekről: Gerszi, 1960. 133.

3.4.3a. Hahn, Z. u.:

Díszterem az Akadémiában

vö. 3.4.2. Papír, fametszet, 15,6x20,8 cm, j. n.

BTM Fővárosi Képtár 15809.1

3.4.3. Stühler, August:

A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati terve, déli (f6) homlokzat, 1861



3.4.1. *Slowikowsky Ádám:*  
*A Magyar Tudományos Akadémia Pesten, 1865–66 körül*



3.4.19. *Ismeretlen mester:*  
*Csengery Antal, 1871*

Simonyi Antal fényírdájából, Budapest  
 Papír, tervrajz után készült fénykép; 21,5X29,2 cm  
 BTM Kiscelli Múzeum 3246

Irodalom: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei, 1861. Katalógus és források. MTA Műv. Tört. Kut. Int. Budapest, 1996

*Az 1861-ben a Tudományos Akadémia épületére kiírt pályázatot a berlini múzeumok tervezője, August Stühler nyerte meg, az építkezést Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal vezette. A palotát 1865. december 15-én avatták fel.*

3.4.4. Az Országos Képtár a Magyar Tudományos Akadémia palotájában

Papír, sztereonézőhöz hármast fénykép  
 Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 17096.10, 17096.18, 17699.7

*„A Tudományos Akadémia második és harmadik emeletén 1865 óta a világhírű országos képtár, mely két évvel ezelőtt 1 200 000 forintért az ország tulajdonába ment át. Áll pedig e gyűjtemény 694 olajfestményből, mely számos Rembrandt-féle edzést, Dürer-féle fametszvényt és rajzot stb. tartalmaz. Nyitva a képtár rendszeresen minden szerdán és pénteken 9–12 és 1–5 óráig, vasárnapokon 9–1 óráig*



3.4.2.a. Z. Hahn u.: Az Akadémia könyvtára;  
3.4.2.b. Díszterem az Akadémiában





3.4.6. Grimm Vince után Walzel Ágost Frigyes: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat oklevél űrlapja

van, 1873 nyarán azonban mindennap nyitva lesz s különben is az idegen által Kratzmann képtárónél való jelentkezés után mindenkor megtekinthető.” Hevesi 1873., 165.

3.4.5. A Magyar Tudományos Akadémia megnyitását köszöntő költemény  
1865, Emich Gusztáv, Pest  
Papír, nyomtatvány, négyoldalas; 26,8x17,5 cm  
Származás. Vétel Stemmer Ödön antikváriustól  
BTM Kiscelli Múzeum 20359

3.4.6. Grimm Vince (1810 körül–1872) u. Walzel Ágost Frigyes (1790 körül–1860 u.):  
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat oklevél űrlapja  
Papír, rézmetszet, 44,5x58 cm  
Jelzés b. l.: Grimm Vince; j. l.: Nyomt. Walzel A. F. Pesten  
BTM Fővárosi Képtár 28458  
A Magyar Tudományos Akadémia elismerte a természettudományokat, de munkásságában a humán

tudományok nagyobb súllyal szerepeltek. A természettudományok fő bázisa az 1841-ben alapított Természettudományi Társulat volt.

3.4.7. Ábécés könyv címlapja  
1862, Rohn és Grund nyomdája, Pest  
Papír, litográfia, 19,3x12,5 cm  
Jelzés k. l.: Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten – Nyomt. Rohn és Grund Pest 1862.  
BTM Fővárosi Képtár 98.1873.i.  
Irodalom: Gerszi, 197. 129. sz.

3.4.8. Feszl Frigyes:  
A Nagymező utcai polgári iskola épületének homlokzati rajza  
Tervezés 1872, építés 1873–74  
Papír kartonon, tus, lapméret: 57x77 cm, képméret: 44x64 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 65.30.1-3  
Irodalom: Komarik 1984, 139.

Az iskola épületének 1872-ben készült tervanyaga szerepelt az 1873-as bécsi világkiállításon, ahol 1873-ban Pest városát első osztályú éremmel tün-

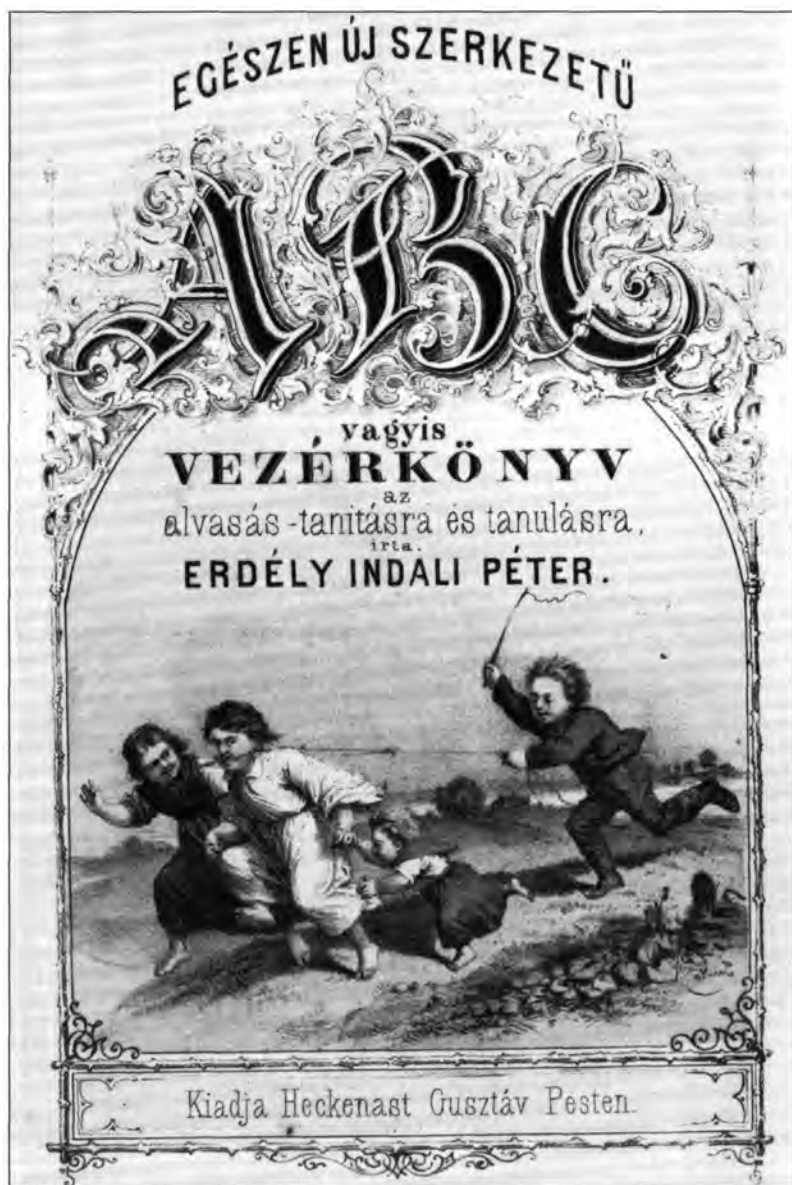
tették ki a bemutatott iskolaépítkezésekért. A székesfőváros az 1878-as párizsi világkiállításra számos iskolája – köztük Feszl Nagymező utcai iskolájának terveit is egységesen megrajzoltatta. A terv e sorozat része. Az épületben ma a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola található.

3.4.9. A Mintarajziskola és Rajztanárképző épülete, 1879  
Klősz György felvétele a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 339/21X27

A Mintarajziskola szervezője és első igazgatója Kelety Gusztáv volt. Az épületet tervezte Rauscher Lajos, az Andrássy út 71. sz. alatt áll.

3.4.10. Díszkút az Andrássy út 71.-ben, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 12.830/6X9

3.4.11. A Zeneakadémia régi épülete, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép



3.4.7. Ábécés könyv  
címlapja



*3.4.9. A Mintarajziskola és Rajztanárképző épülete*



*3.4.15. Rabbiképző Intézet, 1879. Klösz György felvétele*





3.4.14. Marastoni József: A kir. magyar Tudomány Egyetem orvostanári testülete

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780  
Tervezte Láng Adolf, ma Liszt Ferenc Múzeum,  
Andrássy út 67.

3.4.12.-13. Liszt Ferenc levele Erkel Ferenchez, és Erkel  
Ferenc levele a Városi Tanácshoz, 1878–79  
Papír, kézirat  
BFL Budapest Szfv.lt. Tanácsi üo. iratai IV.1407.b.  
(1879)

*Liszt Ferenc javaslata az 1873-ban alapított Liszt  
Ferenc jubileumi díj kiosztásáról.*

3.4.14. Marastoni József: A kir. magyar Tudomány Egye-  
tem orvostanári testülete, 1863

Papír, litográfia

Jelzés b. l.: Természet után kőre rajzolta Marastoni Jó-  
zsef; j. l.: Nyomt. Pollák testvérek Pesten 1863.

BTM Fővárosi Képtár 98.1872.l.

3.4.15. A Rabbiképző Intézet, 1879

Klözs György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.70

*Közép-Európa egyetlen rabbiképző intézete 1877-  
ben nyitotta meg kapuit a Röck Szilárd utcában,*

Pesten.

3.4.16. Műsorozata a Magyar Tudományos Akadémia pa-  
lotájában elhelyezett Esterházy hercegi képtárnak  
1866, Khor és Wein könyvnyomdája, Pest  
Papír, nyomtatvány, könyv, 32 oldal, 16,8x11,9 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 33.019

3.4.17. A Pest Józsefvárosi nyilvános alreáltanoda első tu-  
dósítványa

Papír, nyomtatvány, füzet

BFL Pest város lt. Tanácsi iratok IV. 1303.f.

3.4.18. MTA ünnepélyes megnyitásának albuma

Fényképalbum

BTM Kiscelli Múzeum

3.4.19. Ism. m. (XIX. sz. második fele):

Csengery Antal, 1871

Papír, litográfia, 38,5x27,5 cm

Jelzés b. l.: Vereby Soma; j. l.: Légrády testvérek nyom-  
dája Pesten

Megjelent: Vereby Soma: Honpolgárok könyve

BTM Fővárosi Képtár

*Csengery Antal (1821–1880) publicista, író, 1871-*

től a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke. Verby Soma az 1860-as, 1870-es években sorozatban adta ki a különféle arcképalbumokat, amelyek nevezetes „hazánkfiait” ábrázolták.

### 3.5. SZÍNHÁZI, ZENEI ÉLET

Az 1860–70-es években átmenetileg megerősödött a német nyelvű színházi élet, Pesten öt német színház működött hosszabb-rövidebb ideig. A magyar nyelvű színházi életet két törekvés jellemezte, egyrészt a nagy számú német ajkú lakosság „magyarosítása”, átcsalogatása a könnyű műzsa hajlékaiba, másrészt a feltörekvő néprétegek meghódítása olcsó, de színvonalas könnyű műfajú előadásokkal. Ez volt az ún. népszínházi eszme, ennek jegyében a vállalkozó kedvű színházépítő direktorok – a Budai Népszínházban vagy az István téri színházban – támogatás híján megbuktak. E cél vezette a nivósabb vidéki színházakat is, amelyek nyaranként kibérelték a Budai Nyári Színkört. Végül a főváros segítségével 1875-ben megnyílt a népszínházi és operett otthona, a Népszínház. A Nemzeti Színház repertoárjáról lekerült a könnyű műfaj. 1884-ben az opera is saját otthonába költözhetett, és nemzeti drámai színházként elindulhatott az ún. „aranykorszak” felé vezető úton.

Az 1870-es években teremtődött meg az európai színvonalú hangversenykultúra is, melyben jelentős szerepe volt a Budapestre rendszeresen hazajáró Liszt Ferencnek.

3.5.1 Deutsches Stadtheater (Német Városi Színház) az Erzsébet téren  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 10409  
A Pollack Mihály tervezte épületben 1853-tól 1870-ig működött a színház, sok külföldi, elsősorban ismert bécsi vendégművésszel.

3.5.2 Biczó Géza (1853–1907) u.:  
Gyapjú utcai német színház, 1880 körül  
Nyomat, 16x11,4 cm  
Jelzés b. l.: Biczó Géza  
BTM Fővárosi Képtár 3316  
A Theater in der Wollgasse (Gyapjú utcai színház), a mai Báthory u. 24.-ben volt, 1889-ben leégett.

3.5.3 Lewinsky, Josef, mint III. Richard  
Bécs, Krziwanek felvétele  
Papír, fénykép; 28,5x34 cm  
OSZK KS 4248/1

Josef Lewinsky, a bécsi Burgtheater tagja mint vendég Shakespeare III. Richárdjának címszerepében lépett fel 1880-ban, Budapesten.

3.5.4. Charlotte Wolter mint vendég Grillparzer Sappho című színművében  
1880. március-április, a Gyapjú utcai színházban  
Dr. Székely felvétele, Bécs  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB. 3866/2

3.5.5. Adolf Sonnenthal a Gyapjú utcai színházban mint Nero, 1876. márc. 28.  
Dr. Székely felvétele, Bécs  
Papír, fénykép, cabinet  
Vizvári Gyulának dedikálva  
OSZK KB 4724/4

3.5.6. Lucca Pauline énekesnő  
Bécs, Luckhardt felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB 6183/2  
A híres művész 1877-ben a Gyapjú utcai színház, majd a Népszínház vendége volt.

3.5.7. Alt, Rudolf (1812–1905) u.:  
A Budai Nyári Színkör belseje  
Papír, litográfia, 14,2x18,5 cm  
OSZMI 55.2377.1  
A Budai Nyári Színkör a vidék befogadó színháza volt, nyaranként más-más társulat igazgatója bérelte.

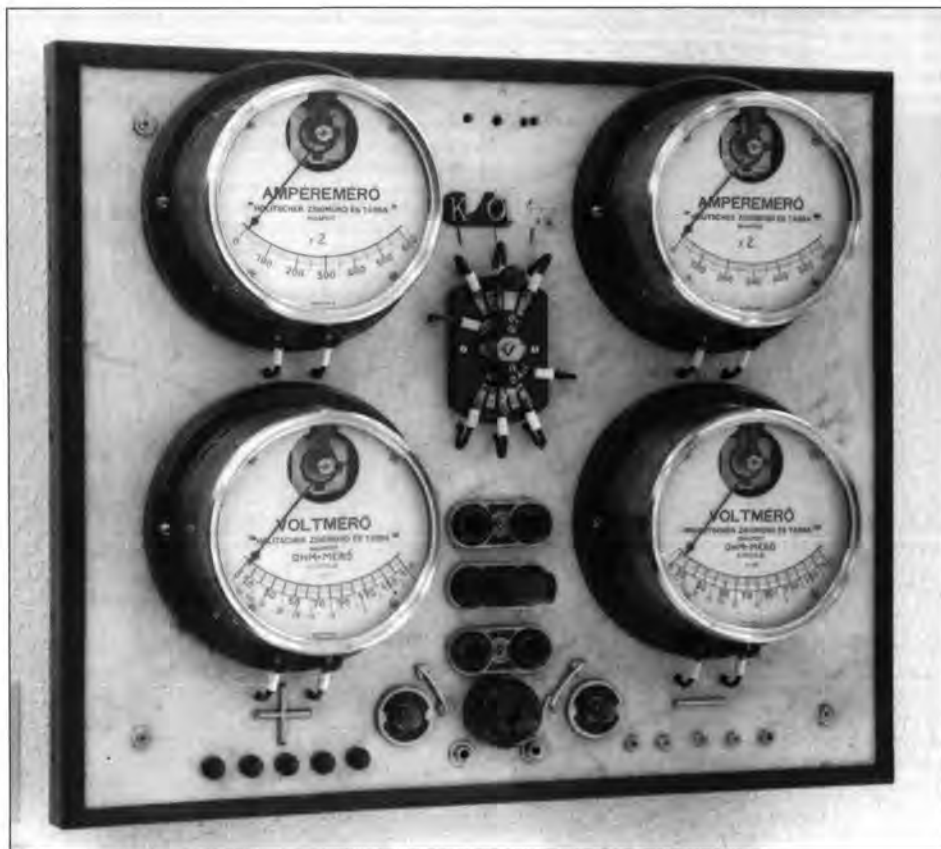
3.5.8. Frank, J. M.:  
A Budai Népszínház, 1861  
Papír, fametszet, 28x38 cm  
OSZK 1950/1941  
Az 1861-ben épített budai Népszínház a könnyű műfaj első otthona volt. Népszínházi művet, operettet és bohózatot játszottak benne, de anyagilag nem volt sikeres. Az épületet 1871. szeptember 16-án felrobbantották.

3.5.9. Pollák Zsigmond:  
Molnár György, 1874 k.  
Papír, színezett fametszet, 14,5x16,6 cm  
OSZK KD 510  
Molnár György, a Budai Népszínház megalapítója és 1867–1870 között igazgatója az ún. népszínházi eszme egyik leglelkesebb harcosa volt.

3.5.10. Jászai Mari mint Izabella Offenbach Az ördög pilulái című operettben  
Schrecker felvétele, Budapest  
Papír, fénykép, vizit



3.5.42. Zichy Mihály: *Ádám az űrben*, 1885 után



3.5.43. A Nemzeti Színház egyenáramú kapcsolótáblája

Másolat; eredeti: OSZK KB 3901/10

Jászai Mari a Budai Népszínházban kezdte pályáját,  
1868. március 27-én

3.5.11. A Miklóssy Színház

Papír, színezett metszet, 14x20 cm

OSZK 584/1988

Az 1872-ben épült faépület az István téren (a mai  
Klauzál tér közepén) állt. Szintén a könnyű múzsa  
hajléka volt, de 1874-ben leégett.

3.5.12. Vizvári Gyula mint Bobéche király Offenbach:

A kékszakállú herceg című operettjében

Gonday és Egey színezett felvétele, Budapest

Papír, fénykép

OSZK KC 4933/2-P

A Miklóssy Színház bemutatója

3.5.13. A Népszínház a Kerepesi út sarkán, 1879

Klősz György felvétele, a Gerlőczy-díszdoboz számára  
Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.45

1875. október 15-én nyitotta meg kapuit a főváros  
által adományozott telken (ma a Rákóczi út és a  
Nagykörút sarka) a bécsi Fellner és Helmer cég ter-  
vei alapján épült Népszínház. A megnyitón Ferenc  
József és Rudolf trónörökös is részt vett.

3.5.14. Spannraft Ágoston (1855–1910):

Díszletterv Offenbach *Orpheus a pokolban* című művé-  
hez, 1882. máj. 12. Papír, tempera, 47x66 cm

OSZK KF 1580

3.5.15. „A csárdás”. A Népszínház művészei népszínmű-  
szerepekben

Streliksy fénykép-kompozíciója

Papír, fénykép; 18,5x38 cm

OSZK KS 5317/1

3.5.16. Mellvéd a Népszínház királyi páholyából, 1875

Festett, aranyozott fa, gipsz, 70x185x52 cm  
OSZMI Id.96.2

3.5.17. Fotelek a Népszínház királyi páholyából  
Fa, bársony, 76x66x56,5 cm  
OSZMI Id.96.3.1-2

3.5.18. Zala György (1858–1937):  
Blaha Lujza mellszobra  
Festett gipsz; m.: 108 cm  
Jelzés talapzaton: Zala Gy.  
BTM Fővárosi Képtár 7863  
Restaurálta 1998-ban Nuber Noémi.  
*A népszínművek sztárja a Nemzeti Színházból átszerződött Blaha Lujza volt. A szobor szerepelt az 1885-ös országos ipari kiállításon.*

3.5.19. Elischer Lajos:  
Népszínházi Emléklap, 1878  
Papír, litográfia, 43x94 cm  
OSZK KF 488

3.5.20. Blaha Lujza jelmeze a *Sárga csikó* című népszínműből  
1875–85  
Selyem, pamutvászon, halcsont, vászonbélés, zsinór dísz, fémgomb, kézzel és géppel varrott; mellbőség: 110 cm, háta h.: 23 cm  
Származás: Blaha Lujza ajándéka a fővárosnak, 1913  
BTM Kiscelli Múzeum 6943

3.5.21. Főköötő  
1878  
Selyem, fémfonal és gyöngydísz, vászonbélés, kézzel és géppel varrott; fejbőség: 52 cm  
Származás: Blaha Lujza ajándéka a fővárosnak, 1913  
BTM Kiscelli Múzeum 6922  
*A főköötőt Blaha Lujza viselte Csepregy Lajos: „A piros bugyelláris” című népszínművében.*

3.5.22. Blaha Lujza és Lányi Géza cimbalmos *A piros bugyellárisban*  
1878 nov. 22. Strelisky felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK NSz KB.B.70

3.5.23. „Ő nevet!” Blaha Lujza hármasképe  
Strelisky felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK NSz KB B.71

3.5.24. Legyező  
Blaha Lujza szerepportréjával a *Peking rózsája* című darabban, 1870–80 k.  
Festett papír, fa küllőkésnyél, szalagdísz, 37x20,5 cm  
Származás: Blaha Lujza ajándéka a fővárosnak, 1913

BTM Kiscelli Múzeum 6918

3.5.25. Csörgődob  
Blaha Lujza színpadi kelléke a *Királyfogás* című darabban  
1870–80  
Bőr, festett faabroncs, fémcsőrgők; m.: 7 cm, átm.: 41 cm  
Származás: Blaha Lujza ajándéka a fővárosnak, 1913  
BTM Kiscelli Múzeum 6932

3.5.26. Pálmay Ilka Offenbach *Szép Heléna* című operettjének címszerepében  
1882. okt. 7. Strelisky felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB. F.189  
*Pálmay Ilka a Népszínház nagy sikerű operettprimadonnája volt.*

3.5.27. Pálmay Ilka a *Koldusdeákban*  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK 1171/2

3.5.28. Sarah Bernhardt  
Nadar felvétele, Paris  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK 2302/1990  
*Sarah Bernhardt Racine Phaedrájának a címszerepével vendégszerepelt a Népszínházban 1880. november 14-én*

3.5.29. Kassai Vidor Tóth Ede *A falu rossza* című darabjában, mint Gonosz Pista, 1875. nov. 19.  
Veress felvétele  
Papír, fénykép, vizit  
OSZK KB 4108/2

3.5.30. Színlap Sullivan *A Mikádó* című operettjéhez  
Selyem, nyomott, színezett, 28,5x39 cm  
OSZK 1465/5/1950

3.5.31. Album  
A fedőlapon a Nemzeti Színház ábrázolása, belül Borsos József felvételei a Nemzeti Színház színészeiről  
1869 előtt  
Bőrkötés, veretek, zománcdísz, karton, papír, fényképek, 50 oldal, 47x56,7 cm  
OSZK 1992/167=151 alb.  
*A Nemzeti Színház intendánsának, Radnótfáy Sámuelnek ajándékozta a színház társulata 1869. január 1-jén.*

3.5.32. Laborfalvi Róza  
Keller és Borsos felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB 4204/2

*A híres tragika Jókai Mór felesége volt.*

3.5.33. Prielle Kornélia Szigligeti Ede *A bajusz* című darabjában, 1868. okt. 4., Borsos József felvétele, Pest  
Papír, fénykép, cabinet  
Prielle Kornélia dedikációjával  
OSZK KB 4566/10

3.5.34. Prielle Kornélia gallérja és kezelője  
1867, Pest  
Préselt karton, áttört, csipkét utánoz, 38,5x9,2 cm  
26x12,5 cm  
OSZMI 59.383.1/e, 59.382.2/i.e.

3.5.35. Ism. m. (XIX. sz. második fele):  
Szigligeti Ede arcképe, 1870-es évek  
Vászon, olaj, 59x73 cm, j. n.  
OSZK 38/1965  
*Szigligeti Ede (1814–1878), színműíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Száznál több színdarabját játszották magya színpadon.*

3.5.36. A Nemzeti Színház, 1879  
Klősz György felvétele, a Gerlóczy-díszdoboz számára  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 64.780.65  
*A Szkalnitzky Antal tervei alapján 1875-ben történt átalakítás után. A sarokházban bérlakások voltak, melyek bevétele a Nemzeti Színházat gazdagította,*

*s ott működött a Színi Tanoda.*

3.5.37. Aranyossy Ákos (XIX. sz. második fele):  
Paulay Ede arcképe, 1880-as évek  
Vászon, olaj, keretben, 60x78 cm, j. n.  
OSZK 37/1985  
*Paulay Ede (1836–1894) színész, rendező, 1878–1894 között a Nemzeti Színház igazgatója. Működése idején a színház fénykorát élte.*

3.5.38. A Nemzeti Színház társulata a színház udvarán,  
Paulay Ede igazgatósága idején, 1884  
Papír, fénykép; 39x38,5 cm  
OSZK KS 4434/3

3.5.39. Spannraft Ágoston (1855–1910):  
Típusdízlet  
Papír, vízf., 36x52,5 cm  
OSZK KF 1586

3.5.40. Jászai Mari mint Éva Madách Imre: *Az ember tragédiája* c. drámájának egyiptomi, athéni, párizsi és római színében, 1883. szept. 21.  
Strelisky felvételei  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB J.98, 120, 129, 82

3.5.41. Gyenes László mint Lucifer Madách Imre



4.1.16. A Műcsarnok belseje az 1885. évi budapesti országos kiállításon

Az ember tragédiája című drámájában

Goszléth felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB 3903/26

3.5.42. Zichy Mihály (1827–1906)

Ádám az úrben  
Illusztráció Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve számára, 1885  
Papír, szén, 79x50,3 cm  
Jelzés b. l.: Zichy 85  
MNG 1905-1760

*Paulay Ede 1883. szeptember 21-én nagy sikerrel mutatta be az addig előadhatatlannak tartott Madách-színművet, amelynek mindmáig legsikeresebb – a későbbi színpadi megoldásokat is inspiráló – illusztrációját Zichy Mihály alkotta meg.*

3.5.43. A Nemzeti Színház egyenáramú kapcsolótáblája  
Fa, sárgaréz, üveg, festett, zománcozott fém; 60x70x5 cm  
Magyar Elektrotechnikai Múzeum  
*A Nemzeti Színház 1883-ban az európai színházak közül másodikként alkalmazott villanyvilágítást Madách Az ember tragédiája című drámájának bemutatóján.*

3.5.44. Helvey Laura Sardou *Odette* című darabjának címszerepében  
1882. márc. 3. Nemzeti Színház  
Kozmata Ferenc felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB 5187/32

3.5.45. Helvey Laura legyezője  
Festett textil, faküllök; 31,5 cm  
OSZMI 61.1713.I.a.

3.5.46. Gaál Irma, Szigeti Jolán és Kölesi Mari, három színinövendék a Nemzeti Színházból  
1875 k.  
Kozmata Ferenc felvétele  
Papír, fénykép, cabinet  
OSZK KB 10.674/1

3.5.47. Szigeti Jolán legyezője  
Festett selyem, csontküllök, 27,5 cm  
OSZMI 58.1276

3.5.48. Díszpohár fedéllel  
XIX. sz. közepe  
Aranyozott, festett, köszörült üveg, ezüstfedél, m.: 11 cm, szá.: 7,3 cm, tá.: 6 cm  
A Vigadó és a mai Deák Ferenc utca, felirata: Theater in Pesth  
BTM Kiscelli Múzeum 2354/1

3.5.49. Díszpohár

1860-as évek stílusa

A pesti Német Színház metszett képével, felirata: Der Theaterplatz in Pesth  
Csiszolt, köszörült, metszett üveg, m.: 14,5 cm, szá.: 10,9 cm, tá.: 8,5 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 9102

3.5.50. Emlékpohár  
A régi Nemzeti Színház épülete, felirata: National Theater in Pesth  
Kristályüveg, m.: 14,2 cm, szá.: 10 cm, tá.: 6 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 1204

3.5.51. Schickedanz Albert:  
Az Ybl Miklós tervezte Operaház egyik változatához tartozó távlatrajzok  
1874–75 k.

Karton, ceruza, vízf., 17,6x27,4 cm, 18,8x27,9 cm  
Jelzés b. l.: egymásba írt SA betűk  
BTM Kiscelli Múzeum 51.709.5-6  
Irodalom: Ybl Miklós, 114., Schickedanz, É9., É10.  
*Az Operaház építése Ybl Miklós tervei alapján 1875. október 11-én kezdődött és kilenc évig tartott. 1884. szeptember 27-én tartották a nyitó előadást. Schickedanz Albert (1846–1915) ugyancsak jeles építész és festő ugyanitt építésvezető volt.*

3.5.52. Scholtz Róbert (XIX sz. második fele):  
Az Operaház nézőtere és a színpad perspektivikus rajza, 1880 k.  
Karton, tus, vízf., 47x56 cm  
BTM Kiscelli Múzeum 17239  
Irodalom: Ybl, 1991, X. tábla; BTM, 1995. 85.

3.5.52. Jankó János (1833–1896):  
Erkel Sándor, az Operaház első karnagya  
Papír, ceruza, 18x24,5 cm  
Magyar Állami Operaház gyűjteménye, 72.96.94.

3.5.54. A nyitó előadás színlapja, 1884. szeptember 27.  
Papír, nyomtatvány, eredeti keretben, 58x51 cm  
Magyar Állami Operaház gyűjteménye

3.5.55. Lotz Károly:  
Az Olympos  
Az Operaház mennyezetfestményének vázlata, 1882  
Papír, ceruza, olaj, átm.: 77 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 58.103.1.  
Irodalom: Ybl, 1938. 205.; SzDG, 1987. 32.

3.5.56. Than Mór:  
Az Operaház kupolájának falkép-terve, 1882  
Vászon, olaj; 150x140 cm, j. n.  
BTM. Fővárosi Képtár KM. 71.35.  
Irodalom: Wilhelmb, 1982.

3.5.57. Than Mór:

Operaházi falképvázlat, 1882 k.  
Vászon, olaj, 28,5x53 cm, j. n.  
BTM Fővárosi Képtár 20793

3.5.58. Liszt Ferenc: Koronázási mise  
1867, Schentiván hava, Budapest, az első kiadás partitúrája, Schubert J. és Tsa. kiadása  
OSZK Mus. pr. 7282

3.5.59. Bartalus István: Magyar Zeneműköltők Kiállítási Albuma  
1885, Rózsavölgyi és Tsa, Budapest  
Az 1885. évi Országos Magyar Kiállítás alkalmával  
OSZK Mus.pr. 8153

3.5.60. Kottaállvány  
1878, osztrák, tervezője Storck, Josef Bécs, kivitelező a Haidai Szakiskola, Csehország  
Faragott diófa; m.: 165 cm, szé.: 54 cm, mé.: 50 cm  
IM 62.108  
Irodalom: Historizmus 1992. 15. sz.  
*Szerepelt az 1878-as párizsi világhiállításán.*

3.5.61. Zongora  
1856, Streicher, Bécs  
Paliszander, furnéros, h.: 234 cm, szé.: 134 cm, m.: 92 cm  
Jelzés: a rezonánusra ragasztott ovális, nyomtatott címkén: J.B.Streicher vormals N. Streicher geb. Stein und Sohn. Wien. No 5155. (gyártási sz.)  
Származás: A Zeneművészeti Főiskola ajándéka  
MNM. H.1959.44.  
Irodalom: Három nemzedék, 1988. 386. sz.  
*1873 novemberében ünnepelte a Hungária Szálló-  
dában Liszt Ferenc művészi pályafutásának ötven-  
éves jubileumát, s az estélyen ezen a zongorán ját-  
szott. A művész és a vendégek a hangszer rezonán-  
sán megörökítették a nevüket.*

3.5.63. Kriehuber, Josef (1800–1876):  
Liszt Ferenc  
Papír, litográfia, 55,7x43,3 cm  
Jelzés b. l.: Kriehuber 839; j. l.: Gedr. Bei Joh. Höfelich.; felirat alatt középen: Bécsben Haslinger Tóbiás, cs.k. udvari kiváltságosított művészet és hangászat árusnál, Graben, No. 618.  
BTM Fővárosi Képtár  
Irodalom: Wurzbach, Wolfgang: Die Portratholithographien Josef Kirehubers, Wien – Bad Bocklet/Zürich 1955. 2631. 1298. sz.

### 3.6. A MŰLT NYOMAI – RÉGÉSZET

*A nemzeti tudat erősödésének hatására sorra alakul-  
tak a történeti egyletek, melyek a régészeti emlékek  
kutatását is célul tűzték ki. 1875-ben Rómer Flóris*

*vezetésével próbaásatások kezdődtek a „Papföldön”, ahol falakat, oszlopokat, bélyeges téglákat találtak, melyek arra utaltak, hogy ott jelentős római település lehetett.*

*Az 1870-es évek végén a Műemlékek Országos Bizottsága felhívta a Vallás- és Közoktatási Minisztérium figyelmét arra, hogy a római vízvezeték pil-  
léreit az óbudai lakosság lassan teljesen elbontja. A főváros a terület megtekintése után ásatásokat rendelt el. 1880-ban az ún. Csigadombon Torma Károly kezdett feltárást. Az ásatásokat nagy érdeklődés kísérte, a főváros lakossága ezrével látogatott el Aquincumba. A munkák során a Csigadombon a polgárvárosi amfiteátrum romjai kerültek elő.*

*A régészeti feltárások eredményeképpen a főváros további összegeket szavazott meg, és határozatot hozott, hogy az ásatásokat felügyelő bizottság foglalkozzon a római emlékeken kívül a „hazai régiségek” kutatásával, pl. az óbudai Fehéregyházának gondolt késő középkori pálos kolostor területével, s keresse Árpád sírját.*

*Az ásatásokon megtalált leleteket először az 1885-ös országos kiállítás fővárosi pavilonjában mutatták be Torma Károly rendezésében.*

3.6.1. E. H. u. Millmann, C.:  
Az aquincumi amfiteátrum ásatás közben, 1880  
Papír, fametszet, 16,5x22,7 cm  
Jelzés b. l.: EH-C. Millmann  
BTM Fővárosi Képtár 98. 1873.f.

3.6.2. Sírszobor Medea ábrázolással  
Kő; m.: 81 cm  
BTM Aquincum 64.11.156.  
Irodalom: Kuzsinszky Bálint, Archeológiai Értesítő, IX. 1889. 24., Nagy Lajos, Budapest Története, 1942. 480, LXXI/2 Tábla

### 4. AZ 1885. ÉVI ORSZÁGOS ÁLTALÁNOS IPARI KIÁLLÍTÁS

*1879-ben határozta el az országos iparyűlés, hogy országos kiállítást kíván rendezni, melyhez a főváros területet ajánlott fel a Városligetben. 1883-ban a XII. tc. felhatalmazta a kormányt, hogy 1885-ben megrendezze a nagyszabású országos kiállítást, amely méltó módon mutatja be a magyar mezőgazdaság és ipar keresztmetszetét, valamint az új külföldi és magyar találmányokat. A kiállítás anyagát 32 főcsoportba, 3 pótkiállítási osztályba és 14 időleges kiállítási osztályba sorolták. A kiállított anyag az egyes témák szerinti pavilonokban volt elrendez-*





4.1.20. A Fővárosi Iparrajziskola kerámia csoportjának vitrinje az 1885-ös ipari kiállításon

ve. Nagy hangsúlyt kapott a mezőgazdaság, az állattenyésztés, az ipar, amelynek termékei között mutatták be az ún. „művészi iparokat”. Külön csarnokot kaptak a képzőművészetek és a délkelet-európai országok – Szerbia, Bulgária, Románia, illetve Törökország –, sőt a kiállított termékeket a magyar állam vásárolta meg, hogy felhívja a figyelmet a kelet felé irányuló export-import lehetőségekre. A keleti csarnok elkülönítése ugyanakkor jól beleillett a magyarság keleti (turáni) eredetét és kapcsolatait hangsúlyozó történelmi ideológia koncepciójába.

Az 1885-ös ipari kiállítás, ha nem is vetélkedhetett a nagy metropolisok világkiállításáival, az első látványos rendezvénye volt az egyesített fővárosnak.

#### 4.1.1. Váza

1870–1885 között, Fischer Ignác gyára, Budapest  
Festett keménycserép; m.: 35,5 cm  
Jelzés: fenekén gyári jel  
BTM Kiscelli Múzeum 29.342.

#### 4.1.2. Díszváza

1880-as évek, Fischer Ignác gyára, Budapest

Fajansz, festett; m.: 30 cm, átm.: 10 cm  
Jelzés: alján és 937 (gyártási sz.?)  
BTM Kiscelli Múzeum Ip.65.112

#### 4.1.3. Díszserleg

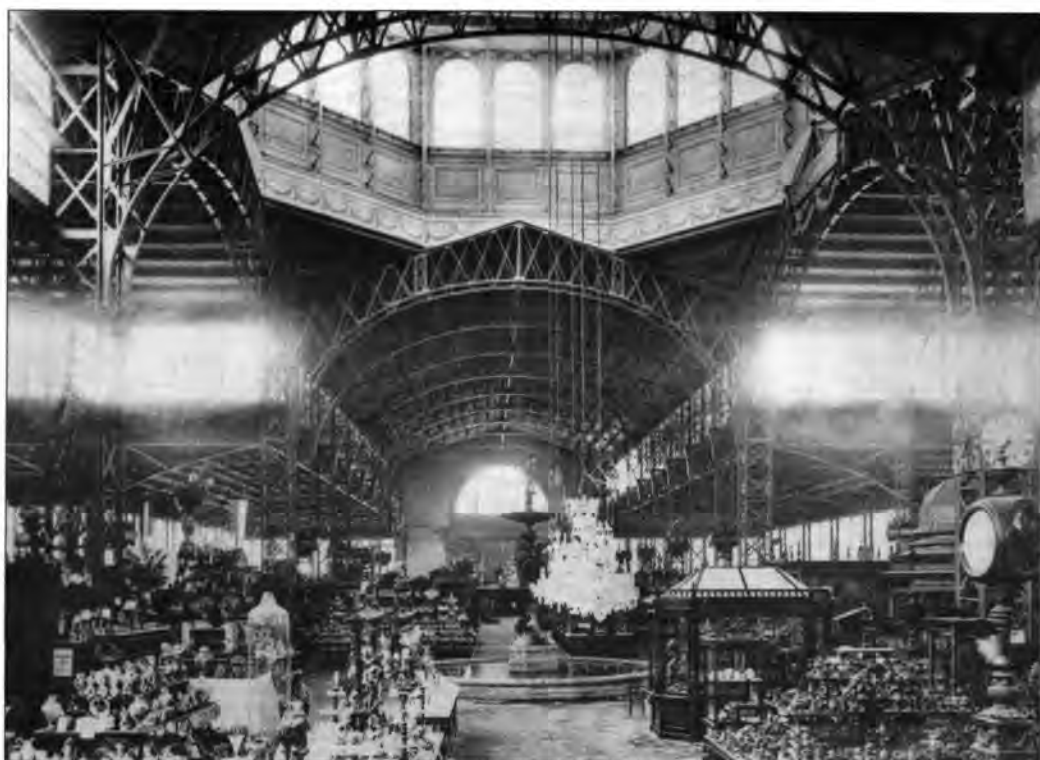
1870–1880 között, Fischer Mór porcelángyára, Herend  
Porcelán, plasztikus díszrel, aranyozással; m.: 29,5 cm,  
szá.: 12 cm, tá.: 11,2 cm  
Jelzés: alján benyomott Herend jegy  
IM 54.930  
Irodalom: Historizmus 1992., 199. sz.

#### 4.1.4. Váza

1885, Fischer Ignác gyára, Budapest  
Kőedény, máz alatti és máz feletti festéssel, aranyozással;  
m.: 136 cm, tá.: 30 cm, szá.: 46 cm  
Jelzés: alján kék bélyegzővel: Fischer J. Budapest  
IM 58.179.1.  
Irodalom: Historizmus 1992., 251. sz.  
*Szerepelt az 1885-ös országos ipari kiállításon, az Iparcsarnokról készült fényképen jól felismerhető, l. 4.1.14.*

#### 4.1.5. Nádler Róbert (1858–1938):

Az 1885-ös Országos Kiállítás, 1886



4.1.14. Az Iparcsarnok belseje az 1885. évi budapesti Országos Kiállításon

Vászon, olaj, 103,5x152 cm  
Jelzés k. l.: Nádler Róbert 1886  
BTM Fővárosi Képtár 1306

4.1.6. Falitálok Liphay Béla báró ebédlőjéből (6 db),  
1875, Zsolnay Vilmos gyára, Pécs  
Finomfajansz, sablonnal korongozott forma, díszítés különböző technikákkal, üveges, áttetsző, színes mázzakkal és színes fedőmázakkal; m.: 3,4 cm, tá.: 12,7 cm, átm.: 30,7-31 cm  
Jelzés: hátoldalon masszába benyomott Z.W. PÉCS 220  
Szarmazás: Ajándék özv. báró Liphay Bélánétól  
IM 9519, 9523, 9526, 9528, 9531, 9533  
Irodalom: Katona, 3-6. sz.; Historizmus 1992. 235. sz.

4.1.7. Dísztányér  
1878, Zsolnay Júlia terve, Zsolnay Vilmos gyára, Pécs  
Porcelánfajansz, sablonnal korongozott forma; m.: 3,7 cm, tá.: 13,7 cm, 24,2 cm  
Jelzés: hátoldalán masszában benyomott Z.W. PÉCS 459 (fazonszám), máz alatt kobaltkékkel bélyegzett Zsolnay Pécs öttorony, TJM  
IM 70.293.1.  
Irodalom: Katona, 1977, 113. kép; Historizmus 1992. 237. sz.

4.1.8. Váza  
1879, Zsolnay Vilmos gyára, Pécs  
Porcelánfajansz, korongozott, színes, magas tűzű mázzal festett; m.: 13,8 cm, tá.: 5 cm, szá.: 2 cm  
Jelzés: talpán masszába benyomott „531” (fazonszám) alig olvashatóan, máz felett arannyal „24”  
Szarmazás: áttét a Műszaki Egyetem Kémiai Technológiai Tanszék, Wartha Vince gyűjteményéből, 1949.  
IM 21.953  
Irodalom: Historizmus 1992. 238. sz.

4.1.9. Díszedény  
1879, Zsolnay Teréz terve, Zsolnay Vilmos gyára, Pécs  
Porcelánfajansz, öntött, magas tűzű zománctechnika, máztalan, cserépre festett aranyozás és vastartalmú, ún. holdfénytechnikával festett; m.: 26 cm, tá.: 6,5 cm, szá.: 4 cm  
Jelzés: talpán masszába benyomott „553 Z.V: Pécs”.  
A máztalan cserépre kobaltkékkel bélyegzett „Zsolnay Pécs” (írott betűkkel) öttorony, „TJM”  
Szarmazás: ajándék, Zsolnay Vilmostól, 1896  
IM 1339  
Irodalom: Historizmus 1992. 239. sz.



4.1.17. A Keleti pavilon belseje az 1885. évi budapesti Országos Kiállításon

#### 4.1.10. Falitál

1881, Klein Ármin, Zsolnay Vilmos gyára, Pécs  
Porcelánfajansz, korongolt, mázas; m.: 7 cm, tá.: 25,4 cm,  
átm.: 47,7 cm

Jelzés: hátoldalon masszába nyomott „Z.W. PÉCS”, máz  
alatt kobaltkékkel „Zsolnay Pécs” (kurzív írással) ötto-  
rony, „TJM” és 2(?)

Származás: ajándék, Zsolnay Vilmostól, 1896  
IM 1290

Irodalom: Historizmus 1992. 245. sz.

#### 4.1.11. Kulacs

1880-as évek, Fischer Ignác gyára, Budapest  
Kőedény, színes máz alatti festéssel, arannyal kontúroz-  
va; m.: 39 cm, szá.: 4 cm, tá.: 12,5 cm

Jelzés: alján kék bélyegzővel Fischer I. Budapest  
Származás: áttét a Műszaki Egyetem Kémiai Technoló-  
giai Tanszék, Wartha Vince gyűjteményéből, 1949.  
IM 22.348

Irodalom: Historizmus 1992., 244. sz.

#### 4.1.12. Kancsó

1880–1890 között, Giergl Henrik, Budapest  
Fúvott, színtelen, átlátszó ólomüveg, színes zománcdí-  
szítéssel és aranyozással; m.: 35 cm, szá.: 8 cm, tá.: 13 cm

Jelzés: „GH” monogram feketével  
Származás: ajándék, Giergl Henriktől  
IM 1156

Irodalom: Historizmus 1992. 310. sz.

#### 4.1.13. Váza

1880–1890 között, Giergl Henrik, Budapest  
Fúvott, színtelen, átlátszó rozalin-, illetve uránüveg, szí-  
nes, átlátszó zománcfestéssel, illetve aranyozott díszítés-  
sel; m.: 23 cm, szá.: 4 cm, tá.: 5,5 cm

Jelzés: cégnévvel, illetve monogrammal ellátott papír-  
címke

IM 1136

Irodalom: Historizmus 1992., 311. sz.

#### 4.1.14. Az Iparcsarnok, 1885

Kozmata Ferenc felvétele, Budapest

Papír, fénykép

Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 7209.2



4.1.18. Zenecsarnok az 1885. évi budapesti Országos Kiállításon



4.1.15. A királyi pavilon belseje az 1885. évi budapesti Országos Kiállításon

4.1.15. A királyi pavilon belseje, 1885  
Kozmata Ferenc felvétele, Budapest  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 7209.8

4.1.16. A Múcsarnok belseje, 1885  
Kozmata Ferenc felvétele, Budapest  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 7209.12

4.1.17. A keleti pavilon belseje, 1885  
Kozmata Ferenc felvétele, Budapest  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 7209.33

4.1.18. Zenepavilon a kiállításon, 1885  
Kozmata Ferenc felvétele, Budapest  
Papír, fénykép  
Másolat; eredeti: BTM Kiscelli Múzeum 7209.16

4.1.19. Díszkorsó  
1896 előtt, Giergl Henrik műhelye, Budapest  
Fúvott üveg, színtelen, átlátszó, illetve barnás és tejszínű réteges üveg; m.: 34,5 cm, sz.: 11,5 cm, tá.: 9,5 cm  
Jelzés: „G.H” monogram arannyal  
Szarmazás: ajándék, Giergl Henriktől, 1898

IM 1161  
Irodalom: Historizmus 1992. 331. sz.

4.1.20. A Fővárosi Iparrajziskola kerámiaosztályának kiállítása az 1885-ös ipari kiállításon  
Papír, fénykép, 30x22 cm  
IM FLT.520  
*Az üveg- és kerámiatárgyakkal a fényképen kiállított együttest próbáltuk rekonstruálni.*

4.1.21. Fedeles díszkorsó  
1898 előtt, Giergl Henrik műhelye, Budapest  
Fúvott, átlátszó, szelénrózsaszín és uránzöld üveg, színes, átlátszó és opak zománccfestés és aranyozás  
m.: 42 cm, szá.: 7 cm, tá.: 9,5 cm  
Szarmazás: ajándék, Giergl Henriktől, 1898  
IM 1172 a-b.  
Irodalom: Historizmus 1992. 332. sz.

4.1.22. Tányér, csemegés  
1870 k., Fischer Ignác porcelánfestődjé, Pest  
Porcelán, fekete shiang zománccfestés, aranyvonal, átm.: 18,5 cm, m.: 2 cm  
Jelzés: fenékén fekete írott betűkkel: Fischer I. Pest  
IM 53.679.1

4.1.23. Tányér

1875. Fischer Ignác gyára, Budapest  
Porcelán, színes festéssel  
Jelzés: hátoldalon Fischer I. feketével  
IM 78.51.1

4.1.24. Tányérka

1880 k., Telkibánya  
Keménycserép, színes mázzal m.: 2,7 cm, átm.: 20,7 cm  
Jelzés: alján masszába benyomva: TELKIBÁNYA  
IM 59.323.1

4.1.25. Tányérka

1880 k., Telkibánya  
Keménycserép, színes zománccfestéssel és aranyozással;  
m.: 2,5 cm, átm.: 20,6 cm  
Jelzés: alján masszába benyomva: TELKIBÁNYA  
IM 53.324.1

4.1.26. Kancsó

1880 k., Fischer Ignác gyára, Budapest(?)  
Keménycserép, színes festéssel és aranyozással; m.: 21  
cm, szá.: 7,9 cm, tá.: 6,8 cm, j. n.  
IM 59.325.1

4.1.27. Dísztal

1880 k., Telkibánya  
Keménycserép, színes festéssel; m.: 17,8 cm, tá.: 3,8 cm,  
átm.: 34,5 cm  
Jelzés: hátoldalán masszába nyomott jegy: TELKIBÁ-  
NYA  
IM 53.731.1

4.1.28. Korsó

1870–1880, Fischer I., Budapest  
Keménycserép, színes zománcc- és aranydíszítéssel; m.:  
20 cm, tá.: 6,5 cm, szá.: 7 cm  
Jelzés: talpán bemélyítve és késsel a máz alatt: Fischer J.  
Budapest  
Származás: ajándék Fischer Ignáctól  
IM 9564

4.1.29. Csutora

1870–1880, Fischer Ignác, Budapest  
Keménycserép, színes és aranyfestés; m.: 25 cm, átm.:  
24 cm  
Jelzés: talpán bemélyítve és késsel a máz alatt: Fischer J.  
Budapest  
Származás: ajándék Fischer Ignáctól  
IM 9549

4.1.30. Vázácska

1880 k., Fischer Vilmos festődjéből, Kolozsvár  
Keménycserép, színes zománcc- és aranyfestéssel; m.: 9,2  
cm, átm.: 3,5 cm  
IM 77.151.1

4.1.31. Tányér

1880 k., Herendi fehéráru, festés Fischer Vilmos, Kolozs-  
vár  
Porcelán, színes zománccfestéssel; m.: 2,6 cm, átm.: 22 cm  
Jelzés: fenekén máz, alatt benyomva a masszába HE-  
REND és feketével ráégetve Fischer Vilmos Kolozsvárt  
IM 21.291

AZ 1884–1885. ÉVI LÁTKÉPPÁLYÁZAT  
KÉPEI

L.1. Aggházy Gyula (1850–1919):

A Mátyás-templom (Budavári Nagyboldogasszony-templom), 1884  
Vászon, olaj, 99,3x60 cm  
Jelzés b. l.: Aggházy Gy.  
BTM Fővárosi Képtár 55.128.1  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.2. Balló Ede (1859–1936):

Calvin tér, 1884  
Vászon, olaj, 38,5x62 cm  
Jelzés j. l.: Balló E.  
BTM Fővárosi Képtár 20355  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.3. Balló Ede: Várkert bazár, 1884

Vászon, olaj, 38,5x62 cm  
Jelzés j. l.: Balló  
BTM Fővárosi Képtár 20354  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.4. Balló Ede: Petőfi tér (Petőfi téri piac), 1884

Vászon, olaj, 50x70 cm  
Jelzés j. l.: Balló  
BTM Fővárosi Képtár 1135  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.5. Feszty Árpád (1856–1914): Lánchíd, 1884

Vászon, olaj, 59,5x92 cm  
Jelzés j. l.: Feszty Árpád/Vas utca 17.  
BTM Fővárosi Képtár 1134  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.6. Györök Leó (1847–1899): Garnison templom (Hely-  
őrségi templom), 1884

Vászon, olaj, 45x61 cm  
Jelzés j. l.: Györök L. Gy. 1884.  
BTM Fővárosi Képtár 832  
Irodalom: Gábor, 1991/2

L.7. Györök Leó: Albrecht út, 1884

Vászon, olaj, 65x95,5 cm  
Jelzés j. l.: Györök L.  
BTM Fővárosi Képtár 13467  
Irodalom: Gábor, 1991/2



*4.1.14a. Részlet az Iparcsarnokból az 1885. évi budapesti Országos Kiállításon*

L.8. Irinyi Sándor (1840–1893): Eötvös tér, 1884

Vászon, olaj, 36x60 cm

Jelzés j. l.: Irinyi

BTM Fővárosi Képtár 16505

Irodalom: Gábor, 1991/2

L.9. Lechner Gyula (1841–1914): Rózsa tér, 1884

Vászon, olaj, 40x60 cm

Jelzés j. l.: Lechner

BTM Fővárosi Képtár 591

Irodalom: Gábor, 1991/2

L.10. Lechner Gyula: Rózsa tér (Sebestyén tér), 1884

Vászon, olaj, 40x60 cm

Jelzés b. l.: Lechner Gyula 1884

BTM Fővárosi Képtár 592

Irodalom: Gábor, 1991/2

L.11. Ligeti Antal (1823–1890): Budapest látképe, 1887

Vászon, olaj, 100x151 cm

Jelzés b. l.: Ligeti A. 1887.

BTM Fővárosi Képtár: 1300

Irodalom: Gábor, 1991/2; Mattyasovszky Zsolnay Péter: Fővárosi Képtár, 105. In: BTM, 1995.

L.12. Mednyánszky László (1852–1919): Váci út, 1884

Vászon, olaj, 47,5x67,5 cm

Jelzés j. l.: Mednyánszky

BTM Fővárosi Képtár 16244

Irodalom: Gábor, 1991/2

L.13. Mednyánszky László: Lánchíd (Budai Duna-part), 1884

Vászon, olaj, 49,5x66,5 cm

Jelzés j. l.: Mednyánszky

BTM Fővárosi Képtár 22678

Irodalom: Gábor, 1991/2

L.14. Molnár József (1821–1899): Calvin-tér, 1885

Vászon, olaj; 100x150,5 cm

Jelzés j. l.: Molnár József 1885

BTM Fővárosi Képtár 1312

Irodalom: Gábor, 1991/2; Mattyasovszky Zsolnay Péter: Fővárosi Képtár, 105. In: BTM, 1995.

L.15. Nádler Róbert (1858–1938): Bomba tér, 1885–87

Vászon, olaj, 104x154 cm

Jelzés j. l.: Nádler Róbert 1884

BTM Fővárosi Képtár 1304

Irodalom: Gábor 1991/2.

L.16. Schickedanz Albert: Nagymező utca, 1884

Vászon; 60x80 cm

Jelzés b. l.: Schickedanz A.

BTM Fővárosi Képtár: 14848

Irodalom: Gábor 1991/2

L.17. Schickedanz Albert: Torony és Duna utca sarok

(Hal tér, a legrégebb pesti ház), 1885

Vászon, olaj, 101x151 cm

Jelzés b. l.: Schickedanz A.

BTM Fővárosi Képtár 1311

Irodalom: Gábor 1991/2.

L.18. Schickedanz Albert: Mátyás-templom (Szent-

háromság tér), 1890–92

Vászon, olaj, 101x151 cm

Jelzés j. l.: Schickedanz A.

BTM Fővárosi Képtár 1305

Irodalom: Gábor 1991/2.

L.19. Schickedanz Albert: Nagymező utca (Terézváros)

Vászon, olaj; 95x146,5 cm, j. n.

BTM. Fővárosi Képtár 24167

Irodalom: Gábor 1991/2.



# FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁCSKAI, 1993=BÁCSKAI Vera: Széchenyi tervei Pest-Buda felemelésére és szépítésére. *Budapesti Negyed*, Budapest, 1993. 2. Koncepció és vízió 5–14.  
Budapest, 1993=Budapest Lexikon, Budapest, 1993. I–II.  
Budapest, 1975=Budapest története IV. Budapest, 1975  
BTM, 1995=Budapesti Történeti Múzeum. szerk.: Havassy Péter, főszerk.: Buzinkay Géza. Budapest 1995  
Budapest, 1996=Budapest műszaki útmutatója, Budapest 1996  
CSORBA, 1993=CSORBA László: Budapest-gondolat és városesegítés. *Budapesti Negyed*, Budapest, 1993. 2. Koncepció és vízió 14–31.  
DÉRY=DÉRY Attila: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1914). *Budapesti Negyed*, III. évf. 3. 1995 ősz, 77–97.  
Budapest, 1995=Budapest az újkorban. Történelmi pillanatok egy nagyváros életében. Kiállítási vezető. Budapesti Történeti Múzeum, 1995  
CSÁNYI, 1954=CSÁNYI Károly: A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Budapest, 1954  
CSENKEY, 1985=CSENKEY Éva: A magyar szecesszió kerámiaművészete. Kiállítási katalógus, Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1985  
GERSZI, 1960=GERSZI Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960. A katalógust összeállította: Gerszi Teréz és Wilhelmb Gizella  
GÁBOR, 1991/2=GÁBOR Eszter: Az 1984–85. évi budapesti látkép pályázat. *Ars Hungarica*, 1991/2. 193–206.  
GERŐ, 1973=GERŐ László: Pest-Buda építésze az egyesítéskor. Budapest, 1973  
GUNDEL, 1982=GUNDEL Imre–HARMATH Judit: A vendéglátás emlékei a pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb szórakozóhelyek életéből. Budapest, 1982  
Három nemzedék, 1988=Három nemzedék ereklyetárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban (1823–1875). Katalógus. Budapest, 1988  
HEVESI, 1873=HEVESI Lajos: Budapest és környéke. Budapest, 1873  
Historizmus, 1992=Historizmus és eklektika. Az európai művészet stíluskorszakai. Kiállítási katalógus. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1992  
HOLLÓ, 1994=HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Budapest, 1994  
Honismertető, 1873=Honismertető=Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon. Különleges katalógus. A gazdaság, ipar, tudomány és művészet kiállított tárgyairól. I. rész. Honismertető, II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma. Budapest, 1873  
HORVÁTH, 1964=HORVÁTH Vera: Az 1885. évi országos általános kiállítás iparművészeti jelentősége. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve VIII. 1964. 35–41.  
KATONA, 1977=KATONA Imre: Zsolnay Vilmos. Budapest, 1977  
KATONA, 1978=KATONA Imre: A magyar kerámia és porcelán. Budapest, 1978  
KOMARIK, 1984=Feszli Frigyes 1821–1884. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 1984. A katalógust írta Komarik Dénes, Budapest 1984.  
KÖRMÖCZI, 1992=KÖRMÖCZI Katalin: „...ami megmarad, fordítsa jó czélokra!” Deák Ferenc relikviái. Budapest, 1992  
KÖRÖSI, 1870=KÖRÖSI, Josef: Die königliche Freistadt Pest im Jahre 1870. Resultate der Volkszählung und Volksbeschreibung. Sz. K. Pestvárosi Statistikai Hivatalának közleményei. Pest, 1870  
LIBER=LIBER Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. *Statistikai Közlemények* 69/1, Budapest, é. n.  
PULSZKY, 1874=PULSZKY Károly: Kalauz a Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeihez. Budapest, 1874  
RÓZSA, 1963=RÓZSA György: Budapest régi látképei, (1493–1800). Budapest, 1963  
RÓZSA, 1997=RÓZSA György: Budapest legszebb látképei. Budapest, 1997  
SCHIKEDANZ, 1996=SCHIKEDANZ Albert 1846–1915. Ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek. Kiállítási katalógus. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1996  
SCHOEN, 1936=SCHOEN Arnold: Buda-pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében, Budapest 1936.  
SIKLÓSSY, 1931=SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? 1870–1930 Budapest, 1931  
SZILÁGYI, 1986=SZILÁGYI István: Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből. Budapest, 1986  
SzDG, 1986=SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A

budapesti falképfestészet történetének vázlatos áttekintése, 1863-tól 1903-ig. *MÉ*, 1986, 3–4sz., 133–172.  
 SzDG, 1987=Az Operaház dekorációja. In: Az Operaház, 19–42. Budapest 1987  
 SzDG, 1998=Vay Miklós szobrászművész. In: „Egyszer volt...” A Telekiek... Szerk.: Holopcey Péter, Miskolc, 1998, 113–122.  
 VÖRÖS, 1973=VÖRÖS Károly: Egy világváros születése. Budapest, 1973  
 VÖRÖS, 1979=VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917 Budapest, 1979  
 YBL, 1938=YBL Ervin: Lotz Károly élete és művészete, Bp, 1938  
 YBL, 1956=YBL Ervin: Ybl Miklós. Budapest, 1956  
 YBL, 1991=YBL Miklós építész 1814–1891. A Hild–Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban. Szerk.: Kemény Márta, Farbaky Péter. Budapest, 1991

### RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

BFL=Budapest Főváros Levéltára  
 BTM=Budapesti Történeti Múzeum  
 MNM=Magyar Nemzeti Múzeum  
 IM=Iparművészeti Múzeum  
 MKVM=Magyar Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Múzeum

MNG=Magyar Nemzeti Galéria  
 MNM MTKcs=Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok  
 OMM=Országos Műszaki Múzeum  
 OSZK=Országos Széchényi Könyvtár  
 OSZMI=Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet  
 OM=Óbudai Múzeum  
 VU=Vasárnapi Újság

átm.=átmérő  
 b.=balra  
 b. l.=balra lent  
 é.=évek  
 h.=hosszúság, hossza  
 Ism. m.=ismeretlen mester  
 j.=jobbra  
 j. l.=jobbra lent  
 j. n.=jelzés nélkül  
 k.=körül  
 k. l.=középen lent  
 m.=magasság  
 mé.=mélység  
 műk.: működött  
 szá.=szájátmérő  
 szé.=szélesség  
 tá.=talpátmérő  
 u.=után  
 vízf.=vízfestmény

A KATALÓGUST SZERKESZTETTE:  
F. DÓZSA KATALIN ÉS SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTOROK:  
BELITSKA-SCHOLZ HEDVIG, BUZINKAY GÉZA, F. DÓZSA KATALIN, GYÁNI GÁBOR, HORVÁTH J. ANDRÁS,  
NAGY ILDIKÓ, RÓZSA GYÖRGY, SIPOS ANDRÁS, ZSIDI PAULA

FOTÓ:  
BAKOS ÁGNES, DABASI ANDRÁS, FÁRYNÉ SZALATNYAI JUDIT, TIHANYI BENCE

LAYOUT:  
BEYER KREATÍV STÚDIÓ

ISSN 0238-55-97  
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 1998  
FELELŐS KIADÓ:  
BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

NYOMDAI MUNKÁLATOK  
HSTART



# **PICTURES OF THE LAST CORONATION IN HUNGARY**

**EXHIBITION IN THE BUDAPEST HISTORICAL MUSEUM  
19th March–28th July 1996**

**SPRING FESTIVAL BUDAPEST**

The exhibition has been organized by Katalin FÖLDI-DÓZSA

Text supervised by Gabriella SZVODOBA DOMÁNSZKY and dr. György RÓZSA

Design: Katalin FÖLDI-DÓZSA, Miklós NOVÁK, Melinda JANKÓ

Photos: Judit SZALATNYAI, Ágnes BAKOS, Bence TIHANYI

Translated by Zsuzsa SZÁNTÓ

Works of art have been lent by the Hungarian National Museum  
Museum of Applied Arts

Sponsors: Interart Festival Office  
Municipality of Budapest  
Municipality of I. District  
Hotel Gellért  
American Express

Coloured printing: Állami Nyomda

On the Cover pictures cat.Nos 37, 33, 35, 36 can be seen.

Budapest Historical Museum, 1996  
Published by dr. Sándor BODÓ

ISBN 963 7096 515

OSZK Ny. 96.103

# INTRODUCTION

In 1995 15 enlarged photos were "found" at the Museum of Kiscell, an affiliated establishment of the Budapest Historical Museum reporting on the coronation of Charles IV King of Hungary. The photos had been coloured with distemper. It was not too difficult to discover them since the collection was registered and deposited in the storehouse, but not at their readily accessible proper places, among the graphics of the collection of fine arts, but in the drawing store of buildings of Budapest. The Municipality of the Capital purchased the pictures after the coronation, held on December 30th 1916, from the designers of the festive decoration. Károly KÓS, Dénes GYÖRGYI, Móric POGÁNY and Jenő LECHNER. The pictures were registered as architectural documentation.

The coronation in 1916 was recorded by some paintings, graphics and countless photos. These, especially the photos, are well known for both the Hungarian and Austrian researchers. Many of them have been published on a number of occasions. The whole series of pictures—special ones in respect of both of fine arts and history photography—will be presented here to the public for the first time, trying familiarize with them the representatives of the scientific life as well. In 1996 the 80th anniversary of the coronation gives an excellent opportunity to do so.

I would like to thank to Mrs. E. Sarkady, my colleague in the Budapest Historical Museum for finding the pictures and helping with her careful and thorough research to complete the exhibition and prepare the guide-book.

Katalin FÖLDI-DÓZSA  
Deputy Director  
Budapest Historical Museum

Katalin Földi Dózsa:

# HISTORY OF THE EXHIBITED PICTURES

## Arrangements for the coronation

The aged Emperor and King, who had been ruling in Austro-Hungary for the longest time among all of the Hapsburgs and whose personality had yet been able to hold the dismembering Empire together, deceased on November 21st, 1916. Francis Joseph was buried by Vienna with honour and dignity, but Austria was waiting with Charles' coronation.<sup>1</sup> All the more enthusiastic was Budapest in preparation for demonstrating for the whole world: Hungary has a new king. With its traditional ceremony, the Holy Crown and the regalia, the coronation represented at the same time that the nation and the Sovereign were mutually accepting each other.

The Organizing Committee of the Coronation Ceremony was designated<sup>2</sup> at the Prime Minister's request by the Minister of Interior, Minister of Justice and Minister of Religion and assembled at December 1st"—wrote Róbert K. KERTÉSZ in his review about the artistic and technical activities of the coronation. From the governmental departments through both houses of the Parliament, down to the newspapers of Budapest almost everybody were represented in the Committee. The Committee organized four Subcommittees, including one for artistic and technical activities, the chairman of which was count Miklós BÁNFFY, Member of Parliament. Illustrious members of the Subcommittee were among others painters Pál SZINNYEI MERSE and Gyula BENCZÚR, sculptor György ZALA, director of the Museum of Fine Arts Elek PETROVITS, director of the National Archives Dezső CSÁNKI, director of the Museum of Applied Arts Jenő RADISICH, architects Virgil NAGY and Béla LAJTA and, last but not least, architect Frigyes SCHULEK<sup>3</sup> who carried out the restoration and rebuilding of the Matthias Church where the coronation was held. In spite of their reputation and being highly respected, the members of the Committee had no influence, which is proven by Frigyes SCHULEK doing his best to prevent the decoration works, however in vain.

Namely the decoration works were directed exclusively by chairman count Miklós BÁNFFY. It is evident, among others, from KERTÉSZ's laconic record: "On December 4th the Chairman of the Subcommittee charged dr. Jenő LECHNER Dipl. Arch. lecturer of the Technical University with preparing the decoration of the Coronation Church, Móric POGÁNY Arch. with making the stage for oath, Károly KÓS Dipl. Arch. with the design of the coronation hill and decoration of its surrounding, finally, Dénes GYÖRGYI Dipl. Arch. professor of the Academy of Applied Arts with decoration of the processional routes and of the stands"<sup>4</sup>



## Who was count Miklós BÁNFFY de Losoncz?

How had a Transylvanian count the power to disregard the Committee of illustrious members and, dominating his own will, to select almost arbitrarily the cooperators for designing the decoration of coronation? According to the Hungarian Great Lexicon Miklós BÁNFFY was born December 29th, 1873 in Kolozsvár where he also deceased on June 6th, 1950. Politician and writer. From 1901 to 1918 Member of Parliament, from 1906 to 1910 Lord Lieutenant of both Kolozsvár and Kolozs county, from 1912 to 1917 intendant of the Hungarian Royal Opera House and the National Theatre and, under the pseudonym Miklós KISBÁN, a famous playwright. But it would be a grave mistake to think that BÁNFFY was just one of the theatre and art fan aristocrates. Endre ILLÉS said: Bánffy was a "large-scale dilettante".<sup>5</sup> Illés compared him to Proust and Lampedusa so he possibly held Bánffy the dramatist and author of a novel-trilogy as dilettante in a good sense of the word. It is very important how Illés analyzes Bánffy's activity as an intendant: ... "over these years the Opera House is not only a theatre for music but the first one in Pest for dramatic performances. Each premiere, especially the Mozart Cycle is quite an event. Later Bánffy managed to fight out the performance of the Bartók's works intended for the stage (The Carved Prince and The Bluebeard) against the authority and opposition of the Opera House."

This latter was yet to come through, as both of compositions were performed after the coronation. Endre ILLÉS omits to mention that there is a field where the "politician-writer" can not be deemed a dilettante at all and that is fine art, even more, one of its special branch, the stage-design. During the 1913–1914 season Bánffy, with assistance of HEVESI and Jenő KÉMÉNDY had created some epoch-marking works. His stage- and costume-designs can be compared mainly to those of the contemporary designer of the Russian Ballett, Leon Bakst, but while Bakst became world-famous Bánffy gave up designing for the stage, justifying even in this way Endre Illés' statement concerning he was a "large scale dilettante."

In the year of the coronation, in 1916, Bánffy still is the intendant of the Opera House. The compositions with his stage-design are still on. So there was a reason for his insisting on being charged with the entire direction of the decoration works. There was also another strong reason argued in his favour—the lack of time. The coronation date was fixed at December 30th, 1916. The decoration had to be completed before this date to enable a rehearsal previously. The sole person was count Miklós Bánffy, familiar with stage-design, who choosing the staff suitable for this activity, could meet the requirements to carry out the expected work.

## The artist designers

Who were the four young artists invited by Bánffy?

Quotation from Károly Kós' Memories: "The last quarter of year 1916 was the strangest period of my life when I was the poorest man but the greatest lord at the same time... I was not the happy owner of my everyday clothes and underwear, only a humble and thankful lessee of them. My brother-in-law had lent them to me. At the same time, in the very middle of the war, an imposing and excellent grey car registered by the army, with a military man as driver was at my disposal in 50%. On every sounding of the horn policemen sprang to attention and saluted me."<sup>8</sup> Kós was a bit modest, but as for his poverty he was not exaggerating. In autumn 1916

he was doing his military service in Nagyszeben when the Rumanian attacked Transylvania. Nagyszeben was quickly evacuated, so all of his personal belongings were left there. He could take a three month holiday so he went penniless, with nothing but regimentals on him to Budapest, where he soon received various assignments. He was 33, a well-known architect, a "meteor" of the so called New Wave. His already completed works included the kiosks of the Zoo designed jointly with Dezső ZRUMECZKY (1909–1910), the school of Városmajor designed jointly with Dénes GYÖRGYI (1910) and the main square of Wekerle Dwelling Estate at Kispest (1912–1913). Kós was one of the foundation members of the group of the "Young Ones" called also as "vernacular" comprising undergraduate architects of three grades, all born early in the 1880ies.

The youngest artist called upon to do the decoration was 30-year old, Dénes GYÖRGYI one of Károly Kós' best friends.

They had already organized together the Technical University students' exposition in 1907. The school in Városmajor was the most important work of the two young architects and later they worked together for a while designing interiors and objects of applied art.

Both of them cooperated in some works with Móric POGÁNY, the 38-year old artist, one of whose famous work was the Hungarian Pavilion in the International Agricultural and Industry Fair in Torino (1911), designed jointly with Emil TÓRY and Dénes GYÖRGYI.

The other "old artist" Jenő KISMARTY LECHNER<sup>9</sup> also 38, had "family relations" with the "Young Ones" since his young brother Lóránd KISMARTY LECHNER was a member of the group. KÓS welcomed him as a "good old friend" at their first meeting. Lechner had assisted Alajos HAUSZMANN in the reconstruction work of the Royal Palace and got nation-wide recognition for his historical research and renovations of historic monuments from the Hungarian Renaissance.

## Design problems

Bánffy was not delighted with the idea of having the Coronation Church as a scene. He told his candid opinion to Endre Illés: "To tell the truth the coronation Matthias Church is dreadful. First I had conceal the troubled interior in all the colours of the rainbow. We decided that the whole church would be attired in dark red velvet, covering even the columns of the church with long carpets reaching to the ground. This dark glowing purple glamour was the most beautiful among all decoration elements of the coronation."<sup>11</sup> Schulek threatened to make a scandal and said this was vandalism.<sup>12</sup> (After all he was right, since the "Young Ones" covered systematically everything that the old Master considered as important.)

In the evening before the last an exalted patron suggested him not to cover at least the columns and let the decorative shaping of them show up well. The carpets covering columns had been fixed already. Starting to undo willy-nilly the drapery, the gathers of the falling curtain seemed to be so decorative that they left them on the columns half-way fallen.

In the church two paires of thrones were used. The Majesties were sitting before the coronation on the one, and as crowned King and Queen on the other one. Lechner designed red velvet baldachins, lined with white silk to cover the thrones. The carpets covering the thrones and stages were decorated with silver

apostolic double crosses and with golden flowers-de-luce on the side of the Queen who had been Princess of Parma.

The thrones of the crowned Majesties were located on the gospelside of the chancel. The golden throne upholstery with King Matthias' coat-of-arms, weaved in Florence in about 1470 was located behind the throne, fitting of which properly ment a lot of difficulty for Lechner.

Lighting of the church, designed by Lechner for this special occasion, was likewise splendid and imposing. The technical solution of the floating rings of light might not be an easy task at all. Five iron rings with 48 bulbs (32 candlelight each)<sup>14</sup> were fixed in the nave of the church. The side-aisles were provided with ten rings of diameter 3 m and with 32 bulbs. Two lamps (2000 candlelight each) were installed above the high altar however these exploded during testing, as a result of the generating heat of 60° C. For this reason plate mirrors were built-in to reduce the temperature to 20° C.

Some other problems arised too. The scenes outside the church had to be selected. According to the ceremony the King's taking the oath follows the coronation. Bánffy deemed the Halászbástya as the most appropriate for this purpose, but his idea was rejected, taking security into consideration. In case of an eventual attempt it would have been difficult to protect it. Consequently, the scene of the oath was finally the votive pillar raised in the 18. century, at Szentháromság tér. It needed some renewal, and Móric Pogány had to design a stage to it. Pogány provided the memorial column with a terracelike platform with balustrades, curved ramps and decorated pedestal.

The third one of the outstanding scenes of the coronation ceremony was the Szent György tér, where the Coronation Hill was built up from earth gathered from every region of the country. According to the ceremony the King had to ride up the hill and to take sword-strokes toward the four cardinal points, indicating that he would defend the frontiers of the country. No serious problems arose here, Kós followed the Baroque architectonic forms of the Palace.

There were all the more problems with the decoration of the processional route. Several circumstances made difficulties. Location of the stands for the public on the one hand and the picturesque but in a certain sense somewhat unfavourable general view of the surrounding on the other hand. Especially the newly built houses had a disturbing effect. So the houses got not only the decoration with flags, painted panels or wreath of leaves, the artists tried to unify the route by applying obelisks and pylons painted in white colour and sculptures. The greatest trouble was caused by bad weather. Originally the pylons would have been linked with garlands of pine but being afraid of the wind the idea was omitted. Afraid of rain and wind, the painted flags and the large-size national colours were set up in the last minute only.

## **Race against time**

Only a few hours were available for design, and three weeks for implementation. The team worked as fanatics, during the last three days almost day and night. Jenő Lechner was kept being asked by visitors of high rank how would it be possible to complete such a big job by the date fixed, and he answered: "It must be done".

It was not only the lack of time, there were other hindrances, too. In addition to the eventual difficulties caused by the weather, it was December, the coronation was to take place in the third year of the war with shortage in both of material and manpower. According to Károly Kós the situation seemed to be hopeless, so he had recourse to the Defence Ministry's help. From then on they were supported in every sense. Both Kós and Györgyi could use a military personal car. This didn't mean only that for sounding of the horn policemen sprang to attention, but military trucks transported materials and soldiers worked on the sites according their disposal and all they deemed to be necessary could be acquired.

Bánffy reported further unexpected difficulties, too. On December 29th late in the afternoon Bánffy was called by the Master of the Horse<sup>16</sup> and received the instruction to remove the red velvet drapery enclosing decoration of Szent György tér over the entrance of the Palace, since His Majesty's horse might get frightened of it. Bánffy tried to persuade him that no horse would get frightened of such a thing. The aristocrate agreed with him, but in vain, the order of the King could not be changed. Later there was an even stranger request: to design a stool-like facility in front of the church to make it easier for the King to mount the horse.<sup>17</sup> According to Bánffy who was a man of tact: "this is a much more difficult job. It might had been an unusual sight for a nation accustomed to horses and that would have called for some explanation."<sup>18</sup> Finally he found an ingenious solution. The stairs were concealed in low wall-like decoration-elements in front of the baldachin, left and right. The public thought they were necessary in order to protect the gate.

Róbert K. Kertész recorded accurately the financial data of the artistic activity. Interior decoration of the church costed 550.000 Kr, 1200 m of white silk and 6000 m of red velvet were used up, 1700 silver crosses and 350 golden flowers-de-luce were applied. 25 industrial firms, 33 upholsterers, 21 various kinds of other craftsmen, 54 scaffolders, 60 electricians and 8 cleaning women took place in the works.

The cost for the oath stage amounted to 60.000 Kr and three firms executed it. The decoration of the processional routes including that of the Coronation Hill costed 570.000 Kr. Kertész did not state the number of firms being active there, mentioning only that admission cards had been given to more than 1800 workers.

## The coronation

At half past seven<sup>19</sup> on December 30th a cannon, shot at the Citadel on Gellérthegy announced the beginning of the ceremony. In the cupola hall of the Houses of Parliament baron Samu JÓSIKA, president of the Upper House, opened the Coronation Session, which had a single item on the agenda, coronation of King Charles IV. Károly SZÁSZ president of the House of Representatives suspended the common session of both Houses for the period of the coronation to make it possible for the representatives to go up to the Castle. In the meantime the county-delegations' and town-deputations' richly coloured procession, with host of flags, had begun already at Szentháromság tér.

The coaches of the archdukes and other notabilities arrived in front of the church at about eight o'clock. The ceremonial procession left the Palace at a quarter to nine. The procession was headed by trompeters of the court band and a cavalry squadron in full dress. Aladár SZEGEDY-MASZÁK as Royal Herald rode a horse behind them in herald dress, followed by the Royal Guards, then came members of

the royal household in state coaches. Prime Minister count István TISZA was sitting in the last of the festive coaches. Finally the eight-horsed carriage of Maria Theresia's age came on with His and Her Majesties seated in it.

At the portal of church Lajos SZMRECSÁNYI archbishop of Eger and Károly HORNIG bishop of Vác received the Sovereign and his Wife. Charles was wearing a Hungarian general's galauniform, the enchanting, four-years old, golden-locked Crown Prince Ottó was dressed in a Hungarian braided gala coat of white silk and an ermined cloak, designed by Gyula BENCZÚR. The magnificent gala dress<sup>20</sup> of the Queen was tailored at the first-class dressmaker's J. Girardi's, the skirt embroidered by the Hungarian Handicraft Association, the bodice by the "Izabella" Handicraft Society.<sup>21</sup> Girardi recorded in 1929: "The dress is the reproduction of a gala dress of Maria Theresia's age as preserved in the wardrobe of the Pálffy-Esterházy family. The coronation gala had been made of 32 m of white duchesse silk covered abundantly with golden hand-made embroidery.

The garment had been embroidered by twenty five emroideresses working 12 days and 12 nights. Five kg of pure gold had been used up for the royal gala dress. Since during the war too little gold was circulating on the market, we applied for and were granted a special permission to purchase gold and to convert it to spun gold.<sup>22</sup>

The clothes of the Hungarian aristocrates present at the coronation were not less luxurious. Everybody made an effort to wear all of the garments, pieces of clothing and jewelry inherited from their anchestors conforming to the Hungarian tradition. Most of the gentlemen wore their father's and grand father's velvet or coloured silk Hungarian gala dresses with fur adornment. If one had a new costume made, it also followed the traditional lines. The most ancestral gala dress was, doubtless, the one of duke Miklós ESTERHÁZY, deemed at that time as Matthias' short fur-lined coat. Now it is known that the garment originates from the 16th century, so King Matthias could not wear it, however it is still one of the oldest men's article of clothing in our country which is kept in the Museum of Applied Arts.<sup>23</sup>

The ladies also cleared the family heirlooms. Countess Zichy's green silk skirt<sup>24</sup> and countess Klára ANDRÁSSY's fur-lined coat with a floral pattern had been embroidered in the 18th century. The dress of György MAILÁTH jr.'s wife<sup>25</sup> was worn by her mother-in-law in 1867 and 1896. Countess Kata ANDRÁSSY (married count Mihály KÁROLYI) put on the gold embroidered red velvet dress of her husband's grandmother.

When the Majesties have seated themselves on the thrones facing the high altar, the Coronation Mass began. The King took the ecclesiastic oath in front of the altar, he was anointed, Miklós ESTERHÁZY cloaked him with the coronation cloak of St. Stephen, the first king of Hungary, then he knelt down on the top stairstep of the altar. Archbishop János CSERNOCH and count István TISZA as vice palatine put the Holy Crown on the King's head. Traditionally the new king, had to be crowned by the palatine, but at that time Francis Joseph did not appoint anybody to palatine so the Prime Minister was acting as a vice palatine.

Queen Zita was crowned with the so-called "home-crown" by bishop of Veszprém—who had this ancient privilege as Chancellor of the Queen. Then István TISZA and Lord Stewart duke Tasziló FESTETICS took off the Holy Crown from the King's head and touched the right shoulder of the Queen with it and put the crown again on the King's head. The Queen set down in the after-coronation throne at the King's side and the hymn of thanks-giving was intoned: Te Deum laudamus. Both at the

square and on the Gellérthey salutes of guns boomed and in the midst of solemn chime and enthusiastic applause the Queen with the Crown Prince and her retinue left the church at 11 o'clock to return to the Royal Palace.

The following ceremony was the initiation of the Knights of Golden Spur. The great honour was conferred upon forty officers whose behaviour in the war had been deemed as especially brave. Bánffy allowed himself a "joke". His memories: "The ceremony began with grand names and galas. Then followed my people. None of them had a Hungarian gala dress, they had to be dressed by me, since I was the costume designer of the coronation. I knew what to do at once. I should not dress them up. Let them appear as though coming from the trenches, wearing pike-gray, brushed-up but shabby, mended, with belts stitched up and tanned rifle-slings, in laced boots that had been trampling in trenches. Let the front, the wet and muddy nights, the gun-fire and the explosion come into the coronation church with them. Let the gold and silver medals shine on their uniforms, the medals to which so much blood and death adhere."<sup>26</sup> Those present were shocked, mentioning a scandal, but according to the euphemistic Memory "even the King himself was deeply moved."<sup>27</sup>

After the initiation the King left the church. "With the crown of St. Stephen on his head, dressed in the coronation cloak, with the Sword of State at his side, the Sceptre and the Orb in his hands, he mounted the stage at the votive pillar. He was followed by ringing cheers." He changed the Sceptre and the Orb for a Crucifix and took the traditional oath. "Eyes hardly remained tearless at this scene."

The procession moved again toward Dísz tér to the Coronation Hill. Behind His Majesty's stallion of Bábolna gala dressed hussars ended the procession. The King galloped up to the Hill and with St. Stephen's sword "took the four historical cuts towards the four cardinal points of the country."<sup>28</sup>

After this ceremony the festive banquet took place in the great ball-room of the Royal Palace. "Meals and drinks were served by notabilities dressed in Hungarian gala. Nobody ate anything as the meal was only symbolic. After serving up the meals vice palatine count István Tisza stood up and, with a golden cup full of Tokay vine in his hand, he said to the King: "Long live the King!" Ovation was of long duration. Then it was the King who rose from his seat and taking a gold cup in his hand, he said: "Hungary for ever!"<sup>29</sup>

All were deeply touched, even count Ottokár CZERNIN Austro-Hungarian Foreign Minister: "that was the moment I realized why the coronation was so important for the Hungarian nation. Once you have seen such a thing, you will never forget it. The nation approach the heart of their sovereign not only by splendour and grandeur of the coronation, but also through their enthusiasm. There might not be any other people that would be capable of passing their feelings onto others like the Hungarian."<sup>30</sup>

At that evening the Majesties and their retinue left Budapest. "There were a lot of people who misinterpreted the rapid departure of the Royal Couple and considered as a lack of sympathy with the nation"<sup>31</sup>—at least according to István KRAY courtly assistant secretary.

## After-life of the coronation as a sight

After closing the ceremony the crowd flocked into the church to acquire some souvenirs, trying to take to pieces, to remove whatever they could. It was just owing to Lechner's immediate measures that the throne-drapery of King Matthias remained safe and sound.

The most beautiful coronation dresses—both of men's and women's—including those of the royal family, were exhibited at the Hungarian National Museum in 1917.

The periodical "Magyar Iparművészet", 1917, issues 1–3. published several detailed reports about the decoration of the coronation ceremony and the objects of applied arts related to the coronation and six paintings about the decoration of the processional route. The captions stated the names of the designers, however according to column "Kronika" the architectural parts of the pictures were painted by György LESZKOVSKY while the figures were drawn by Jenő HARANGHY using off-hand sketches, he made on the spot.<sup>32</sup> Further on, it published two interiors of the church, stating none but Lechner's name. All of the compositions, view-points and architecture of each picture are the same as those of the ones belonging to the Budapest Historical Museum. However, most of the figures in the background or other secondary details are different.

Róbert K. KERTÉSZ has recorded the progress of the works in a book in 1917 presenting additionally to various photos, Lechner's first sketch about the altar as well as 13 paintings which latter are completely identical to those in our possession.

The Municipality purchased the 15 distemper-paintings from the designers in 1917 for 400 Kr each, entrusting the Museum of the Capital with carrying them. Contemporary records describe them as artistically coloured photos. On one of them are two signos: Lechner and Unghváry.

The latter might be Sándor UNGHVÁRY painter (January 15th, 1883 Kaposvár–January 31st, 1951 Budapest) who cooperated in the coronation decoration and presumably painted the background figures. His signo can be found additionally on two works, representing Móric POGÁNY's design of the monument of the Holy Trinity (cat. 35, 47). There are no signos on the remaining ones.

Consequently one must accept that either the designer artists made them themselves, or the painter's names were considered as unimportant. Why were similar pictures made by different painters? That is the question. May be that who he prepared the list of cartoons was right, they really were artistically coloured photos indeed but not in the sense it is understood today. Examining the pictures carefully you can discover the original photos. The enlarged photographs were thoroughly painted over and partly completed with background figures. Presumably, the photos used by HARANGHY and LESZKOVSKY were the same, that is why their paintings are also identical. It is worth mentioning that a number of photos of the coronation are similar to these photos but neither of them is identical. It is presumable that the photographs were made for this special purpose, all the more so as generally they are taken from the worm's-eye-view, whereby the architectural elements appear more monumental as they really were. At the same time, according to brush-work and colour-choice the works are well distinguishable. Unghváry's works are more precise but less colourful, the backgrounds of Lechner are a bit more glazed, the pieces attributed to Kós are well coloured but a bit too dry, while the most open-handed and colourful are the ones designed, and presumably painted, by Dénes Györgyi. Perhaps the background figures at one of the decoration designed by Kós are painted

by Györgyi. (cat. 57). The paintings are interesting not only because of their documental character and artistic value but also from the point of view of photographic history. The studio-portraits have been coloured, occasionally painted over ever since photography was discovered. However, no evidence whatsoever is encountered of overpaintings press photos in order to eliminate technical problems due to restrictions of contemporary photography and ensure the documentable authenticity of a painting.

The collection has never been published as a whole, only some pieces were exhibited.

Jenő Lechner had the opportunity in 1939, on his 60 birthday, to display 82 of his works in a separate hall on the Autumn Gallery in Múcsarnok. In addition to the three paintings of the Budapest Historical Museum two other ones were presented about the coronation, probably belonging to the Master. The Budapest Historical Museum's three pictures were on show at the exhibition of Dénes Györgyi in 1986<sup>33</sup> together with a fourth one, which is in possession of the Hungarian National Architectural Museum. Finally two pictures by Lechner and one by Dénes Györgyi were on display at the exhibition entitled "Ladies of the House of Hapsburg" in Schlosshof (Austria) in 1995. On this occasion the team of the Museum rediscovered how interesting this collection was from points of view both history of civilisation and history of art, and decided to present it to the public at a special exhibition.



# Description of the exhibited works of art and pictures

## Funeral of Emperor Francis Joseph

1. **Francis Joseph on death-bed**  
Photo. The original one made by Ede Kalós.
2. **Queue at Francis Joseph's catafalque**  
Photo.
3. **Catafalque fo Francis Joseph**  
Photo from the paper "Est".
4. **Funeral procession in the Burg**  
Photo.
5. **Funeral procession in front of the Burg**  
Photo.
6. **Hungarian Horse Guards in the funeral procession**  
Copy of János Müllner's photograph.
7. **Members of the Hungarian cabinet in the funeral procession**  
Photo.
8. **The coffin arrives to the church of Capuchins**  
Photo.
9. **Charles, Zita and Ottó in the funeral processing**  
Photo. The original one made by Gyula Jelfy.
10. **Medal to the memory of Francis Joseph's death**  
Bronze, in enamel frame, 65 mm  
MNM. Inventory No: 1C/981-1
11. **Death of Francis Joseph**  
Signo: Eloder  
Plaque, patinated bronz, 138x81 mm  
MNM. Inventory No: 4A/1918

## Arrangement of the coronation

12. **Ground-plan of the Matthias church with indication of the coronation scene**  
Drawing No VI of the ceremony. Copy.
13. **Design of the state portal of the coronation church**  
Copy.
14. **Design of illumination in the coronation church**  
Copy.
15. **The coronation procession route, layout of the scenes of the oath and sword-strokes**  
Copy.

16. **Heatable temporary shed at Szentháromság tér for building work of the oath-stage**  
Photo.
17. **Sculptors working on the shed. The one marked with + died during the arrangement period**  
Copy of János Müllner's photograph.
18. **Demolition of the Holy Trinity votive memorial foundation in order to build the oath-stage**  
Photo.
19. **Stand construction in Szent György tér**  
Photo.
20. **Construction of a pylon in Tárnok utca**  
Photo.
21. **Construction of a pylon in Iskola tér (Hess András tér for the time being)**  
Photo.
22. **Stands being built in the coronation church**  
Photo. The original one made by János Müllner.
23. **Soldiers doing construction work**  
Photo.

## The coronation

24. **Draft of the portal decoration of the Royal Palace**  
Photo. Kós designed red velvet drapery edged with ermine, golden cord and tufts, with arms of the nation and angels of both sides. This decoration was cancelled by request of the King.
25. **Palota út with the state coach of the Royal Couple**  
Designed by Károly Kós (Temesvár, 1883-Kolozsvár, 1977).  
Distempred photograph, 62x78 cm.  
BTM. Inventory No: 13457.  
Both sides of Palota út were edged by purple flags fixed on white poles. In the middle the royal state coach drawn by eight white horses.
26. **Coronation procession in Szent György tér**  
Photo.
27. **Coronation procession**  
Photo.

- 28. Coronation procession with Charles IV.**  
Copy of Oszkár Kallós' photograph.
- 29. Dísz tér with the great mast, Hungarian and Croatian flags**  
Designed by Károly Kós (Temesvár, 1883–Kolozsvár, 1977).  
Distempered photograph, 75,5x56,6 cm.  
BTM. Inventory No: 13445.  
At right archduke Joseph's palace, at left building of the army headquarters. On the mast there is the 1x2 m Hungarian flag with the simple coat-of-arms, underneath the Croatian flag waves. On the street the Hungarian Horse Guards proceed towards the coronation church.
- 30. Verbőczy utca (Táncsics Mihály utca for the time being) with the closing pylons**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1886–1961).  
Distempered photograph, 79x63,5 cm.  
BTM. Inventory No: 13454.  
In the background there is the old building of the Ministry of Finance. The statues on the pylons were shaped by Szigfrid Pongrácz during 2 days. The archducal state coaches proceed towards Szentháromság tér.
- 31. Flags on the facade of the coronation church**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1886–1961) and Jenő Kismarty-Lechner (Vác, 1883–Budapest, 1963).  
Distempered photograph, 77x61 cm.  
BTM. Inventory No: 13456.  
In the foreground vaulted arcades of the Ministry of Finance, in the middle the church can be seen. Lechner designed a red silk baldachin next to the portal, Dénes Györgyi placed 36 silk flags.
- 32. Public in front of Matthias church waiting for viewing the crown**  
Photo. The original one made by János Müllner. The baldachin and the leaves garlands on the ancient Ministry of Finance can be seen well.
- 33. Szentháromság tér with royal state coach and the archducal coaches**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1883–1961).  
Distempered photo, 64x75 cm.  
BTM. Inventory No: 13448.  
On the left side there is the Ministry of Finance. Notabilities who couldn't be accommodated in the church were sitting in the first floor balcony covered with red carpet.
- 34. Balcony of the Ministry of Finance**  
Photo.
- 35. The Holy Trinity memorial with the new foundation**  
Designed by Móric Pogány (Nagyenyed, 1878–Budapest, 1942), painted by Sándor Unghváry (Kaposvár, 1883–Budapest, 1951).  
Distempered photo, 75x59 cm.  
BTM. Inventory No: 13453.  
In the foreground there is the Holy Trinity memorial, in the right side taking the oath is going on.
- 36. The Royal Couple on the thrones in the nave, before the coronation**  
Designed by Jenő Kismarty-Lechner (Vác, 1883–Budapest, 1963).  
The building was painted by Lechner, the background figures by Sándor Unghváry (Kaposvár, 1883–Budapest, 1951).  
Distempered photo, 77,5x64 cm.  
BTM. Inventory No: 13452.  
A quadrangular baldachin above the throne in the nave was designed by Lechner. The circular lighting is well discernible.
- 37. Coronation in the church**  
Design of Jenő Kismarty-Lechner (Vác, 1883–Budapest, 1963).  
Lechner painted the building, Sándor Unghváry (Kaposvár, 1883–Budapest, 1951) painted the background figures.  
Distempered photo, 80x64 cm.  
BTM. Inventory No: 13449.  
The tentlike baldachin above the high altar was 9 m high, diameter of the lower circle was 5 m.  
Two high stone-elements on both sides of the altar disturbed the alignment of the drapery resembling a "Cumanian tent" therefore the stone-elements were temporary demolished.
- 38. Charles IV King of Hungary**  
Unknown master, 1917.  
Oleograph, decorated with needlework and spandle. 52x42 cm.  
MNM. Inventory No: 81.109.
- 39. Zita Queen of Hungary**  
Oleograph, decorated with needlework and spandle. 52x42 cm.  
MNM. Inventory No: 81.110.
- 40. Coronation pillow**  
Claret colour velvet, gold lace. Length: 51 cm, width: 32 cm.  
Antal Nemes' and Jenő Lechner's verification about the fact that the pillow was used to the sword.  
MNM. Inventory No: 1956.57.

- 41. Replica of the Holy Crown**  
Made by Lajos Batrha gold and silver smith.  
MNM.
- 42. Badge of Knights of Golden Spur**  
Silver gilt, enamel, reps band, 76x42 mm.  
MNM. Inventory No: 53-25-21.
- 43. Memorial plaque on the occasion of the coronation. Sword-strokes**  
Struck, metal, 60x41 mm.  
MNM. Inventory No: 43/939.
- 44. Memorial plaque on the occasion of the coronation. Oath**  
Galvanized metal, 61x41 cm.  
MNM. Inventory No: 20A/1918.2.
- 45. The crowned Majesties sitting on the throne**  
Designed by Jenő Kismarty-Lechner (Vác, 1883-Budapest, 1963).  
The building has been painted by Lechner, the background figures by Sándor Unghváry (Kaposvár, 1883-Budapest, 1951).  
Distempered photograph, 62,5x69 cm.  
BTM. Inventory No: 13450.  
The tent above the crowned Royal Couple was cone-shaped. The wonderful throne drapery of 15. century can be seen in its full beauty.
- 46. The thrones with the "Matthias drapery"**  
Photo.
- 47. Votive memorial of the Holy Trinity and the stage of oath**  
Designed by Móric Pogány (Nagyenyed, 1878-Budapest, 1942).  
Painted by Sándor Unghváry (Kaposvár, 1883-Budapest, 1951).  
Distempered photograph, 75x58,5 cm.  
BTM. Inventory No: 13447.
- 48. The oath**  
Photocopy from the magazine Vasárnapi Újság.
- 49. Garnet-block on which the King took the oath**  
Photography.
- 50. The coronation procession in Tárnok utca towards Szent György tér**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1886-1961).  
Distempered photograph, 64x79,5 cm.  
BTM. Inventory No: 13451.  
7 m high white obelisk decorated with ancient Hungarian warriors' statues sculptured by Gyula Tóth.
- 51. The royal state coach in Tárnok utca**  
Photo. The original one was made by János Müllner.
- 52. The coronation procession in Tárnok utca**  
Photo. The original one was made by János Müllner.
- 53. The coronation procession in Dísz tér**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1886-1961).  
Distempered photo, 55x74 cm.  
BTM. Inventory No: 13455.  
In the procession bannerets and municipal delegates proceed between 15 m high white pylons on which angel statues raise the Holy Crown (works of Szigfrid Pongrác).
- 54. Dísz tér**  
Photo.
- 55. Dísz tér. Procession to the scene of sword-strokes. There is the King in the middle**  
Designed by Dénes Györgyi (Budapest, 1886-1961).  
Distempered photograph, 60x80 cm.  
BTM. Inventory No: 13459.
- 56. Szent György tér with flags. In the foreground bannerets assembling to the sword-strokes**  
Designed by Károly Kós (Temesvár, 1883-Kolozsvár, 1977).  
Distempered photo, 63,5x79 cm.  
BTM. Inventory No: 13458.  
Partly the Prime Minister's office can be seen on the right side, in the background there is the Ministry of Defence, both decorated with garlands of leaves. On the red flags initials of the Royal Couple are embroidered with gold.
- 57. Ceremony of the sword-strokes**  
Distempered photo, 54,5x79 cm.  
Designed by Károly Kós (Temesvár, 1883-Kolozsvár, 1977), painted by Dénes Györgyi (?) (Budapest, 1886-1961).  
BTM. Inventory No: 13446.  
On the right side there are the Prime Minister's office, on the left side the Ministry of Defence. In the middle there is the coronation hill, the top of which can be approached by 4 m wide four ramps according to the quarters of the heavens. The ramps are edged by balustrades. The surface is covered by sods of grass. Diameter of the flower bed of national colours is 2 m.
- 58. Lady's gala dress**  
Skirt 1867 (?), bodice 1916. Green velvet, embroidered with silver thread, lace-work, and trimming. Length of the skirt before: 100 cm, behind: 300 cm. Length

of the bodice: 50 cm.

Museum of Applied Arts. Inventory No: 74.19.

**59. Herald dress**

Brownish red silky velvet, white reps, green satin, gold-coloured twill silk, gold braid and trimming. Breadth of back: 65 cm, length of back: 80 cm, sleeve length: 25 cm. Designed by Dénes Györgyi, purchased from the family.

MNM. Inventory No: T.1992.26.

**60. Triumphant arch in Ferenc József tér (nowadays Roosevelt tér)**

Photo.

**61. Soldiers vending badges decorated with the King's initial**

Photo. The original one was made by János Müllner.

**62. Lánchíd with flags on the coronation day**

Photo. The original one was made by János Müllner.

**63. People in Szentháromság tér waiting for the coronation procession**

Photo.

**64. Gala dressed delegates in the coronation process**

Photo.

**65. The royal family in coronation gala dresses**

Photo.

**66. Coronation medal**

Esseő Erzsébet (Jánosháza, 1883–München, 1954).

Bronze alloy.

MNM. Inventory No: 39/A920.1.

**67. Charles IV. There are ancient coats of arms of the counties on the reverse**

Bronze plaquette, 101 mm.

MNM. Inventory No: 29/A918.1.

**68. Charles IV. There are ancient coats of arms of the counties on the reverse**

Bronze plaquette, 101 mm.

MNM. Inventory No: 30C/990.–12.

**69. Prince Ottó in coronation gala**

Wooden. 67x55 cm.

MNM. Inventory No: 50/955–61.

**70. Prince Ottó**

Heinrich Kautsch (Prague, 1859–1943).

Bronze, 65,5 mm.

MNM. Inventory No: 158/937–107.

**71. Queen Zita**

Heinrich Kautsch (Prague, 1859–1943).

Blue-gold enamel, bronze, 65 mm.

MNM. Inventory No: 45/957–32.

## Postcards of the coronation

**72. The Royal Couple in coronation gala**

Made by Kardos.

BTM. Inventory No: 87.270.

**73. Queen Zita and Prince Ottó in coronation dresses**

BTM. Inventory No: 87.479.

**74. The altar and the "before coronation" thrones in the church**

Made by Révész and Bíró.

BTM. Inventory No: 87.540.

**75. Coronation procession**

Made by Rezső Beller.

BTM. Inventory No: 87.533.

**76. Coronation procession**

BTM. Inventory No: 87.542.

**77. The Knights of Golden Spur**

Made by Révész and Bíró.

BTM. Inventory No: 87.539.

**78. King of Bulgaria and archduchess Elizabeth**

Made by Révész and Bíró.

BTM. Inventory No: 87.538.

**79. In front of the coronation church**

Made by Révész and Bíró.

BTM. Inventory No: 87.536.

**80. Taking the oath**

BTM. Inventory No: 87.545.

**81. Taking the oath**

BTM. Inventory No: 87.543.

**82. The coronation procession in Tárnok utca**

BTM. Inventory No: 87.544.

**83. The coronation procession in Szentháromság tér**

Made by Révész and Bíró.

BTM. Inventory No: 87.535.

**84. The coronation procession in Dísz tér**

Made by Beller Rezső.

BTM. Inventory No: 87.531.

**85. The sword-stroke**

BTM. Inventory No: 87.529.

**86. The sword-stroke**

BTM. Inventory No: 87.541.2.

## After the coronation

**87–93. Exhibition in the Hungarian National Museum**

Copies of photographs. The original ones are stored in BTM Photo Archives.

Inventory Nos: 12560–15, 17, 18, 19, 20, 21, 24.

**94. Autumn Gallery in Múcsarnok. Lechner-room**

Copy of a photo.

Abbreviations in the above description:

**BTM** = (Budapesti Történeti Múzeum) Budapest Historical Museum

**MNM** = (Magyar Nemzeti Múzeum) Hungarian National Museum.

## NOTES:

- <sup>1</sup>Charles has never been crowned Austrian Emperor.
- <sup>2</sup>Róbert K. KERTÉSZ: IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái. (Artistic and technical works of the coronation of Charles IV King of Hungary.) Budapest, 1917. p: 9.
- <sup>3</sup>Miklós BÁNFFY: Emlékeimből (Memoirs) Kolozsvár, 1924. p: 20.
- <sup>4</sup>Kertész, p: 12.
- <sup>5</sup>Endre ILLÉS: Bánffy Miklós in: Bánffy Miklós: Megszámláltattál (You are counted). Budapest, 1982. p: 5.  
The next quotation was also here published. Bánffy's portrait titled "The Dilettante" written by Endre Illés was first published in the monthly of literature Kortárs, 1965.
- <sup>6</sup>BÁNFFY: Megszámláltattál (You are counted). p: 5.
- <sup>7</sup>Premiere of The Carved Prince occurred 1917, the one of The Bluebeard, 1918.
- <sup>8</sup>Károly KÓS: Kőből, fából íházat ... igékből várat. (Of stone and wood make a house ... of Word make a castle) (In memoriam Kós Károly 1883–1983). Budapest, 1983. p: 35.
- <sup>9</sup>In the literature at that time only Lechner.
- <sup>10</sup>Kós: Kőből ... (Of stone and wood...) p: 42.
- <sup>11</sup>Bánffy: Megszámláltattál, (You are counted). p: 11.
- <sup>12</sup>Obviously there was a conflict of generations between Bánffy's group and Schulek. Art historians agreed during long decades with the "Young Ones". Nowadays in 1996 Schulek's rebuilding is appreciated.
- <sup>13</sup>Now in the Hungarian National Museum. Inventory No: 1960.190.
- <sup>14</sup>Former unit of luminous intensity. According to specialists of Tunggram a 15 W bulb is equivalent to cca 7 handlelight that means: 1 candlelight is a bit more than 2 W.
- <sup>15</sup>Kertész, p: 45.
- <sup>16</sup>The Master of the horse was at that time count Gyula Széchenyi but because of his great age (87) there was duke Miklós Esterházy, Grand Cupbearer, who acted as his substitute at the coronation. Bánffy doesn't note who of the two gave the order.
- <sup>17</sup>According to Kertész the request arose 5 days prior to the coronation.
- <sup>18</sup>Bánffy: Emlékeimből (Memoirs) p: 24.
- <sup>19</sup>As for Kray. According to Koronázási Album (Picture-book of coronation) at half past 6. Koronázási Album. Published by Érdekes Újság. Budapest, 1917. p: 40.
- <sup>20</sup>Both Zita's and Otto's coronation dresses are kept by Kunsthistorisches Museum (Monturdepot), Wien, Inventory No: KHM MDP9.
- <sup>21</sup>According to Koronázási Album the dress was designed by Mrs. Bazala industrial artiste, it doesn't mention Girardi. Different data are given concerning the embroidery. Girardi seems to be more reliable as source.
- <sup>22</sup>Magyar Divatipar. 1929. 6. p: 2. The firm was managed at that time by Tibor, the son. He was remembering.
- <sup>23</sup>Inventory No: 52.2682.1.
- <sup>24</sup>In the Textile Collection of the Hungarian National Museum. Inventory No:
- <sup>25</sup>In the Textile Collection of the Hungarian National Museum. Inventory No: 1960.543.1–3.
- <sup>26</sup>Bánffy: Megszámláltattál. (You are counted) p: 13.
- <sup>27</sup>The following quotation as well: Kray, p: 502.
- <sup>28</sup>Kray, p: 502. The sword is not of St. Stephen's age, but it dates back to the 15th century.
- <sup>29</sup>Kray, p: 505.
- <sup>30</sup>Quotation from Gieser-Pečar, Tamara: Zita. Die Wahrheit über Europas letzte Kaiserin. (Zita. The truth concerning the last Empress in Europe.) Ulm, 1991. p: 126–127.
- <sup>31</sup>Kray, p: 506.
- <sup>32</sup>Magyar Iparművészet, 1917. 1–3. p: 68.
- <sup>33</sup>National Inspectorate of Historic Buildings. Hungarian Architectural Museum. Budapest, I. Táncsics u. 1. Inventory No: 69.025.537.



**"Tradition, style, comfort"**

At the foot of the Gellért Hill, at the Danube embankment  
Opened: 1918

- 233 Guest+rooms
- Business Center
- Restaurant
- 6 Banquet- or Conference-rooms
- Brasserie
- Espresso-Café
- Drink-Bar
  
- Indoor swimming-pool
- Outdoor swimming-pool
- Steam bath

## **HOTEL GELLÉRT**

H-1111 Budapest, Szt. Gellért tér 1. Hungary  
Tel.: (36-1) 185-2200 Fax: (36-1) 166-6631



**DANUBIUS  
HOTELS**

# American Express is your answer to efficient and high quality travel services

- Airline Tickets • Cardmember Services •
- Travelers Cheques • Foreign Exchange •
- Sightseeing Tours • Clients' Mail •
- Hotel Reservations • MoneyGram •
- World-wide Customer Care • Meetings •
- Special Group Arrangements • Conferences •
- Incentives • **Business Travel Service** •



AMERICAN EXPRESS

1052 Budapest, Deák Ferenc utca 10.

Telephone: Travel Service (36-1) 266-8680, Card Service (36-1) 267-2020, Telefax: 267-2028

**Our Card is welcomed in Hungary by 3000 establishments.**

## **BUDAPEST IN MODERN TIMES**

**HISTORICAL MOMENTS IN THE LIFE OF A CITY**

**Exhibition in the Budapest Historical Museum**

**Stroll about in old Pest-Buda and in expanding Budapest**

You can enter the room of a civic house of the 18th century, look around in a market of two hundred years ago, walk in Váci útca of the reform period, cast a glance in a dining-room in Sugár út or in a café on the turn of the century, in an Engineer's Office of the 1930ies, or even in a contemporary branch-bank, having delight in the sight of the shop-windows of Corvin-Store. In the meanwhile you may get a lot of useful information, not even noticing that you have learnt the history of Budapest.





